

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MUDOFAA VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI

NIZOMI NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI HARBIY TA’LIM FAKULTETI USLUBIY
TAYYORGARLIK SIKLI

«HARBIY RAHBAR MAHORATI» FANI BO‘YICHA

MA`RUZA MATNLARI

(muallifi: uslubiy tayyorgarlik sikl o‘qituvchisi podpolkovnik Qobilov N.M.)

Bilim sohasi:	100000 –	Gumanitar
Ta’lim sohasi:	110000 –	Pedagogika
Ta’lim yo‘nalishi:	5111500 –	CHaqiriqqacha harbiy ta’lim

Toshkent -2019 yil

1-MAVZU. HARBIY PEDAGOGIK MAHORAT HAQIDA TUSHUNCHA. UNING MOHIYATI

Ma'ruza rejasi: O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga harbiy pedagogik mahorat va uning mohiyati haqida tushuncha berish. Harbiy pedagogik mahorat fanining vazifalari va asosiy tarkibiy qismlari, pedagogik mahoratni egallash vositalari, o'qituvchining jamiyatda tutgan o'rni haqida dastlabki bilimlarni berish.

O'quv savollari:

1. Harbiy pedagogik mahorat haqida tushuncha. Uning mohiyati.
2. Harbiy pedagogik mahorat fanining vazifalari va asosiy tarkibiy qismlari.
3. Harbiy pedagogik mahoratni egallash vositalari.
4. O'qituvchi kasbining tarixiy taraqqiyoti va uning jamiyatda tutgan o'rni.

Tayanch so'zlar:

“Barkamol avlod yili”; “Pedagogik mahorat” fani; pedagogik faoliyat; pedagogik jarayonning harakat vositasi; komponent; o'qituvchining kasbiy tayyorligi; tarkibiy qismlar; “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun; “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”; prinsiplar; tarbiyalanganlik darajasi; zamonaviy axborot texnologiyalari; murabbiy; mustaqil o’qib o’rganish; guruhli va ommaviy tadbirlar; “Yil o’qituvchisi”; “Yil maktabi”; “Axloqi Muhsiniy”; “ilg’or o’qituvchi”; “ijodkor o’qituvchi”; “novator o’qituvchi”; kasbiy sifatlar tizimi; “YAshil daftar hikmati”; o’qituvchi va tarbiyachi.

1. Harbiy pedagogik mahorat haqida tushuncha. Uning mohiyati.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi hamda Prezidentimiz tomonidan qabul qilinayotgan har bir Qarorda barkamol avlod tarbiyasi va ularning kasbiy mahoratini avvalo ta'lim muassasalarida oshirib borishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Xususan 2010 yilning “Barkamol avlod yili” deb e’lon qilinishi ham pedagoglar va tarbiyachilar zimmasiga ulkan mas’uliyatlar yukladi. Jumladan, Respublikamiz birinchi Prezidenti A.Karimovning “Barkamol avlod yili” Davlat dasturi to’g’risidagi Qarorida “Mamlakatimizda sog’lom va barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarning o’z ijodiy va intellektual salohiyatini ro’yobga chiqarishi, mamlakatimiz yigit-qizlarini XXI asr talablariga to’liq javob beradigan har tomonlama rivojlangan shaxslar etib voyaga etkazish uchun zarur shart-sharoitlar va imkoniyatlarni yaratish bo’yicha keng ko’lamli aniq yo’naltirilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish” muhim vazifa sifatida belgilangan. Ushbu vazifalarni bekamu ko’st amalga oshirilishi uchun bugungi kunda avvalo, bo’lajak o’qituvchilarning saviyasini va bilimni uzluksiz takomillashtirib borishga mustahkam zamin yaratilishi kerak. Oliy pedagogik ta’lim muassasalarida ushbu muammolarning echimini topishda “Pedagogik mahorat” fanini chuqur o’rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik mahorat nima? Uning mohiyati nimalardan iborat? Ularni egallash uchun nimalarni bilish kerak? Hozirgi zamon pedagogikasi va psixologiyasi «pedagogik mahorat» tushunchasiga turlicha izoh beradi. Jumladan, “Pedagogik ensiklopediya”da ta’rif quyidagicha izohlangan: “O’z kasbining mohir ustasi bo’lgan, yuksak darajada madaniyatli, o’z fanini chuqur biladigan, yondash fanlar sohalarini yaxshi tahlil eta oladigan, tarbiyalash va o’qitish uslubiyatini mukammal egallagan mutaxassis”. Ushbu ta’rifning mohiyatidan kelib chiqib o’qituvchining pedagogik mahorati tushunchasi mazmunini shunday izohlash mumkin:

Madaniyatning yuqori darajasi, bilimdonlik va aql-zakovatning yuksak ko’rsatkichi.

O‘z faniga doir bilimlarning mukammal sohibi.

Pedagogika va psixologiya kabi fanlar sohasidagi bilimlarni puxta egallaganligi, ulardan kasbiy faoliyatida foydalana olishi.

O‘quv - tarbiyaviy ishlar metodikasini mukammal bilishi.

Pedagogik mahorat tizimi quyidagi o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy komponentlardan iborat:

Pedagogik insonparvarlik talablariga bo‘ysunishi.

Kasbga oid bilimlarni boshqa fanlar bilan aloqadorlikda mukammal bilish.

Pedagogik qobiliyatga ega bo‘lish.

Pedagogik texnika sirlarini puxta egallash.

Barcha kasblar orasida o‘qituvchilik kasbi o‘zgacha va muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Zero, o‘qituvchi yosh avlod qalbi kamolotining me‘mori, yoshlarga ta‘lim-tarbiya beruvchi insondir. Bugungi kunda u yoshlarni g‘oyaviy - siyosiy jihatdan chiniqtirib tabiat, jamiyat, ijtimoiy hayot, tafakkur taraqqiyoti qonuniyatlarini o‘rgatadi, yoshlarni mehnat faoliyatiga tayyorlab, kasb-hunar sirlarini puxta egallashlarida ko‘maklashadi va jamiyat uchun muhim bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatlarni hal etadi. Ana shu mas‘uliyat o‘qituvchidan o‘z kasbining mohir ustasi bo‘lishni, o‘quvchilarga tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatib, ularning qiziqishi, qobiliyati, iste‘dodi, e‘tiqodi va amaliy ko‘nikmalarini har tomonlama rivojlantirish yo‘llarini izlab topadigan kasb egasi bo‘lishni talab etadi. Buning uchun doimo o‘qituvchilarning kasbiy mahoratini, ko‘nikma va malakalarini oshirib borish, ularga har tomonlama g‘am-xo‘rlik qilish, zarur shart - sharoitlar yaratish, kerakli moddiy va ilmiy - metodik hamda texnik yordam ko‘rsatish, o‘qituvchilarning ijodiy tashabbuskorligini muntazam oshirib borishga ko‘maklashish lozim.

SHunga asosan, «Pedagogik mahorat» fani, mahoratli o‘qituvchilarni tayyorlashga xizmat qiladi, o‘qituvchilar va tarbiyachilarning kasbiy faoliyati sirlarini, mohirligini o‘rgatuvchi va uni takomillashtirish to‘g‘risida ma‘lumotlar berib boruvchi fan bo‘lib, o‘qituvchilarda pedagogik mahoratning mohiyat mazmunini, hozirgi zamon talablari doirasida kasbiy faoliyatini rivojlantirishning yo‘llarini, vositalarini, shakllarini o‘rganadi.

Pedagogik mahorat o‘qituvchilar va tarbiyachilarga pedagogik ijodkorlik, pedagogik texnika, ta‘lim - tarbiya jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilarning o‘zaro hamkorligi, muloqot olib borish taktikasi, nutq madaniyati, tafakkuri, tarbiyachining ma‘naviy - ma‘rifiy va tarbiyaviy ishlarini tashkil etish va amalga oshirish, bu jarayonda xulq-atvorni va hissiyotni jilovlay olish xususiyatlarini o‘rgatadi va o‘z kasbini rivojlantirib boruvchi pedagogik faoliyatlar tizimi to‘g‘risida ma‘lumotlar beradi. Pedagogik mahorat o‘qituvchilarning pedagogik faoliyati zamid takomillashib boradi.

Pedagogik faoliyat yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun jamiyat oldida, davlat oldida javob beradigan, ta‘lim-tarbiya berishda maxsus tayyorlangan o‘qituvchilar mehnati faoliyatidir. Bo‘ljak o‘qituvchilar o‘z pedagogik faoliyati jarayonida faoliyatning quyidagi tarkibiy qismlarini bilishi lozim:

1-chizma.

Pedagogik jarayonning mohiyatini anglamagan, bolaga nisbatan chuqur hurmatda bo‘lmagan o‘qituvchi ta‘lim-tarbiya samaradorligi va inson kamolotini ta‘minlovchi fikrga ega bo‘lmaydi. Pedagogik jarayonning vazifasi bilim berish, tarbiyalash, rivojlantirish bo‘lib, o‘qituvchilarning

faoliyat mezonini begilab beradi. O'qituvchilarning faoliyati pedagogik jarayonning harakat vositasidir. Pedagogik jarayonning obektlari bo'lmish tarbiyalanuvchi insonga, o'quvchi va o'quvchilar guruhiga hamda alohida o'quvchiga, pedagogik jarayonning subektlari ota-onalar, o'qituvchilar, tarbiyachilar, sinf jamoasi, pedagogik jamoa mas'uldirlar va ular jamiyat talablari asosida ta'lim va tarbiya berish faoliyatini bajaradilar. O'qituvchining pedagogik faoliyatida ijobiy natijalarga erishishi, mehnat malakasini, ya'ni egallagan bilimlarini o'zining hayotiy va amaliy faoliyatida nechog'lik qo'llay bilishi bilan belgilanadi.

O'qituvchilarning pedagogik faoliyati samarali bo'lishi uchun zarur bo'lgan qobiliyatlar tizimini: bilim, bolani tushuna olish, kuzatuvchanlik, nutq malakasi, tashkilotchilik, kelajakni ko'ra bilish, diqqatni taqsimlab olish, vaziyatni to'g'ri baholash, yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan har xil ziddiyatlarni o'z vaqtida bartaraf etish, o'quvchilarni bilim olishga qiziqtirish kabilar tashkil etadi.

Mazkur fanning mazmunidan kasbga doir topshiriq va vazifalarni echish uchun o'quv - tarbiya jarayonini boshqarish, unga rahbarlik qilishda pedagogik-psixologik ta'limot nuqtai - nazaridan yondashish, ta'lim - tarbiyani milliy an'analimiz ruhida zamonaviy metodlar asosida modellashtirish, o'quv - tarbiyaviy jarayonda ilg'or pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish uchun o'qituvchi mahoratining zarurligi haqidagi ma'lumotlar va ularni takomillashtirish tizimlari o'rin olgan.

SHunga ko'ra, «Pedagogik mahorat» fani kasbga oid bilim va qobiliyatlarni o'qituvchilarda shakllantirish, ijodkorlikni tarbiyalash, mahorat, ko'nikma va malakalarni egallashlari uchun, pedagogik texnika, pedagogik hamkorlik, pedagogik nazokat, nutq madaniyati to'g'risida ma'lumotlar berib boradi.

Bu maqsad bo'lajak o'qituvchilarning quyidagi vazifalarni munozarazam bajarib borishlari orqali amalga oshiriladi:

Bo'lajak o'qituvchilar pedagogik mahoratning nazariy va metodologik asoslari bilan qurollantiriladilar.

Pedagogik mahorat fanining pedagogik texnika, pedagogik hamkorlik (muloqot), pedagogik nazokat, pedagogik qobiliyat, tarbiyachilik mahorati, ta'lim jarayonini boshqarish, nutq madaniyati, tarbiya texnologiyasi, pedagogik ijodkorlik, refleksiya kabi tarkibiy qismlari to'g'risidagi bilimlar tizimini egallaydilar.

Bo'lajak o'qituvchilar milliy urf-odat va an'analimizda va O'rta Osiyo mutafakkirlarining boy ijodiy meroslarida aks etgan pedagogik mahorat sirlarini mustaqil egallashga nisbatan o'zlarida ehtiyoj va havasni rivojlantirib boradilar.

Egallangan pedagogik-psixologik va metodik bilimlar, ko'nikma va malakalar to'g'risidagi ma'lumotlar asosida har bir bo'lajak o'qituvchi o'zining shaxsiy pedagogik mahoratini shakllantiradi.

O'quv-tarbiyaviy jarayonni jahon andozalariga xos so'nggi zamonaviy metod va shakllar asosida tashkil etish va boshqarishni amalga oshirishning nazariy va amaliy asoslarini muntazam o'zlashtiradilar.

O'qituvchilar o'z kasbiy mahoratlarini takomillashtirishlari uchun shaxsiy-ijodiy malaka oshirishning shakl, usul va vositalarini egallaydilar.

Tarbiyachi mahoratining mohiyati, funksiyasi, tuzilishi to'g'risida o'qituvchilar uzluksiz ma'lumotlarni o'rganib boradilar.

Yuksak zamonaviy axborot texnologiyalari va portal tizimidan erkin foydalanish asosida o'z kasbiy mahoratlarini shakllantiradilar.

Bu maqsad va vazifalarning hal etilishi o'qituvchilar va tarbiyachilarni zamon bilan hamnafas bo'lishga, yoshlarni tarbiyalash dardi bilan yashash va kelajakni aniq ko'ra olishga o'rgatadi. Har bir o'qituvchi shaxsida mamlakatimizning dolzarb muammolarini, maqsad va vazifalarini vijdonan tasavvur qilib, aniq bajarib borishi uchun shijoat bilan o'z imkoniyati, bilimi, tajribalarini ishga solishga o'rgatadi hamda pedagogik faoliyatga ijodiy yondashish malakalariga ega bo'lishni tarbiyalaydi.

Xo'sh pedagogik mahoratning o'zi nima? Unga hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan quyidagicha ta'rif beriladi:

Pedagogik mahorat - o'qituvchilarning shaxsiy (bolajonligi, xayri- xohligi, insonparvarligi, mehribonligi va h.k.) va kasbiy (bilimdonligi, zukkoligi, fidoyiligi, ijodkorligi, qobiliyati va hokazo.) fazilatlarini belgilovchixususiyat bo'lib, o'qituvchilarning ta'lim-tarbiyaviy faoliyatida yuqori darajaga erishishini, kasbiy mahoratini doimiy takomillash- tirib borish imkoniyatini ta'minlovchifaoliyatdir. U o'zfanini mukammal bilgan, pedagogik-psixologik va metodik tayyorgarlikka ega bo'lgan, o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirishning optimal yo'llarini izlab topish uchun, amaliy faoliyat olib boradigan har bir o'qituv- chining kasbiy faoliyatida namoyon bo'ladi.

SHunday qilib, pedagogik mahorat egasi bo'lish uchun o'qituvchi o'z o'quv predmetini davr talablari asosida bilishi pedagogik va psixologik bilimlarga ega bo'lishi, hamda insoniylik, izlanuvchanlik va fidoyilikni o'zida tarkib toptirishi lozim. I.P. Rachenko pedagogik mahoratni pedagogik san'atning bir qismi sifatida ta'riflab, shunday yozadi: "pedagogik mahorat deganda o'qituvchining pedagogik-psixologik bilimlarni, kasbiy malaka va ko'nikmalarni mukammal egallashi, o'z kasbiga qiziqishi, rivojlangan pedagogik fikrlashi va intuitsiyaci, hayotga axloqiy-estetik munosabatda bo'lishi, o'z fikr-mulohazasiga ishonchi va qat'iy irodasi tushuniladi". Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, quyidagi to'rtta komponent pedagogik mahoratning asosiy tashkil etuvchilari hisoblanadi:

2-chizma.

SHuni alohida qayd etib o'tish zarurki, o'qituvchilik kasbi murakkab va mas'uliyatli jarayondan iborat. Ushbu kasbning sharafliligi va murak- kabligi shu bilan belgilanadiki, o'qituvchi doimo ongning yagona sohibi bo'lmish insonning ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanib, u bilan muloqot olib boradi. Ongli va tirik jonzot esa aqliy, ruhiy hamda jismoniy jihat- dan doimo rivojlanishda bo'ladi. SHu sababli, bo'lajak o'qituvchilar tarbiyalanuvchi bilan doimiy muloqotda bo'lishi, unga ta'sir ko'rsatish uchun muntazam ravishda psixologiya va tarbiya nazariyasini mukammal o'rganib, o'z kasbiy faoliyatini muttasil rivojlantirib borishi kerak.

O'qituvchilarning shaxsiy fazilatlarini sirasiga iymon-e'tiqodi, dunyo- qarashining kengligi, faolligi, odob-axloqi, fuqarolik burchini his qilishi, ma'naviyati, dilkashligi, talabchanligi, qat'iyligi va o'z maqsadlariga intilishi, insonparvarligi, huquqiy bilimdonligi mamlakatimizning ijtimoiy- iysiyosiy talablariga o'z fikr-mulohazasi bilan faol ishtirok etishi kiradi.

O'qituvchilarning kasbiy xususiyatlariga: o'z kasbini, bolalarni sevi- shi, ziyrakligi, hozirjavobligi, vazminligi, pedagogik nazokati, tasavvuri, qobiliyati, tashkilotchiligi, notiqlik madaniyati, chuqur va keng ilmiy saviyasi, kasbiy layoqatliligi, ma'naviy ehtiyoji va qiziqishi, intellekti, yangilikni anglay va qo'llay olishi, kasbiy ma'lumotni muntazam oshi- rishga nisbatan intilishi va boshqa fazilatlar kiradi.

O'qituvchilarning kasbiy pedagogik tayyorgarligi shartli ravishda quyidagi yo'nalishlarda olib boriladi:

O'qituvchining shaxsiy fazilatlar bo'yicha tayyorgarligi.

O'qituvchining ruhiy - psixologik tayyorgarligi.

O'qituvchining ijtimoiy - pedagogik va ilmiy - nazariy jihatdan tayyorgarligi.

O'qituvchining maxsus va ixtisoslikka oid uslubiy bilimlarni egallab borishi.

Yana ta'kidlash joizki, pedagogik mahorat o'qituvchilar hamda tarbiyachilar shaxsiy va kasbiy sifatlarining yig'indisi bo'lib, o'qituvchi mahoratini shakllantirishni ta'minlovchi omillarni, pedagogik-psixologik, metodik bilimlarni doimiy egallab borishi lozim.

YUksak pedagogik mahoratni shakllantirishni ta'minlovchi omillar quyidagilar:

ixtisoslik bo'yicha o'quv predmetini, zamon, ilm-fan, texnika taraqqiyoti darajasida mukammal bilishi, uning boshqa o'quv fanlari bilan o'zaro aloqadorligini ta'minlash malakasiga ega bo'lishi;

ta'lim oluvchilarning yosh, fiziologik, psixologik hamda shaxsiy xususiyatlarini hisobga olishi, ularning faoliyatini obektiv nazorat qilishi va baholashi;

v) ta'lim jarayonini demokratlashtirish va insonparvarlashtirish asosida o'z faoliyatini tashkil etishi;

g) o'quv - tarbiyaviy jarayonni zamon talablari darajasida tashkil qilish uchun asosiy pedagogik- psixologik va metodik ma'lumotlarga ega bo'lishi;

fanlarni o'qitish jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan keng foydalanishni bilishi;

jamoani «ko'ra bilish», o'quvchilarning qiziqishlari, intilishlari, ularning hayot faoliyatlarida uchraydigan qiyinchiliklarni tushunish va hamdard bo'la olish, o'z vaqtida ular fikrini anglay bilish, zukkolik bilan har bir bolaning xarakter xususiyati, qobiliyati, irodasini tushunish hamda ularga muvaffaqiyatli ta'sir ko'rsatishning shakl, usul, vositalaridan xabardor bo'lishi;

j) o'z shaxsiy sifatleri (nutqining ravonligi, tashkilotchilik qobiliyati, ba'diyy ehtiyoji, didi va hokazo) ni takomillashtirish malakasiga ega bo'lishi.

O'qituvchining pedagogik mahorati pedagogika oliy ta'lim muassasalarida shakllanib boradi. YUksak saviyali pedagogik kadrlar tayyor- lashga nisbatan talablar, ularning malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish, o'z kasbi bilan uzluksiz taraqqiyotga moslasha oladigan o'qituvchining shakllanishi, bo'lajak o'qituvchi umummilliy mavqeining o'sib borishini ta'minlaydi.

2. Harbiy pedagogik mahorat fanining vazifalari va asosiy tarkibiy qismlari

Mamlakatimizning istiqbol yo'lidagi ilk qadamlaridanoq, buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uyg'unlashtirish asosida jahon andozalari va ko'nikmalari darajasiga chiqarish maqsadida ta'lim tizimida ulkan bunyodkorlik ishlari olib borilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining IX sessiyasida qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" to'g'risidagi Qonunda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarda o'qituvchi-tarbiyachilarning mehnati naqadar yuksakligi, ular oldida barkamol avlodni tarbiyalashdek sharaflil va mas'uliyatli vazifa turganligi ta'kidlanadi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun- ning 3-moddasida ta'lim O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyotida ustuvor soha deb e'lon qilingan hamda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining quyidagi asosiy prinsiplari belgilab berilgan:

-ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi;

-ta'limning uzluksizligi va izchilligi;

-umumiy o'rta, shuningdek o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiyligi;

o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining yo'nalishini:

akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishni tanlashning ixtiyoriyligi;

ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;

davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;

ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv;

bilimli bo'lishni va iste'dodni rag'batlantirish;

ta'lim tizimida davlat va jamiyat boshqaruvini uyg'unlashtirish.

Ushbu prinsiplar zahirida o'qituvchi pedagogik faoliyatining asosiy mohiyati mujassamlangan bo'lib, uni hayotga tatbiq etish o'qituvchilar zimmasiga yuklatilgan. O'qituvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini ta'minlovchi asosiy javobgar shaxs ekan, uning pedagogik mahorati ham hozirgi zamon talablari darajasida, jahon andozalariga mos ravishda shakllanishi kerak. SHu jihatdan, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da ham o'qituvchining kasbiy mahoratini oshirishga jiddiy e'tibor qaratilgan. Jumladan, Dasturning 4.2. bandida pedagogik kadrlarning malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashning zamon talablariga moslashuvchan, ta'limning yuqori sifatli va barqaror rivojlanishini ko'zlovchi tizimini vujudga keltirish ta'kidlanadi. Pedagog kadrlarni ildam qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, raqobatbardosh darajada ularning kasbiy sifatlarini takomillashtirishni qo'llab-quvvatlash ta'minlanadi. Ushbu talablar zahirida ham o'qituvchining pedagogik mahoratini uzluksiz takomillashtirib borish naqadar muhim va davr talabi ekanligi ta'kidlanmoqda. SHunday ekan, "Pedagogik mahorat" fanining vazifalarini "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" talablari belgilab beradi.

Uning vazifalari quyidagilardan iborat:

- ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan yangilanish va islohotlarni insonparvarlik va demokratik tamoyillarga moslab olib borish;
- ta'lim mazmunini mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti istiqbollaridan, jamiyat ehtiyojlaridan, fan, madaniyat, texnika va texnologiyaning zamonaviy yutuqlaridan kelib chiqqan holda boyitib borishni ta'minlash;
- bo'lajak o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy jihatdan dunyoqarashini rivojlantirishda milliy urfodat va an'analimizdan, boy adabiy merosimizdan samarali foydalanishning tezkor metod va usullarini ishlab chiqish va joriy etish;
- ta'lim va tarbiya jarayonini kelgusida o'qituvchilardan talab qildigan darajada sifatini va barqaror rivojlanishining kafolatlarini, ustuvorligini ta'minlash uchun normativ hujjatlar, o'quv-uslubiy adabiyotlar, moddiy-texnika va axborot bazasi bilan boyitib borish;
- bo'lajak o'qituvchilarning yuksak kasbiy tayyorgarlik darajasi, malakasi, bilimi, madaniy va ma'naviy-axloqiy saviyasining sifatini zamon talablariga javob beradigan darajada oshirib borish;
- bo'lajak o'qituvchilarni yuqori malakali kadrlar tayyorlash bilan pedagogik faoliyatning nufuzi va ijtimoiy maqomini ko'tarishga o'rgatish.

Pedagogik mahoratni egallashda kasbga oid nazariy va amaliy bilimlarni egallash, pedagogik jamoa bilan doimiy muloqotda bo'lish ijobiy natijalar beradi. Binobarin, bunday muhitda o'zaro fikr almashish, shaxsiy mulohazalarni boshqalar tomonidan bildirilayotgan qarashlar bilan taqqoslab, ularning to'g'riligi, haqqoniyligiga ishonch hosil qilish, mavjud bilimlarni yanada boyitish, xato yoki kamchiliklarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish yo'llarini topish imkoniyati mavjud.

Buyuk nemis pedagogi Adolf Disterverg o'qituvchining doimiy ravishda fanlarni mutolaa qilish bilan shug'ullanishi haqida gapirib, shunday degan edi: *"O'qituvchi muntazam ravishda fan bilan shug'ullanmogi lozim. Aks holda u qurigan daraxt va toshga o'xshab qoladi. Qurigan daraxt va tosh meva bera olmaganidek, kelajakda bunday o'qituvchidan hech qanday natija kutib bo'lmaydi"*.

Hozirgi zamon fan va texnikasi jadal sur'atda rivojlanayotgan, zamonaviy axborot texnologiyalarining salmog'i keskin oshayotgan bir davrda o'qituvchi pedagogik mahoratini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Agar, ilgari fanning biror sohasida ro'y berayotgan yirik kashfiyot qariyb o'n besh yillik samarali va kishi zo'rg'a ishonadigan voqea hisoblangan bo'lsa, hozir har yili, hatto har oyda fan, texnika sohasida yangi kashfiyotlar yaratilmoqda, bilimlarning ilgari noma'lum bo'lgan yangi yo'nalishlari maydonga kelmoqda. Kishilarda bilimga bo'lgan intilish beqiyos darajada o'sib borayotir. SHuning uchun hozir kunda o'qituvchi faqat o'z fani bo'yicha emas, balki o'z faniga yaqin bo'lgan sohalaridagi yangiliklarni bilishi talab etiladi.

Bizga ma'lumki, ilg'or jamiyat fuqarosining, xususan o'qituvchining ma'naviy boyligi uning keng dunyoqarashi, teran fikrlash layoqati, savodxonligi, yuksak insoniy fazilatlarga boyligi bilan baholanadi. *"Barcha illatlarning kelib chiqishi ilmsizlikdandir"* degan edi yunon faylasufi Sokrat. SHunday ekan, yosh avlodning yuksak bilim va tafakkur sohibi bo'lishi uchun barchamiz javobgarmiz. Bu javobgarlik ko'proq o'qituvchilar zimmasida.

Darhaqiqat, o'qituvchilarning obro'-e'tiborini ta'minlaydigan ilk vosita uning tarbiyalanganlik darajasidir. Birinchidan, o'qituvchi ma'naviy jihatdan sog'lom va keng fikrlay oladigan bo'lishi, o'z milliy qadriyatlari, urf-odatlari va millatimizning buyuk siymolari ijodiy merosini teran bilishlari kerak. Binobarin, o'zi tanlagan mutaxassislik va fan sohasida izlanishlar olib borgan, allomalarning hayoti va ijodini yaxshi bilishi hamda mantiqiy tafakkurga ega bo'lishi lozim. Bu o'qituvchi pedagogik mahoratining shakllanib borishida muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, milliy an'analarimiz, urf-odatlarimiz, qadriyatlarimiz asosida davlatimizning buyuk kelajagi bo'lmish yosh avlodga chuqur bilim berish o'qituvchilardan yuksak qobiliyatni va ishchanlikni talab qiladi.

O'qituvchilik kasbining shakllanishi davomida uning pedagogik mahorati takomillashib boradi. U har xil psixologik xususiyatlarga ega bo'lgan o'quvchilar bilan ta'lim-tarbiyaviy faoliyat olib boradi. Turli ziddiyatlarga duch keladi. Bu o'z navbatida uni tinimsiz ijod qilishga, tarbiyaning har xil vosita va usullarini topib, mohirona qo'llashga majbur etadi. Tarbiya natijasida belgilangan maqsadga erishish uchun o'qituvchilar yillar davomida yig'ilgan tajriba va malakalariga tayanib ishlaydilar. O'quvchilarning nazariy hamda amaliy faoliyatida erishadigan barcha yutuqlari va ijobiy natijalari o'qituvchi pedagogik mahoratini namoyon etuvchi asosiy vositalar hisoblanadi. O'qituvchi pedagogik mahoratning tarkibiy qismlarini bilishi, uning cheksiz imkoniyatlaridan foydalanishi lozim. Quyida keltirilayotgan pedagogik mahorat fanining asosiy tarkibiy qismlari milliy an'ana va urf-odatlarimizdan kelib chiqib, hozirgi global rivojlanish davrida yanada to'ldirilib borilishi mumkin.

PEDAGOGIK MAHORAT FANINING ASOSIY TARKIBIY QISMLARI

Nutq malakasi va texnikasini mukammal o'zlashtirish.

Tushunarli, ta'sirchan fikr va his-tuyg'ularni so'zda aniq ifodalash.

Mimik va pantomimik harakatlardan o'z o'rnida foydalanish.

Ma'noli va ochiq chehrali nigoh bilan qarash.

Hissiy psixik va tasodifiy holatlarda o'z his-tuyg'ularini jilovlay olish.

Turli vaziyatlarda tarbiyachiga xos bo'lgan ijodiy kayfiyatni bosh qarish.

Kulgi va tabassumda samimiylilikni e'tirof etish.

O'quvchilar bilan doimo yaxshi kayfiyat va rag'batlantiruvchi munosabatda bo'lish.

Savodli va sof adabiy tilda so'zlash.

Aniq imo-ishoralarni o'z o'rnida ishlata olish.

Ijodiy pedagogik qobiliyatini qo'llay bilish.

YUksak zamonaviy axborot texnologiyalari va portal tizimidan erkin foydalana olish.

Muosharat odobiga doimo rioya qilish.

3. Harbiy pedagogik mahoratni egallash vositalari

O'qituvchi barkamol avlodni tarbiyalash jarayonida ishtirok etar ekan, nafaqat ma'naviy-axloqiy madaniyati bilan atrofdagilarga o'rnak bo'lishi, shu bilan birga, pedagogik mahorat qirralarini namoyon eta olishi, etuk o'qituvchi sifatida barkamol insonni tarbiyalashga, yuqori malakali kadrlarni tayyorlash ishiga o'zining munosib hissasini qo'shishi zarur.

Pedagogik mahorat - yuksak pedagogik tafakkur, ta'lim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondashuv, metodik bilimlarni samarali qo'llay olish qobiliyati bo'lib, u doimiy ravishda pedagogik bilimlarni oshirib borish, o'tmish qadriyatlari, O'rta Osiyo mutafakkirlari ijodiy merosida yoritilgan murabbiylarni tayyorlash to'g'risidagi ma'lumotlar hamda zamonaviy axborot texnologiyalari, portal yangiliklaridan xabardor bo'lish, ilg'or xorijiy davlatlarning o'qituvchilar tayyorlash texnologiyalarini nazariy jihatdan o'rganish jarayonida tarkib topadi. YOsh o'qituvchilarning, shuningdek, ta'lim muassasasida bir necha yillik mehnat stajiga ega bo'lgan o'qituvchilarning pedagogik mahoratga ega bo'lishlari o'zlarini kasbiy jihatdan takomillashtirib borish yo'lida bir qator shartlarga amal qilishi hisobiga rivojlanib boradi. Ularni quyidagi vositalar asosida yanada rivojlantirish mumkin:

Mustaqil o'qib-o'rganish (pedagogika fanida ro'y berayotgan eng so'nggi yangiliklar haqida ma'lumotlarni beruvchi yangi adabiyotlar, Internet materiallari, portal tizimi, vaqtli matbuot sahifalarida chop etilayotgan ma'lumotlar, shuningdek, ilg'or texnologiyalar bilan tanishib borish, ularda ilgari surilayotgan g'oyalarni umumlashtirish, xulosalash asosida mustaqil loyihalarni tayyorlash).

Tajribali ustoz o'qituvchilar faoliyatini o'rganish (ta'lim muassasasidan chetga chiqmagan holda tashkil etilib, vaqt va iqtisodiy nuqtai nazardan samarali sanaladi. Tajribali o'qituvchilar faoliyatini o'rganish, ular tomonidan tashkil etilayotgan mashg'ulotlarni kuzatish, tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Bu borada olingan taassurotlarni umumlashtirish asosida xulosa chiqarish maqsadga muvofiqdir).

O'qituvchi xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurslari va institutlarida kasbiy malaka va ko'nikmalarni oshirib borish.

Doimiy ravishda ilmiy anjumanlar (nazariy va amaliy konferens iya hamda seminarlar, pedagogik o'qish hamda treninglar) da faol ishtirok etish.

Respublika hamda rivojlangan xorijiy mamlakatlarning etakchi ta'lim muassasalarida o'z tajribalarini oshirish, kasbi bo'yicha eng so'nggi ma'lumotlarni o'rganish.

Pedagogik mahoratni egallashda guruhli va ommaviy tadbirlarda ishtirok etish ijobiy natijalar beradi. Binobarin, bunday muhitda o'zaro fikr almashish, shaxsiy mulohazalarni boshqalar tomonidan bildirilayotgan qarashlar bilan taqqoslab, ularning to'g'riligi, haqqoniyligiga ishonch hosil qilish, mavjud bilimlarni yanada boyitish, xato yoki kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash hamda ularni bartaraf etish yo'llarini topish imkoniyati mavjud.

Pedagogik mahoratga ega bo'lish ta'lim-tarbiya samaradorligini ta'minlash garovi bo'libgina qolmay, ayni vaqtda o'qituvchilarning jamo- ada, ijtimoiy muhitda obro'-e'tiborini oshiradi, o'quvchilar orasida unga nisbatan hurmat yuzaga keladi.

Kasbiy mahoratni oshirish yo'lida amaliy harakatlarni tashkil etish pedagogik faoliyatda yo'l qo'yilgan yoki qo'yilayotgan xatolardan holi bo'lish, o'quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar bilan munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatini yaratadi.

Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasida yosh o'qituvchilarning kasbiy mahorati, bilim va ko'nikmalarini muntazam oshirib borish maqsadida qizg'in faoliyat olib borilmoqda. Xususan, O'zbekiston xalq ta'limi vazirligi hamda Osiyo taraqqiyot banki bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan "Ta'lim sektorini rivojlantirish dasturi" loyihasi doirasida respublika hududlarida masofadan o'qitishning "Ta'lim-resurs" Markaz- lari tashkil etilgan. Ushbu faoliyat natijasida yosh o'qituvchilarning xorijiy mamlakatlarda kasbiy malakalarini oshirish imkoniyati tug'ildi. Maktablarga yosh o'qituvchilarni jalb etish va ularga har tomonlama amaliy yordam berish, ta'lim-tarbiya jarayoniga ilg'or va zamonaviy texnologiyalarni joriy etishga ko'maklashish maqsadida 2009-yildan boshlab "Respublika yosh o'qituvchilar assotsiatsiyasi" o'z faoliyatini boshladi.

Mustaqillikka erishgach, birinchi prezidentimiz I.A. Karimov tashabbusi bilan 1 oktyabr - O'qituvchi va murabbiylar kuni umumxalq bayrami sifatida keng nishonlanadi. Mamlakatimizda an'anaviy ravishda "Yilning eng yaxshi pedagogi" Respublika ko'rik-tanlovi o'tkazilib kelinmoqda. Umumta'lim maktablarida faoliyat ko'rsatayotgan pedagog xodimlar orasidan ilg'or va tashabbuskor o'qituvchilar aniqlanib rag'batlantirilishi, yosh o'qituvchilarda o'z kasbiga nisbatan hurmat va ehtirom uyg'otadi. 2006-yildan boshlab esa, "Yilning eng yaxshi fan o'qituvchisi" ko'rik tanlovi o'tkazilib kelinmoqda. "Yil maktabi" - Respublika ko'rik-tanlovi o'qituvchilarga jamoa asosida ta'lim muassasasida qo'lga kiritilayotgan yutuqlarni targ'ib etish uchun sharoit yaratmoqda.

SHuningdek, mustaqillik yillarida respublika xalq ta'limi tizimidagi 3425 nafar o'qituvchi va murabbiylar pedagogik faoliyatda ulkan yutuqlarni qo'lga kiritganlari va fidokorona mehnatlari uchun turli davlat mukofotlari va unvonlari bilan taqdirlandilar.

Barkamol avlodga ta'lim va tarbiya berishda cheksiz matonatlari uchun ustoz o'qituvchilardan olti nafari "O'zbekiston Qahramoni" unvo- ni bilan, 302 nafari "O'zbekiston Respublikasi xalq o'qituvchisi" va 319 nafari "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi" faxriy unvonlariga sazovor bo'lganlar, 101 nafari "El-yurt hurmati", 21 nafari "Fidokorona xizmatlari uchun" ordeni bilan, 1229 nafari "SHuhrat" medali bilan taqdirlanganlar.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da alohida ta'kidlangan milliy model O'zbekiston Respublikasining milliy-hududiy xususiyatlarini inobatga olish hamda ilg'or fan, texnika va texnologiya yutuqlari asosida tayyorlangan kadr (mutaxassis) - barkamol inson va etuk mutaxassis qiyofasini o'zida to'laqonli aks ettiruvchi namunadir.

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g'oyalari amalga oshirish jarayonida asosan o'qituvchi kadrlarning roli nihoyatda beqiyos. XXI asr bolasini o'qitish va tarbiyalash, ularni barkamol inson va etuk malakali mutaxassis kadrlar darajasiga etkazish vazifasini faqat yuksak tajribaga ega XXI asr o'qituvchisigina uddalay oladi.

4. O'qituvchi kasbining tarixiy taraqqiyoti va uning jamiyatda tutgan o'rnini

XV asrda yashab, ijod etgan mutafakkir, Alisher Navoiyning yaqin do'sti Kamoliddin Husayn Voiz al -Koshifiy (taxm. 1440-1505 y.) bola tarbiyasida maktab va muallimning alohida o'rnini borligi haqida gapirib, muallimlar dono, bilimli, shirinsuxan, adolatli bo'lishi zarur, deb hisoblaydi. Alloma murabbiylar to'g'risida "Axloqi Muhsiniy" asarida shunday yozadi: *"Murabbiy (bolaga) nasihat va ta'lim berishda lutf va odob qoidalari rioya qilishi darkor. Jamoatchilik joylarida o'quvchiga pand berish yaramaydi, balki xilvat joyda bolaga nasihat qilish zarur. Agar (murabbiy) nasihat berishning fursati kelganini bilsa, unga muloyimlik bilan murojaat qilishi lozim, chunki bizning zamonamizda muloyim va xushfe'l bo'lish maqsadga muvofiqdir"*.

Buyuk allomalardan Abdurahmon Jomiy o'z asarlarida tarbiyachi-muallim faoliyatiga quyidagicha ta'rif beradi: *"muallim bilimli, aqlli, adolatli, o'zida butun yuksak fazilatlarini mujassamlashtirgan bo'lishi kerak. O'zini nomunosib tutgan odam hech vaqt bolalarga bilim va odob bera olmaydi"*.

Hozirgi zamon o'qituvchisi qanday ijobiy sifatlarga ega bo'lishi lozim. Avvalo zamonaviy bilimlar, ilg'or tajribalar hamda pedagogik mahoratni yuqori darajada egallaganligi, pedagogik izlanish vazifasiga mos tadqiqotlar metodlari majmuasini shakllantirib olishi, nazariy tadqiqot va amaliy tajriba-sinov ishlarini o'tkazish malakasiga ega bo'lishi, o'qitadigan o'quv fanidan o'quv dasturi, DTS, darsliklar va o'quv metodik qo'llanmalar, elektron darsliklarni yarata olishi va amalda qo'llay olishi lozim. O'zining pedagogik faoliyatini doimiy takomillashtirib borishi, kasbiy sifatlarini rivojlantirishi, o'z-o'zini nazorat qilish va baholash malakasini egallashi, yangi pedagogik g'oyalarni ishlab chiqarib olish, zamonaviy axborot texnologiyalarini dars jarayonida qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lishi, o'qitishning istiqbolli yo'nalishlari talablari asosida metod, shakl va vositalarni yaratish va ularni ta'lim jarayonida uzviy qo'llash malakalarini bilishi kerak.

O'qituvchi — odobli, adolatli hamda «bola qalbining injeneri»dir. Bolaning ijobiy va salbiy xususiyatlari ba'zan murabbiydan o'tishini psixolog olimlar ta'kidlab o'tishgan. Chunki o'quvchi o'qituvchining yurish-turishi, kiyinishiga, gapirishiga taqlid qiladilar. Bola garchi yosh bo'lsa-da, uning inson ekanligini yoddan chiqarmaslik kerak, uni ko'pchilik oldida obro'sizlantirmaslik, g'ururini toptamaslik kerak.

Pedagog olim Komil Zaripov o'qituvchining kasbiy mahorati mazmun va mohiyatini "Ilg'or o'qituvchi", "Ijodkor o'qituvchi", "Novator o'qituvchi" timsolida asoslaydi va shunday ta'riflaydi:

"Ilg'or o'qituvchi" avvalo boshqa o'qituvchilarga qaraganda o'z ishiga mas'uliyat bilan qaraydi. SHu sohadagi ijobiy tajribalarni o'rganib, o'z darslarida, ta'lim muassasasidan va guruhdan tashqari tarbiyaviy tadbirlarda qo'llaydi. SHu orqali u ta'lim va tarbiya sohasida muayyan yutuqlarni qo'lga kiritadi.

"Ijodkor o'qituvchi"da ham "Ilg'or o'qituvchi"dagi xususiyatlar bo'lishi mumkin. Ularning jiddiy farqi shundaki, ilg'or o'qituvchi mavjud manbalarni o'rganib, shular asosida ta'lim - tarbiya bo'yicha muayyan ishlarni amalga oshirsa, ijodkor o'qituvchi bor manbalarga tanqidiy ko'z bilan qaraydi. Ko'pchilik hollarda mavjud metodik yo'l - yo'riqlarga o'z munosabatini bildirib, sharoit va vaziyat taqozosiga, o'zining imkoniyatlariga qarab mavjud tartiblardan farqli zamonaviy metodik usullardan foydalanadi".

“Novator o‘qituvchi”, o‘zining yaxlit pedagogik vosita va usullari mavjudligi bilan farqlanib turadi. SHu bilan birga novator o‘qituvchilarda ilmiy tahlil, o‘ziga tanqidiy ko‘z bilan qaray bilish xususiyatlari ham ega bo‘ladi. Ularning ko‘pchiligida g‘oyat murakkab, boshqalar o‘ziga ishonmaydigan sharoitlarda ham o‘z ishlarining to‘g‘ri ekanligiga ishonch bo‘ladi.

Demak, pedagogik mahorat egasi bo‘lish uchun o‘qituvchi o‘zida ham ilg‘orlikni, ham novatorlikni (yangilikka intilish), ham ijodkorlikni tarbiyalashi lozim. O‘qituvchi pedagogik mahoratini “O‘qituvchilarning axloqiy shakllanishi” yo‘nalishida o‘rgangan professor Malla Ochilov pedagogik mahoratni egallashning muhim manbasi axloq deb ta’kidlab, kasbga oid axloq normalarini shunday ta’riflaydi: *“Faoliyatning ma’lum bir sohasi bilan shug‘ullanuvchi kishilarga taalluqli axloqiy normalar, talablar ham bor. Bunday axloq kasb (professional) axloqi deyiladi. Har bir jamiyatda hukmron bo‘lgan axloq bilan kasb axloqi o‘rtasida ma’lum bir munosabat mavjud. Bu umumiylik bilan xususiylik o‘rtasidagi munosabatdir. Kasb axloqi umuminsoniy axloq nazariyasining qoidalari va kamchiliklarini o‘zida mujassamlashtiradi, oydinlashtiradi va rivojlantiradi”*.

Pedagogik mahoratning o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri, uning o‘qituvchi shaxsi va kasbi to‘g‘risida mukammal ma’lumot va tushunchalarga ega ekanligidadir. O‘qituvchi inson sifatida shaxsiy fazilatlariga ega bo‘lishi bilan birga, kasbiy, ya’ni ixtisoslik fazilatlariga ham ega bo‘lishi lozimligini tajriba ko‘rsatmoqda. Buni yuqorida kasb axloqi to‘g‘risida bildirilgan fikrlar misolida ham ko‘rdik.

SHaxsiy sifatlar tizimida: milliy mafkuraviy ongliklik, milliy odoblilik, farosat, nozik didlik, o‘z kasbiga sadoqat va vijdoniylik, tashabbuskorlik, bolajonlik, talabchanlik, adolatparvarlik, pedagogik odob, tadbirkorlik, qat’iylik, har qanday vaziyatda o‘zini idora qila olish, millatlararo muloqot madaniyati, kuzatuvchanlik, samimiylik, topqirlik, kelajakka ishonch, xushmuomalalilik kabi fazilatlariga ega bo‘lishi kerak.

Kasbiy sifatlar tizimida: pedagogik ziyraklik, O‘zbekistonning o‘z istiqbol va taraqqiyot yo‘li mohiyati, beshta tamoyil rivojlanishining ma’naviy - axloqiy negizlarini bilishi, milliy tarbiya mohiyati va mazmunini chuqur anglash, chuqur ilmiy nazariy salohiyati, pedagogik ijod, o‘z fanining tarbiyaviy imkoniyatlarini mukammal bilish, pedagogik bilimlarni takomillashtirishga intilish, mamlakatimiz Prezidentining ichki va tashqi siyosatidan xabardorlik, o‘zbek xalqining an’analari, qadriyatlari, urf - odatlarini yaxshi anglashi, siyosat, tarix, madaniyat, ma’naviyat, adabiyot va san’at, axloqshunoslik, dinshunoslik, huquqshunoslik, o‘lkashunoslik, texnikaga oid ma’lumotlardan xabardorlik, etno- pedagogika, etnopsixologiyaga oid bilimlarga ega bo‘lish va hokazo.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda yuqorida qayd qilingan milliy pedagogikaning faoliyatga tayyorlovchi shaxsiy va kasbiy sifatlariga ega qilish lozim. Bu hol kasbiy mahorat egasi bo‘lish va kadrlar tayyorlashning milliy dastur talablarini bajarishga yordam beradi.

“Muallimning yuksak sifati uning aqli, ilmi, fikri, so‘zi, axloqu- odobidadir, - *degan edi taniqli murabbiy, maktabshunos olim Hikmatulla Abdullaev o‘zining “YAshil daftar hikmati” asarida.* - O‘qituvchining yuz qarashlari ham, gapirishlari ham, qalbi ham, ko‘rinishi ham, yurish-turishi ham, kiyinishi ham chiroyli va ibrat namunasi bo‘lsin. Ayniqsa, uning nutqi tushunarli, ravon, ta’sirli bo‘lishi darkor. U muloqotda bamisoli so‘z zargari ekanligini ko‘rsata olishi muhimdir. SHunga erishish kerakki, odamlar, ayniqsa, ota- onalar va o‘qituvchilar uni rostgo‘y, halol, pokiza, sog‘lom fikrli, shafqatli va muruvvatli, insonparvar kishi sifatida e’tirof etsinlar”.

O‘qituvchi «Sog‘lom avlod uchun» kurashchi, bor bilimi va tajribasini ta’lim-tarbiya ishiga bag‘ishlagan, o‘z qadrini, o‘z hurmati, o‘z obro‘sinini saqlaydigan inson. SHuning uchun vaqt oltindan, duru- gavhardan qimmatlidir. U har bir daqiqa vaqtni to‘g‘ri taqsimlaydigan, bajariladigan vazifalarni hisobga oluvchi, darsga tayyorlanishi, dars o‘tkazishni rejalashtiradigan, ta’lim muassasasining umumiy qo‘shim- cha topshiriqlarini tez va sifatli bajaradigan hamda vaqtida ovqatlanish, vaqtida dam olishni biladigan intizomli shaxsdir.

Ta’lim va tarbiya jarayoni har bir o‘qituvchidan ulkan aql-zakovat, sabr-toqat, matonat, o‘quvchilarga va o‘z kasbiga yuksak mehr- muhabbatli bo‘lishni talab etadi. O‘qituvchining doimo izlanuvchan, bilim va tajribasini orttirib borishi, o‘quvchilarni chuqur tushu-

nish, ularning ichki dunyosini payqay olishi, o'sish va rivojlanish darajalarini nazorat qilib borishi na zarur paytda so'z, ish yoki amaliy harakat bilan yordam bera olish qobiliyati ta'lim va tarbiya jarayonining muvaffaqiyatini ta'minlovchi omil lardir.

Pedagogik kasb - bu barkamol inson sifatida xarakterlanuvchi ijtimoiy ahamiyatga molik fazilatlarining barqaror tizimidir. O'qituvchi o'z kasbiga ixlos qo'yishi va uning ijtimoiy ahamiyatini tushunib etishi, bolalarga ta'sir o'tkazishi va ular bilan hamdardligini namoyon qila olishi shunday fazilatlar majmuasidirki, ular o'qituvchi faoliyati va muloqoti bilan uyg'unlashganda o'qituvchi mehnatining bir butunligiga erishiladi.

O'qitish va tarbiyalash - bular bir-biridan ancha farqli tushunchalardir. O'qituvchi o'z kasbining to'la ma'nodagi egasi bo'lishi uchun atrof-muhitidagi odamlar orasida hurmat-e'tibor qozona olishi kerak. O'qituvchi hamma joyda madaniyatli murabbiy, ezgu fazilatlar egasi sifatida namuna bo'lishi zarur.

O'qituvchining mahorati pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bilim va malakalarni egallash davridayoq, shakllanib boradi. Pedagogik kadrlar tayyorlash, ularning malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimi kasbga moslashishi, tanlangan kasb ichidagi uzluksiz taraqqiyotga moslasha oladigan, keng ma'nodagi o'qituvchining shakllanishiga bo'lgan talabga muvofiq, holda bilimlarning pedagogik-psixologik va umummilliy mavqeining o'sib borishida aks etmogi lozim.

Ayniqsa, o'qituvchilarning qobiliyatida notiqlik san'ati qanchalik kuchli va ta'sirchan bo'lsa, o'quvchilar uning so'zini zo'r ishtiyoq bilan tinglaydi. O'qituvchi o'z kasbiga ixlos qo'yib, o'zining pedagogik iste'dodini, samimiy munosabatini o'quvchilar orasida namoyon etsa, o'qituvchi bilan o'quvchilar orasidagi o'zaro muloqot yuksak darajada mustahkamlanib boraveradi.

O'qituvchilik faoliyati ushbu kasbni tanlagan har bir yosh yigit va qizlardagi qobiliyat va iste'dodning barcha qirralarini ishga solishga majbur qiladi. A.S.Makarenkoning fikricha, *"jamoada 40 ta qobiliyatsiz o'qituvchi o'rniga 4 ta qobiliyatli tarbiyachi-o'qituvchi bo'lgani ma'qul"*ligi haqida gapirgan edi. Bu bilan u qobiliyatsiz kishilar ta'lim-tarbiya ishiga katta zarar etkazishi mumkinligini alohida uqtiradi.

Avvalo, o'qituvchilar - ta'lim muassasasidagi ta'lim va tarbiyaviy jarayonining asosiy tashkilotchilaridir. Yigit va qizlarning ma'lumot jihatidan umumiy tayyorgarlik darajasi hamda mustaqil ijodiy tafakkur taraqqiyoti, tarbiyalangan darajasi dastur va darsliklar-gagina emas, balki o'qituvchilarga, ularning mahorati hamda fuqarolik hislatlariga ham taalluqli bo'ladi. SHu boisdan ham pedagogika oliy ta'lim muassasalariga o'qituvchilik kasbini sevgan, unga chin ko'ngildan qiziqqan va moyilligi bo'lgan iqtidorli yoshlarga qabul qilinishi lozim.

MAVZU № 2. HARBIY RAHBAR PEDAGOGIK MAHORATINING MAZMUNI, UNING SHAKLLANTIRISH VA TAKOMILLASHTIRISH

Mavzu rejası:

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga ofitser pedagogik mahoratining mazmuni (o'qituvchilik va tarbiyachilik mahorati) haqida bilimlar berish. Pedagogik texnika va pedagogik taktning tarkibiy qismlarini tushuntirish. Talabalarga ofitserning ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish va o'tkazishda qobiliyat turlari haqida ma'lumot berish.

O'quv savollari:

1. Ofitser pedagogik mahoratining mazmuni (o'qituvchilik va tarbiyachilik mahorati).
2. Pedagogik texnika va uning tarkibiy qismlari. Pedagogik takt.
3. Ofitserdan ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish va o'tkazishda qobiliyat turlari

Tayanch soʻz va iboralar:

Ofitserning pedagogik mahorati, oʻqituvchi (metodist) mahorati, tarbiyachi–ofitser mahorati, pedagogik texnika, tarbiyaviy materiallar, pedagogik takt, tashkilotchilik qobiliyati, muomala (kommunikativ) qobiliyati, didaktik qobiliyati, kuzatuvchanlik qobiliyati, nutq qobiliyati (nutq texnikasi), obroʻ orttira olish qobiliyati, kelajakni koʻra bilish qobiliyati, diqqatni taqsimlay olish qobiliyati.

1. Ofitser pedagogik mahoratining mazmuni (oʻqituvchilik va tarbiyachilik mahorati)

Ofitserlarning professional faoliyatida boʻysunuvchilarga rahbarlik qilish, ularga taʼlim berish va tarbiyalash asosiy oʻrin egallaydi. Bunda ofitser jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlikni, tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishda hal qiluvchi rol oʻynaydi. SHuning uchun ham har bir ofitserdan yuksak pedagogik mahorat talab qilinadi.

Ofitserning pedagogik mahorati – uning psixologik-pedagogik tafakkuri, oʻz xizmat faoliyatini amalga oshirish uchun zarur boʻlgan maxsus bilimi, malakasi va koʻnikmalari hamda hissiy-irodaviy sifatleri birligi boʻlib, u ofitser shaxsining yuksak taraqqiy etgan gʻoyaviy, kasbiy, axloqiy, jangovar, tashkilotchilik va harbiy pedagogga xos xislatlari bilan uygʻunlikda taʼlim-tarbiya vazifalarini muvaffaqiyatli amalga oshirish imkonini beradi.

Pedagogik mahorat murakkab tarkibga ega. U harbiy-pedagogik faoliyat tarkibi va mazmuni bilan belgilanadi.

Tarkibiy jihatdan pedagogik mahorat oʻqituvchi (metodist) mahorati va tarbiyachi mahoratiga ajratiladi.

Oʻqituvchi (metodist) mahorati ofitserning harbiy-pedagogik jarayonning qonuniyatlarini, xususiyatlarini, shaxsiy tarkibga taʼlim berish jarayonining maqsad va vazifalarini chuqur bilishida namoyon boʻladi.

Pedagogik mahoratning bu elementi ofitserning oʻz mutaxassisligini, harbiy ishni, psixologiya va pedagogika fanini, didaktika prinsiplarini va metodlarini, oʻz oʻquv fani metodikasini chuqur bilishga, boshqa fanlardan tushunchaga, keng dunyoqarashga ega boʻlishiga asoslanadi. Bilimlarni egallash, harbiy mutaxassis uchun zarur koʻnikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirish jarayonining mohiyatini chuqur bilish va tushunish mahoratli pedagogga xos xususiyatdir.

Hayotning obʼektiv sharoitlari, ilmiy-texnik taraqqiyot, xizmatning qisqa muddati davomida murakkab harbiy mutaxassislikni egallash, zamonaviy qurol-yarogʻ va jangovar texnikani oʻrganish, katta axborot oqimini tahlil qilish kabi dolzarb vazifalar pedagogik mahoratni takomillashtirishning zarur shartlari sifatida ofitserdan taʼlim jarayoni psixologiyasini, askarni va harbiy jamoani hozirgi zamon urushida muvaffaqiyatli harakat qilishga tayyorlash qonuniyatlarini bilishni va amal qilishni talab etadi.

Tarbiyachi–ofitser mahorati askarlar tarbiyasining qonuniyatlarini, prinsiplarini, metodlarini, maqsad va vazifalarini, asosiy yoʻnalishlarini bilishi va bu bilimlardan amalda toʻgʻri foydalana olishi bilan ifodalanadi.

Tarbiyaviy ishda pedagog taʼsir obʼektini, pedagogik taʼsir etish vositalarini, tarbiya prinsiplarini har tomonlama va chuqur bilsagina muvaffaqiyat qozonishi mumkin. SHuning uchun harbiy-pedagogik mahoratning yuksak choʻqqilariga erishmoqchi boʻlgan ofitser askar shaxsi va harbiy jamoa psixologiyasini, boʻysunuvchilarning shaxsiy xususiyatlarini, ularga taʼsir koʻrsatuvchi omillarni, shuningdek axloqiy va huquqiy normalarni, umumharbiy nizomlar talablarini, Mudofaa vazirining buyruq va direktivalarini bilishi va amaliy faoliyatda, kundalik turmushda qoʻllay olishi lozim. Oʻzining ichki tarkibi boʻyicha tarbiyachi mahorati yuksak darajada rivojlangan oddiy va murakkab aqliy koʻnikmalar va malakalar, psixologik-pedagogik bilimlar asosida shakllangan va rivojlangan hissiyotlar va iroda, amaliy faoliyat va odamlar bilan muloqot davomida shakllangan xislatlar, dunyoqarash birligidir.

2. Pedagogik texnika va uning tarkibiy qismlari. Pedagogik takt

Pedagogik texnika - o'qituvchining nafaqat ta'lim-tarbiya jarayonida, balki butun kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan umumiy pedagogik bilim va malakalari majmuidir. Pedagogik texnikaning muhim jihatlari - bu avvalo o'qituvchining mahoratini belgilovchi kasbiy ko'nikmalari hisoblanadi, ya'ni uning savodli va ifodali so'zlay olishi, o'z fikr-mulohazasini va bilimni tushunarli tilda ta'sirchan bayon qilishi, his-tuyg'u- sini jilovlay olishi, o'zining shaxsiy xususiyatlariga xos mimik va panto- mimik qobiliyatlarga ega bo'lishi, aniq imo-ishora, ma'noli qarash, rag'batlantiruvchi yoki istehzoli tabassum, so'zning cheksiz qudrati orqali o'quvchilar ongiga va tafakkuriga ta'sir o'tkazishi, hozirjavoblik, psixologik bilimlarga ega bo'lishi kabilardir.

O'qituvchining pedagogik texnikasi qanday ko'nikma va malakalardan iborat ekanligi, pedagogik texnika vositasida o'qituvchi ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni zamonaviy talablar asosida qanday tashkil qilishi, o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishida qanday ahamiyatga ega ekanligi kabi muammolar hozirgi kungacha dunyo olimlarining diqqatini o'ziga jalb etib kelmoqda.

Hozirgi kunda pedagogik texnika tushunchasi ikkita guruhga bo'lib o'rganiladi. Birinchi guruh komponentlari o'qituvchining shaxsiy axloqiy fazilatlar va xulqi bilan bog'liq bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonida o'z- o'zini boshqarish malakalarida (refleksiya) namoyon bo'ladi:

ta'lim-tarbiya jarayonida o'z xatti-harakatlarini boshqarishi, (mi- mika, pantomimika);

ta'lim-tarbiya jarayonida o'z hissiyotini va kayfiyatini jilovlay olishi va turli nojo'ya ta'sirlarga berilmaslik;

mukammal ijtimoiy perseptiv qobiliyatlarga (diqqat, kuzatuvchanlik, xayol) egaligi;

nutq texnikasini (nafas olish, ovozni boshqarish, nutq tempi) bilishi va o'z o'rnida qo'llay olishi.

Pedagogik texnikaning ikkinchi guruh komponentlari o'qituvchining shaxs va jamoaga ta'sir ko'rsatish malakalari bilan bog'liq bo'lib, bu guruh ta'lim-tarbiya jarayonining texnologik tomonini qamrab oladi:

o'qituvchining didaktik, tashkilotchilik, konstruktiv, kommunikativ qobiliyatlari;

ma'lum bir reja asosida o'z oldiga qo'yilgan talablarning baja- rilishini nazorat qilishi;

ta'lim muassasasida va o'quvchilar jamoasida ta'lim-tarbiya bilan bog'liq bo'lgan ijodiy faoliyatni tashkil eta olishi;

o'quvchilar bilan pedagogik muloqot jarayonini bir muvozanatda saqlab boshqara olishi.

O'qituvchining tarbiyalanuvchi obektlar oldida o'z harakatlarini boshqarishida aktyorlik san'atiga xos bo'lgan xususiyatlari, ya'ni mimik va pantomimik qobiliyatlari muhim rol o'ynaydi. Aktyor bir obrazni ma'lum bir muddatda tayyorlab, bir yoki bir necha marotaba bir xil ko'ri- nishda sahnada namoyish etsa, o'qituvchi butun o'quv yili davomida, har bir darsda yangi mavzuni o'tilgan mavzular bilan bog'lab, zamonaviy innovatsion usullar vositasida o'quvchilar ongiga etkazish uchun chuqur tayyorgarlik ko'radi, sinf jamoasidagi o'ziga xos pedagogik va psixologik muhitni, har bir o'quvchining shaxsiy xususiyatlarini e'tiborga olib pedagogik faoliyat ko'rsatishga majbur. Bunday ulkan mas'uliyatni yuqori saviyada bajarish uchun o'qituvchidan yuksak pedagogik texnik tayyorgarlikka ega bo'lish talab etiladi.

Hozirgi zamon o'qituvchisi pedagogik mahorat tizimida pedagogik texnikaning rolini beqiyos deb biladi. Chunki u o'qituvchiga o'z gavda- sini tuta bilishi (mimika, pantomimika), his-tuyg'ularini (emotsiyasini) boshqara olishi, ishtiyoq, qobiliyatlar, nutq texnikasini egallashi va ularni o'quv faoliyatida, o'qishdan tashqari ta'lim va tarbiyaviy faoliyatlar jarayonida qo'llash yo'llarini tushuntiradi.

Demak, pedagogik texnika o'qituvchi kasbiy faoliyatida shunday kasbiy va shaxsiy malakalar yig'indisiki, u o'qituvchining pedagogik faoliyatiga ta'sir ko'rsatishi, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish va boshqarish ishlarida asosiy yo'l ko'rsatuvchi bo'lib xizmat qiladi.

Ilg'or va novator o'qituvchilarning texnik mahorati pedagogik faoliyat olib borishlarida, mimik va pantomimik harakatlarida, ovozini idora qila olish xususiyatlarida kuzatiladi. Bu shundan dalolat beradiki, o'qituvchilar pedagogik texnika san'atini mukammal egallaganlar, uning

ko'nikma va malakalarini o'zlarida aniq shakllantirishgan va turli pedagogik vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatlariga egadirlar.

Pedagogikada o'qituvchi chuqur hissiyotga berilishini, shaxsiy hayotidagi turli ruhiy vaziyatlar tufayli kayfiyatining o'zgarib turishini o'zi qattiq nazorat qilish talab qilinadi. Ushbu nazoratni o'qituvchining o'zi boshqarishi lozim. Bu jarayonning ijobiy natijalari o'qituvchining refleksiv qobiliyatlarida namoyon bo'ladi.

Pedagogik texnikaning yana bir muhim xususiyati pedagogik ta'sir ko'rsatishdagi o'qituvchining ma'naviy va estetik qiyofasi. Bu tarbiyala- nuvchilarga yaqqol namoyon bo'ladigan xususiyatdir. Agar o'qituvchi ma'naviy qashshoq bo'lsa, nutqi tartibsiz va muloqotda no'noq bo'ladi, didi past, o'z hissiyotlarini jilovlay olmaydigan qo'pol bo'lsa, uning ta'lim-tarbiya berishi haqida gap bo'lishi mumkin emas.

Pedagogik texnikaning sirlarini egallash yo'llari o'qituvchi rahbar- ligida olib boriladigan mashg'ulotlar va mustaqil pedagogik faoliyat jarayonida shakllanib boradi. Pedagogik texnika sirlarini mukammal egal- lashda va uni takomillashtirishda kasbiy jihatdan o'qituvchi o'z - o'zini doimiy shakllantirib borishi, ya'ni o'z oldiga qo'yilgan talablar nuqtai nazaridan mohir o'quvchi shaxsiy fazilatlarini va kasbiy malakalarini shakllantirishga qaratilgan faoliyati muhim rol o'ynaydi.

Ofitserning pedagogik mahoratida **pedagogik texnika** asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Umumiy holda pedagogik texnika o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- a) o'quv mashg'ulotlarini tashkil etish, turli tarbiyaviy tadbirlarni o'tkazish texnikasi;
- b) ofitserning o'z bo'ysunuvchilarining u yoki bu harakatlariga bo'lgan munosabatini ifodali namoyon qila olishi;
- v) nutq texnikasidan, so'zning kuchidan foydalana olish;
- g) "tarbiyaviy materiallar", ya'ni tarbiyalanuvchilarning shaxsiy xususiyatlari, jamoa xususiyati va boshqalarni o'rganish va ularni hisobga olish texnologiyasi;
- d) ta'limning va tarbiyaning texnik vositalaridan, ko'rgazmali qurollardan unumli foydalanish;
- e) harbiy xizmatchilarning davomatini hisobga olish va nazorat qilib borish.

Pedagogik mahoratning tarkibiy qismlaridan biri **pedagogik takt**, ya'ni ofitserning har qanday, hatto konfliktli vaziyatlarda ham bo'ysunuvchilar bilan bo'ladigan munosabatida pedagogga xos bosiqlik, vazminlik va aql-idrok bilan o'zini tuta olish qobiliyati juda muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Ofitserdan ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish va o'tkazishda qobiliyat turlari

Ofitserdan ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish va o'tkazishda quyidagi qobiliyatlar talab qilinadi:

1. Tashkilotchilik qobiliyati – bo'linma pedagogik jamoasini uyushtirish, jipslashtirish, muhim vazifalarni hal etishga ruhlantira olish va o'z ishini to'g'ri tashkil eta olish (o'z ishini to'g'ri rejalashtirish va nazorat qila bilish, konkret sharoitlarga moslasha olish va hokazo).

2. Muomala (kommunikativ) qobiliyati – bo'ysunuvchilar, boshliqlar, turli toifadagi harbiy xizmatchilar va ishchi-xizmatchilar hamda ularning oila a'zolari, askarlarning ota-onalari, jamoatchilik vakillari bilan pedagogik va psixologik nuqtai nazardan o'zaro munosabatlar o'rnatish.

3. Didaktik qobiliyati – o'quv materialini tushuntira olish, tinglovchi ongiga etkaza bilish, ilmiy izlanuvchanlik, fan va texnika yangiliklaridan ta'lim-tarbiya jarayonida unumli foydalana olish qobiliyati.

4. Kuzatuvchanlik qobiliyati – ofitserning o'z bo'ysunuvchilari va atrofida qilarning ruhiy holatini, ichki kechinmalarini, ulardagi ijobiy va salbiy o'zgarishlarni seza olish qobiliyati.

5. Nutq qobiliyati (nutq texnikasi) – nutq yordamida o'z fikr va tuyg'ularini aniq va ravshan ifoda eta olish qobiliyati.

6. Obro' ortira olish qobiliyati – bo'ysunuvchilariga va xizmatdoshlariga o'zining amaliy faoliyatiga, xizmat burchiga mas'uliyatli munosabati, muomalasi, kundalik turmushdagi va

oilasidagi ibratli xulqi orqali bevosita emotsional-irodaviy ta'sir ko'rsatish va shu asosda o'zi haqida ijobiy fikr uyg'ota olish qobiliyati.

7. Kelajakni ko'ra bilish qobiliyati – o'z faoliyatining, harakatlarining natijasini oldindan ko'ra bilish, rejalashtirish, yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf etish yo'llarini izlab, muvaffaqiyatga erishishga ishonch qobiliyati.

8. Diqqatni taqsimlay olish qobiliyati – pedagogning diqqatning barcha xususiyatlarini, hajmi, kuchini idora qilish, safarbar eta olish qobiliyati.

Ofitserning pedagogik mahorati o'zining mezonlariga ham ega. Ularni qisqacha sanab o'tamiz:

1. Pedagogik faoliyatda qo'llanilayotgan usul, vosita, shakl va metodlarining ilmiy asoslanganligi.

2. Pedagogik amaliyotning pedagogika, psixologiya va boshqa fanlar yangiliklari va yutuqlari bilan hamohangligi.

3. Uzoq vaqt davomida o'zgarib turuvchi sharoitda ijobiy natijalarning barqarorligi, dolzarbligi, optimalligi va kelajakka yo'naltirilganligi.

4. Pedagogning o'zining va boshqalarning ilg'or ish tajribasini umumlashtira olishi va ommalashtirishi.

Pedagogik mahorat ko'p qirrali va keng ma'noli tushuncha bo'lib, uning shakllanishi va rivojlanishi uzoq vaqt davom etadi. Ofitserning harbiy-pedagogik xislatlarini va professional-pedagogik mahoratini shakllantirish va rivojlantirish ichki qarama-qarshiliklarga ega hamda ko'pgina omillarning ta'sirida kechuvchi jarayondir. Bu jarayon o'z-o'zidan kechmaydi, balki boshqariladigan bo'lib, birinchi navbatda har bir ofitserning bilimi saviyasi, dunyoqarashi, aqliy, estetik va jismoniy rivojlanishi darajasiga bog'liqdir.

Pedagogik mahoratining shakllanishi va takomillashuvi ofitser shaxsining professional, ijtimoiy, ruhiy va ma'naviy rivojlanishidagi qarama-qarshiliklarni engish orqali erishiladi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, bu qarama-qarshiliklar quyidagilardan iborat:

- ofitserning bilimlari, umumiy ma'lumotlilik va xulqiy tajribasi o'rtasidagi qarama-qarshiliklar;

- ofitserning nimani va qanday bajarish kerakligini tushunishi va amaliy harakatlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar;

- turli sharoitlar va vaziyatlarda ofitserning o'zini tutishi bilan bog'liq qarama-qarshiliklar;

- pedagogik taktining rivojlanganligi darajasi to'g'risidagi ofitserning shaxsiy bahosi va boshliqlari, hamkasblarining fikri, bergan bahosi o'rtasidagi qarama-qarshiliklar va boshqalar.

Bunday qarama-qarshiliklarni hal etishning muhim sharti sifatida kasbiy shakllanish va rivojlanishning murakkab jihatlarini, ofitser uchun zarur bo'lgan sifatlarni tarbiyalash vazifalarini hal etishga xalaqit berayotgan omillarni bartaraf etish yo'llarini tarbiyachi va tarbiyalanuvchilar tamonidan to'g'ri tushunishni ko'rsatish mumkin.

Ofitserning professional sifatlarining, pedagogik mahoratining shakllanishiga jamiyatdagi turmush tarzi, kundalik faoliyat, jamoadagi ma'naviy-ruhiy muhit va boshqa omillar ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Ofitser hayoti va faoliyatini tahlil qilgan holda, bu jarayon bir necha bosqichlarni o'z ichiga olishini ko'rsatib o'tish mumkin.

Ofitserlarda harbiy-pedagogik xislatlarning shakllanishiga va rivojlantirilishiga ular oliy harbiy o'quv yurtida o'qish davrida asos solinadi. Kursantlarda bo'lajak harbiy-pedagogik faoliyatga nisbatan moyillik va qiziqish shakllantiriladi. Bu davrda harbiy profesional-pedagogik faoliyatning, ta'lim-tarbiya ishlari jarayoni metodikasining barcha masalalari bo'yicha zarur bo'lgan bilimlar asoslari beriladi, boshlang'ich malaka va ko'nikmalar shakllantiriladi.

Ofitserlar pedagogik mahoratini takomillashtirishda ularning harbiy qismlardagi xizmat faoliyatlarini amalga oshirish jarayoni muhim o'rin egallaydi.

Ofitser xizmatining birinchi yillari ularning o'qituvchi va tarbiyachi sifatida shakllanishidagi muhim va mas'uliyatli davri hisoblanadi. Chunki u endi egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini amalda qo'llashi lozim bo'ladi va buning uchun shaxsiy javobgarligini his etadi.

Ofitserning pedagogik mahoratini takomillashtirishda quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

1. Ofitserlarni kerakli ilmiy bilimlar bilan qurollantirish.
2. Turli vositalar va metodlar yordamida ofitser shaxsiga maqsadli va tizimli pedagogik ta'sir ko'rsatish.
3. Harbiy qismdagi xizmat va turmushni harbiy nizomlar talablari asosida tashkil etish.
4. Ofitserlarni ta'lim-tarbiya jarayoniga kengroq jalb etish.
5. Ofitserning o'z bilimlarini, umumiy madaniy saviyasini, harbiy-pedagogik mahoratini oshirish maqsadida o'z ustida mustaqil ishlashini, o'z faoliyati, xulqini nazorat qilishini tashkil etish va boshqalar.

MAVZU № 3. HARBIY RAHBAR PEDAGOGIK MADANIYATNING MAZMUNI, UNI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISH

Ma'ruza rejasi:

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga pedagogik madaniyatning mazmuni haqida dastlabki tushunchalarni shakllantirish. Pedagogik madaniyatning tarkibiy qismlari haqida ma'lumotlarni berish.

O'quv savollari:

1. Pedagogik madaniyatning mazmuni.
2. Pedagogik madaniyatning tarkibiy qismlari.

Tayanch so'z va iboralar:

Madaniyat; ma'rifat; moddiy madaniyat; ma'naviy madaniyat; pedagogik madaniyat; pedagogik yo'naltirilganlik; keng dunyoqarash; yuksak axloqiylik; bilimdonlik, zukkolik va ziyolilik; pedagogik mahorat; yuksak muomala madaniyati, so'zlashish odobi; o'ziga nisbatan talabchanlik, izlanuvchanlik.

1. Pedagogik madaniyatning mazmuni

Mamlakatni har tomonlama rivojlantirish, yuksaltirish bo'yicha belgilangan masalalarni muvaffaqiyatli hal qilishning muhim shartlaridan biri xalqning ma'naviy, ma'rifiy va madaniy saviyasini o'stirish hisoblanadi. Chunki xalqning, jamiyatning har bir a'zosining ma'naviy, ma'rifiy va madaniy saviyasi qancha yuqori bo'lsa, kadrlar salohiyati shuncha baland bo'ladi, xalqning turmush darajasi oshadi.

Ma'naviyat, ma'rifat va madaniyat tushunchalarining har biri alohida chuqur mazmunga ega bo'lishiga qaramasdan, ular o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, yagona uzilmas zanjirni tashkil etadi, bir-birini to'ldirib va rivojlantirib boradi.

Madaniyat haqida so'z yuritilar ekan, uning marakkab va serqirra ma'naviy-ijtimoiy hodisa ekanligini, jamiyat hayotini, inson turmushi va ko'p tomonlama faoliyatini aks ettirishini ta'kidlash muhimdir. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, adabiyotlarda madaniyat ikki guruhga, ya'ni moddiy va ma'naviy madaniyatga bo'lingan va quyidagicha ta'rif berilgan.

Moddiy madaniyat deganda mehnat qurollarini, mehnat ko'nikmalarini, shuningdek ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan va moddiy hayot uchun xizmat qiladigan inson tomonidan yaratilgan barcha moddiy boyliklar tushuniladi. Moddiy madaniyat bir necha turga bo'linadi.

Masalan, ishlab chiqarish va texnika madaniyati, dehqonchilik madaniyati, mehnatni tashkil etish madaniyati, injenerlik madaniyati, pazandachilik madaniyati va boshqalar.

Ma'naviy madaniyatga esa insonning aqliy va ma'naviy yaratuvchanlik faoliyatlari va ularning natijalari kiradi. Ma'naviy madaniyat fan, falsafa, san'at, adabiyot, axloq, din, huquq, siyosat, maorif, ma'rifat va hokazolar yig'indisidan tashkil topadigan insonning tashqi va ichki ma'naviyati, ruhiyati olamidir. Ma'naviy madaniyatni yaratish, o'zlashtirish va rivojlantirish jarayonida jamiyat taraqqiy etadi, mehnat unumdorligi ortadi, ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanadi, kishilarning ma'naviy qiyofasi shakllanadi, axloq-odobi, did va farosati, estetik zavqi, ijodiy kuchi va qobiliyatlari taraqqiy etadi.

Demak shaxs madaniyati jamiyat madaniyatining shunchaki aks etishi emas, balki uning (shaxsning) ijtimoiy xislatlari, faoliyati va xulqi mazmunida, shuningdek ehtiyojlarida namoyon bo'luvchi rivojlanganlik darajasidir.

Pedagogik madaniyat nima? Pedagogik madaniyat pedagogik faoliyat ta'siri ostida yuzaga keladi va bu faoliyatni amalga oshirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Pedagogik madaniyat shaxsning pedagog sifatida qay darajaga erishganligida namoyon bo'ladi.

Psixologik jihatdan **pedagogik madaniyat** – pedagogik tushunchalar va mahorat, pedagogik axloq va kasbiy-pedagogik xislatlar, pedagogning ish uslubi va o'z faoliyatiga munosabati yig'indisidir. Pedagogik madaniyatning namoyon bo'lishi va uning qadriyatga, turmush tarziga aylanishi uchun insondan yuqori kasbiy salohiyat, ma'naviy, ma'rifiy va axloqiy barkamollik talab qilinadi.

Ofitserning pedagogik madaniyatini chuqur harbiy bilimlarsiz ham tasavvur qilib bo'lmaydi. Hozirgi zamon ofitseri zamonaviy harbiy texnika va qurollarni yaxshi bilishi va samarali qo'llay olishi, umumharbiy nizomlar talablariga kundalik xizmat jarayonida rioya qilishi va buni boshqalardan talab qilishi lozim.

2. Pedagogik madaniyatning tarkibiy qismlari.

Pedagogik madaniyat murakkab tuzilishga ega bo'lib, quyidagi tarkibiy qismlardan iboratdir:

- pedagogik yo'naltirilganlik (pedagogik faoliyatga moyillik, qat'iy pedagogik ishonch, bo'ysunuvchilarga hurmat, g'amxo'rlik va shu kabilar);
- keng dunyoqarash;
- yuksak axloqiylik;
- bilimdonlik, zukkolik va ziyolilik;
- pedagogik mahorat;
- ta'lim - tarbiya ishlarini ilmiy izlanishlar bilan uyg'unlashtira olish qobiliyati;
- yuksak muomala madaniyati, so'zlashish odobi;
- o'ziga nisbatan talabchanlik, izlanuvchanlik, kasbiy mahorati va bilimi saviyasini oshirib borishga doimiy ehtiyoj va hokazo.

Pedagogik madaniyatning sanab o'tilgan tarkibiy qismlari o'zaro bog'liq bo'lib, bir-birini to'ldirib, rivojlantirib boradi va pedagogik faoliyat jarayonida yagona tizimda namoyon bo'ladi.

Quyida bu tarkibiy qismlar qanday mazmunga ega ekanligini ko'rib chiqamiz.

SHaxsning **pedagogik yo'naltirilganligi** – ta'lim-tarbiya faoliyatiga bo'lgan munosabatlarni anglatuvchi, maqsad, intilish, hissiy jarayonlar, qarashlar tizimi bo'lib, bu faoliyatning mazmuniga va natijalariga ta'sir etuvchi omildir. Mohiyatiga ko'ra pedagogik yo'naltirilganlik ofitser shaxsining kasbiy yo'naltirilganligi hisoblanadi. Chunki ofitser bo'linmadagi ta'lim-tarbiya jarayonining tashkilotchisi va amalga oshiruvchisi sanaladi. SHuning uchun ofitser shaxsining umumiy kasbiy yo'naltirilganligining muhim tarkibiy qismi sifatida pedagogik yo'naltirilganlik uning dunyoqarashi, bilimi, malakasi va ko'nikmalari tizimi, ma'naviy-axloqiy dunyosi, umumiy ma'rifiy va madaniy saviyasi bilan belgilanadi.

YUqori madaniyatli pedagoglar pedagogik faoliyatga moyilligi, qiziqishi, o'z kasbiga muhabbati, oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarishga nisbatan o'ta mas'uliyatli munasabati bilan

ajralib turadi. Faqat shundagina ofitser hamkasblari, boshliqlari va bo'ysunuvchilari oldida hurmatga sazovor bo'la oladi, o'z mehnatidan qoniqish hosil qiladi, yangilikka, yangi natijalarga intilib yashaydi.

Keng dunyoqarash yuksak madaniyatli pedagogga xos tushunchadir. Bu tushunchaga lug'atlarda berilgan ta'riflarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, dunyoqarash kishilarning tabiat va jamiyatga, tevarak-atrofdagi voqelikka, o'z-o'zlariga va boshqa odamlarga munosabatiga bo'lgan umumiy qarashlar tizimi hamda ularning shu qarashlar asosida shakllangan e'tiqodlari, bilish va faoliyat prinsiplaridir. Dunyoqarash qancha keng bo'lsa, inson yuz berayotgan voqea va hodisalarga, kechayotgan jarayonlarga shuncha ob'ektiv baho berish imkoniyatiga ega bo'ladi, ma'naviy, ma'rifiy va axloqiy jihatdan kamol topa boradi.

Pedagogik madaniyatning muhim tarkibiy qismlaridan yana biri **yuksak axloqiylik** bo'lib, uning mohiyati va asosiy mazmuni ofitserning pedagogik faoliyati uchun zarur hisoblangan axloqiy sifatlari bilan ifodalanadi. Umuminsoniy va milliy axloqiy fazilatlarining, umumharbiy nizomlar talablarining ofitser tomonidan o'zlashtirilishi hamda ularning turmush tarziga aylantirilib, so'zsiz bajarib borilishi, bu borada hamkasblariga va bo'ysunuvchilariga doimo ibrat bo'lishi harbiy pedagogga xos xususiyatdir. Professional pedagogik axloq ofitser shaxsining kasbiy takomillashuvi va axloqiy bilimlarni egallashi asosida hosil bo'ladi.

Bilimdonlik, zukkolik va ziyolilik hozirgi zamon ofitseriga qo'yiladigan asosiy talablardan biridir. Bilimdonlik madaniyatlikning bosh mezonidir. O'z mutaxassisligini chuqur bilgan, boshqa sohalardan ham etarli tushunchaga ega bo'lgan, zamonaviy axborot oqimi ma'lumotlarini to'g'ri talqin qila oladigan pedagoggina o'z hamkasblari va tarbiyalanuvchilari ko'z o'ngida obro'-e'tiborga ega bo'ladi. Ta'lim-tarbiya ishlarini amalga oshirish, turli tadbirlar o'tkazish jarayonida materialni tinglovchi ongiga etkaza olish, tug'iladigan savollarga hozirjavoblik bilan javob berish murakkab ishdir. Bunda pedagogdan yaxshi xotira, ma'lum tizimga solingan bilimlar zahirasi, tajriba va sharoitga qarab yo'l tuta olish qobiliyati talab qilinadi.

Bilimdonlik, zukkolik, ziyolilik insonga o'z-o'zidan kelmaydi. Bularga bilim, ko'nikma va malakalarni doimiy ravishda takomillashtirib borish, ma'lumotni oshirish yo'lidagi tinimsiz mehnat, izlanish oqibatida erishiladi.

Pedagogik madaniyatning asosini **pedagogik mahorat** tashkil qiladi. Pedagogik mahorat ofitserning kasbiy va axloqiy qiyofasi tarzida namoyon bo'lib, uning psixologik-pedagogik tafakkuri, kasbiy-pedagogik bilimi, ko'nikma va malakalari hamda pedagogga xos ma'naviy-axloqiy fazilatlarini yig'indisidan iboratdir.

O'zining pedagogik faoliyati davomida yuqori natijalarga erishish istagida bo'lgan ofitser **ta'lim-tarbiya ishlarini ilmiy izlanishlar bilan uyg'un ravishda** olib bora olishi lozim. Taraqqiyotning negizini fandagi izlanishlar tashkil qiladi. Izlanishlar, tadqiqot ishlari asosida fan rivojlanib boradi, yangiliklar yaratiladi. SHunday ekan, ofitser o'z faoliyatini pedagogika fanining ilg'or yutuqlari asosida tashkil etishi, o'zi ham mutaxassis sifatida nafaqat fan rivojidan orqada qolmasligi, balki unga o'zining munosib hissasini qo'shib borishi maqsadga muvofiqdir.

Pedagogik madaniyat haqida so'z yuritganda **yuksak muomala madaniyati, so'zlashish odobi** haqida gapirmaslik mumkin emas. Ofitser o'z faoliyati jarayonida ko'plab insonlar bilan muomala qiladi, fikrini so'z vositasida tinglovchiga etkazadi. SHuning uchun u nutqini o'stirish, muomala madaniyatini rivojlantirish, so'zlashish odobiga rioya qilish ustida tinmay mehnat qilishi lozim.

So'z lug'atining boyligi, nutqining ravon va tozaligi, tinglovchi shaxsini hurmat qilishi, muomala qilish jarayonida axloqiylik qoidalariga va nizomlar talablariga qanchalik rioya qilishi ofitserning madaniy saviyasini ko'rsatuvchi omildir.

O'ziga nisbatan talabchanlik, izlanuvchanlik, kasbiy mahorati va bilimi saviyasini oshirib borishga doimiy ehtiyoj ofitserning pedagog sifatida tobora rivojlanib borishi uchun muhimdir. Pedagogning o'ziga nisbatan talabchanligi uning o'z ko'nikma va malakalarini takomillashtirib borish, bilimlari doirasini, dunyoqarashini kengaytirish, axloqiy, ma'naviy va ma'rifiy saviyasini oshirishga bo'lgan doimiy ehtiyojda ko'rinadi. Qaysi kasb egasi bo'lishidan qat'i nazar, inson doimiy izlanishda bo'lishi, o'z bilimi, ko'nikmasi va malakalarining bugungi darajasidan

qoniqmaslik hissi bilan yashashi lozim. Faqat shundagina hozirgi davr talabiga mos mutaxassis bo'lib etishish mumkin. Izlanishdan to'xtagan odam – kechagi kun odami bo'lib qolishi mumkin.

Ofitser pedagogik madaniyatining shakllanishi murakkab, uzoq muddatli va ko'p bosqichli jarayon bo'lib, bir qator omillar ta'siri ostida kechadi. Bu jarayonga jamiyatimizda yuz berayotgan tub o'zgarishlar, turmush tarzi, kundalik faoliyat o'z ta'sirini ko'rsatadi. SHuningdek, ofitserning mutaxassis sifatida o'qish va xizmat davrida shakllanishining turli davrlari davomidagi ta'lim-tarbiya jarayoni, o'qituvchilar, boshliqlar, komandirlarning, xizmatdoshlarning munosabati va ta'siri ham muhim ahamiyatga egadir.

Ofitserlarning pedagogik madaniyatini doimiy ravishda takomillashtirib borish uchun quyidagilarga amal qilish maqsadga muvofiq:

Aniq belgilangan tizim asosida ofitserlarning harbiy, psixologik-pedagogik bilimlarini rivojlantirib borish.

Ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy mazmunga ega tadbirlarni doimiy ravishda va rejali asosda tashkil etish.

Ta'lim-tarbiya jarayonini, xizmat va kundalik turmushni qonunlar va harbiy nizomlar talablariga muvofiq tashkil qilish.

Ilg'or pedagogik tajribani o'rganish va ommalashtirish.

Ofitserlarni harbiy-pedagogik jarayonga keng jalb qilish.

Harbiy mehnatni ilmiy asosda tashkil qilish.

Ofitserlarni ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb qilish.

Ofitserlarning harbiy, psixologik-pedagogik bilimlarini takomillashtirish, umumiy va pedagogik madaniyati saviyasini oshirish maqsadida o'z ustida mustaqil ishlashini tashkil qilish.

Xulosa qilib aytish mumkinki, ofitserning pedagogik madaniyati murakkab tuzilishga va mazmunga ega tushuncha bo'lib, uni shakllantirish va takomillashtirish uzoq kechuvchi, uzluksiz, qator vosita va metodlar yordamida amalga oshiriluvchi jarayondir. Bu jarayonning samaradorligi esa ofitserning o'z ustida muntazam ishlashi, hohish-irodasi va etuklikka intilishi bilan bog'liq.

MAVZU № 4. HARBIY RAHBAR FAOLIYATIDA PEDAGOGIK QOBILIYAT

Ma'ruza rejasi:

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga qobiliyatning pedagogik - psixologik tasnifini yoritib berish. O'qituvchi pedagogik qobiliyatini rivojlantirish funksiyalari haqida ma'lumotlar berish. Pedagogik qobiliyatning asosiy sifatleri va hususiyatlarini tushuntirish.

O'quv savollari:

1. Qobiliyatning pedagogik - psixologik tasnifi.
2. O'qituvchi pedagogik qobiliyatini rivojlantirish funksiyalari.
3. Pedagogik qobiliyatning asosiy sifatleri va hususiyatlari.

Tayanch so'z va iboralar:

Qobiliyat; psixik sifatlar; xotira va xarakter; individual-psixologik xususiyat; intellektlar toplami; modifikatsiya; kinestetik qobiliyat; man- tiqiy qobiliyat; ko'nikma va malakalar; mohirlik; iqtidor, iste'dod va daholik; mahsuldor; psixologik va fiziologik tuzilish; evristik; kreativ; umumiy va maxsus; talant; xususiyatlar ansambli; layoqat va zehn; kommunikativ qobiliyat; didaktik qobiliyat; tayanch xususiyatlar; etakchi xususiyatlar; yordamchi xususiyatlar.

1. Qobiliyatning pedagogik - psixologik tasnifi

Qobiliyat - shaxsning individual-psixologik xususiyati bo'lib, muayyan faoliyat yuzasidan layoqati va ishni muvaffaqiyatli amalga oshirish subektiv shart-sharoitini ifodalovchi individual psixik sifatlar yig'indisidir. Zarur bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalarni egallash dinamikasidagi farqlarni aniqlaydi. Qobiliyatlar individual-psixologik xususiyat bo'lgani sababli, shaxsning boshqa sifatlari va xususiyatlariga, ya'ni aql sifatlariga, xotira va xarakter xususiyatlariga, his-tuyg'ulariga qarama-qarshi qo'yilmaydi, balki ular bilan bir qatarga qo'yilishi kerak.

Qobiliyatni inson tug'ma, tabiat in'omi sifatida tayyor holda olmaydi, balki hayotiy faoliyati davomida shakllantiradi.

Govard Gardner qobiliyatlarni intellektlar to'plami deb atadi va uning ettita jihatini ajratib ko'rsatdi. Biz intellektning ushbu jihatlardan oltitasini o'qituvchi pedagogik mahoratini takomillashtirish nuqtai nazaridan tahlil qilishimiz mumkin. Psixolog olim Olga Matveeva ushbu jihatlarni psixologik texnologiya bilan kuchaytirib modifikatsiyalaydi va o'qituvchining kasbiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlab, quyidagi qobiliyatlarni ko'rsatib o'tadi:

1. *Muloqot qilish (kommunikativ) qobiliyati.* O'qituvchi o'quvchilar bilan dars va darsdan tashqari jarayonlarda, sinfda ijobiy ruhiy iqlim yarata oladi.

2. *Voqealarni oldindan ko'ra olish qobiliyati:* Ushbu qobiliyat turi har bir o'qituvchining sergakligida, o'quvchilarning ruhiyatini, ichki dunyosini ko'ra olishida namoyon bo'ladi. SHunda o'qituvchi kim nima- ga qodir ekanligini oldindan bashorat qila oladi.

3. *Eshitish va his qilish qobiliyati.* Bunday qobiliyatga ega bo'lgan insonlar musiqani sevisadi, ohangni yaxshi his qilishadi, deklamatsiya asosida proza va poeziyani yaxshi o'qishadi, eshitgan narsasini xotirada saqlaydi, ayniqsa, she'r va qo'shiqlarni sevib tinglaydi.

4. *Kinestetik (teri-muskul) qobiliyat.* O'qituvchining o'z hatti hara- katlarini muvofiqlashtirish qobiliyati, harakat ohangini his qilgan holda yo'naltiradi, vaqtni harakat sur'ati bilan his qiladi, o'zi uchun maishiy qulayliklarni yarata oladi, hayot marhamatlaridan rohatlanishni biladi.

5. *Mantiqiy qobiliyat.* Falsafiy mulohazalar yuritishni, raqamlarni, matematikani, murakkab masalalarni hal qilishni sevadi, sababiyat va oqibat natijalarini tushunish malakasiga ega, voqelikda asosiylikni ikkin- chi darajalisidan ajrata oladi;

6. *SHaxsning ichki qobiliyati.* O'z-o'zini mukammal bilishi, tushunishi va his qilish qobiliyati, erkin shaxsda ichki qobiliyat mukammal rivojlanadi, irodasi mustahkam, qat'iyatli, har qanday vaziyatda o'z fikr- mulohazasini erkin bayon eta oladi.

Qobiliyat o'qituvchining individual imkoniyatlarini xarakterlaydi. Bir xil sharoitda qobiliyatli o'qituvchilar o'z faoliyatlarida ham qobiliyati past kishilarga qaraganda ko'proq yutuqlarga erishadilar.

Qobiliyat shaxsning ham umumiy, ham maxsus rivojlanishida tezroq oldinga siljib borishini, uning ijrochilik va ijodkorlik faoliyatlarida eng yuqori natijalarga erishishini ta'minlaydi. Qobiliyatli kishi muta- xassislikni tez egallay oladi va yuqori mahoratga erishadi hamda ishlab chiqarish, fan yoki madaniyatga yangilik kiritadi.

Qobiliyat bilimdan farq qiladi. Bilim - bu ilmiy mutolaalar natijasidir, qobiliyat esa insonning psixologik va fiziologik tuzilishiga xos bo'lgan xususiyatdir. Qobiliyat bilim olish uchun zaruriy shart-sharoit yaratadi, shu bilan birga, u ma'lum darajada bilim olish mahsulidir. Umumiy va maxsus bilimlarni o'zlashtirish, shuningdek, kasbiy mahoratni egallash jarayonida qobiliyat mukammallashtirib va rivojlanib boradi.

Qobiliyatga yaqinroq turadigan tushunchalar ko'nikma va malaka- lardir.

Ko'nikmalar - o'qituvchining kasbiy faoliyati jarayonida hosil qilin- gan tajriba va bilimlar asosida bajariladigan ishning mukammal usuli.

Malakalar - o'qituvchining ongli faoliyatni bajarishi jarayonida hosil qilingan kasbiy intellektual faoliyatning avtomatlashgan komponentlari yig'indisi.

Ular o'qituvchi kasbiy faoliyati mexanizmining asosini tashkil qiluv- chi jarayonlar bo'lib,

qobiliyat bilan birgalikda pedagogik mahoratga erishishni ta'minlaydilarki, buning natijasida o'qituvchilar kasbiy faoliyatida ulkan yutuqlarni qo'lga kiritadi. Qobiliyatli, ammo ko'nikma va malakalarga ega bo'lmagan noshud o'qituvchi ko'p narsaga erisha olmaydi. Qobiliyat ko'nikma va malakalarni chuqur egallashda ro'yobga chiqadi.

Darhaqiqat, qobiliyatli kishining ko'nikma va malakalari kop qirrali va mukammallashgan bo'ladi. Ko'nikma va malakalar etarli bo'lmagan qobiliyatni birmuncha to'ldirishi yoki qobiliyatning kamchiligini tuzatishi mumkin. *Ko'nikmalarni umumlashtirib mohirlik ham deb ataydilar. Mohirlik ham qobiliyatning o'zginasidir. Demak, qobiliyat ko'nikma va malakalarning paydo bo'lish jarayonida shakllanadi.*

Pedagogikada o'qituvchi qobiliyati - bu imkoniyatdir, uning mohir- ligi zaruriy darajasi faqatgina o'qitish va tarbiyalash jarayonida takomil- lashib boradi va yutuqlarga erishishida zamin yaratadi. Tug'ma qobiliyat- lar zehn deyiladi. *Iqtidor, iste'dod, daholik* - insonning ijodiy faoliyati jarayonida erishiladigan qobiliyatlarning rivojlanish

bosqichlari hisoblanadi. Qobiliyatlar xarakter kabi, shaxsning faqatgina ma'lum faoliyatidagina mavjud bo'lgan sifatlaridir.

Psixologiyada qobiliyat - insonning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni qiyinchiliksiz, osonlik bilan mukammal egallashi va biror faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullanishiga aytiladi. U o'qituvchining kasbiy faoliyatida ham yorqin namoyon bo'ladi.

Kasbiy faoliyatning ta'lim mazmunini belgilovchi sifatleri o'qituv- chining ijodkorligida namoyon bo'ladi. Ijodkorlik - bu sifat jihatidan yangi, original va takrorlanmas biror yangilikni paydo qiluvchi faoli- yatdir.

Mahsuldor ijodkorlikda belgilangan har qanday muammo muvaffaqiyatli hal qilinadi; ijod qilishga layoqatli bo'lgan o'qituvchilarning asosiy qismida bu jihatlar namoyon bo'ladi.

Evristik ijodkorlik, jamiyatda ro'y berayotgan kasbiy faoliyatga oid yangiliklarni dadil o'zlashtirish va targ'ib qilishni anglatadi, ya'ni uning asosida g'oyalar (farazlar) hosil qilish jarayonini intensifikatsiya qilish va ularning haqiqatga yaqinligini (ehtimoligini, ishonchligini) izchil amalga oshirish va bunda yangi holatda dadil harakat qilish qobiliyati, fikrlash jarayoni asosida tafakkurni rivojlantirish kuzatiladi.

Kreativ ijodkorlikda o'qituvchi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yangi nazariyalarni yaratadi, o'z fikrlari va takliflari bilan chiqadi, mohir va tajribali, layoqatli o'qituvchilargina bunga erishishi mumkin.

Tabiiy anatomik-fiziologik layoqat nishonalari qobiliyatlarning fiziologik asosini tashkil etadi. Keyinchalik qobiliyatga aylanadigan layoqat nishonalarning majmui insonning *iste'dodi* deyiladi.

Insondagi bilish va layoqat nishonalari jarayonlarining yig'indisi, iste'dodining yuksak cho'qqisi - uning intellektini belgilaydi.

"Intellekt - bu aqlan ish ko'rish, ratsional fikrlash va hayotiy muammolarni mohirona hal qilishning global qobiliyati" (Veksler), ya'ni intellekt insonning atrof muhitga to'liq moslasha olish qobiliyati deb qaraladi.

2. O'qituvchi pedagogik qobiliyatini rivojlantirish funksiyalari.

"Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da barkamol, erkin fikrlovchi shaxsni tarbiyalash hamda komil inson g'oyasi - milliy va umum- bashariy mohiyatga ega bo'lgan, odamzodga xos eng yuksak ma'naviy ezigulikka undaydigan olijanob g'oya sifatida ulug'langan. Mazkur g'oyani yosh avlod ongiga singdirishda o'qituvchi kadrlarning roli beqi- yos. Bu esa ulardan avvalo mukammal kasb qobiliyatiga ega bo'lishni, bilimi, mahorati, ilmiy nazariy va amaliy salohiyatidan oqilona foydalanishni taqozo etadi. Respublikamiz birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek: *«Biz iqtisodiy o'nglanish, iqtisodiy tiklanish, iqtisodiy rivoj- lanishni ma'naviy o'nglash, ma'naviy poklanish, ma'naviy yuksalish harakatlari bilan tamomila uyg'un bo'lishni»*¹ - istayotgan bir

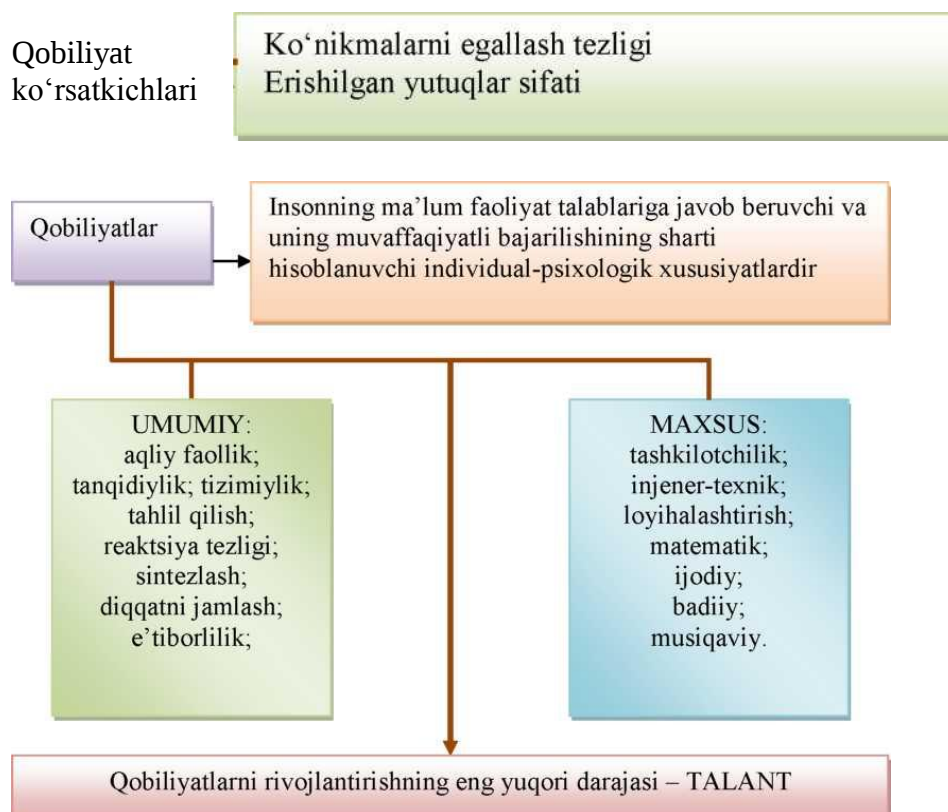
davrdagi yashayapmiz. Bu istak esa yoshlar ta'lim - tarbiyasi bilan shug'ullanayotgan kasb egalarini yuksak kasbiy tayyorgarlikka, g'oyaviy - siyosiy e'tiqodga, tashkilotchilik va boshqaruvchilik malakalariga ega bo'lish lozimligini taqozo qilmoqda. CHunonchi, bu hol ta'lim tizimi va kasb-hunar ta'limi muassasalari yangilanayotgan, ta'lim - tarbiyaning mazmuni, shakli, usullari, vositalari majmuiga, o'quv - tarbiya jarayoni- ga o'zbekona urf - odatlar faol kirib borayotgan bir sharoitda yuz ber- moqda. Bu o'zgarishlar har bir o'qituvchini yangicha fikrlashga, shar- qona ish yuritishga, tadbirkorlikka, ishbilarmonlikka, ma'naviy - ma'ri- fiy ishlarning faol ishtirokchisi bo'lishga undaydi. SHuning uchun ham bugungi kunda o'tgan davrdagidan ko'proq pedagogika fani oldida yangicha fikr yuritadigan o'qituvchi - tarbiyachini tayyorlash, uning kasbiy mahorati va malakasini takomillashtirish uchun o'qitish va tarbiya- lashning zamonaviy shakl, usul, vositalarini ishlab chiqish juda muhim- dir. Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'qituvchilik kasbini tanlagan har bir yigit va qiz o'ziga shu kasbni sevishi yoki sevmasligi to'g'risida savol beradi. Zero masalaning yana bir muhim tomoni borki, bu bo'lajak o'qituvchi pedagogik qobiliyatga egami yoki yo'qmi degan muammo paydo bo'ladi. Vaholanki har bir kasb, qobiliyat orqali egallanadi va mukammal o'rganiladi.

Pedagogik qobiliyatlar o'z funksiyasiga ko'ra umumiy va maxsus turlarga bo'linadi. Umumiy qobiliyatlar mavjud bo'lganda o'qituvchi o'z pedagogik kasbiy faoliyatini mukammal egallab, mohirona olib borish bilan birga, boshqa turli xil faoliyatlar bilan ham muvaffaqiyatli shug'ullanadi. Umumiy qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchilar ta'lim- tarbiya jarayonida har qanday qiyinchilik va ziddiyatlarni qiynalmasdan bartaraf etadilar.

O'qituvchining pedagogik qobiliyatini tahlil qilgan N.V. Kuzmina shunday yozadi: "Ta'lim - tarbiyada ro'y beradigan kopgina kamchilik- lar o'qituvchi o'z pedagogik qobiliyatining amaliy yo'nalishlarini yaxshi bilmasligi, iste'dodning o'qituvchidayo'qligi natijasida ro'y beradi".

Maxsus qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchilar faqat o'zlari egallagan kasbiy yo'nalishlari bo'yicha muayyan faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullanadilar.

Biror faoliyatning muvaffaqiyatli, mustaqil va mukammal bajarilishini ta'minlaydigan noyob qobiliyatlar birikmasi *talant* deyiladi.

5-chizma. SHaxs qobiliyatlari, tabiiy iste'dodlar va ularning farqi.

Barcha mutaxassisliklarda bo'lgani kabi o'qituvchilik kasbida ham pedagogik qobiliyat - uning shaxsiy iste'dod xususiyatlarini belgilab, kasbiy faoliyat turini muvaffaqiyatli amalga oshirishda subektiv shart - sharoitlar yaratadi.

Har qanday qobiliyat - shaxsga tegishli bo'lgan murakkab tushunchadir, u faoliyatning talablariga mos xususiyatlar tizimini o'z ichiga qamrab oladi.

Har qanday faoliyat ham murakkab bo'lib, u kishiga turli-tuman talablar qo'yadi. Agar shaxs xususiyatlari tizimi shu talablarga javob bera olsa, kishi faoliyatni muvaffaqiyat bilan amalga oshirishda o'z qobiliyatini ko'rsata oladi, agar xususiyatlaridan qaysi biri rivojlanmagan bo'lsa, shaxs mehnatining muayyan turiga nisbatan kam qobiliyatli, deb xarakterlanadi.

Mana shuning uchun ham qobiliyat deganda birorta xususiyatning o'zini emas, balki inson shaxsining faoliyat talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko'rsatkichlarga erishishni ta'minlay oladigan xususiyatlar ansambli yoki sintezini tushunish lozim.

O'qituvchi qobiliyatini o'rganishda xususiyatlar «ansambli» iborasi biz shuning uchun ham ishlatamizki, bunda xususiyatlarning oddiygina birgalikda mavjud bo'lishini emas, balki ularning uzviy bog'langan bo'lishini, muayyan tizimda o'zaro ta'sir qilishini ko'zda tutayapmiz. Bu tizimda xususiyatlardan biri oldingi o'ringa chiqib, etakchi xususiyatga ega bo'lsa, ayni vaqtda boshqalar uchun yordamchi xususiyatlar rolini o'ynaydi.

Kishining qobiliyati juda katta ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatga ega. Qobiliyat yuqori mehnat unumdorligini ta'minlashga, binobarin, ijtimoiy boylikning son va sifat jihatidan tez o'sishiga, jamiyat taraqqiyotiga yordam beradi. SHuning uchun ham bo'lajak o'qituvchilarning zakovati, qobiliyatini ochish hamda ulardan o'z o'rnida foydalanishini o'rganib olishi zarur ekanligi haqidagi masala qat'iy talab qilinadi. *O'qituvchining pedagogik mahoratni takomillashtirishida qobiliyat bilim olish va malaka hosil qilishni ta'minlaydi. Qobiliyatli kishining yuqori unumli mehnati uni moddiy hayot darajasi bilan ta'minlaydi.*

Ta'kidlash joizki, qobiliyatli o'qituvchiga pedagogik faoliyat va mehnat engilroq bo'ladi va u kamroq charchaydi, chunki sevimli mehnati unga huzur-halovat bag'ishlaydi.

Qobiliyat bilim, ko'nikma va malakalar mahsuli, shu bilan birga, faoliyat usullarini egallash tezligi, teranligi va mustahkamligida namoyon bo'ladi.

O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqoti yuksak darajada muvaffaqiyatli bo'lishi uning pedagogik qobiliyatga qanchalik ega ekanligiga bog'liq. O'qituvchilarning faoliyati yosh avlodni ma'naviy barkamol shaxs darajasida tarbiyalashda va kasbiy bilimlarni chuqur egallagan kadrlarni tayyorlashda namoyon bo'ladi. Buning muvaffaqiyati o'qituvchilarning pedagogik qobiliyatiga bog'liq. Qobiliyat kasbiy faoliyat jarayonida sayqallanib boradi. Buning uchun o'qituvchida layoqat, zehn va qiziqish bo'lishi kerak.

2. Pedagogik qobiliyatning asosiy sifatlari va xususiyatlari

Pedagogik-psixologiyada o'qituvchi qobiliyatining cheklangan turlari yo'q. Pedagogik qobiliyat turlari fanning, jamiyatning rivojlalishiga qarab ko'payib va o'zgarib turishi mumkin. Falsafada qobiliyat uzoq vaqtgacha "o'zgarmas irsiyat" nasldan - naslga o'tuvchi jarayon sifatida talqin etilgan. Olimlarning uzoq yillar olib borgan ilmiy-tadqiqotlari va kuzatishlari natijasida pedagogik qobiliyatning quyidagi asosiy sifatlari ajratib ko'rsatilgan:

- 1.O'z kasbiga muhabbat, o'quvchilarni seva olishi.
- 2.Mutaxassislik fanini mukammal bilishi, unga qiziqishi.
- 3.Pedagogik taktga (odob va go'zallikka) ega bo'lish.
- 4.Bolalar jamoasiga singib keta olish.
- 5.O'z mehnatiga ijodiy yondashish.
- 6.Javobgarlikni his etish.
- 7.Tarbiyaviy bilimlarni egallaganligi.

O'qituvchi faoliyatidagi pedagogik qobiliyatning o'ziga xos tizimlari mavjud. Qobiliyatlar tizimi quyidagi xususiyatlari bilan farq qilinadi:

- asosiy xususiyatlar;
- tayanch xususiyatlar;
- etakchi xususiyatlar;
- yordamchi xususiyatlar.

Pedagogik qobiliyatlar faqat pedagogik faoliyatning samarali bo'lishini va shart-sharoitini ifodalamasdan, balki ko'p jihatdan muvaffaqiyatli ishlashning natijasi hamdir. Pedagogik qobiliyatda o'qituv- chining o'zaro fikr almashuvi bilan bog'liq xususiyatlari asosiy rol o'ynaydi. Quyidagi pedagogik qobiliyatning asosiy xususiyatlari o'qituvchining yuksak pedagogik-psixologik bilimlari natijasida doimiy shakllanib boradi:

Kommunikativ qobiliyat: o'qituvchining pedagogik jamoa va ota- onalar, mahalla ahli bilan bo'ladigan o'zaro muloqotida, ularning ruhiy holatlarini tushunish va ularga hamdard bo'lish, muloqotga kirishishida pok ko'ngillilik. O'qituvchi bunda psixologik bilimlarga ega bo'lishi, muomala madaniyatini muntazam o'zida shakllantirib borishi lozim.

Perseptiv qobiliyat: tashqi olamni va muhitni sezish, idrok etish, ya'ni kuzatuvchanlik muhim rol o'ynaydi. O'qituvchining shijoati nati- jasida rivojlanadi, takomillashadi. O'qituvchi o'quvchining psixologiya- sini, psixik holatini o'ziga singdirib idrok etadi, sinf jamoasining holatiga pedagogik vaziyatiga odilona baho beradi.

Empatik qobiliyat: bolalarga bo'lgan muhabbatdan kelib chiqadigan o'quvchilarning his- tuyg'usini, psixologik holatlarini qalbdan his etish, tushunish, idrok etish, ularga achinish xususiyatlaridir.

Ta'lim jarayonini muqobillashtirish qobiliyati: o'qituvchi o'z bilimini o'quvchi ongi va tafakkuriga kam kuch sarflash evaziga etkaza olishi, ta'lim va tarbiyada belgilangan muddatda maqsadga erishish qobiliyatidir.

Didaktik qobiliyat: o'quvchilar bilan muloqot qilishda, pedagogika- ning ta'lim va tarbiyaviy qonuniyatlarini hamda metodlarini chuqur o'zlashtirgan holda samarali dars berish qobiliyatidir. SHuningdek, dars pedagogik texnologiyalar asosida jahon andozalariga, hozirgi zamon talablariga javob berishi kerak.

Tashkilotchilik qobiliyati: pedagogik qobiliyatning tarkibiy qismidir. U sinf o'quvchilarining o'qituvchi tomonidan turli jamoat ishlariga, to'garaklarga jalb qila olishida, sinf jamoasining har bir o'quvchiga faol vaziyatni ta'minlab berishida namoyon bo'ladi.

Konstruktiv qobiliyat: o'qituvchining o'quv-tarbiyaviy faoliyatni puxta rejalashtirishi asosida yuzaga keladigan kasbiy pedagogik vaziyat bosqichlarini oldindan ko'ra olishi.

Bilish qobiliyati: o'qituvchining o'z fanini va boshqa fanlarni chuqur bilishida, o'zlashtirishi va amaliyotda namoyon etishi.

Anglash (tushunish) qobiliyati: o'qituvchining ziyrakligi va uddaburonligi, voqea va hodisalarni chuqur idrok etib, ularga adolatli munosabatda bo'lishi.

Pedagogik qobiliyatlarning tayanch xususiyatlari kuzatuvchanlik - ko'ra bilish ko'nikmasidir. Bu - individual narsaning o'ziga xos tomonini, ijodiy faoliyat uchun boshlang'ich materialni ko'ra bilishi demakdir. Rassomning kuzatuvchanligi, tabiatshunos olimning kuzatuvchanligidan farq qilishi o'z-o'zidan ravshan. Ularning kuzatuvchanligi turlicha yo'nalishda bo'lganligi sababli, har biri o'z tafakkuri va dunyoqarashiga ega.

Qobiliyatning etakchi xususiyati ijodiy tasavvur qilishdir. Bu xususiyat faqat rassomga, matematika o'qituvchisiga, adabiyotshunosga xos bo'lmasdan, balki aynan barcha fan o'qituvchilariga ham tegishli.

Har qanday kasb sirlarini mukammal egallash uchun qobiliyat kerak. Pedagogik qobiliyat sog'lom o'qituvchidagina shakllanadi. Biroq u yuqori, o'rtacha va past darajada bo'lishi mumkin. Ushbu turli darajadagi qobiliyatlarda mujassamlashgan hislatlar va xususiyatlar orasida ba'zilar yordamchi rol o'ynaydi.

Pedagogik qobiliyatlar tizimiga kiradigan yordamchi xususiyatlar va hislatlar quyidagilardan iborat:

aql-idrokning muayyan turlari, hozirjavoblik, kamchiliklarga tanqidiy e'tibor, sobitqadamlik;
o'qituvchining nutqi: notiqlik san'ati, so'z boyligining teranligi;
aktyorlik xususiyati: mimika va pantomimika, xayoliy fantaziya ishlata olish, ruhiy hissiyotni
jilovlay olish.
pedagogik takt va pedagogik nazokatga ega bo'lish.

MAVZU № 5. HARBIY PEDAGOGIK MAHORATDA KOMMUNIKATIV QOBILIYATI

Ma'ruza rejasi:

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga o'qituvchi shaxsining fikr almashuv bilan bog'liq xususiyatlari to'g'risida tushunchalar berish. Talabalarga kommunikativ qobiliyatning asosiy usullarini tushuntirish.

O'quv savollari:

1. O'qituvchi shaxsining fikr almashuv bilan bog'liq xususiyatlari.
2. Pedagogik ta'sir ko'rsatish - kommunikativ qobiliyatning asosiy usuli sifatida.
3. Harbiy rahbarning kommunikativ qobiliyatida so'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish.

Tayanch so'z va iboralar:

Ongli intizom; fikr almashish; kommunikativ qobiliyat; ongli intizom; o'quvchini ishontirish; onga ta'sir taqlid qilish; psixik ta'sir; g'oyalar va mafkuralar; pedagogik ta'sir ko'rsatish; g'oya va mafkura; komil inson tarbiyasi; talab; istiqbol; rag'batlantirish va jazolash; jamo- atchilikfikri; so'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish; intonatsiya; ekspressiv holat; kasbiy mahorat; xushmuomalalik; axborot hajmi; pedagogik qobiliyat texnikasi.

1. O'qituvchi shaxsining fikr almashuv bilan bog'liq xususiyatlari

O'qituvchi faoliyatida tarbiyalanuvchilar bilan pedagogik aloqa- larning uzluksizligi tarbiyaning asosiy qonuniyatlaridan biridir. O'quvchilar bilan ta'lim-tarbiyaviy jarayonda ijobiy aloqalar o'rnatish, ijobiy iqlim yarata olish, o'ziga ishontira olish va jalb qilish - o'qituvchi kommunikativ qobiliyatining asosiy mohiyati bo'lib, bunda bevosita o'qituvchi bilan bog'liq bo'lgan minglarcha ruhiy jarayonlar, ma'lum bir qolipdan chiqishi mumkin bo'lmagan muomala turlari va shartlari mavjud. Tarbiyaning samaradorligi, pirovard natijada o'quvchilar bilan aloqa o'rnatishning shakl va uslublariga qat'iy rioya qilgan holda amalga oshirilishi bilan belgilanadi. Asosiy maqsad, o'qituvchi va o'quvchi munosabatida majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashi, o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat. O'qituvchi tarbiya usullari tizimini belgilab olgandan keyin bir qator aloqa o'rnatish vazifalarini rejalashtirishi kerak. Albatta, bu nihoyatda qiyin jarayon, zero tarbiyaning har bir usuli, tarkibiy qismi va tashkil etuvchi usullari muomala orqali aloqa o'rnatishning samaradorligiga bog'liq. Ushbu jarayon bevosita o'qituvchining fikr almashuvi (refleksiya) bilan bog'liq xususiyatlariga, o'quvchi ruhiy holatini fikr tezligi bilan uqib olish san'atiga va pedagogik ta'sir ko'rsatishning turli usullarini bir-biri bilan o'zaro aloqadorlikda qo'llay bilishiga taalluqli bo'lib, ular uzluksiz shakllanadi.

O'qituvchining fikr almashuvi bilan bog'liq kommunikativ qobiliyatini shakllantiruvchi asosiy xususiyatlari o'quvchi ongiga qaratilgan faoliyat bo'lib, nihoyatda murakkab jarayonda takomillashadi. O'zaro fikr almashish omillari bilan bevosita bog'liq bo'lgan kommunikativ qobiliyatning quyidagi yo'nalishlari mavjud:

- o'quvchilarni ishontirish;
- o'quvchilar ongiga ta'sir etish;

o'zgalarga taqlid qilish.

O'quvchilarni ishontirish tarbiyalanuvchining ongiga qaratilgan bo'lib, o'qituvchi fikr-mulohazalarini ta'sirchan nutq orqali o'quv- chining bilimlar tizimiga, dunyoqarashiga, xulq-atvoriga, xatti- harakatiga ta'sir etadi va uni qisman o'zgartiradi. Ishontirish o'qituvchining kasb faoliyatiga taalluqli bo'lgan murakkab faoliyatida asosiy ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonida ishlatiladigan usullardan biri hisoblanadi. O'quvchi ongiga ta'sir ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan ishontirish usuli o'qituvchidan bahs, munozara asosida dalillar keltirishni, isbot va mantiqqa tayanishni talab qiladi. Ayniqsa o'qituvchi bilan o'quvchilar orasida o'rganilayotgan mavzuga taalluqli muqobillik mavjud bo'lganda, tanqid va fikrlar kurashiga tayanilganda samarali bo'ladi.

Ishontirish tarbiyalanuvchining ongiga qaratilgan ekan, o'qituvchining his-tuyg'usi, nutqi va ishontira olish san'ati bunda muhim ahamiyatga ega. U pedagogik ta'sir ko'rsatish usuli sifatida darslarda yangi mavzuni tushuntirishda, o'quv-tarbiyaviy soatlarda, turli uchrashuvlar va ijodiy suhbatlarda munozaralar shaklida qo'llaniladi. Tarbiyaviy tadbirlarda ishontirish usuli sinf jamoasi bilan hamda alohida o'quvchi bilan individual suhbatlar o'tkazish, siyosiy mavzulardagi darslarda keng qo'llaniladi. Ishontirish usuli yordamida o'quvchilarning dunyoqarashi shakllantiriladi. Bu ayniqsa o'quvchi ongini begona mafkuraviy g'oyalardan himoya qilishda muhim ahamiyatga ega, ishontirish asosida o'quvchiga ideal va mustaqil fikrlar qayta quriladi, ularni ba'zi psixik ta'sirlar tufayli sodir bo'ladigan tushkunlik holatidan asraydi, ularda erkinlikni hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stiradi, o'ziga va kelajagiga ishonch uyg'otadi, o'z-o'zini tarbiyalashda, mustahkam irodani shakllantirishga undaydi.

O'quvchilar ongiga ta'sir o'zaro fikr almashish jarayonida shakllanadigan murakkab psixologik xususiyat bo'lib, o'qituvchi kommunikativ qobiliyatining universal omili hisoblanadi. O'qituvchilarning o'zaro suhbatlari va faoliyati jarayonida tarbiyalanuvchi ongiga ta'sir etishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u o'quvchilarning psixikasi va xulq-atvoriga sezgarsiz ravishda ta'sir ko'rsatadi. Ta'sir o'quvchilar ongiga, psixikasiga nazoratsiz kirib borishi bilan alohida ahamiyatga ega, o'quvchilarning ijodiy faoliyatida, xatti-harakatlarida, intilishlarida yo'l-yo'riqlar ko'rsatish tarzida amalga oshiriladi.

Ongga ta'sir - shunday bir psixik jarayonki, o'quvchilar o'qituvchining yoki biror shaxsning ta'siri ostida, o'z ongining etarli nazoratsiz voqelikni idrok etadi. Agar o'qituvchi bunda pedagogik mahoratga, psixologik tajriba va bilimlarga ega bo'lmasa, o'quvchilar ongiga ta'sir qila olmaydi, natijada ta'lim-tarbiya jarayoni ijobiy natijalar bermaydi, o'qituvchi o'quvchilarning hurmat-e'tiboriga sazovor bo'la olmaydi. O'qituvchi o'z tarbiyalanuvchilari ongini tashqi muhitning salbiy ta'sirlaridan, sinf jamoasi norasmiy etakchilarining turli yashirin buzg'unchi g'oyalaridan himoya qilishga mas'ul shaxsdir. O'quvchi ongiga ta'sir o'tkazishda o'qituvchi etakchilikni o'z qo'lga kiritishi uchun:

--o'quvchilarning salbiy xatti-harakatlari tufayli sodir bo'ladigan emotsional his-tuyg'ularga berilmasligi;

-har bir o'quvchining psixologik va ruhiy holatini puxta o'rganmasdan uning ongiga tarbiyaviy ta'sir o'tkazishga harakat qilmasligi;

-har bir o'quvchiga alohida shaxs sifatida hurmat e'tibor bilan munosabatda bo'lishi;

-sinf jamoasining norasmiy etakchisini sezdirmasdan aniqlab olishi va uning hatti-harakatidan doimo ogoh bo'lishi;

-pedagogik mahoratning muhim jihatlari uzluksiz o'zida takomillashtirib borishi;

-o'ylanmay aytilgan har bir so'z, no'rin fikr-mulohazaning oqibatini hech qachon tuzatib bo'lmasligini o'qituvchi doimo his etishi lozim.

SHuni alohida ta'kidlash lozimki, hozirgi kunda axborot texnologiyalari maydonining nihoyatda kengligi tufayli o'quvchilar ongi tarbiyaga salbiy ta'sir o'tkazuvchi g'oya va mafkuralar bilan band bo'lishi tabiiy hol. O'qituvchilar yosh avlodni tarbiyalashda ongga ta'sir qilishning keng imkoniyatlarini o'z o'rnida qo'llay olsalar, o'quvchilar ongini turli keraksiz g'oyalar va mafkuralardan himoya qila oladilar. SHuni unutmaslik kerakki, o'quvchilar o'zlarining yosh

xususiyatlari va psixologik ta'sirga moyilligi tufayli har qanday ta'sirga nihoyatda beriluvchan bo'ladilar.

Taqlid qilish shaxsning psixologik xususiyati bo'lib, o'zi sevgan biror inson harakatiga, namunasiga, ibratiga amal qilishidir. O'quvchi o'zi uchun ideal deb bilgan kishining xulq-atvor namunalariga ongsiz ravishda taqlid qiladi. O'quvchilar o'zgarar xulq-atvoridan andoza olib, taqlid qilish yo'li bilan ulardan o'zining muhitida foydalanadi. Taqlid qilishning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, o'quvchilar o'z xatti- harakati va muomalasi jarayonida o'zi ko'rgan, kattalar bajargan harakat- larni takrorlashga intiladi. Taqlid qilishning yana bir xususiyati o'quvchi badiiy asarlarda o'qigan, kinofilmlarda ko'rgan sevimli idealidagi qahramon obraziga, xarakteriga, jasoratiga, imo-ishora, nutq, kiyinish uslublariga beixtiyor taqlid qiladi, o'z faoliyatida takrorlaydi.

Beixtiyor taqlid qilish o'quvchi shaxsi shakllanishining ilk bosqich- larida muhim ahamiyatga ega. O'quvchi taqlid qilish yo'li bilan nutqni, buyumlarni, turli harakatlarni o'rganadi, xulq-atvori shakllanadi, ruhiya- tidagi ushbu jarayon asta-sekin va ko'r-ko'rona davom etadi.

O'qituvchi kommunikativ qobiliyati bilan pedagogik faoliyat olib borish jarayonida o'zaro fikr almashish yo'li bilan ta'sir ko'rsatishning ko'rib chiqilgan asosiy turlari - o'quvchini ishontirish, o'quvchi ongiga ta'sir etish, taqlid qilish - bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan psixologik xususiyatlardir va ayni vaqtda, o'ziga xos farqlarga ega. Ishontirish va ongga ta'sirning o'zaro bog'liqligi shundan iboratki, biz ta'sir ko'rsatish usulining unisidan ham, bunisidan ham foydalanganda ko'- pincha notiqlik san'atini namoyish etamiz. O'qituvchining so'z boyligi va notiqlik malakasi ishontirish va o'quvchi ongiga ta'sir etishning muhim manbalaridir.

2. Pedagogik ta'sir ko'rsatish - kommunikativ qobiliyatning asosiy usuli sifatida

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy-siyosiy mustaqillik qo'lga kiritilgach, hayotning barcha sohalarida, shu jumladan, ta'lim sohasida ham tub islohotlar olib borilib ulkan o'zgarishlar ro'y bermoqda. Islohotlar respublikaning rivojlanish va taraqqiyot yo'li deb e'tirof etilgan demokratik, insonparvar, huquqiy jamiyatni barpo etish uchun xizmat qiladi. Demokratik, insonparvar, huquqiy jamiyatni barpo etish vazifasi o'sib kelayotgan yosh avlod zimmasiga yuklanadi. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ta'lim va tarbiya O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ustuvor deb e'lon qilinib, uning maqsad va vazifalari belgilab berilgan.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish o'qituvchining muhim kommunikativ qobiliyatlaridan biri bo'lib, avvalo o'qituvchining tashqi qiyofasini ifodalovchi madaniyati, munosabatga kirishishi va nutq madaniyati asosida o'quvchilar bilan muntazam tarbiyaviy faoliyat olib borish jarayonida namoyon bo'ladi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish - tarbiyalanuvchiga ongli intizom va mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish, tarbiyani ma'lum bir maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun shaxsga muntazam va tizimli ta'sir ko'rsatish, jamiyatning ijtimoiy-tarixiy tajribalariga yondashib shaxsni har tomonlama kamol toptirish, uning xulq-atvori va dunyo- qarashini takomillashtirish, yosh avlodni muayyan maqsad asosida tarbiyalash, ijtimoiy ong va xulq-atvorni xalqimizning boy mafkuralari asosida shakllantirishga yo'naltirilgan faoliyat jarayonidir. Pedagogik ta'sir ko'rsatish asosida tarbiyalanuvchining ongi shakllanadi, ma'naviy boyligi va his-tuyg'ulari rivojlanadi, unda ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan ijtimoiy aloqalarni tashkil etishga xizmat qiladigan xulqiy odatlar hosil bo'ladi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish bilan jamiyatning shaxsga qo'yadigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan xulqiy malaka va odatlari hosil qilinadi. Bunga erishish uchun o'quvchining ongi, hissiyoti va irodasiga ta'sir etib boriladi. Agar bularning birortasi e'tibordan chetda qolsa, o'qituvchining ta'lim va tarbiyaviy maqsadlarga erishishi qiyinlashadi. Tarbiya jarayoniga o'qituvchi rahbarlik qiladi. U o'quvchilar faoliyatini belgilaydi, ularning pedagogik jarayonda ishtirok etishlari uchun shart- sharoitlar yaratadi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish mazmunida tarbiya mohiyati ifodalangan bo'lib, uning mazmuni mamlakatning ijtimoiy maqsadlaridan kelib chiqib asoslanadi. Tarbiya mohiyati turli davrlarda har xil ifodalangan bo'lsa ham, ammo yo'naltiruvchanlik xususiyatiga ko'ra bir-biriga o'xshash g'oyalarni ifodalaydi. Zero, har bir xalqning taraqqiy etishi, davlatlarning qudratli bo'lishi avlodlar tarbiyasiga ko'p jihatdan bog'liqligi qadimdan o'z isbotini topgan.

Har qanday ijtimoiy jamiyatda yosh avlod tarbiyasi muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Tarbiyaning maqsadi ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti, uning rivojlanish yo'nalishi, ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan tarbiyaning asosiy maqsadi komil insonni tarbiyalab kamolotga etkazishdan iborat.

Pedagogik ta'sir ko'rsatishning asosiy tarbiyaviy usullari hayotdan, millatning yashash tarzidan, milliy an'ana va urf-odatlardan kelib chiqib tanlanadi. Ular o'quvchilar tarbiyasini pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tarzda tashkil etish nuqtai nazaridan tanlab oladi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish o'quvchilarning ijtimoiy foydali mehnat faoliyatini pedagogik jihatdan ma'lum bir maqsadga muvofiq tarzda tashkil etish uchun foydalaniladigan vositalar tizimidan iborat. Ushbu vositalar tarbiyalanuvchi shaxsiga qaratilgan bo'lib, o'quvchilarning xulq-atvorini shakllantiradi.

Ta'lim va tarbiya jarayonida o'qituvchi tomonidan pedagogik ta'sir ko'rsatishning asosiy usullari: talab, istiqbol, rag'batlantirish va jazolash, jamoatchilik fikri.

Talab - ta'lim va tarbiya jarayonida o'qituvchining tarbiyalanuvchiga nisbatan shaxsiy munosabatlarida namoyon bo'ladi. O'quvchining u yoki bu xatti-harakati o'qituvchi nazoratida bo'lib, ijobiy jihatlari rag'batlantirib boriladi yoki aksincha nojo'ya xatti-harakati to'xtatib qo'yiladi.

Istiqbol - ta'sirchan pedagogik usul bo'lib, o'quvchilarda mustaqil fikr yuritishni, ma'lum bir maqsadga, orzuga erkin intilish hissini takomillashtiradi. Bu maqsadlar ularning shaxsiy intilishlarida, qiziqish va muddaolarida namoyon bo'ladi. Ushbu usul maktab o'quvchilarini shaxs sifatida eng muhim insoniy fazilatlaridan biri bo'lgan maqsadga intiluvchanlikni rivojlantiradi.

Rag'batlantirish va jazolash - tarbiyaviy ta'sirning eng an'anaviy usuli bo'lib, o'quvchilar xulq-atvoriga ijobiy ta'sir etishdan iborat. Yaxshi xulq, foydali mehnat va xatti-harakat, axloqiy hislat, topshiriqlarning so'zsiz bajarilishi uchun o'quvchi rag'batlantiriladi. Nomaqbul xatti-harakat, tartibbuzarlik, o'z burchini bajarmaslik jazolash orqali bartaraf etiladi. Ushbu usul axloqiy ta'sir ko'rsatishni ta'minlaydi, uni qo'llash jarayonida o'qituvchidan nihoyatda ehtiyotkorlik, sezgirlik va hushyorlik talab etiladi.

Jamoatchilik fikri - tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning eng muhim usuli bo'lib, o'quvchilarning ijtimoiy foydali faoliyatini bajarilish natijalariga qarab muntazam rag'batlantirib borishda namoyon bo'ladi. Jamoaning tarbiyaviy vazifalarini ma'lum bir yo'nalishda amalga oshirilishini ta'minlaydi, o'quvchilarning bir-birlariga do'stona munosabatini shakllantiradi.

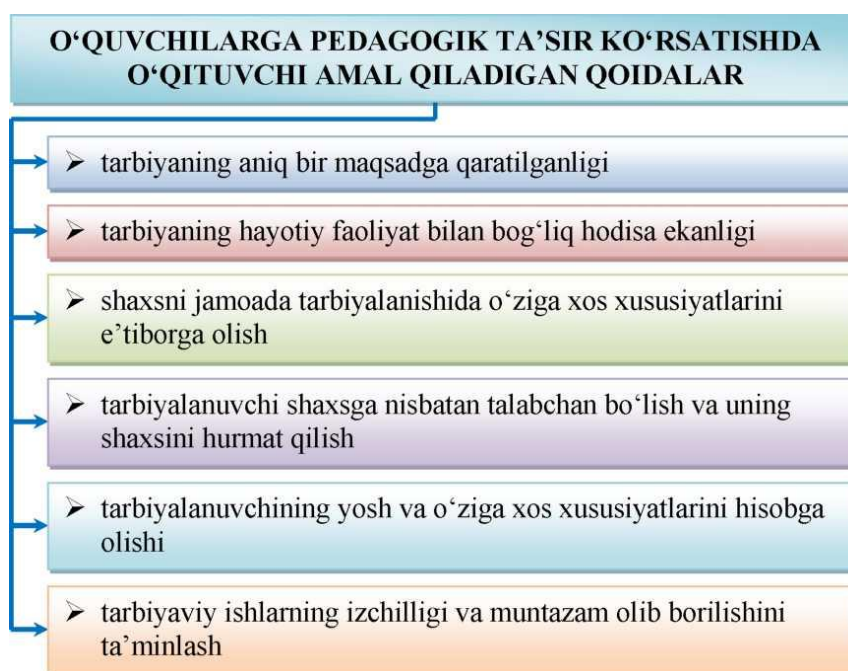
Pedagogik ta'sir ko'rsatish usullaridan samarali foydalanishning eng muhim sharti o'qituvchining insonparvarlik nuqtai nazaridan yondashishini talab etadi. Ushbu usullar kasbiy mas'uliyatni his etadigan yagona intilishga qaratilgan jonli kishilarning jonli munosabatidir. Pedagogik ta'sir qilish o'quvchilar psixikasining anglanmaydigan sohasiga qaratilgan bo'lib, tarbiyachi bilan tarbiyalanuvchilarning yaqindan aloqada bo'lishini, ularning o'zaro bir-birlariga ishonishini, o'zaro tushunishini, ta'sir qilish mazmuni, shaxsning bir butun holatiga amaliy ta'sir qilishini nazarda tutadi. Shunday qilib, ta'sir qilish ta'lim-tarbiya samaradorligini hozirgi zamon talablari darajasida takomillashtirib borishda yo'l-yo'riq yaratib, o'quvchilarning faolligini rag'batlantiradi.

O'qituvchi tarbiyalanuvchilarning o'zaro tarbiyaviy ta'sirga ega ekanliklarini, ularning o'zaro kommunikativ munosabatlari hamda faoliyatlarini o'rtasidagi bog'lanishning mavjudligi, uning samaradorligini belgilashini unutmazligi shart. O'qituvchi sinf jamoasiga va alohida tarbiyalanuvchiga pedagogik ta'sir ko'rsatishda muvaffaqiyatlarga erishishi uchun, o'quvchilar orasida o'zaro pedagogik munosabatlar tizimini oqilona rejalashtirishi va psixologik muhitni ijobiy tomonga o'zgartirishi lozim. To'g'ri tashkil etilgan va har jihatdan mukammal bo'lgan, yosh

avlodning qalbi va ongini asrashga, ularni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratilgan pedagogik munosabatlar tizimini tashkil etish uchun o'qituvchi har bir o'quvchi ruhiyatini chuqur bilib olishi, ularning ichki imkoniyatlaridan xabardor bo'lishi, axborot berishi, fikr almashishi, ular qayg'usini, tuyg'ularini tushunishi va hamdard bo'lishi zarur. Pedagogik munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish uchun o'qituvchi:

- o'quvchilar bilan bo'lajak munosabatni modellashtira olishi;
- munosabatda bo'ladigan sinf jamoasi xususiyatlarini oldindan bilishi;
- bevosita samimiy va hamjihatlikka asoslangan munosabat o'rnatish;
- munosabatda ustunlikka ega bo'lib, uni demokratik talablar asosida oqilona boshqarish;
- munosabatning ijobiy va salbiy jihatlarini uzluksiz tahlil etib borishi lozim.

O'qituvchi tarbiyachi sifatida tarbiyalanuvchi o'quvchilarni o'zi uchun hamisha tarbiya obekti deb hisoblashi kerak. Biroq tarbiyalanuvchi o'qituvchi-tarbiyachi bilan erkin va ongli munosabatda bo'lishga erishsagina, tarbiyaviy munosabatlar samarali xarakter kasb etadi. Tarbiyaviy faoliyatning kommunikativ munosabatlar jarayonida o'ziga xos qator qoidalar ham mavjud bo'lib, o'qituvchi o'quvchilarga pedagogik ta'sir ko'rsatishda ushbu qoidalarni mukammal bilishi lozim:

6-chizma

3. Harbiy rahbarning kommunikativ qobiliyatida so'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish

So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish o'qituvchining madaniy saviyasida va o'quvchi muloqotida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki insonning "aql-zakovati, fikr-tuyg'ulari, bilimi va madaniyat saviyasi, tafakkuri ma'lum darajada so'zda ifoda etiladi. Muomala madaniyatida so'z aqldan kuch, tildan ixtiyor oladi" (Aziz YUnusov). So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazishni amalda o'z pedagogik faoliyatida qo'llovchi o'qituvchi o'z hissiyotlarini, ijodiy ta'sirlanishini boshqarish ko'nikmalariga ega bo'lishi va o'z his-tuyg'ularini faqat ta'lim-tarbiyaviy maqsadni amalga oshirish uchun ifodalashi hamda o'quvchi qalbini no'rin so'zlar bilan jarohatlab qo'ymasligi, so'zlarni aniq ifodalashda pedagogik takt normalaridan chiqib ketmasligi lozim. So'z qudrati haqida R.Dekartning quyidagi fikrlari o'qituvchilarga ham bevosita taalluqlidir: "So'zlarning ma'nolarini,

qudratini odamlarga aniq ifodalab tushuntirib bering, shunda siz insoniyat olamini barcha anglashilmovchiliklarning yarmidan xalos qilgan bo'lasiz".

Bunda o'qituvchining shirinsuxanligi mujassamlashgan notqlik san'ati hamda aktyorlik qobiliyatini namoyon qila olishini alohida e'tirof etish kerak. O'qituvchi aktyordek tayyor tekstni yod olmaydi, biroq u har gal takrorlanmas vaziyatda ijod qiladi. So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish o'qituvchidan fikrlarni, pedagogik qobiliyat texnikasini, ijodkorlikni talab qiladi.

O'qituvchining imo-ishoralari va yuz harakatlari so'z bilan og'zaki ta'sir qilishni kuchaytiradi. YUz harakatlari va imo-ishoralar nutqda ovozning baland-pastligi bilan mos kelishi kerak. *Ogohlantiruvchi so'zlar, notqlik san'ati asosida ta'sir etish, vazifani ijro etishga undovchi buyruqlar, ta'qiqlangan iboralarni ishlatmaslik, hazil orqali fikrini anglatish, o'quvchining erkin mulohazalarini ma'qullash yoki nojo'ya harakatlari uchun ayblash so'zning og'zaki ta'sir etuvchi komponentlaridir.* So'z bilan imo-ishoraning va yuz harakatlarining birligi ma'lum qilinayotgan axborot hajmdorligi va ta'sirchanligini kuchaytirishi lozim. Har qanday sharoitda o'qituvchi o'quvchilar bilan sinfda uchrashishga maxsus hozirlik ko'rishi lozim.

O'qituvchining sinf jamoasi bilan bo'lg'usi muloqotga tayyor- garlikka doir ibratli misol F.Samuylenkovning "Masterstvo, pedago- gicheskiy takt - eto avtoritet uchitelya" ("O'qituvchining mahorati va takti - uning obro'sidir") kitobida keltiriladi: "Men VIII "B" sinfga kirishga o'tlanayotgan vaqtimda o'qituvchilar xonasidayoq yuzimdagi tabassumni quvaman. Sinfga kirishdan oldin ongli ravishda bir lahza to'xtab o'zimni to'g'rilab olaman, o'zimga jiddiy, deyarli ifodasiz tus beraman. O'quvchilar bilan kam, juda aniq, keskin gaplashaman. Hech qanday hazilga yo'l qo'ymayman. Dars berayotgan vaqtimda o'tirmay- man, bolalar bilan rasman xushmuomalada bo'laman. Bunday maromni saqlash menga oson emas, lekin shunga o'rganganman, chunki hozircha bu sinfda o'zimni boshqacha tutishim mumkin emas: sinf tez ta'sir- lanuvchan, tezda "qirg'oqdan chiqib ketadi va yana qaytib oqimga tushishi qiyin". Olimning bu mulohazalari hozirgi kunda ham o'z qudratini yo'qotgan emas. U o'qituvchining deyarli har bir harakatda jiddiy fikr yuritishga undaydi. Darhaqiqat, o'qituvchining har qanday hazili yoki bachkana qiligi darhol teskari reaksiya berishi mumkin.

Hatto engil hazilga ham sinf o'quvchilari qizg'in javob beradi, ularning fikrini qaytadan "jamlab" diqqatini jalb etish va ish kayfiyatini yaratish keyin juda qiyin bo'lishi mumkin.

So'z bilan og'zaki ta'sir qilishda o'qituvchi nutqi nihoyatda muxtasar, ravon, va muloyim bo'lishi, intonatsiyalar o'z o'rnida ishlatilishi kerak. So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazish qudrati SHarq xalqlarida azaldan ma'lum bo'lgan. CHunki, o'qituvchining *"Ma'noli va bejirim gapira bilishi, nutq daryosidagi maqbul va nomaqbul to'lqinlarni ilg'ay olishi, so'zning orqa-o'ngini, munosib o'rnini farqlay bilishi, nutqiy fahmu farosat, tahrli so'z odobi kabi fazilatlar Turonda inson umumiy axloqi- ning, ma'naviy rasoligining tayanch ustunlaridan sanalgan"*, deb ta'kidlaydi tilshunos olim N.Mahmudov.

Hozirgi davrda o'qituvchi faoliyatida uchraydigan kommunikativ munosabatlarda so'z bilan og'zaki ta'sir etish nihoyatda xilma xil bo'lib, bevosita pedagogik ta'sir ko'rsatishning nisbatan mustaqil ko'rinishini o'zida mujassamlashtiradi. Bilish, anglash, ekspressiv (his-tuyg'uga berilish holati), ijtimoiy an'anaviy muloqot, inson holatini so'zsiz tushunish, dilkashlik o'qituvchining pedagogik faoliyatida uchraydigan doimiy takrorlanib turadigan kommunikativ munosabatlarning turlaridir. Tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda ularni nazarda tutish lozim.

Ayniqsa, pedagogik ta'sir ko'rsatishni tashkil etishda so'zning ahamiyati bilan bog'liq bo'lgan pedagogik muomala madaniyatiga va tarbiyachining shirin so'zligiga alohida talablar qo'yiladi. So'zlashganda odob va ehtirom o'qituvchining pedagogik mahoratida uchraydigan muhim insoniy fazilati sifatida namoyon bo'ladi. Xushmuomalalik - o'qituvchi va tarbiyachilarning sinfda individual ish olib borish jarayonida ota-onalar hamda o'quvchilar bilan muloqotni aniq bir tarbiyaviy maqsadni ko'zlagan holda tashkil eta olishi va ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni to'g'ri boshqara bilishidir. O'qituvchining kasbiy faoliyatida xushmuomalalikning yosh o'qituvchi amal qiladigan quyidagi mezonlarini alohida ta'kidlab o'tamiz:

YOSH O'QITUVCHI AMAL QILISHI LOZIM BO'LGAN XUSHMUOMALALIK MEZONLARI

- o'quvchilarga og'zaki ta'sir qilishda shirinsuxanlik va insoniylik tuyg'ularini namoyish etish
- so'z bilan og'zaki ta'sir etishning barcha bosqichlarida hissiy osoyishtalikning namoyon bo'lishi
- o'zaro fikr almashishga doir sifatlar, ko'nikmalar va malakalarning mavjudligi
- o'quvchilarning ta'lim va bilim olishga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytirish
- mustaqil fikr yuritish, o'z fikrini erkin bayon eta olish, insoniy qadr-qimmat tuyg'usini shakllantirish

7-chizma

O'qituvchi kasbiy mahoratida muhim ahamiyatga ega bo'lgan insoniy fazilat hamda xushmuomalalikni o'zida shakllantirishi uchun muntazam faoliyat olib borishi zarur. O'qituvchi pedagogik faoliyatiga oid shaxsiy o'z-o'zini tarbiyalashning o'zaro fikr almashish va aloqadorlikka doir quyidagi tizimlarini tavsiya etish mumkin.

Kasbiy faoliyat jihatidan o'z-o'zini anglashni (muomalada o'zaro fikr almashishga doir sifatlarini, ijobiy va zaif tomonlarini aniqlashni) amalga oshirish va shu asosda o'zaro fikr almashish asosida o'z-o'zini tarbiyalash dasturini ishlab chiqish.

O'z kasbiy faoliyatiga quyidagi yo'nalishlarda baho berish maqsadga muvofiq: kishilar bilan bo'lgan muomaladan so'ng olingan taassu- rotlarni tahlil qilish, o'quvchilar bilan muomalaning so'nggi holatlarini o'rganib, muomala haqida o'zining yutuq va kamchiliklarini tahlil qilish, muomaladagi imkoniyatlaringizni atrofdagilar (o'qituvchilar jamoasi, ota-onalar, o'quvchilar) qanday baholashi haqidagi tasavvurlarga ega bo'lish.

O'zida insonparvarlikning asosiy xususiyatlarini rivojlantirish yuzasidan ixtisoslashtirilgan o'z-o'ziga ta'sir o'tkazuvchi "autogen" mashqlar asosida ishlash.

O'quvchilar va ota-onalar bilan turli jamoat ishlarini olib borish, bundan o'zaro fikr almashish faoliyatida ko'nikma va malakalar (ma'ru- zalar, suhbatlar, kamolot yoshlar uyushmalari) hosil bo'ladi.

So'z bilan og'zaki ta'sir o'tkazishda salbiy kayfiyatlarni engish tajribasini shakllantiradigan va xushmuomalalikni rivojlantiradigan vazi- yatlar tizimini yaratish.

Xushmuomalalikka milliy an'ana va urf-odatlarimiz, o'zbekona muomala madaniyati, milliy ma'naviyatimiz nuqtai nazaridan yondashish.

O'z ona tilida puxta, lo'nda va jarangdor so'zlar tuza olish va uni nutqiy mahorat bilan ifodalash ta'lim muassasalarida o'rganilayotgan har bir fan o'qituvchisi uchun eng zarur kommunikativ qobiliyatlardan biridir.

Taklif etilgan ushbu tizim asosida pedagogik faoliyat olib borish o'qituvchi kasbiga oid shaxsiy fazilatlardan biri bo'lgan insonparvarlik va xushmuomalalikni shakllantiradi. O'qituvchi kasbiy faoliyati davomida nutqidagi so'z qudratini takomillashtirib boradi. U o'zbek tilining boy imkoniyatlaridan unumli foydalanish orqali so'z boyligini go'zal, ravon, ifodali, ta'sirchan bo'lishiga intiladi. Zero, go'zal va ta'sirchan so'zlay bilish ham san'at. Bu san'atdan bebahra bo'lgan o'qituvchining kasbiy mahorati shakllanmaydi. Qaysi fanni o'qitishdan qat'iy nazar, o'qituvchining asosiy quroli so'z boyligidir, u so'z qudrati asosida kommunikativ qobiliyatini namoyish etadi.

MAVZU № 6. PEDAGOGIK MULOQOT - O'QITUVCHINING IJODIY FAOLIYATI SIFATIDA

Ma'ruza rejası:

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga harbiy rahbarning kasbiy faoliyatida muloqot tizimi haqida tushuncha berish. Harbiy rahbarning kommunikativ vazifalarini tushuntirish. Pedagogik muloqotni tashkil etish yo'nalishlari haqida ma'lumot berish.

O'quv savollari:

1. Harbiy rahbarning kasbiy faoliyatida muloqot tizimi.
2. Harbiy rahbarning kommunikativ vazifalarni bajarishi.
3. Pedagogik muloqotni tashkil etish yo'nalishlari.

Tayanch so'z va iboralar:

Pedagogik muloqot; kommunikativ xususiyatlar; jonli muloqot; kasbiy funksional javobgarlik; kasbiy pedagogik muloqot; tarbiyaviy didaktik; kommunikativ madaniyat; ruhiy psixik to'siq; pedagogik ta'sir vositasi; kasbiy - axloqiy fenomen; pedagogik ijodkorlik; kasbiy - ijodiy kategoriya; pedagogik kommunikatsiya; pedagogik ta'sir; kommunikativ vazifalar; kommunikativ muloqot funksiyalari; norasmiy muloqot; prog- nostikyo'nalish; modellashtirish; texnologik shakl.

1. Harbiy rahbarning kasbiy faoliyatida muloqot tizimi

O'qituvchining eng muhim sifatlaridan biri uning o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlikda ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni samarali tashkil qilishi, ular bilan qizg'in muloqot qila olishi va ularga jonkuyar, mehribon rahbar bo'lishidir. Pedagogik-psixologik yo'nalishlarda olib borilayotgan ilmiy- tadqiqot ishlarida, o'qituvchilarning sermahsul pedagogik faoliyatni amalga oshirishlari uchun zarur bo'lgan kommunikativ qobiliyati to'g'risida ko'plab fikr va mulohazalar yuritilgan.

O'qituvchi o'z kasbiga qiziqmasa, o'quvchilarga nisbatan mehr-muhabbati bo'lmasa, ular bilan qizg'in muloqot qila olish qobiliyati, ya'ni kommunikativ xususiyatlari rivojlanmaydi. Uzoq yillar davomida pedagogika sohasida olib borilgan tajribalar shundan dalolat beradiki, kommunikativ faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun, o'qituvchining integral fanlar asoslarini va o'quv - tarbiyaviy ishlar metodikasini chuqur bilishi etarli emas. Zero, u bilim hamda amaliy ko'nikma va malakalari- ni o'quvchilarga faqat bevosita jonli muloqot vositasida bera oladi. O'qituvchi va o'quvchilarning jonli muloqoti, ta'lim muassasalarida pedagogik faoliyatning muhim sharti va mazmuni sifatida namoyon bo'ladi.

Insonning hayot tarzida eng muhim tarkibiy vosita bo'lgan muloqot, har qanday kasbiy faoliyatning barcha turlarida mavjud. Biroq bir qator kasb egalarida (chunonchi, pedagog, shifokor,

san'atkor va hokazo) u kasbiy faoliyatga shunchaki hamroh bo'lgan oddiy omil emas, balki kasbiy ahamiyat kasb etadigan, uning asosini tashkil etadigan muhim kategoriya sanaladi. Bu holda muloqot insonlar o'rtasidagi odatiy o'zaro hamkorlik shakli emas, balki kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatini ta'minlovchi kategoriya sifatida mavjuddir. Ayniqsa, pedagogik faoliyatda muloqot muhim funksional, o'qituvchi uchun kasbiy jihatdan ahamiyatli vosita sanalib, o'zaro ta'lim va tarbiyaviy ta'sir quroli sifatida namoyon bo'ladi, bunda muloqotning muhim shartlariga va qonuniyatlariga, qo'shimcha vazifalariga rioya qilishga to'g'ri keladi.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, har qanday kasb egasining kishilar bilan odatiy o'zaro hamkorlik tizimida muloqot go'yo, shunchaki o'z-o'zicha sodir bo'ladi. Ma'lum bir maqsadga qaratilgan ta'lim-tarbiyaviy jarayonda esa, muloqot ijtimoiy vazifaga aylanadi, natijada o'qituvchi pedagogik muloqot qonuniyatlarini puxta bilishi, kommunikativ qobiliyat va kommunikativ madaniyatga ega bo'lishi talab qilinadi.

Odatiy va kasbiy kommunikativ vaziyatni qiyoslab ko'ramiz. Aytaylik, do'stingizga nimanidir gapirib berayapsiz. Masalan, biror ko'rgan filmingiz to'g'risida, uning mazmun va g'oyasini bimalol so'zlayapsiz. Bu holda muloqotning turmushda ro'y beradigan odatiy kommunikativ shaklidagi shaxsga yo'naltirilgan tizimi bilan ish ko'rgan bo'lasiz. Tasavvur qiling, Sizga shu vazifani auditoriyada, minbarda turib, o'quvchilar oldiga chiqib gapirib berish taklif etildi. Siz kommunikatsiyani amalga oshirish vazifasini, avvalo, muloqotning tabiiy shakllari o'rniga kasbiy-funksional javobgarlik hissini, ya'ni kasbiy jihatdan anchagina murakkablashgan pedagogik faoliyatni darhol his etasiz.

Kasbiy-pedagogik muloqot deganda, o'qituvchi va ta'lim-tarbiya jarayoni obektlarining o'zaro hamkorlik tizimi tushuniladi, uning asosiy faoliyat mazmuni o'zaro axborot almashish, shaxsni bilish, tarbiyaviy ta'sir o'tkazish sanaladi. O'qituvchi bu jarayonni faollashtiruvchisi sifatida maydonga chiqadi, uni tashkil etadi va boshqaradi.

A.N.Leontev pedagogik muloqotning tarbiyaviy-didaktik ahamiyatini baholar ekan, quyidagi fikrlarni bildiradi: *faol pedagogik muloqot o'qituvchining, umuman olganda pedagogik jamoaning ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarni bilish va o'rganish kaliti va o'quv faoliyatining ijodiy xarakteri, o'quvchi shaxsining shakllanishi uchun eng yaxshi sharoit yaratadigan, ta'lim-tarbiyada maqbul bo'lgan emotsional muhitni ta'minlovchi, jumladan, ruhiy psixologik to'siqlarning paydo bo'lishini oldini oladigan, bolalar jamoasida ijtimoiy-psixologik jarayonlarni to'g'ri yo'lga solib boshqarishni ta'minlaydigan va o'quv tarbiyaviy jarayonda o'qituvchining o'z pedagogik mahoratidan oqilona foydalanishi uchun imkoniyatlar yaratadigan muhim vositadir.*

Pedagogik faoliyatda muloqot o'quvchilarga zamon talablari asosida ta'lim berish vazifalarini hal qilish vositasi, tarbiyaviy jarayonlarni ijtimoiy-pedagogik jihatdan ta'minlash tizimi sifatida namoyon bo'ladi.

Ilg'or pedagogik tajribalarni tahlili hamda taniqli olimlar A.S. Makarenko, V.A. Suxomlinskiy va boshqalarning pedagogik faoliyatini o'rganish natijasida shunday xulosaga kelish mumkin, aynan o'quvchilar bilan o'qituvchi muloqotining pedagogik ta'sir vositasi nihoyatda beqiyos, muloqotni pedagogik mahoratning eng muhim birlamchi vositasi sifatida chuqur egallaganlik ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini har tomonlama oshirishni ta'minlaydi. A.S. Makarenko muloqotni pedagogik ta'sirning ajoyib vositasi sifatida ta'riflab, insonlararo muloqotni ta'minlovchi eng muhim va nozik faoliyat ekanligini aytadi. Pedagogik muloqot - shunchaki ijtimoiy-psixologik, pedagogik yoki kommunikativ hodisa emas, avvalo kasbiy axloqiy fenomendir (hodisa). Jamiyatda axloq normalariga qat'iy rioya qilish hamda pedagogik vositalarning ilg'or jarayonlarini amaliy hayotga keng tatbiqi uchun o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlik texnologiyalarini mukammal egallash lozim. SHunday «texnologiya»larning mavjudligini pedagogik tadqiqotlar isbotlab berdi.

O'qituvchining kommunikativ faoliyati maqsadli faoliyatga nisbatan ko'pincha ikkilamchi xarakterga ega bo'ladi, pedagogik mehnatning o'ziga xosligi ham aynan kommunikativ faoliyat uning asosini tashkil etishidan iborat ekanligidadir.

Pedagogik muloqot o'qituvchilar pedagogik ijodkorligining yaxlit tizimida qanday ahamiyat kasb etadi? Pedagogik faoliyatning muhim mikroelementlari nostandart echimlardan iborat, garchi

o'qituvchi faoliyatida pedagogik vaziyatlar bir qarashda bir biriga o'xshash ko'rinsada, o'qituvchining ushbu vaziyatlardagi har bir xatti-harakati mutlaqo noyob va betakrordir. O'qituvchining ijodiy pedagogik faoliyati tahlil qilinganda, mukammal shaklga ega bo'lgan tizimlardan iborat ekanligini ko'ramiz:

o'qituvchining sinfda, o'quvchilar jamoasi bilan ta'lim-tarbiyaviy maqsadlarga qaratilgan ijodiy tayyorgarligi;

o'quvchilar bilan bevosita o'zaro hamkorlik asosidagi ijodkorlik.

O'qituvchining pedagogik muloqoti jarayonidagi ijodkorligi bir nechta ko'rinishda namoyon bo'ladi:

o'qituvchining o'quvchilarni mukammal bilish jarayonidagi ijodkorligi;

ular bilan o'zaro hamkorlik tizimidagi ijodkorlik;

o'quvchiga bevosita ta'sirni tashkil qilishdagi ijodkorligi;

o'z xulq-atvorini boshqara olishda (muloqotni o'zini-o'zi bilgan holda bir maromda olib borish) ijodkorlik;

o'quvchilar bilan o'zaro munosabatlarni tashkil qilish jarayonida ijodkorlik.

Modomiki, shunday ekan, ta'kidlash lozimki, o'qituvchining muloqoti kasbiy-ijodiy kategoriya bo'lib, pedagogik faoliyatda o'qituvchi tomonidan ko'plab kommunikativ vazifalarni hal qilish jarayoni va ijobiy natijalar majmuasidir.

O'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida muntazam pedagogik ta'sir o'tkazish metodlari bilan ishlaydi: masalan, dars jarayonida yangi materialni tushuntirishda, o'quvchiga aybi uchun dashnom berishda. Ushbu vaziyatda yosh o'qituvchi avvalo nimalarga e'tibor berishi kerak: Birinchidan, vaziyat tahlil qilinadi; ikkinchidan, murakkab vaziyatdan chiqishning mumkin bo'lgan variantlari saralanadi, uchinchidan, ushbu faoliyat, odatda tezkor amalga oshiriladi (bunda ham pedagogik kommunikatsiyaning o'ziga xosligi namoyon bo'ladi) va optimal metodlar tanlanadi, faqat shundan keyingina pedagogik ta'sir tashkil qilinadi. Biroq hali tanlangan ta'sir metodiga adekvat bo'lgan, u orqali pedagogik ta'sir amalga oshiriladigan muloqot tizimini topishimiz kerak. YA'ni, ma'lum bir maqsadga qaratilgan umumiy pedagogik vazifani hal etgandan so'ng, ta'sir metodini tanlab bevosita ta'sirni tashkil qilish uchun asosiy vazifa sifatida kommunikativ vazifa belgilanishi kerak.

Kommunikativ vazifa pedagogik faoliyatda, nisbatan ishlab chiqaruvchi xarakterga ega bo'lib, murakkab vazifani hal etadi. Zero u pedagogik vazifadan kelib chiqqan, shu sababli o'qituvchi tomonidan tanlanadi va belgilanadi. Aytish mumkinki, kommunikativ vazifa aynan kommunikatsiya tiliga o'tkazilgan pedagogik vazifaning o'zi. Kommunikativ vazifa pedagogik vazifaning asosini aks ettirib, unga nisbatan yordamchi, instrumental xarakterga ega bo'lgan jarayondir.

Pedagogik amaliyotlar natijasi shundan dalolat beradiki, o'qituvchi o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlikning o'ziga xos to'g'ri metodini tanlab hamda vaziyatni to'g'ri baholagan taqdirda ham, ko'pincha o'z

pedagogik ta'sirini kommunikativ jihatdan ta'minlay olmaydi, ya'ni kommunikatsiyani o'zaro muloqotda amaliy jihatdan tatbiq eta olmaydi.

Pedagogik ta'sirning o'qituvchi tomonidan tanlanib qo'llaniladigan metodlari bevosita muloqot orqali amalga oshiriladi. SHunday ekan, mazkur jarayonni yuksak mahorat bilan, ongli ravishda tashkil etish, pedagogik faoliyatda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan har qanday vaziyatda bu jarayonga tayyor turishi zarur. Buning uchun har bir o'qituvchi mustaqil, o'z pedagogik tajribalariga va mahoratiga asoslanib, o'quvchilarga pedagogik ta'sir etishning quyidagi mantiqiy obrazi jadvalini tuza-di, o'zi uchun kerakli bo'lgan, ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni mustaqil ravishda yig'ib, qayd qilib borishlari hamda kasbiy ko'nikma va malakalarini oshirib borishlari mumkin:

<i>Pedagogik vazifa va uni hal qilish jarayoni.</i>	<i>Belgilangan vazifani hal qilish uchun tanlangan pedagogik ta'sir metodlari tizimi.</i>	<i>Pedagogik ta'sir etish metodikasini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kommunikativ vazifalar tizimi.</i>	<i>Pedagogik ta'sir ko'rsatish. (natijalar)</i>

8- chizma. Pedagogik ta'sir etishning mantiqiy shakli.

2. Harbiy rahbarning kommunikativ vazifalarni bajarishi.

Har xil pedagogik staiga ega bo'lgan o'qituvchilar bilan o'tkazilgan so'rovnomalar natijasida quyidagilar aniqlandi: ularning ko'pchiligi, garchi pedagogik ta'sir vositalarini doimiy qo'llasalar ham, kommunikativ vazifalarni pedagogik jarayonning muhim zaruriy elementi sifatida anglab etmaydilar. Bunda deyarli barcha o'qituvchilar o'z pedagogik vazifalarini doimiy ravishda amalga oshirish uchun tanlangan ta'lim va tarbiya metodlari tizimini hamda pedagogik ta'sir ko'rsatish kabi komponentlarni yaxshi anglab etadilar.

O'zining pedagogik amaliyotini doimiy ravishda tahlil qiladigan o'qituvchi uchun kommunikativ vazifalarni o'z faoliyatining asosiy instrumental komponenti sifatida anglashi qanchalik muhim ekanligini, bunda amalga oshirilishi lozim bo'lgan tarbiyaviy ta'sir modeli qanchalik oydinlashishini, ta'sirning o'zi yanada jozibali, aniq, yorqin bo'lishiga ishonch hosil qiladi.

O'qituvchi «Favqulotda vaziyatlarda nima qilish kerak?» degan savolga etarlicha muvaffaqiyatli javob bera olsa ham, «Qanday qilib amalga oshirish kerak?» degan muammoning javobida ikkilanib, o'ylanib qoladi. Bu savolga javob berish uchun - o'quvchilar bilan muloqot tizimini, mantiq va usullarini aniq belgilab olishi kerak.

A.S.Makarenko o'z faoliyatida qo'llagan pedagogik ta'sir ko'rsatish metodikasida foydalanilgan metodlar, aksariyat hollarda ta'lim-tarbiyada mo'ljalni aniq olib, o'quvchilar bilan muloqotda vaziyatni to'g'ri tashkil qilish bilan belgilanishini ko'rish mumkin. Ayrim holatlarda o'ziga xos «yuzma-yuz hujum», ba'zan tarbiyalanuvchining o'qituvchi bilan bevosita muloqotisiz ham gap nimada ekanligini tushunish imkoniyatini beradigan muloqot, yig'ilishlarda rasmiy suhbat tizimi yoki sinf jamoasi bilan turli tadbirlarni birgalikda o'tkazish, har bir o'quvchining nimalarga qodir ekanligini anglab etish imkoniyatini namoyon etadi. O'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanadigan pedagogik ta'sir ko'rsatish metodlari orasida aynan - jamoaviy va yakka tartibdagi suhbat metodlari muhim ahamiyatga ega. Biroq bu metodlardan foydalanish samaradorligi va muloqot jarayonida paydo bo'ladigan vaziyatlar turlicha bo'lishi mumkin. Aynan ushbu metodlar ta'lim-tarbiya jarayonida ta'sir o'tkazish metodlarining samaradorligini ta'minlaydi.

Kishilarning kundalik hayot tarzidagi muloqotiga e'tibor beramiz. Tasavvur qiling, notanish kishidan biror narsani so'rashingiz kerak. Tabiiyki, asosiy metod - iltimos qilish. Biroq, bevosita so'raladigan narsa haqida gapirishdan oldin, sizga muvaffaqiyatni ta'minlaydigan dastlabki vaziyatni tashkil qilishga intilishingiz kerak. Bu holda siz ma'lum kommunikativ metodlardan foydalanib xushmuomalalik bilan psixologik muhitni tashkil qilasiz, muloqotingizdagi obektni psixologik jihatdan zabt etishni amalga oshirasiz, keyin esa bevosita ta'sirni amalga oshirasiz. Sinfda, o'quvchilar jamoasi bilan muloqot jarayonida foydalaniladigan har bir ta'sir usuli xuddi shu kabi kommunikativ ta'limotga ega bo'lishi kerak.

Pedagogik vazifalarni bajarishda foydalaniladigan kommunikativ metodlarni belgilash doimo murakkab muammo sanalgan. Ayniqsa, yosh o'qituvchilar pedagogik faoliyatlarining dastlabki yillarida bu qiyinchiliklarni keskin his qilishadi.

O'qituvchining kommunikativ vazifalarni bajarishi - pedagogik faoliyatning turli shakllaridan, sinf jamoasining shakllanib ulgurgan darajasidan, muloqotni boshqarish tamoyillaridan, vaziyat qatnashchilari bo'lgan o'quvchilarning individual yosh xususiyatlaridan, ta'sirning rejalashtirilayotgan metodlaridan kelib chiqadi. Pedagogik vazifaning kommunikativ vazifaga mutanosibli, kommunikativ vazifani tanlangan ta'lim-tarbiyaviy ta'sir metodikasi bilan nisbatlash va ularning birligini tashkil etish muloqot jarayoni va umuman pedagogik o'zaro hamkorlikning samaradorligini ta'minlaydi.

Bu o'rinda quyidagi bog'liqlik ko'zga tashlanadi: birinchidan, sinf jamoasi bilan ishlash metodikasi muloqot tizimi bilan vositalanadi, ikkin- chidan esa, muloqot va joriy kommunikativ vazifalarni hal qilish yo'llari tanlangan pedagogik ta'sir metodikasi strategiyasi bilan belgilanadi. Kasbiy-pedagogik muloqot asoslarini bo'lajak o'qituvchi oliy pedagogik ta'lim muassasalarida, qizg'in pedagogik faoliyati davomida hamda o'z- o'zini tarbiyalash jarayonida egallashi mumkin. Bunda o'qituvchi quyidagi muhim kommunikativ vazifalarni mukammal bilib bajarishi lozim:

O'QITUVCHI BILISHI LOZIM BO'LGAN MUHIM KOMMUNIKATIV VAZIFALAR

1. Kasbiy-pedagogik muloqotning uzuksiz jarayonlarini o'rganish qonuniyatlari, tizimi va tamoyillarini mukammal bilish.

2. Pedagogik kommunikatsiya ta'lim-tarbiya jarayonida bevosita qo'llash tartibi va texnologiyalarini muntazam egallab borish.

3. Kasbiy-pedagogik muloqotning ko'nikma va malakalarini uzuksiz o'zlashtirib borish.

Ushbu yo'nalishlar o'qituvchining kasbiy muloqot ko'nikmalarini egallash jarayonini to'la ta'minlay oladi, deb o'ylash xato bo'ladi. Umumiy ijodiy pozitsiyalarni o'zining kasbiy-pedagogik, muloqot faoliyati tajribasi bilan doimiy ravishda o'zaro nisbatlash, o'zi uchun uning tizimi, mantiqi, optimal individual shakllarini aniqlash pedagogik muloqotni egallash bo'yicha olib boriladigan faoliyatning muqarrar sharti sanaladi. SHuningdek, pedagogik kommunikatsiyaning nazariy qoidalarini o'qituvchi o'z tajribalarida aprobatsiyalashi (sinovdan o'tkazish) zarur.

Ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchi kommunikativ vazifalarni qanday amalga oshiradi va u qanday funksiyalarni bajaradi? Pedagogik faoliyatda kommunikativ vazifalarning ahamiyati ko'p qirrali ekanligini o'qituvchi yaxshi his qiladi. Ta'lim-tarbiya davomida o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlik, o'quvchilarni qandaydir jamoaviy ishlarni bajarishga uyushtirish, jamoa a'zolarining o'zaro munosabatlarini shakllantirish, maqbul emotsional mikroiklimni ta'minlash kabi kommunikativ vazifalarning pedagogik muammolarni hal qilishda yordam beradigan masalalari ro'yxatini hali uzoq davom ettirish mumkin. O'qituvchining kommunikativ muloqoti ko'plab funksiyalarga ega bo'lgan tizimdir:

- axborot-kommunikativ;
- regulyatsion-kommunikativ;
- affektiv-kommunikativ.

Kommunikativ vazifalarni bajarish jarayonida bu funksiyalar yaxlit, kompleks tarzda amalga oshirilishi kerak, aks holda, o'qituvchining o'quvchilar bilan muloqot olib borish samaradorligi past bo'ladi va belgi- langan natijalarni bermaydi.

Kasbiy faoliyatini endigina boshlayotgan yosh o'qituvchilar o'z- o'zini muntazam tahlil qilib borishi, dars jarayoniga pedagogik jihatdan samarali tayyorgarlik ko'rishi uchun har tomonlama chuqur bilimga ega bo'lishi talab qilinadi. Jumladan:

- o'z o'quv predmeti yuzasidan chuqur bilimga ega bo'lishi va o'rganilayotgan materialni puxta va mukammal bilishi;
- pedagogik - psixologik va metodik jihatdan o'quvchilar bilan muloqotga jiddiy tayyorgarlik ko'rishi;
- har bir o'quvchini va sinf jamoasining ichki psixologik xususiyatlarini o'rgangan bo'lishi;
- muloqotda o'zini erkin tutishi va ruhiy psixologik his-tuyg'ularini jilovlay olishi;
- sinf jamoasi bilan muloqot qilishning kasbiy ko'nikma va malakalarini egallashi;

-pedagogik madaniyat va pedagogik taktning yuksak namunalarini namoyish eta olishi, pedagogik tafakkur va dunyoqarashning rivojlan- ganligi;

-fanlarni o'qitish maqsadi, vazifasi va mazmuniga mos vosita va metodlarni tanlash mezonlari asosida mashg'ulotning texnologik xari- tasini tuza olishi;

-sodir bo'lishi mumkin bo'lgan tasodifiy pedagogik vaziyatlarni oldindan bilishi va unga nisbatan keskin choralar ko'rishi.

O'quvchilar bilan muloqotda pedagogik tayyorgarlikning muvaffaqiyatli bo'lishi ko'p jihatdan o'qituvchining kommunikativ ko'nikma va malakalarni egallashiga va uni qo'llay olish layoqatiga bog'liq.

Kasbiy pedagogik kommunikativ muloqotning muhim komponenti, o'qituvchining o'z fikr va mulohazalarini, emotsional his-tuyg'ularini aniq ifoda eta olish mahoratidir. Turli tasodifiy pedagogik vaziyatlarda o'qituvchi g'azablanganda, quvonganda, xafa bo'lganida, tushkun bir ahvolga tushganida ichki his-tuyg'ularini bir holatdan boshqa holatga, bir shakldan boshqa shaklga aktyorlarga xos iqtidor bilan rol o'ynab vaziyatdan chiqishni ham bilishi lozim.

SHu ma'noda taniqli rus pedagogi A.S.Makarenko o'z asarlarida o'qituvchining kasbiy fazilati to'g'risida fikrlarini quyidagicha bayon qiladi: "Pedagog darsda ma'lum bir o'ziga xos rol ni o'ynamasligi mumkin emas. Sinf sahnasida rol o'ynashni bilmaydigan o'qituvchi kasbiy faoliyat olib borolmaydi. U ma'lum ma'noda aktyor. Bizning xulq-atvorimiz, fe'limiz, xarakterimiz biz uchun pedagogik qurol bo'lishi ham aslo mumkin emas. Bolalarni qalb va ko'ngil azoblari bilan, hijronli his-tuyg'ularimiz yordamida tarbiyalashga umuman yo'l qo'yib bo'lmaydi. Axir biz insonmiz. Har qanday boshqa kasb egalarida ko'ngil zahmatisiz ish bitirish mumkin bo'lsa, pedagog ham ko'ngil azobisiz faoliyat olib borishi lozim bo'ladi. O'quvchiga ba'zan muloqotda ko'ngil azobini namoyish etishga to'g'ri keladi. Buning uchun pedagog sahnadagi aktyordek ijobiy rol o'ynashni ham bilishi kerak.

Biroq shunchaki tashqi, sahnaviy rol o'ynash yaramaydi. Bu o'yinda pedagogning ajoyib shaxsiy mahorati bilan bog'laydigan qandaydir kamar bor, bu sizning go'zal xulqingizni namoyish etib beruvchi rolingiz. Bu sahnadagi o'yin o'lik bir holatyoki texnika emas, balki qalbingizdagi yashirin his-tuyg'ularingizni, mehringizni namoyon etuvchi haqiqiy jarayondir".

Ma'lum ma'noda o'qituvchi pedagogik faoliyatida uning ruhiy ta'sirlanishi, qayg'urishi, boshqa kasb egalarining tabiiy his-tuyg'ularidan farq qiluvchi o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Ta'kidlash joizki, o'qituvchi o'zining kommunikativ vazifalarni bajarish jarayonida boshqa kasb egalari kabi tashqi muhitning turli ta'siri ostida va insoniy his - tuyg'ular girdobida yashaydi, kasbiy faoliyatining o'ziga xosligi ham ana shunda namoyon bo'ladi va o'qituvchining ta'sirlanishi, his-tuyg'ulari, hayajoni pedagogik maqsadga muvofiq bo'lishi lozim.

O'qituvchining kommunikativ vazifalarni bajarish jarayonida pedagogik ta'sir ko'rsatish, pedagogik faoliyat tufayli sodir bo'ladigan qayg'urish, his-hayajon, murakkab hayotiy va pedagogik maqsadga qara- tilgan o'qituvchi tashvishlarining yig'indisidir, aynan shu jarayonda o'qituvchining kasbiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hayotiy, g'ayri- ixtiyoriy tashvishlar yig'indisi saqlanadi. Natijada, pedagogik vazi- yatlarda o'qituvchining qayg'urishi pedagogik ixtiyoriylik yuzasidan o'z faoliyati oldida javobgarlik hissini ham paydo qiladi. SHu sababli, g'ayriixtiyoriy tashvishlar o'qituvchining ixtiyoriy tashvishlari va pedagogik ta'lim-tarbiyaviy maqsadlarga qaratilgan his-tuyg'ulari asosida amalga oshiriladi.

3. Pedagogik muloqotni tashkil etish yo'nalishlari

Ta'kidlash joizki, o'qituvchining pedagogik faoliyatida o'quvchilar bilan olib boradigan muloqoti muhim ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu pedagogik muloqotning butun tizimida uning ma'naviy mazmundorligini oshirishni talab etadi, zero aynan pedagogik muloqot, ta'lim-tarbiyaning ma'naviy asoslarini shakllantirishga qaratilgan. Ijtimoiy-psixologik, tarbiyaviy va ma'naviy vazifalarning murakkabligi o'qituvchilarning kommunikativ faoliyatiga yuksak talablarni qo'yadi. O'qituvchilar kasbiy faoliyatida yuksak pedagogik va psixologik nati- jalarga erishishi

uchun, ko'p yillik nazariy va amaliy tajribalar asosida tadqiqotchi olimlar tomonidan taklif etilgan muloqotning quyidagi yo'nalishlaridan foydalanish tavsiya etiladi:

Muloqotning birinchi modellashtirish yo'nalishi: O'qituvchi tomonidan o'quvchilar bilan muloqotga bevosita tayyorgarlik jarayonida o'quvchilar bilan bo'lajak har qanday muloqot turini modellashtirish.

Muloqotning ikkinchi yo'nalishi: O'quvchilar bilan dastlabki muloqotni tashkil etish jarayonidayoq o'zaro ta'sir metodlaridan bevosita foydalanib, tashabbuskorlikni qo'lga olish.

Muloqotning uchinchi yo'nalishi: Tobora takomillashib, rivojlanib borayotgan pedagogik faoliyatda muloqotning turli texnologik shakllaridan unumli foydalanish va uni boshqarish.

Muloqotning to'rtinchi yo'nalishi: Keyingi pedagogik faoliyat uchun olib boriladigan muloqot tizimini modellashtirish va muloqotning amalga oshirilgan tizimini doimiy tahlil qilib borish.

Muloqotning birinchi, modellashtirish yo'nalishida, o'qituvchi o'quvchilar bilan dars jarayonida uchrashishga tayyorlanib, nafaqat oldindagi faoliyat mazmunini, balki muloqotning mumkin bo'lgan usul- lari va ta'sirchan ohanglarini o'ylab olish lozim. Pedagogik muloqotning ushbu bosqichi naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligini tasavvur qilib, kommunikativ vazifalarning bajarilish holatini oldindan puxta o'ylash kerak. U har qanday darsning kommunikativ tizimini mukammal, o'ziga xos ravishda rejalashtirishga imkoniyat yaratadi.

Ushbu prognostik yo'nalishda pedagogik vazifalarni kommunikativ vazifalar sohasiga o'tkazish bo'yicha murakkab jarayon amalga oshiriladi. Ularning bir-biriga muvofiq kelishiga erishiladi. Ayni paytda o'quvchilar idrok etish orqali o'qituvchi tomonidan o'rganilayotgan yangi dars materiallarini va o'qituvchining xatti-harakatini kuzatib baholaydilar.

O'qituvchi o'zi uchun bo'lajak darsning noyob xususiyatlarini va kommunikativ rejasini tuzishi mumkin. Unda darsning har bir pedagogik vazifasiga, kommunikativ vazifaning ma'lum bir usullari mos kelib, uni hal qilishning o'ziga xos yo'nalishlari namoyon bo'ladi.

O'quvchilar bilan bo'lajak muloqotni modellashtirishning muhim sharti o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro emotsional birligi bo'lib, u o'qituvchiga darsning quyidagi ehtimoliy atmosferasini oldindan ko'ra bilish imkoniyatini beradi:

bo'lajak darsda o'quvchilar jamoasi bilan ro'y berishi mumkin bo'lgan turli vaziyatlarni oldindan ko'ra olish;

o'quvchilar bilan o'zaro demokratik va erkin munosabatning har xil darajalarini tashkillashtirish, uni rivojlantirish istiqbollarini belgilash;

darsda o'quvchilarning bilishga bo'lgan qiziqishini va ijodiy kayfiyatini vujudga keltirish.

Ilg'or o'qituvchilar ish tajribasining tahlili shuni ko'rsatadiki, dars jarayonida o'quvchilar bilan bo'lajak muloqotni modellashtirish juda muhim. Zero, bu jarayon darsning didaktik tamoyillarini har tomonlama belgilab beradi, o'qituvchini ijodiy faoliyatga yo'naltiradi, unda o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlikning mukammal shakllariga nisbatan turli muloqot modellarini takomillashtirish imkoniyati paydo bo'ladi. Muloqotni modellashtirish bevosita yangi dars oldidan tezda bajarilishi mumkin, ba'zan esa doimiy xarakter kasb etadi. U o'qituvchiga o'zining dars jarayonidagi kommunikativ munosabatini va emotsional xulqini, his- tuyg'ularini oldindan ko'ra bilish imkoniyatini yaratadi.

Muloqotning ikkinchi boshlang'ich yo'nalishida - o'quvchilar bilan bevosita munosabatni tashkil qilish uchun o'qituvchi tashabbuskorlikni va kommunikativ ustunlikni o'z qo'lga olishi kerak, bu unga keyingi yo'nalishlarda doimiy muloqotni o'zi boshqarish imkoniyatini beradi. Muloqotda tashabbuskorlikni qo'lga olish, o'qituvchining ta'lim-tarbiyaviy jarayonni hamisha oqilona, ziddiyatsiz boshqarishini ta'minlaydi. Ta'kidlash joizki, barcha o'qituvchilar hamisha sinf jamoasi bilan kommunikativ muloqotda ustunlikka erishish imkoniyatini qo'lga kirita olmaydilar.

Ikkinchi boshlang'ich yo'nalishda bo'lajak muloqotning shart-sharo- itlari va tizimi aniqlashtiriladi, oldindan rejalashtirilgan muloqot modeli tatbiq etiladi. Kommunikativ muloqotning dastlabki daqiqalaridayoq o'qituvchi tanlangan ta'lim metodlaridan foydalanish imkoniyatlarini aniqlashtirishi, o'quvchilarning umumiy kayfiyatini, ulardagi ijodkorlikni va ishchanlik kayfiyatini his qilishi lozim.

Hozirgi zamon ijtimoiy-psixologik tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, inson muloqotda uning tashabbuskori bo'lishi ham mumkin, ba'zan esa, vaziyatga qarab, o'zaro munosabatning faol yoki passiv subekti sifatida qatnashishi ham mumkin. Kasbiy-pedagogik muloqotning o'ziga xos xususiyati shundaki, o'qituvchining tashabbuskorligi bu o'rinda muloqotni boshqarish vositasi sifatida yaxlit o'quv-tarbiyaviy jarayonni ham boshqaradi. Aytish lozimki, ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan dars jarayonida o'qituvchi hamda ta'lim oluvchilarning o'zaro ijodiy faoliyatida bilim olishga qaratilgan izlanishni boshqarish, faqat pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil qilingan muloqot natijasida amalga oshiriladi.

Masalan, darsda yangi mavzuni o'quvchilar ongiga singdirish, yangi materialni tushuntirishda yoki muammoli vaziyat hosil qilishda sinf jamoasi bilan muloqotni to'g'ri tashkillashtirish, o'qituvchi uchun naqadar zarur, buning natijasida o'quvchilar birgalikda ahil jamoa bo'lib, darsda, bilimlarni o'rganishda o'zaro erkin fikr yuritadilar va izlanadilar. Muloqotda o'qituvchining tashabbuskorligi, ta'lim-tarbiyaviy hamda ijtimoiy-psixologik jihatdan qator strategik va taktik muammolar echimini topish imkoniyatini beradi: o'qituvchining o'quv-tarbiyaviy jarayondagi yo'naltiruvchanlik roli, o'quvchilarning yaxshi kayfiyati, his-tuyg'ularini shakllantiradigan, o'quv-tarbiyaviy faoliyat samaradorligini ta'minlaydigan kerakli ijtimoiy-psixologik muhitni yaratish imkoniyatini beradigan qizg'in kommunikativ muloqotni pedagogik maqsadga muvofiq ta'minlaydi.

Darsda o'quvchilar bilan muloqotni tashkil qilishda o'qituvchining tashabbuskorligi quyidagi vaziyatlarda namoyon bo'ladi:

- sinf jamoasi bilan dastlabki suhbat jarayonini oqilona, puxta tashkil qilish;
- tashkiliy marosim va tadbirlardan (salomlashish, o'quvchilarni tartib bilan o'tqazish, davomatni tekshirish va hokazo) rasmiy va shaxsiy muloqotga tezkor o'tish;
- o'quvchilar bilan ijtimoiy-psixologik hamkorlikka oson erishish muammolarini izlash;
- o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlikning tashkiliy va sarmazmun bo'lishida har qanday salbiy to'siqlarning paydo bo'lishiga yo'l qo'y- maslik;
- o'quvchilar bilan o'zaro munosabatda o'zining shaxsiy insoniy fazilatlarini namoyon etish;
- ayrim o'quvchilarga nisbatan bir qolipdagi va bir holatdagi salbiy munosabatlarni bartaraf qilish;
- butun o'quvchilar jamoasi bilan yaxlit o'zaro ijobiy munosabatni tashkil etish;
- o'zaro hamkorlikning boshlang'ich vaziyatlarida o'quvchilar jamoasini erkin muloqotga safarbar qila oladigan vazifa va masalalarni ongli ravishda qo'yilishi;
- ta'lim va tarbiya tizimida ta'qiqlangan pedagogik talablarni qo'llamaslik, aksincha yangi, sinalgan, texnologik jihatdan mukammal deb topilgan pedagogik talablarni ko'paytirish;
- o'qituvchi tashqi ko'rinishi bilan (orastalik, tartiblilik, faollik, xushmuomalalik, muosharat odobi va hokazo) kommunikativ munosabatni ta'minlashga erishishi;
- o'zaro hamkorlikning nutqiy va noverbal vositalarini (mimika, pantomimika, ma'noli qarash) qo'llash orqali munosabatga faol kirishish;
- o'quvchilar jamoasiga o'zining xayrixohligini, moyilligini, do'stligini «namoyish etish»;
- o'quvchilar bilan muloqotda pedagogik faoliyatning yorqin va e'tiborni tortadigan maqsadlarini qo'ya bilish va ularga erishish yo'llarini ko'rsatish;
- o'quvchilarning har xil vaziyatlarda ichki kayfiyatlarini, his tuyg'ularini tushunish, uni hisobga olish, hamjihatligini ko'rsata bilish.

Pedagogikaga oid darslik va ko'llanmalarda ta'lim - o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro birgalikdagi hamkorlik faoliyati, bir-birlariga o'zaro ijobiy ta'sir vositasi sifatida talqin qilinadi. Biroq, bu faoliyatning ijtimoiy-psixologik tizimi hamma vaqt ham e'tiborga olinmaydi. Bu o'rinda ham qator muammolar yuzaga keladiki, ular ta'lim va tarbiyaning mazmun va metodik aspektlariga salbiy ta'sir qilishi mumkin. O'zaro hamkorlik o'qituvchi va o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik birligini ko'zda tutadi. Dars jarayonida ko'p holatlarda bunga e'tibor berilmaydi.

Pedagog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda aniqlanishicha, dars davomida o'qituvchi va o'quvchilarning psixologik jihatdan bir-birlariga moslasha olmasligining 25 dan 150 gacha bo'lgan turli holatlari yuzaga keladi. Bular ongli nazorat qilinmaydi, demak o'qituvchilar

tomonidan bu holatga nisbatan ma'lum bir maqsad belgilanmaydi. Aksincha, to'g'ri topilgan va darsda amalga oshirilgan muloqot tizimi o'quvchilarni faollashtiradi, ularni o'quv faoliyatiga qizg'in ishtirok etishga intilishini ta'minlaydi. SHunday qilib, o'quv faoliyatining ijtimoiy-psixologik tomoni ta'limni optimallashtirishning amaliy zahirasi sanaladi. Ba'zan ta'limning yangi metodlarini emas, balki mavjud bo'lgan metodikasining ishonchli ijtimoiy-psixologik ta'minotini izlash kerak bo'ladi.

Darslardan o'zlashtirmovchi o'quvchilar xulqidagi chekinishlarning psixologik xususiyatlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, uning salbiy hislatlari, tengdoshlari bilan munosabatda passivligi, xulqining o'zgaruvchanligi nafaqat o'z faoliyatidan, balki o'quvchilar jamoasidagi holatidan hamda u bilan do'stona munosabat etishmaydigan muloqotdan qoniqmasligi oqibatida paydo bo'ladi. Bu holatlarning barchasi o'quvchining psixologik kayfiyatini keskin salbiy tomonga o'zgarishiga olib keladi.

Ta'lim muassasalari o'qituvchilarining pedagogik muloqoti tizimida ko'pincha, u yoki bu o'quvchining idrok etishi, tafakkuri bir qolipda shakllanadi, o'qituvchi ko'z o'ngida ular barqaror psixologik muloqot obektiga aylanadilar. Mabodo, o'quvchi o'qituvchining ko'z o'ngida "yomon xulqlilar" qatoriga kirib qolsa, bu o'qituvchining unga nisbatan muloqot amaliyotiga ta'sir o'tkazadi. A.N.Leontev bunday munosabatning quyidagi belgilarini qayd etadi: o'qituvchi dars jarayonida "yomon" o'quvchiga mavzuga taalluqli savolga javob berish uchun, "yaxshi" o'zlashtiradigan o'quvchiga nisbatan, kamroq vaqt ajratadi, ya'ni diqqatini unga jalb qilmaydi, o'ylashga vaqt bermaydi. O'quvchi noto'g'ri javob bersa, o'qituvchi savolni qaytarmaydi, yo'naltiruvchi savol, yoki fikr bermasdan, darrov boshqa o'quvchidan so'raydi yoki o'zi to'g'ri javobni aytadi. Ba'zan, noto'g'ri javobni ijobiy baholab, "liberallik uslubi"ni qo'llashi mumkin. Ayni paytda, "yomon" o'quvchini noto'g'ri javob uchun koyiydi. To'g'ri javob uchun maqtamaydi. "Yomon" o'quvchining har qanday javobiga o'qituvchining reaksiyasi sezilmaydi, boshqa o'quvchini javob berish uchun chaqiradi, ba'zida hatto "yomon" o'quvchilar bilan ta'sirchan pedagogik muloqotni olib bormaydi. Ushbu norasmiy muloqotning natijasi ma'lum, bunday holatda o'qituvchi o'quvchilar bilan muloqotni ijobiy tashkil qilolmaydi.

Muloqotning uchinchi yo'nalishida o'qituvchi pedagogik faoliyatida kommunikatsiyaning turli shakllaridan unumli foydalanib, quyidagi ko'p funksiyali vazifalarni bajaradi:

dars davomida o'qituvchi ko'plab pedagogik usul va vositalarni hamda shaxsiy kommunikativ vazifalarni hal qiladi;

aslida, dars jarayonining turli qismlarida, o'qituvchi tarbiyaviy ta'sir o'tkazishda muloqotning o'ziga xos tizimlarini qo'llash talab qilinadi;

tajribali o'qituvchilar ushbu tizimlarni deyarli osonlik bilan topadi, pedagogik faoliyatini endigina boshlagan yosh o'qituvchilarga bu holat qiyinchilik bilan kechishi mumkin.

O'qituvchining kasbiy faoliyatida muloqotni pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil qilishda, uning kommunikativ madaniyatiga jiddiy talablar qo'yiladi. Dars hamda tarbiyaviy tadbirlar - o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro munosabatlari tizimini shakllantiruvchi jarayon bo'lib, aynan ushbu faoliyatda o'qituvchi o'zining shaxsiy pedagogik faoliyatini tarkib toptiradi. Tajribali o'qituvchilar bilan o'zaro suhbatlardan ma'lum bo'ladiki, darsda o'quvchilar jamoasi bilan muloqot shaklini tanlash uchun o'qituvchi qaysidir ma'noda o'rganilayotgan yangi material uchun pedagogik metodlarni ham tanlash talab qilinadi. SHu sababli, darsda yangi mavzuni o'rganishga tayyorgarlik ko'rilayotganda hamda tarbiyaviy ta'sir rejasini tuzayotganida, muloqot tizimining o'ziga xos mazmunan boy jihatlarini modellashtirish lozim.

Pedagogik faoliyatini endigina boshlayotgan yosh o'qituvchilar, o'quvchilar bilan o'zaro munosabatlar jarayonida, ayniqsa o'zining kasbiy pedagogik xatti-harakatlarida o'ziga xos psixologik to'siqlarga duch kelishini, o'quvchilar bilan muloqotda ziddiyatlar paydo bo'lishi mumkinligini bilishi va bunga har tomonlama tayyorgarlik ko'rishi, chuqur pedagogik va psixologik bilimlarga ega bo'lishi kerak.

Yosh o'qituvchi muloqot malakasiga ega bo'lmasligi mumkin, bu esa unda esankirab sarosimaga tushish, erkin harakat qilolmaslik, nutqida so'zlarni o'rniga qo'yib gapira olmaslik kabi salbiy holatlarni keltirib chiqaradi. Yosh o'qituvchilarda muloqotning rivojlangan ifodali vositalari

etishmasligi, nutq texnikasidan foydalanishni bilmasligi, mi- mik va pantomimik harakatlarda no'noqlik kuzatiladi. Ba'zan o'qituvchilar ta'lim-tarbiya jarayonida muloqotning "avtoritar uslubi"ni qo'llashlari natijasida o'zaro munosabatlar salbiy oqibatlariga olib keladi. Ushbu holatlarda yosh o'qituvchilarning chuqur bilimi va mahorati evaziga tayyorlangan ta'limiy vazifalar, xilma-xil topshiriqlar va tarbiyaviy tadbirlar, olib boriladigan pedagogik faoliyat o'quvchilar jamoasi uchun mutlaqo qiziqarli bo'lmazligi, yoki ular umuman beparvo bo'lishlari mumkin. YOsh o'qituvchilarning tasavvuricha, qiziqarli bo'lgan har qanday pedagogik tadbirlar o'quvchilar jamoasiga ta'sir qilmasligi aslo mumkin emas. Ba'zan, o'quvchilar bilan bir qolipdagi salbiy muloqot natijasida yosh o'qituvchilar ular bilan "kelisha olmaydilar", oqibatda u sinf jamoasini tark etishga majbur bo'ladi. YAngi o'qituvchi sinf jamoasining oldingi o'qituvchi bilan muloqotda sodir bo'lgan norozilik kayfiyati sirlarini o'rganadi, o'zining muloqot pozitsiyasini qo'llashga harakat qiladi. Biroq, shuni unutmaslik kerakki, o'quvchilar jamoasining o'qituvchi bilan muloqotidagi norozilik kayfiyati yangi paydo bo'lgan o'qituvchiga ham ta'sir qilishi, u sinf jamoasi bilan muloqot jarayonida o'ziga nisbatan salbiy kayfiyatdan chiqara olmasligi mumkin.

Muloqotning to'rtinchi yo'nalishida pedagogik faoliyat uchun olib boriladigan muloqot tizimi modellashtiriladi va muloqotning amalga oshirilgan tizimi tahlil qilinadi. Pedagogik muloqotni tashkil etuvchi yosh o'qituvchidan:

o'quvchilar bilan o'zaro munosabatning o'zgaruvchan har qanday sharoitlarida tez va to'g'ri psixologik mo'ljallab olib tahlil qilishni;

kommunikativ tizimni mukammal rejalashtirgan holda amalga oshirishni va ayniqsa uning eng muhim tarmog'i - nutq texnikasi va notiqlik san'atining ta'sirini puxta o'zlashtirishni;

o'qituvchining individual kasbiy ijodkorligiga va turli vaziyatlarda o'quvchilar bilan muloqot qilish qobiliyatiga hamda tarbiyalanuvchining shaxsiy xususiyatlariga mos keluvchi "kommunikativ vositalarni" tez va aniq topishni;

ayni paytda muloqotning teskari aloqasi ham mavjud ekanligini his qilib, uni modellashtirish va qo'llab quvvatlashni talab qiladi.

YOsh o'qituvchilar ba'zan kundalik faoliyatida yuzaga keladigan favqulotdagi holatlarda tez va aniq echilishi lozim bo'lgan kommunikativ muammolarga duch keladi va bunda muloqotning kutilmagan vaziyatlariga tayyor emasligini his qiladi. Bunday vaziyatlarda o'qituvchining aql-zakovati va pedagogik madaniyati, kasbiy tafakkuri, nutqining rivojlanganligi va leksik hamda kasbiy-leksik jihatdan so'z boyligining mavjudligi, umumiy suhbatlashish madaniyati, o'quvchilar bilan kommunikativ faoliyatga moyilligi asosiy rolni o'ynaydi.

Kutilmagan, tayyorgarlik ko'rilmagan kommunikativ muammolardan nihoyatda uddaburonlik bilan ustunlikni qo'lga olish o'qituvchi kasbiy faoliyatida ulkan sinov bo'lib, prinsipial ahamiyatga ega, negaki bunday vaziyatlarda muloqotning barcha variantlarini taxminiy rejalashtirish aslo mumkin emas. Bunda o'qituvchi muloqotda pedagogik improvizatsiya (tayyorgarliksiz) holatlariga ko'nikma hosil qilish qobiliyatiga ham ega bo'lishi kerak - vaziyatni va o'quvchilar xatti-harakatini chuqur idrok qilib tez va haqqoniy baholashi, hech qanday mantiqiy mulohazasiz, o'zining bilim va malakalariga, tajribalariga, pedagogik mahorati va aql-zakovatiga, sezgisiga asoslanib, aniq qaror qabul qilishi, vaziyatning o'zgarishiga qarab munosabatini, shaxsiy pedagogik faoliyatini to'g'rilab, uzviy ravishda ushbu qarorni o'quvchilar bilan muloqot jarayonida qo'llashi lozim.

MAVZU № 7. HARBIY RAHBAR FAOLIYATIDA MULOQOT MADANIYATI

Ma'ruza rejasi:

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga narbiy rahbar faoliyatida muloqot madaniyatining shakllanish ahamiyatini tushuntirish. Pedagogik muloqotda muomala madaniyati haqida tushuncha berish. Muloqot asosida ma'naviy madaniyatni shakllantirish mezonlari va omillarini tushuntirish.

O'quv savollari:

1. Harbiy rahbar faoliyatida muloqot madaniyatining shakllanishi.
2. Pedagogik muloqotda muomala madaniyati.
3. Muloqot asosida ma'naviy madaniyatni shakllantirish mezonlari va omillari.

Tayanch so'z va iboralar:

“Ta’lim to’g’risida”gi Qonun; pedagogik muloqot madaniyati; o’qituvchining etnopsixologik fazilatlari; kundalik muloqot; an’anaviy muloqot; “ustoz - shogird” an ‘analari; muloqot obekti; pedagogik zidd- iyatlar; muosharat odobi; muomala madaniyati; milliy va umumbashariy qadriyatlar; so’z va nutq; badihago’y; qissaxon; voiz; fozil kishi; shirinsuxanlik; notiqlik qobiliyati; ma’naviyat mezonlari; ma’naviy madaniyatni shakllantirish omillari; psixologik taktika.

1. Harbiy rahbar faoliyatida muloqot madaniyatining shakllanishi

O’qituvchi kasbiy faoliyatida muloqot madaniyatini shakllantirish muammosi kishilik jamiyatining ehtiyojlari va talablaridan kelib chiqqan holda hal qilinadi. SHu boisdan hozirgi davrda O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da kasb tanlash motivlari, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy layoqat va kasbiy mahorat bilan cheklanib qolmaslikni, balki bo’lg’usi pedagog kadrlar shaxsiy faoliyatida kasbiy madaniyatni tarkib toptirish mutlaqo zarur ekanligi ta’kidlanadi. Respublikamizda o’qituvchilik kasbining o’ziga xos etnopsixologik fazilatlari, hislatlari, qobiliyatlari ish uslublari, pedagogik mahorat sirlarini egallash yo’llari, shaxslararo muloqot madaniyati yuzasidan turli davrlarda har xil ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Muloqot madaniyatining tarbiyalovchi imkoniyatlarini ro’yobga chiqarish ko’p jihatdan o’qituvchining shaxsiy sifatleri bilan belgilanishini ta’kidlab o’tish lozim. Pedagogik muloqot madaniyatining har jihatdan to’g’ri tanlangan, o’qituvchining ma’naviy saviyasi, betakror xususiyatlariga muvofiq keluvchi uslubi quyidagi vazifalar majmuini hal qilishga yordam beradi:

birinchidan, muloqotda har bir o’quvchiga alohida e’tibor va dilkashlik sinf jamoasi bilan umumiy muloqot jarayonini soddalashtiradi, o’qituvchining erkin pedagogik faoliyati uchun zamin tayyorlaydi, ziddiyatli vaziyatlarni oson hal qiladi;

ikkinchidan, har bir o’quvchi bilan o’zaro munosabatni erkin muloqot asosida tashkil qilish, ularning yosh xususiyatlariga monand pedagogik va psixologik muloqot uslublari tanlash, uning ruhiyatini bilishga, ichki dunyosiga “kirib borish”ga yo’l ochadi;

uchinchidan, pedagogik muloqotda o’qituvchining ma’naviy-axloqiy normalari muvaffaqiyatlar kaliti bo’lib, ta’lim-tarbiya samaradorligini oshiradi, muloqotning barcha bosqichlarida o’qituvchining o’z faoliyatidan qoniqish hissini va xotirjamligini ta’minlaydi.

O’qituvchining o’quvchilar bilan bo’ladigan muloqot madaniyati individual uslublari shakllantirish metodikasi quyidagi bosqichlarni o’z ichiga oladi:

MULOQOT MADANIYATI INDIVIDUAL USLUBLARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI	
1.	O’quvchilar bilan muloqot qilish madaniyatining individual shaxsiy xususiyatlarini o’rganishi:

S o’quvchilar shaxsiy xususiyatlarini mustaqil tahlil qilish;

S o’quvchilar ichki imkoniyatlariga har tomonlama tavsif berish;

S o’qituvchining muloqot madaniyatini to’g’ri tashkil etishi.

2.	SH axsiy muloqotda ro'y beradigan kamchiliklarni darhol bartaraf etishi:
	S kamchiliklarga barham berish choralarini darhol izlab topish; S har qanday vaziyatda o'quvchilarga qo'pollik qilmaslik; S o'quvchi shaxsini mensimaslik kabi salbiy holatlarni bartaraf etish.
3.	O' qituvchi o'zi uchun muloqot madaniyatining eng qulay bo'lgan uslublarini tanlab olishi:
	S pedagogik faoliyatiga monand muloqot madaniyati modelini ishlab chiqishi; S o'z-o'zini kuzatish bilan muloqotdagi yutuq va kamchiliklarini muntazam taqqoslab borishi; S muloqotda milliy ma'naviyatimiz, urf-odat va an'analarimiz imkoniyatlaridan doimiy foydalanish.
4.	Muloqot madaniyatida pedagogik faoliyat qonuniyatlaridan chetga chiqmaslik:
	S har bir o'quvchining individual xususiyatlariga mos muloqot tizimini ishlab chiqishi; S muloqotning tarbiyaviy ta'sirini va samarasini e'tirof etish; S muloqot madaniyati asosida pedagogik mahoratni namoyish etish.

Pedagogik faoliyatni endigina boshlayotgan yosh o'qituvchilar o'z kasbiy mahoratlarini oshirish maqsadida o'quvchilar bilan muloqot madaniyatini shakllantirish ustida muntazam ish olib borishlari zarur.

Ta'lim-tarbiyaviy jarayonni tashkil etishda pedagogik muloqot madaniyati o'qituvchi va o'quvchilarning bevosita o'zaro munosabatini ma'lum bir maqsad sari hamjihatlikka yo'naltiruvchi kuchdir. Bu o'rinda o'qituvchi quyidagi vaziyatlarni e'tiborga olishni alohida ta'kidlash lozim:

o'qituvchining ilk tarbiyaviy faoliyatidan boshlab muloqot madaniyatiga rioya qilishi, bu jarayonda o'qituvchi va o'quvchilar jamoasi bilan har kungi muomalani vaziyatga qarab rejalashtirishi, har bir harakat, so'z ohangiga e'tibor, an'anaviy muloqotning eng yaxshi xususiyatlarini o'zlashtirishi;

muloqot asosida sinf jamoasidagi turli vaziyatlarni qayd etish, o'quvchilar xatti-harakatining oldingi holati bilan, tarbiyaviy faoliyatdan keyingi holatini qiyoslab chiqib baho berish;

o'z muloqot uslubi natijalarini tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilib, kamchiliklarni uzluksiz bartaraf etib borish. Zarur so'z, ovozda yuqimli ohang, hulq-atvorni vujudga keltirish;

pedagogik muloqot madaniyatining samarali kechishi uchun uning shart-sharoitlarini bilib olishning o'zi kifoya qilmaydi, o'quvchilar bilan o'zaro muomalaning "ustoz-shogird" an'alariga xos boshlanishi va o'zaro fikr almashish asosida muhim vazifalarni hal qilish bilan muomala obektining diqqatini o'ziga jalb qilish;

muloqot obekti, ya'ni o'quvchining diqqatini o'ziga jalb qilish deganda nimani anglash kerak? Buning ma'nosi o'qituvchi o'zining xushmuomalaligi, madaniyati, go'zal xulqi, muloqotda o'quvchilar qalbi- ga yo'l topa olishi bilan o'z mahoratini namoyish qilib, muloqot madaniyatining tashkiliy shakllariga ijtimoiy-psixologik negizni asos qilib olishidir.

Ko'rsatib o'tilgan vaziyatlar asosida pedagogik ta'sir ko'rsatish uchun, o'qituvchining pedagogik muloqot madaniyatiga, etikasi va odob- axloqiga, dilkashligiga, muosharat odobiga alohida talablar qo'yiladi. Ushbu fazilatlar o'qituvchining sinf jamoasida, ota-onalar bilan muloqot qila bilishida, o'quvchilar bilan aniq maqsadni ko'zlagan holda tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishida va ularni boshqara olishida muvaffaqiyatlar garovidir.

Kasbiy faoliyatning noyob fazilati bo'lmish pedagogik muloqot madaniyatiga amal qiladigan yosh o'qituvchi quyidagi xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirishi lozim:

mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy talablari va ehtiyojlariga mos bo'lgan yuksak ma'naviyat darajasidagi qarashlar, kuchli va barqaror e'tiqod, davlatimiz ideallari, milliy g'oya va istiqloq mafkurasiga sodiqlik, vatanparvarlik, fidoyilik tuyg'ulari shakllangan ijtimoiy-siyosiy faol shaxs;

o'quvchilarga samimiy mehr-muhabbat, ularning har qanday ehtiyojlari, qiziqishlari, xatti-harakatlari motivlarini, xulq-atvorlarini tushunish ko'nikmasi va malakasining shakllanganligi;

jamiyatda ro'y berayotgan hodisalar, jahonda ro'y berayotgan voqealar, tabiatga, borliqqa, shaxslararo, guruhlararo, millatlararo munosabatlarga nisbatan pedagogik kuzatuvchanlik, yangilikka, ijodiy izlanishga nisbatan intilish qobiliyatining mavjudligi;

pedagogik faoliyatning barcha jabhalarida odamlarning xatti-harakatlari, munosabatlaridagi xususiyatlarni oqilona tushunish, o'z faoliyatiga nisbatan refleksiv munosabatni tarkib toptirish;

har qanday favqulotda vaziyatlarga, jamiyatda ro'y berayotgan yangiliklarga nisbatan hamda ijtimoiy - iqtisodiy o'zgarishlarga omilkorlik va aql-idrok bilan munosabatda bo'lish, o'z oldiga to'g'ri maqsad qo'y olish, reja tuzish, bevosita nazorat qilish, boshqarish va o'z imkoniyatlarini namoyon etish;

pedagogik faoliyatlarda, jamoatchilik tizimida muvaqqat guruhiiy munosabatlarda ommaviy harakatlarda tashkilotchilik va boshqaruvchanlik qobiliyatini namoyish etishi;

dunyoqarashi va tafakkur ko'lamining kengligi, dunyoviy bilimlarni bilishga nisbatan qiziqishining serqirraligi, ilmiy izlanishlarga moyilligi, muayyan ilmiy salohiyat va pedagogik mahorat darajasini muntazam oshirib borishi;

o'quvchilar bilan muloqotda layoqatliliigi, nutq madaniyatining mantiqan ixcham, ma'noli, ta'sirchan kuchga egaligi, psixologik ta'sir o'tkazish uslublari bilan qurollanganligi.

Har bir o'qituvchi uchun o'quvchilarga to'g'ri, omilkor axborot uzatish va unga suhbatdoshini ishonтира olishi kasbiy zaruriyat hisoblanadi. Bunda o'qituvchining muloqot madaniyati, ma'naviy olamining kengligi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchilarning pedagogik faoliyati uzluksizdir, u pedagogik muloqot madaniyatini muntazam shakllantirib borishida quyidagi yo'nalishlarga e'tibor berishi lozim:

Yuksak pedagogik faoliyat nuqtai nazaridan o'z-o'zini anglashi, (muomalada o'zining o'zaro fikr almashishga doir sifatlarini, ijobiy va zaif tomonlarini bilishi) va shu asosda o'zaro fikr almashish yo'li bilan o'z-o'zini tarbiyalashi.

Kishilar bilan o'zaro munosabatda kommunikativ iqtidorini shakllantirib borishi, muloqot asosida to'g'ri bashorat qilish sezgilarini mashq qildirishi, muloqotda o'zining ideal tasavvurlarini, imkoniyatlarini boshqalar (o'qituvchilar jamoasi, o'quvchilar, ota-onalar) qanday baholashi haqidagi refleksiv tasavvurlarini tahlil qilishi.

O'zida muosharat odobining muhim xususiyatlarini rivojlantirish yuzasidan ixtisoslashtirilgan mashqlar asosida ishlashi.

O'quvchilar va ota-onalar bilan tarbiyaviy maqsadlarga qaratilgan turli jamoat ishlarini olib borishi, bunda o'zaro fikr almashish asosida pedagogik tashkilotchilik qobiliyatini takomillashtirib borishi.

Muloqot jarayonida paydo bo'ladigan salbiy holatlarni engish ko'nikmalarini shakllantirishi, dilkashlik va xushmuomalalikni rivojlantiradigan vaziyatlar tizimini yaratishi.

O'qituvchi muloqot madaniyati asosida faoliyat olib borgan taqdirda ham, o'quvchilar jamoasi orasida turli tushunmovchiliklar, ziddiyatlar paydo bo'lishi tabiiy hol. Har qanday tajribali o'qituvchining pedagogik muloqoti jarayonida o'ziga xos qiyinchiliklar yuzaga keladi. O'quvchilar jamoasida sodir bo'ladigan har qanday pedagogik vaziyatga javobgar shaxs o'qituvchidir. Bu barcha davrlar pedagogik faoliyatida namoyon bo'ladigan tipik hodisa.

Ayniqsa, ushbu holat endigina o'z faoliyatini boshlagan yosh o'qituvchilarning pedagogik faoliyatida muammoli vaziyatlarni paydo qiladi. YOsh o'qituvchilarning o'quvchilar bilan olib boradigan ta'lim-tarbiyaviy faoliyatini doimiy nazorat qilish, ularga to'g'ri yo'nalish berish, barcha o'quv muassasalari pedagogik jamoatchiligiga, ustoz o'qituvchilar zimmasiga yuklatilishi lozim. Pedagogik faoliyatda xato va kamchiliklarga yo'l qo'yadigan o'qituvchining yoshiga va ish tajribasi ko'lamiga odatda o'quvchilar hech qachon e'tibor bermaydilar. Chunki, o'quvchilar yoshidan va

tajribasidan qat'iy nazar barcha o'qituvchilarni ustoz deb ataydilar. O'zbekistonda ta'lim-tarbiya va pedagogik muloqotning o'ziga xos an'analari, milliylikimizga mos shakl va metodlari mavjud.

Zero, birinchi prezidentimiz I.A.Karimov asarlarida ta'kidlanganidek, *"Mamlakatimizning istiqbol yo'lidagi birinchi qadamlaridanoq, buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uyg'unlashtirish asosida jahon andozalari va ko'nikmalari darajasiga chiqarish maqsadiga katta ahamiyat berib kelinmoqda"*. Bu ulkan mashaqqatlar evaziga amalga oshirilib kelinayotgan ta'lim-tarbiya sohasidagi islohotlarning asosiy yo'nalishidir. Hozirgi zamon o'qituvchisidan, hayot sinovlariga bardoshli bo'lish, millat qadriyatlarini anglash, jamiyatda o'zining munosib o'rnini topish, yuksak ma'rifatli va ulkan salohiyatli bo'lish, eng so'nggi zamonaviy texnologiyalarni mukammal bilish talab etiladi.

O'qituvchi o'quvchilar bilan muloqot jarayonida yuz berishi mumkin bo'lgan turli ziddiyatli vaziyatlarni tezda bartaraf etishi uchun, avvalo o'z iqtidoriga, pedagogik mahoratiga tayanishi kerak. Pedagogik muloqot asosida erishiladigan yutuqlar o'qituvchining ijodiy mehnati mahsulidir. Ushbu mehnatning salbiy va ijobiy tomonlari bo'lishi shubhasiz. Har bir vaziyatni oqilona baholash, uni to'g'ri rejalashtirish, tarbiyaviy jarayonlarda aql-idrok bilan muloqotni tashkil etish zarur.

O'qituvchi bilan o'quvchilarning muloqotda bir-birlarini o'zaro tushunmasliklari, muloqot vositalarining qashshoqligi, har bir o'quv- chining ruhiyatiga qarab muomala qilinmasligi, barchaga bir xil majburiy itoatkorlik munosabati, o'quvchilarni tor doiradagi intizomga chaqiruvchi emotsional jihatdan salbiy tus berilgan buyruq shaklidagi muloqot doimiy ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Pedagogik muloqot usullari ustida ishlashning asoslangan tizimini tuzish uchun, har bir o'qituvchi o'zining muammolaridan, yo'l qo'yilgan kamchiliklaridan kelib chiqib, qiyinchiliklarni tahlil qilish bilan bartaraf etishi lozim.

Pedagogik muloqotga doir barcha mashqlarning umumiy yo'nalishini mavjud pedagogik vaziyatlarda malaka hosil qilish uchun, har bir muloqot ishtirokchilarining imkoniyatlarini ochishga ko'maklashuvchi uning shaxsiy hislatlarini rivojlantirib borishni ta'minlovchi vositalardan foydalanish taklif qilinadi. Muloqotga ba'zi o'quvchilarning subektiv qarashlarini aniqlash, shu o'quvchi bilan muloqotni oqilona hal qilinishi uchun zarur bo'lgan vazifalarni belgilash, uning xulqini tuzatish yoki unda shunchaki ishonch kayfiyatini yaratish kerak.

Mazkur vaziyatlarda o'zaro harakatlarning tizimli vositalari majmuasi quyidagicha belgilanishi mumkin:

muloqot jarayonida tarbiyalanuvchi obektning javob harakati imkoniyatlarini oldindan ko'ra bilish;

obektda psixologik to'siq va salbiy qarashlarni keltirib chiqaruvchi vositalarni qo'lga kiritish; vaziyatning o'zgarishiga qarab foydalanish mumkin bo'lgan muloqotlarning bir nechta modeliga ega bo'lish;

o'quvchilar jamoasi fikrlarini tinglash, ularning mulohazalariga qo'shilish, ularga hamdardlik ko'nikmasini rivojlantirib borish;

o'zaro muloqot natijalarini baholash va erishilgan yutuqlar hamda kamchiliklarni pedagogik-psixologik vositalar asosida taqqoslash.

Pedagogik faoliyat va pedagogik muloqot xarakteri o'qituvchining shaxsi, uning qarashlari nuqtai nazarlarida va xulqida namoyon bo'ladigan g'oyaviy siyosiy saviyasi, professional tayyorgarligi va bilishga intilishi bilan uzviy bog'liq. Bu asosiy hislatlardan tashqari o'qituvchining umumiy va boshqa qobiliyati, uning moyilligi xarakteri, muvaq- qat psixik holatlari, shuningdek, to'plangan tajribasi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi shaxsining professional jihatlarini va o'z-o'zini tarbi- yalash yo'llaridan biri o'zining sifat va hislatlarini, shuningdek, peda- gogik faoliyat va muloqotlarining barqaror xususiyatlariga, o'qituvchi bilimining saviyasi va tarbiyalanganligi natijasida erishilgan natijalarini tahlil qilishga doir mashqlarda ham namoyon bo'ladi.

2. Pedagogik muloqotda muomala madaniyati

Mustaqillikdan keyin amalga oshirilayotgan ta'lim tizimidagi islohotlar tufayli ulkan o'zgarishlar ro'y bermoqda. Odamlarning ongi, dunyoqarashi o'zgardi. Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, uning har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida namoyon bo'lishiga erishishni nazarda tutadi. Mazkur ijtimoiy talabning amalga oshirilishida, har bir fuqaroning bilim olishida, ijodiy qobiliyatini shakllantirishda, intellektual jihatdan rivojlantirishda o'qituvchining muloqot madaniyati va muomalasi muhim ahamiyatga ega. SHuning uchun ta'kidlash joizki, pedagogik kasbga nisbatan talab va javobgarlik ham kuchaydi, o'qituvchilarning jamiyat oldidagi vazifalari yanada oshdi. Buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uyg'unlashtirish, uni jahon andozalari darajasiga chiqarish, o'quvchilarda mustaqil va erkin fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish kabi vazifalarga javobgarlik hissi o'qituvchilar zimmasiga yuklatildi.

Birinci Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, «YOsh avlodimizning qalbi va ongini asrash, ularni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, farzandlarimizning dunyoda ro'y berayotgan siyosiy jarayonlarning ma'no-mazmuni va asl sabablarini chuqur anglashi, o'z atrofida sodir bo'layotgan voqealar haqida haqqoniy ma'lumotlarga, eng muhimi, o'z mustaqil fikriga ega, sodda qilib aytganda, oqni qoradan ajratishga qodir bo'lishiga erishish ta'lim-tarbiya va ma'naviy- ma'rifiy ishlarimizning asosiy sharti va mezoni bo'lishi kerak... bugungi vaziyatda mustaqil ong va mustaqil fikrga ega bo'lgan shaxsni tarbiyalash masalasi nafaqat ma'naviy, kerak bo'lsa, muhim siyosiy ahamiyat kasb etadi». Bu vazifalarning bajarilishiga, ta'lim-tarbiya sohasidagi islohotlarning asosiy amalga oshiruvchisi bo'lgan o'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro muomalaga kirishish madaniyati orqali erishiladi. O'quvchi ma'naviy muhitining shakllanishi o'qituvchilarning yuksak axloq namunasi orqali namoyon bo'ladi. Bu o'rinda o'qituvchining shaxsiy va ijtimoiy harakati pedagogik muloqot madaniyati zahirida shakllanib, takomillashadi.

Pedagogik muloqotda o'qituvchining eng yaxshi fazilatlari va xatti- harakatlari o'quvchining ideali sifatida namoyon bo'ladi. O'quvchining o'qituvchi shaxsi haqidagi qarashlari, uning xatti- harakati, pedagogik mahorati uning ma'naviy madaniyatiga mos kelmasa, yaxlit pedagogik jarayonni mukammal tashkil etish ham ijobiy natijalar bermaydi. O'qituvchi subekti bilan, o'quvchi obekti o'rtasidagi qattiq avtoritar intizom ham o'zaro muloqot madaniyatiga salbiy ta'sir etadi, natijada o'quvchining ichki hissiyoti hamda shaxsiy fazilatlari rivojlanmaydi.

Pedagogik muloqot madaniyati o'qituvchi faoliyatini muvaffaqiyatga yo'naltiruvchi eng muhim vosita, bunda o'qituvchining muhim fazilati, uning muloqot madaniyatiga asoslangan muomalasidir. Muomala barcha falsafiy va psixologik fanlarda o'ziga xos ta'rifga ega. Pedagogikaning kategoriyasi sifatida muomala o'quvchilar qalbiga yo'l topa olish, ularga yondashish uchun mehrini qozonish, pedagogik nuqtai nazardan ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar bilan o'zaro aloqa bog'lashga qaratilgan o'qituvchining pedagogik qobiliyatidir.

O'qituvchi o'quvchilar bilan muomalaga kirishish asosida:

1. O'z ijodkorligini va pedagogik mahoratini namoyish qiladi.
2. YOsh avlodni milliy mafkuramiz va milliy madaniyatimiz ruhida tarbiyalaydi.
3. SHarqona udum va urf-odatlarimiz asosida barkamol shaxsni shakllantiradi.
4. O'zining ta'lim-tarbiyaviy imkoniyatlarini namoyish etgan holda, har bir o'quvchi qalbiga yo'l topadi.

Muomala o'qituvchi faoliyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'zida ulkan pedagogik imkoniyatlarni mujassamlashtiradi. Pedagogik muomalada o'qituvchi quyidagi faoliyatga qat'iy amal qilishi lozim:

-o'qituvchida tarbiyalash mahoratining shakllanganligi. Uning tarbiyaviy jarayonga oid so'z va ohangni tanlay bilishi va ta'sir o'tkaza olishi;

-muomala obekti bo'lmish o'quvchilar diqqatini jalb qiluvchi nutq, pauza, harakat, imo- ishoralarni o'z o'rnida ishlatishi, tarbiyaviy ta'sirni bilishi;

-o'quvchilarning ichki ruhiyatini, psixologik xususiyatlarini bilgan holda muomalaga jalb etishi, darsni boshlashdan oldin o'quvchilarni ta'lim va tarbiyaviy muloqotga tayyorlashi;

-o'quvchilarga og'zaki, o'zaro ta'sir ko'rsatishning tarbiyaviy usullarini bilishi. O'qituvchining nutqi ravon, o'quvchilar ongiga ijobiy ta'sir qiladigan bo'lishi.

Nihoyat, o'qituvchining o'quvchilar bilan kundalik muomalasi shunga olib keladiki, u o'quvchilarning xatti-harakatlaridagi chuqur ma'no va haqiqiy sabablarni turli vaziyatlarda payqab oladi, buning uchun namuna sifatida uning o'zi tez-tez qayd qilgan dalillardan va o'quvchilarning xulq-atvop usullaridan foydalanadi. O'qituvchining o'quvchilar bilan muomalasi tarbiyani boshqarish vositasi sifatida qaralib, birlashtiruvchi hamda o'rnini to'ldiruvchi vazifasini bajaradi. Muomala o'zaro munosabatlar doirasida sodir bo'ladi. Boshqarish vositasi bo'lgan muomala pedagogik faoliyatdan oldin sodir bo'ladi.

Pedagogik muloqot o'qituvchining pedagogik faoliyatida o'zaro axborot almashish jarayoni vazifasini bajaradi. O'qituvchi o'quvchilar bilan muloqot jarayonida bevosita o'z tarbiyalanuvchilari, umuman o'quvchilar jamoasi haqida, unda ro'y berayotgan turli ichki hodisalar haqida g'oyat xilma-xil axborotlarga ega bo'ladi va o'zining kelgusi ta'lim-tarbiyaviy rejalarini hamda pedagogik faoliyatini belgilaydi. SHu bilan birga, o'qituvchi muloqot asosida o'z tarbiyalanuvchilariga ma'lum bir maqsadga qaratilgan axborotlar tizimini ma'lum qiladi. Bunda o'qituvchi tomonidan yo'l qo'yiladigan arzimas bir xatolik, adolatsizlik, qo'pollik o'quvchilar bilan o'zaro muloqot madaniyatining buzilishiga sabab bo'ladi va tuzatib bo'lmaydigan og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkin. O'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro muloqot madaniyatiga erishishi natijasida quyidagi holatlar paydo bo'ladi:

-pedagogik muloqot orqali o'qituvchi tarbiyalanuvchi obekt bilan o'ziga xos muomala muhitini yaratadi. Bunday muhitda o'qituvchi o'zining psixologik, mimik, pantomimik, notiqlik san'ati, ta'sir o'tkazish kabi qobiliyatlar tizimini namoyish etadi;

-o'qituvchining shirinsuxanligi, ochiq chehrali bo'lishi, samimiy muomalasi muloqotda ijobiy natijalarga erishish kalitidir;

-o'quvchilar jamoasi bilan muomalada o'qituvchining doimo psixologik bilimlarga tayanishi ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda bir xil muvozanatni saqlaydi;

-o'qituvchi o'quvchilar jamoasi bilan o'zaro muloqotga kirishar ekan, yaxshi muomalasi bilan ular hissiyotida yashiringan eng nozik qatlamlarni ham anglab olishga qodir bo'ladi.

Mukammal shakllangan pedagogik muloqot madaniyati asosida obekt va subektning ichki hissiyoti bilan ular harakatlarining uyg'unlashuvi sodir bo'ladi. Ushbu o'zaro uyg'unlashuvni yuzaga keltiradigan muomalaning asosiy bog'lovchisi so'zdir. *So'z - mazmunan o'qituvchining nutqida, ma'ruzasida, dialog, monolog va deklama-tsiyalarida o'z ifodasini topadi.*

Pedagogik muloqot madaniyati vositasida o'qituvchi har qanday axborotni qarab chiqar ekan, o'quvchilarning shaxsi va psixologik xususiyati haqidagi axborotlarning muhimligini alohida e'tiborga olishi lozim. Pedagogik muloqot madaniyati, o'qituvchini g'oyat xilma-xil sharoit va ko'rinishlarga moslashishiga imkoniyat yaratadi. Bular sirtidan qaraganda unchalik ahamiyatli bo'lmasda, o'quvchilar ichki dunyosida sodir bo'layotgan, ularni tushunish uchun juda muhim bo'lgan zarur ichki jarayonlar ko'rinishlarining alomatlarini bilib, ta'lim-tarbiyaviy faoliyat olib boradi.

O'qituvchi o'quvchilarning ichki dunyosini tushunib, muloqotga kirishishi lozim. O'qituvchining muloqot madaniyati asosida gapiradigan har bir so'zi, fikri, turli hodisa va jarayonlar o'quvchilar tomonidan har xil ko'rinishda tushuniladi, bu o'quvchining fikr mulohazasiga, ichki dunyosining teranligiga, tafakkuri va dunyoqarashining kengligi bilan izohlanadi, bunda o'qituvchi mahoratining uchta jihatiga alohida e'tibor qaratiladi: hayotiy tajribasi; pedagogik faoliyat jarayonida egallagan ko'nikma va malakasi; muayyan o'quvchilar jamoasi bilan muomalada bo'lish tajribasi.

3. Muloqot asosida ma'naviy madaniyatni shakllantirish mezonlari va omillari

O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov mustaqillikning dastlabki yillaridayoq mamlakatimizni rivojlantirishning ma'naviy- axloqiy negizlari haqida o'z fikrlarini bayon etgan: "Mustaqil O'zbekistonning kuch-qudrat manbai - xalqimizning umuminsoniy qadriyatlarga sodiqligidir. Xalqimiz adolat, tenglik, ahil qo'shnichilik va insonparvarlikning nozik kurtaklarini asrlar osha avaylab asrab kelmoqda. O'zbekistonni yangilashning oliy maqsadi ana shu an'analarni qayta tiklash, ularga yangi mazmun bag'ishlash, zaminimizda tinchlik va demokratiya, farovonlik, madaniyat, vijdon erkinligi va har bir kishini kamol toptirishga erishish uchun zarur shart-sharoit yaratishdir".

Darhaqiqat, O'zbekiston zaminida SHarq ma'naviy madaniyatining muhim jihatlari uyg'onish davrida rivojlangan bo'lib, bu davrda yashab ijod etgan Al-Xorazmiy, Al-Kindiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Firdavsiy, Umar Xayyom, YUsuf Xos Hojib, Ahmad YAssaviy, SHayx Sa'diy, Tusiy, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad YUgnakiy, Lutfiy, Mirzo Ulug'bek, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi ko'plab mutafakkirlarning ijodiy meroslari pedagogik tafakkur taraqqiyotida, insonning ma'naviy-axloqiy kamolotida, umumbashariy ma'naviy qadriyatlarning yuksalishida muhim bosqich bo'ldi. Ular SHarqona odob-axloq talablari asosida komil insonni tarbiyalashning ma'naviy asosini yaratishga muvaffaq bo'ldilar.

Ushbu davr ma'naviy qadriyatlari mazmunida avvalo, insonning ichki va tashqi holati, hissiyoti, mehnatga, turmushga munosabati, mehr oqibati, muhabbati, sadoqati, bilim o'rganishga intilishi, ma'naviy kayfiyati, aql-idroki, erki, insonni tabiatning eng buyuk mahsuli sifatida kuylash, tasvirlash, oliy axloqli, yuksak insoniy fazilatlarga ega bo'lgan adolatli jamoa vakilini tarbiyalash g'oyasi ilgari surilgan. Ularning yosh avlod ma'naviy madaniyatini tarbiyalashdagi ahamiyati ham naqadar bebaho ekanligini ta'kidlab, birinchi prezidentimiz I.A.Karimov "YUksak ma'naviyat - engilmas kuch" nomli asarida ma'naviyat tushunchasiga shunday ta'rif beradi: *"...Ma'naviyat - insonni ruhanpoklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir, desak menimcha tariximiz va bugungi hayotimizda har tomonlama o'z tasdig'ini topib borayotgan haqiqatni yaqqol ifoda etgan bo'lamiz"*. Demak, ma'naviy madaniyat manbalarida ilgari surilgan g'oyalarga amal qilish, ularni yosh avlodga o'rgatish va ongiga singdirish o'qituvchining jamiyat va Vatan oldidagi yuksak burchidir.

Inson o'z qadr-qimmatini va o'zligini umumta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya jarayonida anglay boshlaydi. Ta'lim muassasalarida o'qituvchi tomonidan o'zaro muloqot asosida olib boriladigan quyidagi xususiyatlar negizida o'quvchilarda muloqot orqali ma'naviy madaniyatni shakllantirish mezonlari (O.Musurmonova) ifodalangan:

- har bir insonning qiziqishlarini ko'ra bilish, his etish va hurmat qilish;
- milliy-ma'naviy madaniyat manbalarini o'rganish, o'zligini anglashga ehtiyoj;
- inson hayotida mehnatning o'rnini to'g'ri tushunish;
- insonparvarlik, mehr-oqibat, iymon, e'tiqod, milliy qadriyatlarni e'zozlash;
- Vatanga muhabbat, sadoqat, o'z manfaatlarini jamiyat, xalq manfaatlaridan yuqori qo'ymaslik;
- ota-ona, qarindoshlar va boshqa atrof-muhitidagi kishilarga nisbatan muruvvatli, sahovatli bo'lish.

O'qituvchi ta'lim-tarbiyaviy jarayonda o'quvchilar ma'naviy madaniyatini shakllantirishda muloqotning cheksiz imkoniyatlaridan foydalanib ong va faoliyat birligini ta'minlashi taqozo etiladi. Ma'naviy ong o'quvchining dunyoqarashi, bilimi, his-tuyg'usi, idroki, irodasi va diqqatining majmuasi bo'lib, u o'qituvchining pedagogik mahorati negizida ta'lim-tarbiyaviy faoliyat asosida shakllantiriladi. O'z navbatida, ong ham faoliyatga ta'sir ko'rsatadi va uni tartibga soladi.

O'quvchilarning tarbiyaviy muhitda uyushtirilgan ma'naviy faoliyatda ma'naviy madaniyat muammolarini erkin, ongli va adolatli echa olishga intilishi ta'minlanishi kerak. O'qituvchi bilan o'zaro muloqot jarayonida o'quvchi ongli ravishda o'z munosabatlarini bildirishga, to'g'ri xulosa

chiqara olishga, milliy g'urur asosida ularni avaylashga, asrashga, sevrishga, umrboqliyini ta'minlashi ma'naviy burchi ekanligi o'rgatiladi.

Birinci prezidentimiz I.A.Karimov o'zining "YUksak ma'naviyat - engilmas kuch" nomli asarida "Ma'naviyatni shakllantirishga bevosita ta'sir qiladigan yana bir muhim hayotiy omil - bu ta'lim-tarbiya tizimi bilan chambarchas bog'liqligidir. Ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmaydi - bu sharqona qarash, sharqona hayot

falsafasi Ma'naviyatni tushunish, anglash uchun avvalo insonni tushunish, anglash kerak. SHuning uchun ham o'zligini, insoniy qadr- qimmatini anglab etgan har qanday odam bu haqda o'ylamasdan yashashini tasavvur qilish qiyin ", - deb ta'kidlaydi.

Ma'naviy madaniyatning muhim belgilarini shakllantirishda, ta'lim- tarbiya tizimini ma'naviy muhit, ma'naviy faoliyat va ma'naviy anglash bosqichlaridan iborat andozalar asosida tashkil etishda ushbu mezonlar talablariga rioya qilish belgilangan maqsadni samarali amalga oshirish imkoniyatini beradi. Bunda o'qituvchining muloqoti asosida o'quvchilar ma'naviy madaniyatini shakllantirish jarayoniga ta'sir etuvchi quyidagi omillar ham muhim ahamiyatga ega:

O'quvchi ma'naviy faoliyat asosida o'zligini anglashni shakllantirish uchun ma'lum bir muhitda ma'naviy qadriyatlar bilan harakat orqali muloqotga kirishadi. Harakatsiz muhit va faoliyat bo'lishi mumkin emas. SHuning uchun o'quvchilar ma'naviy madaniyatini shakllantirish samaradorligini ma'naviy harakat omili ta'minlaydi.

Ma'naviy qadriyatlarning mohiyati, ma'naviy-axloqiy tajriba, o'qituvchining ta'sirchan nutqiy muloqoti vositasida o'quvchilar ongiga singdiriladi. Nutqiy aloqalar tarbiya jarayoni obektlari va subektlari orasida kechadi va o'quvchi ma'naviy madaniyatini shakllantiruvchi *omil* bo'lib xizmat qiladi. O'quvchining xulq namunasi, ma'naviy harakati, nutqiy aloqalar samaradorligi o'qituvchi va o'quvchining muloqoti asosidagi faoliyat munosabatlari bilan belgilanadi.

Ma'naviy qadriyatlarning tarbiyaviy imkoniyatidan ta'sirlanish va amaliy faoliyatda ularga tayanish, umuminsoniy qadriyatlar darajasiga ko'tarilishini ta'minlab, o'quvchi ma'naviy madaniyatini tarbiyalashdagi ahamiyatini yanada takomillashtirish ta'lim-tarbiya jarayonining ishtirokchilaridan (o'qituvchi va o'quvchi) doimiy ijodkorlikni talab qiladi. *Ijodkorlik* - milliy-ma'naviy qadriyatlar asosida o'quvchi ma'naviy madaniyatini shakllantirishda *muhim omil* hisoblanadi.

O'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida uning imkoniyatlaridan keng va samarali foydalanadi.

O'quvchi ma'naviy madaniyatini shakllantirishning muvaffaqiyati o'qituvchining muloqot olib borish psixologik taktikasi omillariga ham bog'liq. Ushbu omilni harakatlantiruvchi sharoitlar:

-o'qituvchining pedagogik-psixologik va maxsus fanlar integrat- siyasi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishi;

-mutaxassisligi bo'yicha kasbiy mahorati;

-o'quvchilar bilan o'zaro do'stona muloqot madaniyati;

-o'quvchilarning ruhiy holatini tez bilib olishi;

-o'qituvchi ma'naviy madaniyatining shakllanganlik darajasi;

-ta'lim-tarbiyaning zamonaviy usul va metodlarini tanlay bilishi;

-zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari to'g'risida chuqur ma'lumotlarga ega bo'lishi;

-o'qituvchining pedagogik jamoa orasidagi hurmat - e'tibori.

O'qituvchi muloqot asosida o'quvchilarda ham ijodkorlik omilini takomillashtirib boradi. O'quvchida uning sifatleri quyidagi belgilar bilan namoyon bo'ladi:

-ma'naviy qadriyatlarni, an'analarni o'zlashtirishga qiziqishda ehtiyoj va talabning kuchliligi;

-o'rganilayotgan fanlar asoslarini egallashga ijobiy munosabat;

-ma'naviy madaniyat saviyasi, dunyoqarashi;

-o'z-o'ziga nisbatan talabchanlik;

-tabiatga, atrof-muhitga ongli munosabat;

-yangiliklarni va axborot texnologiyalarini o'rganishga qiziqish;

-ijtimoiy va shaxsiy faolligi;

-nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish ko'nikmasi;

-tashabbuskorligi va ijodkorligi.

O'quvchilarda ma'naviy madaniyatni shakllantirish jarayonining muvaffaqiyatli borishi ta'lim mazmuniga asoslanib, o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro hamkorlikdagi faoliyatini to'g'ri tashkil etish saviyasiga bog'liq. Bu quyidagi faoliyat turlarini mukammal bilishni taqozo etadi:

Birinchidan, o'zaro hamkorlikdagi faoliyat ijodkorlikni, mas'uliyatni, faollikni va eng asosiysi muloqot madaniyatiga rioya etishni talab qiladi.

Ikkinchidan, har bir darsda o'qituvchi ham, o'quvchi ham belgilangan maqsadni aniq qo'ya bilishi, amalga oshiriladigan vazifalarni to'g'ri belgilab olishi lozim.

Uchinchidan, dars jarayonida bilimlar mazmunining ilmiyligi, uzluksizligi, izchilligi va tarbiyaviy xarakteri, o'qituvchining notiqlik san'ati asosida bayon etish shaklining mukammalligi, qiziqarliligi o'quvchilarda ta'limiy va tarbiyaviy tomondan o'rganiladigan qadriyatlarga qiziqishni kuchaytiradi, ularda tarixiy, adabiy, milliy va diniy xarakterdagi milliy qadriyatlar bo'yicha o'z bilim va ko'nikmalarini oshirish ishtiyoqi rivojlanadi.

To'rtinchidan, o'qituvchining pedagogik mahorati, nazariy va uslubiy tayyorgarligi, o'z kasbiga, faniga munosabati, olib boradigan darsi andozasini va uning natijasini oldindan ko'ra bilish, har bir dars samaradorligini ta'minlovchi texnik va texnologik belgilardan biridir.

Beshinchidan, dars jarayonida o'quvchilar jamoasiga erkin fikr yuritish, o'z fikr-mulohazasini erkin bayon etishga imkoniyat yaratish, o'quvchilar jamoasi fikriga tayanish, ularning fikr-mulohazalari, istak- xohishlarini e'tiborga olish, o'quvchilarning mustaqil ishlaridan keng foydalanish zarur.

Oltinchidan, o'quvchilar bilimiga, xulqiga beriladigan bahoning xolisona va adolatli bo'lishi barcha ta'lim va tarbiyaviy faoliyatni to'g'ri tashkil etilishiga ijobiy ta'sir etuvchi omil ekanligini unutmaslik kerak.

Xulosa qilib ta'kidlash joizki, ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilar ongiga muloqot asosida milliy qadriyatlar va ma'naviy madaniyatni shakllantirish, o'qituvchi va o'quvchining o'zaro muloqotini hozirgi zamon pedagogik talablari asosida mukammal tashkil etilishini ta'minlaydi.

MAVZU № 8. HARBIY RAHBAR VA TALABA O'RTASIDAGI MULOQOT

Ma'ruza rejasi:

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga pedagogik muloqotning o'ziga xos xususiyatlari va funksiyalarini tushuntirish.. Harbiy rahbar va talabalarining jonli muloqotini tashkil etish asoslarini tushuntirish.. Harbiy rahbarning talabalar bilan muloqotni tashkil etish usullari va muloqotda tarbiyaviy jarayon tamoyillari.

O'quv savollari:

1. Pedagogik muloqotning o'ziga xos xususiyatlari va funksiyalari.
2. Harbiy rahbar va talabalarining jonli muloqotini tashkil etish.
3. Harbiy rahbarning talabalar bilan muloqotni tashkil etish usullari va muloqotda tarbiyaviy jarayon tamoyillari.

Tayanch so'z va iboralar:

Muomala kategoriyasi; muloqot; axloqiy me'yorlar; nutq dinamikasi; muloqot funksiyalari; prognostik etap; norasmiy liderlar; modellashtirish; pedagogik jarayon; kommunikativ aloqa; tashkilotchi va ijrochi; interaktiv muloqot; perseptiv muloqot; jonli muloqot; muloqot odobi; tavoze; ishonchni qozonish; ta'sir etish; ma'qullash; demokratik yondashuv; avtoritar uslub;

demokratik uslub; liberal uslub; muloqotni boshqarish bosqichlari; muloqotni ta'minlaydigan talablar.

1. Pedagogik muloqotning o'ziga xos xususiyatlari va funksiyalari

Muloqot - yunoncha so'z bo'lib, suhbatlashuv, shaxslararo suhbat va o'zaro fikr almashuv ma'nosini bildiradi hamda ikki yoki undan ortiq kishilarning so'zlashuvida paydo bo'ladi. Inson muloqot jarayonida ijtimoiy tajriba, ta'lim-tarbiya, turli munosabatlar, axloqiy me'yorlar g'oya va mafkura omillari ta'sirida yashab ijtimoiylashadi va shaxs sifatida kamolotga etadi. Kishilar o'rtasidagi o'zaro muloqot pedagogik-psixologik fanlarning asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanib, u o'z ichiga shaxslararo munosabatning eng muhim mexanizmlarini qamrab oladi.

Psixologiya fanida muomala kategoriyasi keng ma'noda tushuniladi hamda hamkorlik faoliyatining ichki aloqasini mujassamlashtirib, o'zaro ta'sir va o'zaro munosabatni aks ettiradi va ijtimoiy protsessual faoliyatni ifodalaydi.

Pedagogikada muloqot o'qituvchi va o'quvchilar jamoasining o'zaro ta'sir malakasi, usuli va tizimini anglatib uning mohiyati, o'zaro axborot almashishida, ta'lim va tarbiyaviy ta'sir o'tkazishida, o'zaro bir-birlarini tushunishga erishishlarida namoyon bo'ladi hamda quyidagi xususiyatlarga ega:

- muloqot o'qituvchining pedagogik faoliyatida eng muhim kasbiy qurol hisoblanadi;
- muloqot jarayonida uning maqsadga muvofiq amalga oshirishni ta'minlash uchun ijtimoiy nazorat va ijtimoiy qonuniyatlar muhim ahamiyatga ega;
- o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarining eng muhim tarkibiy qismi muloqot sanalib, motivatsiyada motiv qanday ahamiyat kasb etsa, u ham xuddi shunday muhim rol o'ynaydi;
- pedagogikada muloqot - o'qituvchining o'quvchilarga ta'sir o'tkazish asosida o'zaro munosabatini faol tashkil qilishi, muayyan bir maqsadni dastur asosida amalga oshirishning rejalashtirilgan funksiyasini bajarishidir;
- muloqot - hamkorlik faoliyatining ehtiyojidan vujudga kelib chiqadi va shaxslararo munosabat rivojlanishining ko'p qirrali jarayoni hisoblanadi;
- noto'g'ri pedagogik muloqotdan o'quvchilarda qo'rquv, o'z kuchiga ishonchsizlik paydo bo'ladi, ularning diqqat-e'tibori, ishchanlik harakati susayadi, nutq dinamikasi buziladi, mustaqil va erkin fikrlash qobiliyati pasayadi.

Pedagogik muloqot - bu o'qituvchining o'quvchilar bilan darsda va darsdan tashqari faoliyatda eng qulay psixologik muhitni vujudga keltirib, ijobiy ruhiy iqlimni yaratishi uchun imkoniyat beruvchi kasbiy munosabatidir.

- O'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro yaqin muloqotidan asosiy maqsad:
- salbiy holatlarni vujudga keltiruvchi barcha jarayonlarga barham berish;
 - o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish;
 - o'quvchilarni faollikka, erkin fikrlashga, o'z fikr-mulohazalarini cho'chimasdan bayon qilib unga tayanishga o'rgatish;
 - o'quvchilarning yashirin qobiliyatlarini rivojlantirish;
 - dars va darsdan tashqari jarayonlarda quvonch va shodlik kayfiyatini paydo qilish.

A.S.Makarenkoning fikricha, o'qituvchi muloqoti hurmat va talabchanlikka asoslangan munosabat shaklida bo'lishi lozim.

V.D.Suxomlinskiy o'qituvchining *"...maktab hovlisida gapirgan har bir so'zi puxta o'ylangan, aql va mulohazalarga boy, ma'lum bir tarbiyaviy maqsadga qaratilgan bo'lishi kerak"* deb ta'kidlaydi. O'qituvchining har bir so'zi olimning fikricha, nafaqat o'quvchi qulog'iga aytiladi, balki uning qalbiga ham qaratilgan bo'lishi shart. Umuman ilg'or o'qituvchilarning fikricha, ta'lim va tarbiya faqat o'qituvchi va o'quvchining o'zaro hamkorlik pozitsiyasi asosidagi muloqot jarayonida quriladi.

O'qituvchining pedagogik muloqoti ijtimoiy-psixologik jarayon bo'lib, quyidagi funksiyalar bilan xarakterlanadi:

PEDAGOGIK MULOQOT FUNKTSIYALARI:

- o'zaro axborot almashishni yulga ko'yish;
- ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni birgalikda tashkil etish;
- o'quvchilarni erkin fikr-muloxaza yuritishga o'rgatish;
- salbiy xolatlarni sinf jamoasi bilan birgalikda bartaraf etish;
- do'stlar uchun qayg'urish va ularga yordam berishga erishish;
- o'zligini anglash, o'quvchilar bilan muloqotda qonikish xis etish.

Muloqot jarayonida o'qituvchi qisqa muddatda o'zining psixologik bilimlariga tayanib o'quvchilarning psixik xususiyatlarini mukammal bilishga harakat qilishi lozim. O'quvchilarning ichki dunyosiga, ruhiy holatiga kirib bormasdan, unga nisbatan turli tarbiyaviy jazolar qo'llash, tanbeh berish mumkin emas. Bu holat o'quvchilar bilan o'zaro muloqotni tuzatib bo'lmas darajada buzilishiga, o'quvchilarning yashirin holatga, o'z "qobig'i"ga kirib olishiga sabab bo'ladi.

O'qituvchilarning o'zaro axborot almashishi bilan bog'liq xususiyatlari, uning sinf jamoasiga singib keta olish qobiliyati bilan bo'g'liq. Sinf jamoasida ro'y berayotgan har qanday voqea va hodisalar o'qituvchilar nazoratida bo'lishi, ularning oqibatini o'qituvchilar tez va adolatli tahlil qilishi va oldini olishi lozim. Bu faqat faol o'quvchilar bilan axborot almashib turish natijasida amalga oshiriladi. SHundagina, o'qituvchining o'quv tarbiyaviy jarayondagi faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratiladi va ijobiy natijalar beradi.

O'qituvchi ta'lim - tarbiyaviy faoliyatni o'quvchilar bilan birgalikda tashkil etadi. Bunda sinfning faol o'quvchilari hamda norasmiy liderlari bilan o'zaro muloqotning adolatli bo'lishi muhim ahamiyatga ega: o'quvchilarni tarbiyaning turli elementlarini ongli ravishda mustaqil bajarishga jalb etish, bunda o'quvchilarga tashkilotchilik va ijro etish rollarini bajarishga imkoniyat yaratib berish lozim.

O'qituvchining to'g'ri tashkil etilgan muloqoti o'quvchining o'zligini anglash funksiyasini takomillashtiradi. Bunda o'qituvchining vazifasi muloqot asosida o'quvchilarga o'zining "Men"ligini anglashni, shaxs sifatida o'z fikrini dadil va erkin gapirishni, jamoada o'z o'rnini bilishni, o'z-o'zini baholashni o'rgatishi kerak.

Pedagogik muloqot tuzilishi jihatidan o'qituvchi ijodkorligining noyob namunasidir. Pedagog olimlar o'qituvchining o'quvchilar bilan muloqotiga ko'plab tavsiflarni ilmiy asarlarida bayon etsalarda, muloqot, avvalo, o'qituvchining shaxsiy psixologik xususiyati sifatida namoyon bo'ladi. Olimlar esa, muloqot uchun o'qituvchiga yo'nalish beradi xolos. Jumladan, rus pedagogi V.A.Kan-Kalikning fikricha, o'qituvchining pedagogik muloqoti tuzilishi quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

Prognostik bosqich (modellashtirish): O'qituvchi tomonidan sinf jamoasi bilan bo'lajak muloqotni modellashtirish.

Kommunikativ aloqa: O'quvchi bilan dastlabki o'zaro tanishuv jarayonida bevosita muloqotni tashkil etishga erishish.

Pedagogik jarayon: O'qituvchining xatti-harakati, pedagogik mahorati bevosita muloqotni boshqarishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Natijalar tahlili: Amalga oshirilgan muloqotni tahlil etish, yutuq va kamchiliklarni xolisona baholab kelgusi faoliyat uchun modellashtirish.

Olimning fikrlari asosida muloqotning ushbu yo'nalishlarini quyidagicha ta'riflash mumkin?

Modellashtirish bosqichida auditoriyaning barcha andozalarga javob berishi, har bir o'quvchining psixologik xususiyatlarini o'rganishi, ta'lim-tarbiyaviy jarayonda uchrashi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar dinamikasini oldindan ko'ra olish va bartaraf etish, muloqotning o'zaro hamkorlik asosida qurilishi, ya'ni muloqot o'qituvchi shaxsiga emas, balki o'quvchi shaxsiga ham mos kelishini ta'minlash zarur.

Kommunikativ aloqa bosqichida sinf jamoasini o'zaro muloqotga tez jalb etadigan suhbat texnikasini puxta bilish, ularning barcha qizi- qishlariga javob bera olish, erkin fikr bildirishlariga imkoniyat yaratish va o'quvchilar ongiga ijobiy ta'sir etishning turli usullarini qo'llash metodlarini egallash lozim.

Pedagogik jarayon bosqichida o'qituvchining faoliyati bevosita ta'lim-tarbiyaviy ishlarni ma'lum bir yo'nalishga solish, o'quvchilar tashabbusini qo'llab-quvvatlash, sinf jamoasining rasmiy va norasmiy liderlari bilan adolatli muloqotni tashkil etish, o'z fikrlarini jamoa fikrlari bilan real sharoitga moslashtira olish ko'nikmalarini yaratish kabi faoliyat olib boriladi.

Natijalar tahlilida o'qituvchi o'z faoliyatiga xolisona baho berishi, yutuq va kamchiliklarni inobatga olib, kelgusi ta'lim-tarbiyaviy faoliyatida tanqidiy qo'llashni bilishi lozim, ushbu yo'nalishda maqsad, reja va natijalarning birligi ta'minlanadi, o'quv-tarbiya jarayonida o'qituvchi o'quvchilar bilan muloqotni tashkil etish va boshqarishda rahbarlikni, tashabbuskor bo'la olishni bilishi kerak.

O'quvchilarning axloqiy jihatdan tarbiyalanganligi uning atrof-muhitga nisbatan bo'lgan munosabatlarida ham namoyon bo'ladi. Axloqiy tarbiyalanganlik o'quvchining his-tuyg'ularida ichki kechinmalarida ifodalanadi va xulq-atvorida, o'qituvchi bilan muloqot jarayonida yuzaga qalqib chiqadi. O'quvchilar bilan yaqin munosabatda bo'lish va mehri- bonlikni namoyish etish, o'qituvchining sinf jamoasi bilan munosabatda to'g'ri va odilona muloqotini tashkil etishda asosiy zamin bo'ladi.

Muloqot turli rollar orqali shaxs faoliyati uchun ijtimoiy maydon yaratadi, shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini shakllantiradi. O'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida o'zining shaxsiy tashabbuskor va rahbarlik rolini namoyish etadi. Dars jarayonida esa o'qituvchi o'quvchilarni *tashkilotchi va ijrochi* rollarida bo'lishga imkoniyat yaratishi kerak. Muloqot asosida shaxs o'zligini tanishni o'rganadi. O'qituvchi darsni rejalashtirar ekan, faqat o'rganilayotgan dars mavzusi to'g'risidagi ma'lumotlar asosida o'quvchilarni axborot ko'lamiga jalb etishni o'ylamasligi kerak, balki o'qituvchining yordamiga muhtoj bo'lgan o'quvchilarni topishi, ularga yordam berish uchun sharoit yaratishi, har bir o'quvchining qiziqishini ta'minlovchi sharoitlarni ko'ra olishi va o'zaro hamkorlikni ta'minlashi lozim.

Pedagogik faoliyatda o'qituvchi muloqot asosida o'quvchilar bilan yaxshi munosabatni tashkil eta olishi, demokratik talablarni qo'llashi va birgalikda ijodiy faoliyat olib borishi kerak. Pedagogik muloqot esa, bu o'qituvchi kasbiy faolligining bir ko'rinishi bo'lib, bunda ta'lim va tarbiya muammolari o'qituvchi hamda o'quv-tarbiya jarayonining boshqa ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro ta'sir vositasi bilan hal qilinadi. Bu vaziyatda o'qituvchi baho beruvchi rovida namoyon bo'ladi hamda uning o'zi baho oluvchi hisoblanadi. bunday hollarda pedagogik ta'sir ko'rsatish vazifalari va vositalari hamda o'qituvchining o'quvchilar bilan pedagogik muloqoti quyidagi prinsiplarda namoyon bo'ladi:

Kommunikativ muloqot.

Interaktiv muloqot.

Perseptiv muloqot.

Kommunikativ muloqotda bir tomonlama axborot uzatiladi. Muomala o'z ichiga hamkorlik faoliyatining qatnashchilari bilan o'zaro axborot almashuvini qamrab olgan bo'lib, kommunikativ muloqot sifatida tavsiflanishi mumkin. O'qituvchi va o'quvchi bir - birlari bilan muloqotga kirishishi jarayonida muloqotning muhim vositalari bo'lmish til va nutq faoliyati bevosita muhim ahamiyat kasb etadi.

Interaktiv muloqotning muhim jihatini ikki tomonlama bir-biriga ta'sir etishdir. Muloqotga kirishuvchi o'qituvchi o'zaro ta'sir etishda, o'quvchilarning tarbiyaviy faoliyatiga nafaqat so'z orqali, balki fikr almashinuv, xatti - harakat va xulq-atvori bilan o'zaro ta'sir o'tkazishi tushuniladi.

Perseptiv muloqotda o'qituvchi va o'quvchilar jamoasi o'zaro bir- birlarini idrok qilishi, anglashi tushuniladi. Bunda muloqotga kirishuvchilar o'zaro bir-birlarini idrok qilish asosida ulardan biri ikkinchisining ishonchini qozonadi, aqlli, farosatli, tajribali, yuksak tayyorgarlikka ega barkamol inson sifatida idrok qilinadi.

Muloqotning har uchala tomonini yaxlit olib qaraganda o'zaro hamkorlik faoliyatini tashkil qilishning usullari va unda ishtirok etuvchilarning munosabatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Pedagogik muloqot muvaffaqiyatli tashkil etilishi uchun, o'qituvchi o'quvchilar bilan hamkorlik faoliyatiga chuqur kirishib keta olishi, shaxsni har tomonlama shakllantirishning maqsad va vazifalarini chuqur anglab, faoliyat olib borishi lozim.

2. Harbiy rahbar va talabalarning jonli muloqotini tashkil etish.

Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida so'zlagan nutqida *"O'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashi... o'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini, demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanishi, mustaqil fikrlash katta boylik..."* ekanligini ta'kidlagan.

Demak, o'qituvchilarning asosiy vazifasi shaxs erkinligini, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishdan iborat. SHundagina ta'lim tizimida yoshlarga erkin fikrlash imkoniyatlari yaratiladi. Davlat siyosatining o'qituvchilar zimmasiga bugungi kunda rivojlanayotgan jamiyatimiz uchun yuksak ongli, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, irodasi baquvvat, o'z kasbini mukammal biladigan XXI asr kadrlarini tayyorlash mas'uliyati yuklangan.

O'qituvchining ta'lim-tarbiya sohasidagi faoliyatida erishishi lozim bo'lgan barcha ijobiy natijalari uning o'quvchilar bilan jonli va erkin muloqotni to'g'ri tashkil etishi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi so'z san'atining cheksiz qudrati asosida o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi, har bir darsni samarali tashkil etib olib boradi, o'quvchilar bilan so'zlashishni biladi, tarbiyaning suhbat, ma'ruza, hikoya qilish kabi usullaridan o'rinli foydanadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar bilan qizg'in muloqotni amalga oshiradi.

Ta'lim-tarbiyaviy faoliyatni mukammal tashkillashtirish o'qituvchining jonli muloqotni samarali tashkil etishiga bog'liq. Bunda o'qituvchi va o'quvchining muloqoti ijobiy natijalar berishi uchun o'qituvchida o'quvchilar bilan erkin so'zlashuv qobiliyati bo'lishi kerak. Zero, o'qituvchi bilan o'quvchining muloqotini bog'lovchi asosiy vosita so'zdir. O'qituvchining so'z boyligi qanchalik ko'p bo'lsa, muloqot olib borish qobiliyati tez namoyon bo'lib, ijobiy natijalarga erishishi oson bo'ladi.

Odatda, so'z boyligi qashshoq bo'lgan o'qituvchilar o'z pedagogik faoliyatlarida o'quvchilar bilan tez-tez ziddiyatlarga duch keladilar. O'qituvchining jonli muloqoti har qanday tarbiyaviy tadbirning mazmun va mohiyatini o'quvchiga tabiiy holda etkazadi, shu jarayonning ob- ekti va subekti o'rtasida muloqot uchun mustahkam ko'prik yaratadi va ichki hissiyot bilan harakatlarning uyg'unlashuvini ta'minlaydi.

Jonli muloqot - o'qituvchi tomonidan tashkil etiladigan, har qanday ta'lim-tarbiyaviy tadbir mohiyatini og'zaki so'z bilan o'quvchilarga etkazadigan, o'qituvchini ziddiyatli jarayonlardan olib chiqish qudratiga ega bo'lgan faoliyatdir.

YOsh o'qituvchi pedagogik mahoratida mujassamlashgan nutqning jozibadorligi, bilim saviyasining va tafakkurining kengligi, o'tkir dunyoqarashi, ma'naviy madaniyat darajasi, pedagogik qobiliyati, ta'lim- tarbiyaviy maqsadlarning mutanosibligi har qanday dars va darsdan tashqari ta'lim-tarbiyaviy tadbirning muvaffaqiyatini ta'minlovchi hamda o'qituvchi jonli muloqotini tashkil etuvchi omillardir. O'qituvchi kasbiy faoliyatidagi jonli muloqot qobiliyatini takomillashtirish uchun o'z oldiga doimo quyidagi savollarni qo'yib, unga mustaqil fikr-mulohazasi asosida javob bera olishi kerak:

Nimaga o'rgatish:

a) o'quvchilarni o'rganilayotgan mavzu bo'yicha ilmiy yangiliklardan xabardor etish, fan terminlarini tushuntirish, o'quv predmetini to'liq o'zlashtirish;

b) o'quvchilarda shaxs erkinligini, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish;

v) o'quvchilarning o'rganilayotgan fan bo'yicha qobiliyatlarini, ko'nikma va malakalarini shakllantirish;

g) yangi mavzuni fanlararo aloqadorlik asosida tushuntirish;

d) dars jarayonini pedagogik va axborot texnologiyalarining qiziqarli metodlari asosida tashkil etish.

Kimni o'rgatish:

a) kelajakda mamlakat taraqqiyoti uchun mas'ul, davlat siyosatining ustuvor sohasi bo'lmish barkamol insonga ta'lim-tarbiya berish;

b) o'quvchilarni bilim olish va tarbiyalanishi jarayonida duch kela- digan muammolar va qiyinchiliklarni mustaqil bartaraf etishga o'rgatish;

v) o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilish;

g) dars va darsdan tashqari ta'lim-tarbiya jarayonini o'quvchilar fikrlarini inobatga olgan holda tashkil etish;

d) yosh va murg'ak qalb egasi bo'lmish o'quvchilarning psixologik o'zgarishlari va rivojlanishlarini inobatga olish;

e) iqtidorli o'quvchilar bilan yakka holda pedagogik faoliyat olib borish.

Qanday o'rgatish:

a) o'qituvchi o'z faoliyati davomida to'plagan pedagogik tajribalari asosida kompyuter, axborot va innovatsion texnologiyalarni qo'llagan holda ta'lim berishi;

b) yuksak pedagogik mahorat bilan dars va darsdan tashqari vaziyatlarda tarbiyaviy jarayonni milliy mafkura, an'ana va qadriyatlar asosida tashkil etish;

v) o'quvchilarni bilim olishga qiziqishini oshirish maqsadida pedagogik ta'sir ko'rsatishning turli usullaridan foydalanish;

g) ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda belgilangan maqsadga erishish uchun, mahalla faollari, otalar bilan o'zaro hamkorlikni mustahkamlash.

O'qituvchining o'quvchilar hamda o'qituvchilar jamoasi bilan uzviy aloqada bo'lishi, uning jonli muloqotni to'g'ri tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchilar bilan jonli muloqotga kirishib, ularning hurmat-e'tiboriga sazovor bo'lish birdaniga sodir bo'ladigan va ta'lim-tarbiya sohasida yutuqlarga darhol etkaydigan jarayon emas. Buning uchun o'qituvchi yillar davomida tayyorlanadi, pedagogik mahorat sirlarini egallaydi, tajribali ustoz o'qituvchilarning yutuqlaridan foydalanadi. YOsh o'qituvchilar uchun jonli muloqotni yaratishda quyidagi vazifalarga e'tibor berish talab qilinadi:

o'quvchilarning individual xususiyatlarini, psixik holatini chuqur o'rganish, sinf jamoasining rasmiy va norasmiy liderlari faoliyati bilan tanishish, ularga nisbatan adolatli munosabatda bo'lish;

jonli muloqot asosida mustaqil fikrlovchi, o'zining qadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga intiluvchi erkin shaxsga ta'lim-tarbiya berishi shartligini unutmaslik;

jonli muloqotning pirovard natijasi o'quvchilarni o'z aqli, o'z tafakkuri, o'z mehnati bilan mas'uliyatni his etishini ta'minlashi, ularni ongli ravishda ozod va hur fikrlovchi inson bo'lib tarbiyalanishini ta'minlash;

jonli muloqot tufayli o'quvchilarning yuksak darajadagi intellektual salohiyatlarini, aql-zakovati qudratini yuzaga chiqarishga erishish.

Pedagogikada jonli muloqotning muhim jihatlaridan biri uning vositalaridir. Vositalar tashkilotchilik qobiliyati, baho beruvchi, intizomga undovchi bo'lishi mumkin. Ilmiy adabiyotlarda o'qituvchi o'z ishi- ning mohir ustasi bo'lishi uchun tashkilotchilik qobiliyati asosida ta'sir ko'rsatishga ko'proq yondashishi lozimligi ta'kidlanadi.

O'qituvchilarning jonli muloqoti uchta qarama qarshi shakllarga ega bo'lgan faoliyatlardan birida namoyon bo'ladi:

ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda o'qituvchi bilan o'quvchilarning birgalikda hamkorlik qilishlari;

o'qituvchining o'quvchilarga tazyiq o'tkazishi va ularning faolligini ro'yobga chiqarmasligi;

o'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro muloqotda, nisbatan mo'tadil munosabatda bo'lishi va o'quvchi jamoasi tomonidan hal etilayotgan barcha muammolardan o'zini chetga olishi.

Muloqotdagi noo'rin vaziyatlarni o'qituvchining o'zi tajribasizligi tufayli paydo qiladi. U o'quvchilar bilan bir xil o'zaro jonli muloqot olib bora olmaydi, ba'zi ishtirokchilarga nisbatan tazyiq o'tkazsa, ba'zi ishtirokchilarga muvofiq ravishda faoliyat olib boradi.

O'qituvchi jonli muloqotga emotsional tus berish bilan neytral holat orqali muloqotdagi faoliyatini ijodiylikdan salbiylikka o'zgartirishi mumkin. Bularning hammasi muloqot muhitini, sinfdagi ma'lum iqlimni o'zgartiradi. Takomillashgan pedagogik muloqot o'qituvchining o'z jonli muloqoti jarayonida va erishilgan yutuqlari natijalarini muntazam nazorat qilib borishini nazarda tutadi.

To'g'ri tashkil etilgan pedagogik muloqot davomida o'qituvchi tanlagan vositalar ta'lim-tarbiya jarayonining vazifa va sharoitlariga muvofiq kelishini o'lchovchi vosita sifatida tushuniladigan pedagogik nazokat mujassamlanadi. Pedagogik faoliyatda o'qituvchi jonli muloqot orqali quyidagi funksiyalarni bajaradi:

birinchidan, ta'lim-tarbiya jarayonining o'qituvchi tomonidan yakka holda olib borilishi va bu faoliyatga yagona o'zi javobgarligi;

ikkinchidan, ta'lim-tarbiya jarayonida bir maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy - psixologik tizimning bir maromda ta'minlashi;

uchinchidan, ta'lim va tarbiyaning muvaffaqiyatini belgilovchi o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro munosabatida muayyan bir tizimning tashkil qilinishi;

to'rtinchidan, o'quvchilarni mustaqil fikrlovchi erkin shaxs sifatida shakllantirish, yashirin iste'dodini ro'yobga chiqarishga erishish imkoniyatlaridan foydalanish;

beshinchidan, barkamol inson tarbiyasi davlat siyosatining ustuvor sohasi sifatida o'qituvchi pedagogik faoliyatining birlamchi vazifasi ekanligini unutmashlik.

Jonli muloqot jarayonida o'quvchilarning xulqi ijtimoiy qonuniyatlar maromiga zid kelsa, u holda uning xatti-harakatiga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatiladi, ya'ni, e'tiroz, tanbeh, ogohlantirish kabi vositalar qo'llaniladi. Jonli muloqot o'qituvchilarning axloqiy namunalari muhim ahamiyatta ega bo'lib, axborot almashinuv, o'zaro ta'sir kabi muloqot vositalarining muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Har bir fikr va e'tiroz bildirilganda, muloqotdan o'quvchining ruhiy o'zgarishlariga, tashqi ko'rinishiga e'tibor berish, lozim bo'lganda o'qituvchining uzr so'rashi, tavoze bilan o'quvchiga murojaat qilishi o'qituvchi muomala odobining muhim belgisidir.

Ta'lim muassasalarida olib borilayotgan pedagogik faoliyatda o'qituvchi muloqot jarayonida nojo'ya xatti-harakati, qo'polliqi, o'ylanmay bildirilgan noto'g'ri fikri, ortiqcha imo-ishoralari natijasida o'quvchilar bilan bo'ladigan jonli muloqotning buzilishiga, tuzatib bo'lmas qaltis vaziyatlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Buning natijasida muloqot odobi, yaxshi muomala bilan fikr alma-shuv o'z o'rnini nizoli vaziyatga bo'shatib beradi. Ushbu salbiy holat- larga yo'l qo'yilmaslik uchun, pedagogik muomalada o'quvchilar bilan o'zaro munosabat hurmat va ishonch negizida qurilishi kerak. Bunda o'qituvchi o'quvchining huquq va majburiyatini, maktabda, jamoada, oilada bajaradigan vazifalari nimalardan iborat ekanligini har lahzada eslatib turishi lozim.

3. Harbiy rahbarning talabalar bilan muloqotni tashkil etish usullari va muloqotda tarbiyaviy jarayon tamoyillari

O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqoti samarali bo'lishi uchun suhbatdoshni o'ziga moyil qilib olish zarur. O'zaro moyillikka erishish uchun amalda qo'llanilib kelinadigan bir qator murakkab bo'lmagan pedagogik ta'sir etuvchi usullardan foydalaniladi. Ularning eng muhimlari o'quvchi *ishonchini qozonish hamda ta'sir etish va ma'qullash* usullaridir.

Ishonchini qozonish usuli o'quvchilar bilan muloqot asosida ta'sir ko'rsatishning yuqori samara beradigan usulidir. U o'quvchi ongiga qaratilgan bo'lib, idrok qilish orqali o'quvchilar ishonchini qozonishni va ularning roziligini nazarda tutadi. Ishonchini qozonish dalillash, isbotlash orqali olib boriladi. Ishonchini qozonish usuli muloqot dasturi sifatida darsdan tashqari jarayonlarda, o'quvchi bilan yakka holda suhbatlarda, ma'naviy-tarbiyaviy soatlarda qo'llaniladi. Ishonchini qozonish usuli yordamida o'qituvchi o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantiradi, ularda o'z-o'zini tarbiyalashga nisbatan javobgarlik hissini oshiradi.

Ishonchini qozonish usuli nafaqat o'qituvchi bilan muloqot jarayonida, balki ta'lim-tarbiyaviy faoliyatdan tashqari holatlarda ham o'quvchiga ta'sir qiladi. O'quvchi ishonchini qozonish ijobiy yoki salbiy natijalar paydo qilishi ham mumkin. O'qituvchi ishontirish bilan o'quvchida ijobiy hislatlarni uyg'otishi uchun tarbiyaviy metodlarni o'z o'rnida qo'llashi shart. Tarbiya jarayonida har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishi zarur. Chunki bir xil yoshdagi o'quvchilar psixik jihatdan turli xarakterga ega bo'lishi mumkin. O'quvchilarning qobiliyat va

iqtidorlari, qiziqishlari, irodaviy hislatlari har xil bo'lgani uchun bir o'quvchiga nisbatan foydali bo'lgan ishonchini qozonish usuli, boshqasiga zararli bo'lishi mumkin. SHuning uchun har bir o'quvchining ruhiyatini, psixologiyasini, ichki dunyosini o'qituvchi muntazam o'rganib borishi, o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini, tarbiyalanuvchi temperamentining umumiy tiplarini o'rganish metodikasini bilish lozim. Masalan, ko'rish va eshitish qobiliyati, faolligi, tez anglashi, sust fikr yuritishi, hovliqma yoki vazminligi, sergap yoki kamgapligi, serg'ayrat yoki g'ayratsizligi, yalqov yoki tirishqoqligi, pala- partish va chala ishlaydigan, yoki ishga tez kirishib ketishi kabilar nerv faoliyati tizimiga bog'liq bo'lib, o'qituvchi o'quvchilar ishonchini qozonishi uchun ularni bilishi va zarur bo'lgan xulosalarni ishlab chiqishi shart.

O'quvchilar ishonchini qozonishning yana bir muhim xususiyati o'quvchilarni shaxs sifatida rivojlanishida o'z-o'zini tarbiyalashidir. O'z- o'zini tarbiyalash o'quvchining o'zini o'zi idora qilishi, o'zida erkinlikni, ijtimoiy mavqeini, tashabbuskorlik va mustaqillikni shakllantirishdir. O'quvchining yashirin qobiliyatlari o'z-o'ziga ishonch orqali yuzaga chiqadi. O'quvchi uchun o'z-o'zini baholash qiyin jarayon. O'quvchi ta'lim-tarbiya berayotgan o'qituvchilarga ishonch bilan ergashib, o'ziga nisbatan ishonch ruhida tarbiyalanar ekan, unda avvalo, mustahkam iroda shakllanadi, o'z burchini to'g'ri tushunadi, bilish va o'rganishga qiziqishi kuchayadi, o'z-o'zini har tomonlama takomillashtirishga intiladi, o'ziga atrof-muhitdagi o'rtoqlari ko'zi bilan xolisona baho beradi, o'ziga ishonadi va unda qoniqish hissi paydo bo'ladi. Xarakteridagi salbiy odatlarni, zararli sifatlarini tez anglab, ularni yo'qotish va bartaraf etishga intiladi.

Ta'sir etish va ma'qullash usuli muloqotning umumiy jarayonidir. Ikki suhbatdoshning bir-birlariga ta'sir ko'rsatishlari, tarbiyaviy maqsadni ma'qullatirish vositasi sifatida o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ushbu usul vositasida o'qituvchi o'quvchi ruhiyatiga va xulq- atvoriga tarbiyaviy maqsadni ko'zlab sezilarsiz ravishda psixologik ta'sir ko'rsatadi. O'quvchi psixikasida nazoratsiz kiradi. Ushbu usul, muloqot jarayonida o'qituvchi o'quvchilarda axloqiy-irodaviy hislatlarni faol takomillashtiradi. O' qituvchi xushmuomalaligi, muosharat odobining cheksiz qudrati bilan o'quvchilar psixikasining anglanmagan qirralariga pedagogik ta'sir etadi, o'qituvchi va o'quvchining yaqindan muloqotda bo'lishini, bir-birlariga ishonchini, topshiriqlarni ma'qullab vaqtida bajarish uchun javobgarlik hissini shakllantiradi.

O'qituvchi o'quvchilar jamoasi bilan pedagogik muloqotni har tomonlama mukammal tashkil etish va ko'zlangan maqsadga erishishi uchun tarbiyaviy jarayonning jamiyat talablariga mos keluvchi etakchi **tamoyillaridan** o'rinli foydalanishi lozim:

Tarbiyaviy maqsadni amalga oshirishda demokratik yondashuv. Muloqot jarayonida o'qituvchi o'quvchini ijtimoiy qadriyat deb tan olishi, har bir bola, o'smir va o'spirinning betakror va o'ziga xos xususiyatlarini hurmat qilishi, uning ijtimoiy xulqi va erkinligini e'zozlashi lozim. Zero, ta'limni isloh qilishdan asosiy maqsad, tarbiyada demokratiyaning ustunligi, tarbiyani ma'muriy ehtiyoj va qiziqishlardan yuqori qo'yish, tarbiyachi va tarbiyalanuvchining bir-birlariga o'zaro ishonchi, hamkorlik asosida pedagogik munosabat mohiyatini ijobiy tomonga yo'naltirish demakdir. Muloqotni demokratik uslubda tashkil etishdan maqsad, ta'lim-tarbiyani insonparvarlashtirish, pedagogik faoliyat markazida inson shaxsi turganini unutmaslik, insonga nisbatan bebaho boylik sifatida munosabat tuyg'ularini o'quvchilarda ham shakllantirish vazifasi bajariladi.

O'quvchilar bilan do'stona munosabat. Aslida muloqotdan maqsad o'quvchilar bilan do'stona munosabatni ro'yobga chiqarishdir. O'quvchi shaxsini hurmat qilish o'qituvchining insonparvarlik tuyg'u- laridan kelib chiqadi. O'quvchi shaxsini hurmat qilish, ularga cheksiz mehr-muhabbat ko'rsatish va ularga ishonish shart. Bolalarga nisbatan hurmat tuyg'usi ularning kuchiga kuch qo'shadi, o'z imkoniyatlariga ishonch tuyg'usini shakllantiradi, tarbiyaning samaradorligini oshiradi. O'quvchi shaxsini hurmat qilish va munosabatni adolatli talabchanlik mezonlari asosida qurishdir. Do'stona muloqot o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi bilimlarni puxta o'zlashtirilishini ta'minlaydi va mukammal shaxsiy fazilatlarni tarkib toptirishga xizmat qiladi. Pedagogik jarayonda sodir bo'ladigan muomala odobi o'qituvchilarning axloqiy madaniyati, tarbiyalanganlik darajasida aks etadi. O'qituvchining o'ziga va o'z kasbiga, o'quvchilarga bo'lgan munosabati uning muloqotida yaqqol namoyon bo'lishi mumkin.

O'z faoliyatini endigina boshlagan o'qituvchilar ayniqsa, har bir o'quvchining kelajagiga umid bilan qarashlari, unga individual yonda- shishga harakat qilishlari, tarbiyaviy jazolash usullarini tartibsiz qo'llamasliklari, o'quvchilar jamoasi oldiga istiqbolli tarbiyaviy maqsadlarni qo'yishga intilishlari lozim. YOsh o'qituvchilar ma'lum bir pedagogik mahorat sirlarini egallashga intilmasalar, o'z fanidan bilimlari sayoz bo'lsa, shaxslararo munosabatlarga ijodiy yondashmasalar, kommunikativ qobiliyatini takomillashtirib bormasalar, o'quvchilar uni asta - sekin tan olmay qo'yishadi. Natijada o'qituvchi va o'quvchilar muloqotida tuzatib bo'lmas xatoliklar paydo bo'lishi mumkin.

Muloqotni ijtimoiy hayot qonuniyatlari bilan bog'lab olib borish. YOsh avlodning o'sib ulg'ayishi va shakllanishiga hayot, ijtimoiy muhit qonuniyatlari ham muntazam ta'sir etadi. Muhit ijtimoiy omillarning eng muhim xususiyati bo'lib, u shaxsga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Muhit deganda, shaxsning tarbiyalanib, shakllanishiga ta'sir etuvchi tashqi olam voqealari, hodisalar majmui tushuniladi. Muhit tushunchasi o'zida geografik-hududiy, ijtimoiy va mikro- muhit xususiyatlarini ifodalaydi. Ayniqsa, oila, maktab, do'stlar davrasi, tengqurlar kabilarni o'z ichiga oladigan mikromuhit shaxsni tarbiyalash jarayoniga muhim ta'sir etishi pedagog va psixolog olimlar tomonidan e'tirof etilgan. Oila muhiti o'quvchining tarbiyasi va barkamol inson sifatida shakllanishida o'ziga xos muhim tarbiyaviy ta'sirga ega. SHuning uchun o'qituvchi muloqotni tashkil etishda ota-onalar, mahalla faollari, o'quvchilar jamoasi faollari, uchastka nozirlari bilan doimiy aloqada bo'lib, ular bilan birgalikda faoliyat olib borishi kerak. Muloqotda ijtimoiy hayot qonuniyatlarini hisobga olish, o'quvchilarni maqsadli tarbiyalashda muvaffaqiyatlarga erishish uchun zamin yaratadi.

Muloqotni tashkil etishda mehnat faoliyatining o'rni. Ta'lim muassasalarida o'quvchi mehnat faoliyati bilan o'z qobiliyati va iste'dodini namoyon qiladi. Mehnat - yosh avlodni yuksak ongli, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvorini namoyon qiluvchi, kasbiy qobiliyatlarini uyg'otuvchi, tarbiyaviy jarayonning eng qadimiy va sinalgan vositasidir. O'quv mehnati va ijtimoiy foydali mehnat o'quvchi shaxsiga ijobiy ta'sir etadi, bu ikki faoliyat birligi bolani jismonan chiniqtiradi va faollashtiradi, xulq mukammalligini ta'minlaydi, tashabbuskor va izla- nuvchan qilib shakllantiradi. SHunday ekan, o'qituvchi o'quvchilar bilan muloqotni ularning mehnatsevarligiga yoki dangasaligiga qarab belgilasa ham bo'ladi. Ta'lim muassasalarida bolalarni ilk yoshidan boshlab mehnatsevarlik ruhida, mehnatga muhabbat va mehnat qiluvchilarga hurmat ruhida tarbiyalashda o'zaro muloqotning o'rni cheksiz. Ta'lim muassasalarida o'qishning o'zi ham mehnatdir. Muloqotdan maqsad, ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda muvaffaqiyatlarga erishish uchun u mehnat tarbiyasi bilan aloqadorlikda olib borilishi lozim.

Qo'rquv va hayajonga asoslangan muloqot uslubi. Bunday muloqot uslubiga odatda yosh, tajribasiz o'qituvchilar tushib qolishi mumkin. Ushbu uslub asosida boshlangan muloqot, ko'pincha, o'quvchilarni tez-tez ogohlantirish, ularni qattiqqo'llik bilan tarbiyalashga harakat qilish, o'qituvchi yoqtirmagan o'quvchilar xatti-harakatini ta'qiqlash vaziyatida olib boriladi. O'quvchilar faolligi, tashabbuskorligi inkor etiladi. Natijada o'qituvchi bilan o'quvchilar orasida ko'z ilg'amas qarama-qarshiliklar paydo bo'ladi.

Muloqot jarayonidagi ushbu qarama-qarshiliklar o'quvchilarda o'z tushunchalariga muvofiq paydo bo'lgan dastlabki sifatlar bilan o'qituvchining o'quvchilarga qo'yadigan talablari va ularni bajarish imkoni- yatlari o'rtasida ziddiyatlarning kelib chiqishidan paydo bo'ladi. Ba'zan o'quvchining ongi bilan xulqi bir-biriga muvofiq kelmasligidan, yoki o'qituvchining o'quvchilar yosh xususiyatlarini, fe'l-atvori, xarakteri, qiziqishlari, jismoniy, ruhiy hamda fiziologik jihatdan so g'lomligini bilmasliklari oqibatida ziddiyatlar kelib chiqadi. Muloqot jarayonidagi ushbu ziddiyatlarni bartaraf etishda asosan o'qituvchining o'zi qizg'in faoliyat olib borishi, ustoz o'qituvchilar tajribalaridan foydalanishi, lozim bo'lganda, tortinmasdan ulardan yordam so'rashi maqsadga muvofiqdir.

O'quvchilar ta'lim-tarbiya jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni, axloqiy normalarni o'zlashtiradilar. *O'quvchi eng yaxshi insoniy fazilatlarini, axloq-odobni, muloqot madaniyatini asosan o'qituvchi timsolida anglab olishini unutmaslik kerak.* O'quvchilar jamoasida

o'qituvchilar bilan o'zaro munosabatlar insonparvarlik tamoyillariga asoslanadi. Ular odatda ikki xil bo'lib biri rasmiy, ikkinchisi norasmiy muomala deyiladi.

Rasmiy muomala munosabatlari O'zbekiston Respublikasining Qonunlari, direktiv hujjatlariga asoslanadi.

Norasmiy muomala pedagogik etika va estetikaning qonuniyatlariga va o'qituvchi odobiga asoslanadi va jamoaning har bir a'zosi tomonidan ixtiyoriy ravishda bajariladi. Muloqot odobi psixologik qonuniyatlar, odob normalari va qoidalari, talablari hamda o'qituvchilar jamoasining fikri asosida boshqariladi.

MAVZU № 9. HARBIY RAHBAR FAOLIYATIDA PEDAGOGIK NAZOKAT VA ODOB-AXLOQ

Ma'ruza rejasi:

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga redagogik nazokat, redagogik nazokatning mohiyati va xususiyatlari haqida tushuncha berish. Harbiy rahbar nazokatida dilkashlik va pedagogik takti shakllantirish. YOsh o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik dilkashligini o'rganish dasturi bilan tanishtirish.

O'quv savollari:

1. Pedagogik nazokat haqida tushuncha. Pedagogik nazokatning mohiyati va xususiyatlari.
2. Harbiy rahbar nazokatida dilkashlik va pedagogik takt.
3. YOsh o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik dilkashligini o'rganish dasturi.

Tayanch so'z va iboralar:

Pedagogik nazokat; xulq - atvor; barkamol inson; talabchanlik va qattiqqo'llik; etnopedagogik tuyg'ular; informatsion jarayon; qopol va dag'al so'zlar; ishonch tuyg'usi; nisbiylik va subektivlik; dilkashlik; pedagogik takt; ekstravert shaxslar; introvert shaxslar; o'qituvchining kommunikativ madaniyati; yuksak odob namunasi; xushmuomalalik; shirinsuhanlik; pedagogik taktga zid; pedagogik dilkashlikni o'rganish dasturi; o'z-o'zini tarbiyalash; individual - tipologik DASTUR; mimika va pantomimika.

1. Pedagogik nazokat haqida tushuncha. Pedagogik nazokatning mohiyati va xususiyatlari.

O'qituvchining o'quvchilar muhitiga uzviy ravishda qo'shilib keta olishi nihoyatda qiyin jarayon. Lekin uning pedagogik faoliyati bevosita o'quvchilar orasida olib boriladi. O'zaro munosabatlarni ishonch va do'stlik tuyg'ulari bilan mustahkamlab borish o'qituvchidan jiddiy psixologik tayyorgarlikni talab qiladi. Buning uchun o'qituvchi avvalo, turli xarakterdagi o'quvchilardan iborat bo'lgan, sinf jamoasida tez-tez o'zgarib turadigan pedagogik vaziyatlarga darhol o'z munosabatini bildirishi va unga odilona baho berishi kerak. U o'quvchilar xatti-harakatini to'g'ri idrok etishi, vaziyatlarni oldindan ko'ra bilishi, tarbiyaviy metodlarni o'z o'rnida qo'llashi, o'quvchilar bilan muomalada bosiqlik, sabr, milliy an'ana va turmush tarzimizdan kelib chiqqan muruvvat va himmat, odamiylik va mehr-oqibat tuyg'ularini ko'rsata olishi shart. Bu vazifalar o'qituvchining zimmasiga yuklanadigan va u rioya qilishi lozim bo'lgan pedagogik nazokat deb atalmish faoliyatning zarur shartidir.

Pedagogik nazokat - o'qituvchi axloqiy-ma'naviy qiyofasini namoyon etuvchi me'yor tuyg'usi yoki xulq va odob qoidalariga rioya qilishi demakdir. Pedagogik nazokat o'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro munosabatini tashkil qilish vositasi. Psixologik til bilan aytilganda, nazokat

insonning bir qolipdagi barqaror tasavvurlarida mujassam- lashgan shaxsiy insoniy hislatlariningyig'indisidir.

Pedagogik nazokat me'yorlari o'qituvchidan avvalo yuksak insoniy fazilatlariga ega bo'lishni talab qiladi. Zero, ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilishning asosiy maqsadlaridan biri komil inson tarbiyasi bo'lib, u davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi deb e'lon qilingan. Ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli yoshlarni tarbiyalab voyaga etkazish o'qituvchi zimmasida. SHunday ekan, hozirgi demokratik jamiyat o'qituvchisining o'zi avvalo barkamol inson bo'lishi, mukammal bilimlar sohibi, o'z kasbining etuk egasi bo'lishi zarur. O'qituvchi xulq-atvorida pedagogik nazokat ma'lum bir muddatda shakllanib tugaydigan jarayon emas, uning omillari ham jamiyat taraqqiyoti natijasida uzluksiz sayqallanib boradi.

PEDAGOGIK NAZOKATNING UZLUKSIZLIGINI TA'MINLOVCHI OMILLAR:

- pedagogik nazokat o'qituvchining butun pedagogik faoliyatida sayqallanib takomillashib boruvchi jarayon;

- pedagogik nazokat odatda tugallangan shaklga ega bo'lmay, insoniy fazilatlar evaziga uzluksiz boyib boradi;

- o'qituvchi pedagogik nazokatning tarkibiy qismlarini ijtimoiy muhitga va odamlarning yashash tarziga, urf-odatiga qarab o'zgartirishi mumkin;

- o'qituvchi pedagogik nazokatning nozik qirralarini chuqur egallashga doimo intilishi talab etiladi;

- pedagogik nazokatni o'qituvchi har bir o'quvchi bilan o'zaro munosabatda o'zi uchun eng qulay shaklga keltirib, ma'lum bir muvozanatda saqlaydi;

- o'z kasbini sidqidildan sevishi, halolligi, rostgo'yligi, axloqiy pokligi, odamiyligi, kamtarligi, samimiy muomalasi pedagogik nazokatning zarur talablaridir;

- pedagogik nazokat asosida o'qituvchining mehribonligida tarbiyada talabchanlik va qattiqqo'llik hislatlari mujassamlashgan bo'ladi;

- pedagogik nazokat asosida o'qituvchi pedagogik odob va axloq normalarini o'zining dunyoqarashi va axloqiy tajribasi bilan boyitib boradi.

O'qituvchi pedagogik nazokatga ta'lim va tarbiya jarayonidagi har bir vaziyatga adolatli baho berishi, o'quvchilarning xatti-harakatini to'g'ri idrok etishi, sabot va matonat, o'zini tuta bilish, sabr-toqat, sezgirlik, vijdon, oriyat kabi xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirishi bilan erishadi. Pedagogik faoliyatda o'z kasbini sevgan o'qituvchigina butun kuch g'ayratini, qalb nuri va dil haroratini shu ishga bag'ishlaydi va o'z faoliyatida yaxshi natijalarga erishadi. Bolalarni sevish, ularga mehr-muhabbatli bo'lish o'qituvchi axloqiy qiyofasini namoyon etuvchi muhim fazilatlaridir.

O'qituvchi deyarli har kuni o'quvchilar bilan uchrashadi, savol-javob qiladi, ularning yaxshi xulq va ezgu ishlarini ma'qullaydi, bilimlarini baholaydi, nojo'ya xatti-harakatlari uchun tanbeh berib, lozim bo'lganda tarbiyaviy metodlarni qo'llaydi.

Pedagogik nazokat doimiy izlanishni, ijodkorlikni talab qiladi. Doimiy ijodiy izlanishda bo'lgan o'qituvchi tadqiqotchilik ko'nikma va malakalariga ega bo'ladi, ilm-fan muammolari, tarbiya etikasi va psixologiyasi yuzasidan erkin fikr yurita oladi.

O'qituvchi o'quvchilarning kattalar bilan muloqotga kirishish tizimiga ma'lum darajada kirib borib, ularning ichki qoidalarini o'rganishga harakat qilishi kerak. Bu narsa o'quvchilar bilan suhbatlashish orqali, fe'l-atvorini o'rganish, tengdoshlari va kattalar bilan munosabatlarini kuzatish, o'quvchilar hayotidagi turli voqealar va muammolarni birgalikda tahlil qilish, ular muhitida ro'y berayotgan hodisalarga nisbatan fikr-mulohazalarini bilish asosida amalga oshiriladi. Bunda u o'quvchilar jamoasida ro'y berib turadigan, tashqi tomondan kuzatganda aslo bilib bo'lmaydigan yashirin hodisalar va voqealarni o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada o'qituvchi ta'lim-tarbiyaviy jarayonda o'z oldida turgan vazifalarni hal etishda o'quvchilarning o'zlarini ham jalb qila oladi.

Ijobiy natijalarga erishish uchun, o'qituvchi o'quvchilarning ishonchini qozona olishi shart. YOsh o'quvchi "do'st"lar ishonchini qozonish yoki ishonchiga kirishi uchun o'qituvchi pedagogik nazokat imkoniyatlarini o'z o'rnida qo'llay olishi lozim. O'zaro ishonch munosabatlari o'rnatilgach, o'quvchilar og'ir damlarda o'qituvchidan yordam so'rab murojaat qiladilar, o'z mulohazalarini u

bilan baham ko'radilar. O'zaro ishonch norasmiy munosabatlarda ham o'qituvchiga o'quvchilarning ba'zan anglab bo'lmaydigan ichki dunyosini ko'rish imkoniyatini beradi. O'quvchilar bilan munosabatlarda pedagogik nazokatni qo'llash natijasida:

- o'qituvchi o'quvchilarning xarakterini, ichki dunyosini yaxshi bilib oladi, o'quvchilar bilan munosabatda do'stona muloqot qilish imko- niyatlari paydo bo'ladi;

- o'qituvchi o'quvchilar bilan chin ko'ngildan bir-biriga yaqin bo'ladi, ba'zan eshitmasligi kerak bo'lgan o'quvchilarning o'zaro sirli gap- larini eshitmasdan o'tib ketishi mumkin, negaki o'zgalar gapini tinglash odobsizlikdir;

- o'qituvchi ba'zan o'quvchilar jamoasining kundalik ishlariga aralashmasligi, jamoada ro'y beradigan ba'zi ko'ngilsiz hodisalarni ijobiy hal etishni jamoa faollari zimmasiga havola etishi mumkin.

Bularning hammasi o'qituvchining o'quvchilar bilan bo'ladigan ixtiloflariga, kelishmovchilik va ziddiyatlariga barham beradi.

Mamlakatimizda har qanday kasb egasi avvalo odob va axloq namunalariga ega bo'lishi tabiiy, lekin pedagogik nazokat va odoblilik mutlaqo o'zgacha harakatni va muomalani talab qiladigan o'qituvchilar uchun chinakam mahoratdir. Chunki bu hislatlar faqatgina pedagogik qobiliyat va iste'dodga ega bo'lgan o'qituvchida yillar davomida shakllanadi.

Pedagogik nazokatning mohiyati va xususiyatlari

O'qituvchining pedagogik nazokati mohiyatida avvalo etnopedagogik tuyg'ular, milliy qadriyatlar, urf-odat va an'analar, o'zbekona tavoze va muomala madaniyati, o'quvchilar jamoasiga singib keta oladigan har qanday ijtimoiy muhitga moslashuvchi individual qobiliyatlar, kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar mujassamlashgan bo'ladi.

Hozirgi kunda informatsion jarayonning jadal rivojlanishi o'quvchi ruhiyatiga keskin ta'sir qiladi. Ularning psixologik xususiyatlarini, ruhiy holatini bir maromda ushlab turish uchun o'qituvchidan kuchli iroda, muomala madaniyati va bosiqlik, pedagogik mahoratning keng imkoniyatlaridan foydalanish talab qilinadi. YOsh avlod tarbiyasida o'qituvchi eng qiyin vaziyatlarda ham pedagogik nazokatning quyidagi holatlariga rioya qilishi va ushbu faoliyatga o'zini moslashtirishi lozim:

- emotsional his-tuyg'ular va kechinmalarda, stress va affekt holatlarida o'zini boshqara olish qoidalariga rioya qilish;

- o'zining xulq-atvor xususiyatlarini doimiy bir muvozanatda saqlagan holda qo'llash;

- bachkana qiliqlar, ortiqcha xatti-harakatlar, pedagogik etikaga to'g'ri kelmaydigan bema'ni so'zlardan o'zini qat'iy tiyish;

- o'qituvchiga xos notiqlik san'ati sirlarini puxta egallash, o'quvchi shaxsiga og'ir ta'sir etadigan, uning ruhiyatini jarohatlaydigan iboralarni ishlatmaslik, muomalada, jazo metodlaridan foydalanishda qo'pol va dag'al so'zlar qo'llamaslik;

- dars jarayonida hissiy, aqliy bilim berishda belgilangan muayyan psixologik va fiziologik me'yorlarga asoslanish, manmanlikka yo'l qo'ymaslik, o'z holatidan boshqa holatga o'tishdan saqlanish;

- o'qituvchilar jamoasi va o'quvchilar bilan, ota-onalar hamda notanish kishilar bilan munosabatda kommunikativ qobiliyatning rasmiy va qat'iy muomala hamda ishbilarmonlik uslublariga asoslanish.

Pedagogik nazokatni egallash malakalari. Pedagogik nazokat pedagogik mahorat bilan birga yillar davomida ustozlar tajribasini o'rgangan holda va o'z hayotiy hamda kasbiy faoliyati tajribalaridan kelib chiqib shakllantirilib boriladi. O'qituvchining ma'naviy etuklik darajasi, nazokat sirlarini o'rganishda o'quvchilar bilan muloqot qilish ko'nikma va malakalarini egallashi, maxsus psixologik bilimlarga ega bo'lishida, o'z ustida tinimsiz mehnat qilishi natijasida erishiladi. Avvalo bu bilimlar o'quvchilar yosh xususiyati psixologiyasini va bolalarning individual xarakterini bilish bilan bog'liq.

Axloq asoslarini bilish, xatti-harakatlarda axloqiy ma'noni kasb ettirish ham katta ahamiyatga ega. SHu bilan birga o'quvchi ruhiyatiga ijobiy-tarbiyaviy ta'sir etish yo'llarini bilish o'qituvchilarning kundalik faoliyatiga aylanishi lozim:

o'quvchilarni chin ko'ngildan sevisht, o'z muhabbatini o'zaro munosabatda ko'rsata olish;
o'quvchilar xulqi va ruhiyatidagi yashirin ichki tuyg'ularni anglashga harakat qilish, ko'rish va kuzatish;

sinf jamoasidagi har qanday sharoit va muhitga moslashish;

sinf jamoasi bilan o'zaro hamkorlikni ta'lim-tarbiyaviy maqsadga muvofiq yo'lini tanlash;

o'quvchilar bilan norasmiy suhbatlarda o'z ichki hissiyotini sezdirmaslik, aksincha ular ishonchini qozonish.

Pedagogik nazokatning asosiy xususiyati shundan iboratki, o'qituvchiga muloqotni ijobiy hissiyotlar asosida qurishga, o'quvchilar bilan psixologik kontaktga kirishish uslublarini saqlashga yordam beradi. Pedagogik nazokatning quyidagi xususiyatlari hozirgi kunda muvaffaqiyat poydevori hisoblanadi:

- o'qituvchi pedagogik nazokat talablariga amal qilib, o'zida muloqotning erkin demokratik asosini shakllantiradi;

- sinf jamoasida ongli intizomni vujudga keltiradi; o'quvchilar bilan haqiqiy muloqot madaniyatiga erishadi;

- o'qituvchi sinfda yakka (avtoritar) hukmronlikdan, erkin muloqotga o'tib, demokratik prinsiplar asosida pedagogik faoliyatga kirishish shaklini qo'llaydi;

- o'quvchilarni ongli ravishda tartib-intizomga muloqot asosida o'rgatadi.

Pedagogik nazokat asosida o'qituvchi o'quvchilar bilan muloqotda qarama-qarshilikka yo'l qo'ymasligi o'zaro munosabatni to'g'ri tashkil etishga yordam beradi. Bizga ma'lumki, o'qituvchining fikr- mulohazalarida nisbiylik va subektivlik alomatlari ham mavjud. U hammaga birdek, to'g'ri munosabatda bo'la olmasligi tabiiy holdir, lekin u mohiyatan barcha o'quvchilarga holis niyatli, yaxshilik qilishga intiluvchi, adolatli kishi ekanligiga ishonch uyg'otishi kerak. Bu holat pedagogik nazokatning muhim xususiyatlaridan biridir.

2. Harbiy rahbar nazokatida dilkashlik va pedagogik takt.

Pedagogikada axloq va odobning muhim xususiyatlaridan biri bo'lmish dilkashlik insonning atrofdagi odamlar bilan barqaror, yaqin munosabatda bo'lishga intilishi deb ta'riflanadi. Bu intilish o'qituvchining o'quvchilar va atrofidagi kishilar bilan tez aloqa o'rnatish va belgilangan maqsadga erishishini ta'minlaydi. Albatta bu jarayon birdaniga sodir bo'lmaydi, ayniqsa yosh o'qituvchilardan psixologik bilim, kishilar bilan muloqotda xushmuomalalik, ehtiyotkorlik talab qilinadi. Psixologlar o'qituvchilarning dilkashlik xususiyati ikki toifadagi odamlar xarakterida mujassamlashtirgan deb ta'kidlaydilar:

Birinchisi, **ekstravert** shaxslar: Ular barcha ishlarda faol, jiddiy va vazmin, osoyishtalikka va tashqi ta'sirchanlikka moyil kishilardir.

Ikkinchisi, **introvert** shaxslar: Ular faqat o'z ichki olamiga beriluvchan, atrofidagi odamlarga aralashmaydigan, o'z-o'zini nazorat qilishga, doimo ichki xavotirga moyil kishilardir.

Pedagog olimlar o'qituvchining dilkashligi ekstravert yoki introvert xususiyatlarga ega bo'lgan shaxslar xarakterining birlashuvida paydo bo'lishini ta'kidlaydilar. Biroq, *kopincha, pedagogikada ekstravert tip- dagi shaxslar dilkash insonlar sifatida e'tirof etilganlar*. O'qituvchida ushbu hislatlarning mavjudligi, uning pedagogik nazokat qoidalariga rioya qilib dilkashlik xususiyatlarini rivojlantirishi pedagogik mahorat sirlarini takomillashtirish zamini va shartidir.

Dilkashlik munosabatini doimiy ravishda o'z kasbiy faoliyatida mujassamlashtirgan o'qituvchi quyidagilarni unutmasligi kerak:

sinf jamoasiga nisbatan bir qolipdagi fikrlarning muayyan tizimiga ega bo'lishi;

o'quvchilar bilan doimo erkin muloqot qila olishi, har bir o'quvchiga individual shaxs sifatida yondashishi;

birorta ham o'quvchisining yomon bo'lishiga, ularning hurmat e'tiborini qozonmasligi mumkin emasligiga ishonch hosil qilishi;

biror o'quvchiga nisbatan ishonchsizlik, salbiy munosabat sinf jamoasi bilan o'zaro yaxshi munosabatni yo'lga qo'yilishiga xalaqit qili- shini bilishi;

o'quvchilar bilan muloqotda haddan tashqari masofani (subordinatsiya) saqlash mumkin emasligi;

sinf jamoasida sodir bo'ladigan kulgili vaziyatlarda o'qituvchining o'ta jiddiy va qat'iy bo'lishi jamoadagi qaltis ahvolni murakkablashtirib yuborishini unutmazligi;

har bir o'quvchiga beriladigan xolisona va adolatli baho (ijobiy yoki salbiy) o'qituvchi va o'quvchi orasidagi munosabatni mustahkam- laydigan ko'priki ekanligini unutmazlik.

O'qituvchining kasbiy pedagogik faoliyatida dilkashlik fazilati o'quvchilar jamoasi bilan qizg'in, muvaffaqiyatli muloqotga kirishib ketishida namoyon bo'ladi. Avvalo, o'qituvchi o'zining kasbiy-pedagogik dilkashlik fazilati haqida va uning nima ekanligini va tarkibiy qism- lari nimalardan iboratligi to'g'risida aniq ma'lumotga ega bo'lishi lozim. SHu bilan birga, o'qituvchi o'zining kasbiga xos bo'lgan shaxsiy fazilatlarini nuqtai nazaridan e'tibor berib, dilkashlikning qanday jihatlari o'zida shakllantirish lozimligini aniqlashi va o'z-o'zida kommunikativ hislatlarni tarbiyalashning shaxsiy rejasini tuzishi kerak.

Pedagogik kommunikatsiyaning o'qituvchi kasbiy faoliyatidagi ahamiyati shundan iboratki, unda o'qituvchining yuksak kommunikativ madaniyati qay darajada ekanligi namoyon bo'ladi. O'qituvchining kommunikativ madaniyati o'z navbatida turli pedagogik vaziyatlarda paydo bo'ladigan oddiy insoniy dilkashlik xususiyatiga tayanadi. Har birimizda, o'z shaxsiy muloqotimizning va o'zgalarning biz bilan olib boradigan shirin xushmuomalali muloqotidan ko'plab ajoyib taassurotlar xotiramizda saqlanadi. O'zaro muomalada dilkashlik fazilatlarini namoyish etadigan ko'plab pedagog ustozlarni bilamiz. Ular har qanday vaziyatlarda kishilar bilan bemalol muloqotga kirishib keta oladilar. Biroq, muloqotda butun suhbat jarayonini faqat o'ziga qaratib, kommu- nikatsiyaning qoq markazida faoliyat ko'rsatishni istovchi o'qituvchilar ham bor. Hayotda yana shunday o'qituvchilar uchraydiki, ular muloqotda kamgap, suhbatda istar-istamas ishtirok etishadi, mutlaqo faol kommunikativ rolni bajarishmaydi. Faqat kommunikativ xulqi bilan suhbat- doshini qo'llab turadi. Ba'zan hech kim bilan umuman muloqotga kirisha olmaydigan tund toifali o'qituvchilar ham uchraydi. Ammo, pedagogik faoliyatda muloqotdagi xushmuomalalilik nafaqat insoniy fazilat sifatida, balki o'qituvchilik kasbini tanlagan har bir kishining kasbidagi yuksak shaxsiy fazilati sifatida namoyon bo'ladi. Xushmuomalalilik, SHarq mutafakkirlari ijodida yuksak odob namunasi sifatida tasvirlangan. Dilkashlik, o'qituvchi uchun ajoyib bezak hisoblanadi va muosharat odobi sifatida talqin qilinib, o'quvchilar ongiga singdirilgan.

O'qituvchining xushmuomalaligi va dilkashligi o'zida butun bir global insonparvarlik jarayonini qamrab oluvchi, ko'plab tarkibiy qism- lardan iborat bo'lgan ajoyib fazilatlaridan biridir. O'z pedagogik kasbidan voz kechgan sobiq o'qituvchilar bilan suhbat jarayonida shu narsa ma'lum bo'ldiki, ularning ko'pchiligi qo'pol, muloqotda nazokatsiz kishilar. Odamlar bilan muloqotga kirishish, ular uchun qiziqarli emas. SHu sababli o'qituvchi sifatida kasbiy hislatlari ham shakllanmagan. Muloqot jarayoni - doimiy, uzoq vaqt davomida shakllanuvchi, keng qamrovli jarayon. Zero, shuning uchun pedagogik faoliyat - muomalada qo'pol, nazokatsiz o'qituvchilarni charchatadi, ish jarayoni uning g'a- shiga va asabiga tegadi, ta'lim muassasasidagi faoliyatiga putur etkazadi.

Xushmuomalalilik va dilkashlik shaxsning insoniy fazilati sifatida o'qituvchilarning ham kasbiy faoliyatidagi yuksak fazilatlaridan biriga aylanib, o'qituvchining pedagogik muloqoti unumdorligini ta'minlaydi. Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni kasbga yo'naltirishda, xushmuomalalilik va dilkashlikni shakllantirish uchun maxsus tayyorgarlikdan o'tishni taqozo etadi. O'qituvchining dilkashligi uchta tarkibiy qismni birlashtiruvchi jarayondir:

- muloqotda zaruriyatning mavjudligi;
- muloqotdan keyin, muloqot paytida, muloqotgacha yaxshi kayfiyat;
- kommunikativ ko'nikma va malakalarga ega bo'lish.

Ushbu ta'rifda muloqotning o'qituvchi kasbiy faoliyatidagi ijodiy jihatlari ko'rsatilgan. Biroq, muloqot uchun zaruriyat hamisha mavjudligi

umuminsoniy xususiyat bo'lib, u barcha kasb egalariga taalluqlidir.

Rus olimi A.V.Mudrik o'z ilmiy tadqiqotlarida o'qituvchining xushmuomalalilik bilan muloqotga kirishishi va unga ko'nikma hosil qilishga nisbatan qobiliyatini aniqlaydigan quyidagi mezonlarni ajratib ko'rsatadi:

inson tafakkurining o'ziga xos xususiyatlarga muvofiqligi;
notiqlik san'atini mukammal egallaganlik yoki nutqda erkinlik;
xushmuomalalilik va shirinsuxanlik;

empatiya va o'z-o'zidan paydo bo'ladigan o'tkir zehnga ega bo'lish;
ma'lum bir maqsadga qaratilgan aniq ijtimoiy munosabat (masalan, muloqot jarayonining natijalariga emas, balki o'ziga nisbatan qiziquvchanlik);

kommunikativ mahoratda - vaqtni, suhbatdosh ichki dunyosini, munosabatni, vaziyatni aniq mo'ljalga olish.

Ushbu nuqtai nazardan ta'kidlash joizki, o'qituvchining kasbiy faoliyatida mavjud bo'lgan pedagogik dilkashlik ham o'ziga xos mazmunga ega va uning quyidagi tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

ta'lim va tarbiyaning turli sharoitlarida o'quvchilar bilan doimiy muloqotda bo'lish uchun barqaror zaruriyatning mavjudligi;

o'qituvchining shaxsiy va kasbiy jihatdan dilkashlik va xushmuomalalik fazilatlarini namoyon qilishda uzviylikning doimiyliigi;

dilkashlik va xushmuomalalikning barcha bosqichlarida ruhiy xotirjamlikni his etish;

muloqotning samaradorligi va pedagogik faoliyatning turli tarkibiy qismlariga ijobiy ta'sir etishi;

pedagogik kommunikatsiya jarayonini amalga oshirishda qobiliyatning mavjudligi;

o'qituvchining pedagogik kommunikativ ko'nikma va malakalarni doimiy egallab borishi.

Hozirgi kunda ta'lim-tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi, o'quvchilarni erkin, mustaqil fikr yuritishga va ongli intizomga o'rgatish, intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, o'qituvchidan chuqur bilimga, kasbiy malaka va ko'nikmalarga, yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo'lishni talab qiladi. SHu jihatdan o'qituvchining o'quvchilar bilan munosabatida "Pedagogik takt" muhim pedagogik qobiliyat sifatida e'tirof etiladi.

Takt so'zi azaldan pedagogikada tarbiyaviy ta'sir etish ma'nosini bildiradi va o'quvchilar bilan o'zaro munosabatni boshqarishga yordam beruvchi axloqiy kategoriya sifatida ta'riflanadi. O'quvchilar bilan muloqot jarayonida ro'y beradigan eng og'ir vaziyatlarda ham pedagogik takt o'qituvchidan mutlaqo bosiqlikni, suhbatdoshiga nisbatan hurmat va ehtiromni talab qiladi.

Pedagogik takt - o'qituvchi kasbiy mahoratining asosi bo'lib, o'quvchilarga barcha demokratik talablar asosida pedagogik ta'sir o'tkazish, muloqotni insonparvarlik tuyg'ulari asosida o'rnatish o'lchovi, o'quvchilarda mustaqil fikr yuritishni hamda ongli intizomni tarkib toptirish ko'nikmalarini hosil qilish shaklidir. Pedagogikada o'qituvchining o'quvchilar bilan munosabati ularning yosh xususiyatlariga qarab belgilanishi va bu qonuniyatga amal qilinishi qat'iy talab qilinadi. *SHunday ekan, o'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida hali to'liq shakllanmagan, ta'sirlarga va ruhiy kechinmalarga tez beriluvchi, ota-onasining sevimli farzandi bo'lgan murg'ak qalb egalari bilan muloqot qilayotganligini aslo unutmasligi kerak.*

O'quvchilar bilan muloqotda pedagogik taktga zid bo'lgan qo'pollik, adolatsizlik, qo'rqitish, haqorat, mensimaslik, pedagogikaga zid bo'lgan jazolash usullarini qo'llash va boshqa ular shaxsiga salbiy ta'sir qiladigan turli jargon so'zlar ishlatish o'quvchilar qalbini umuman tuzalmaydigan darajada jarohatlab qo'yishi, yoki o'qituvchining obro'siga putur etka-zishi mumkin. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi bunday qarama-qarshiliklar, ko'pincha, dars va darsdan tashqari jarayonlarda sodir bo'ladi. Bunda ayniqsa yosh o'qituvchilarning pedagogik takt sirlarini bilmasligi, tajribasizligi pand beradi.

O'qituvchining taktik mahorati birdaniga shakllanib qolmaydi, u yillar davomida pedagogik faoliyatda, ustozlar tajribasini o'rganishda, dars jarayonida, sinfdan tashqari faoliyatda va tarbiyaviy soatlarda o'quvchilar bilan muloqotda takomillashib boradi. Dars jarayonida pedagogik mahoratning asosi bo'lmish pedagogik taktga ega bo'lish o'qituvchi uchun juda zarurdir.

3. YOsh o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik dilkashligini o'rganish

DASTURI

I

O'zingizda kishilar bilan muloqotga ehtiyoj sezasizmi?

YOlg'iz o'zingiz qolganingizda zerikasizmi, odamlar orasida bo'lishni istaysizmi, yoki aksincha, yolg'iz qolishdan qoniqish hosil qilasizmi?

Ko'chada tanishingizni ko'rib qolsangiz, u bilan gaplashish istagi paydo bo'ladimi, yoki ehtimoliy suhbatdan qochishni istaysizmi?

Tanish do'stlaringiz ko'pmi?

Nima deb o'ylaysiz, tanishlaringiz siz bilan muloqotdan zavq olishadilarmi?

Zaruriyat yuzasidan notanish kishilar bilan oson muloqotga kirisha olasizmi?

Telefonda uzoq gaplashasizmi (do'stlaringiz, tanishlaringiz, hamkasblaringizga qaraganda)?

Sizda ba'zan shunday holat bo'ladimi: masalan, jamoa bilan doimiy muloqot qilishdan charchagansiz, yolg'iz o'zingiz qolishni istaysiz, ammo bir necha soniya vaqt o'tmasdan, siz yana kishilar va do'stlaringiz bilan muloqot qilishga ehtiyoj his qilasizmi?

Ba'zan tanishlaringiz haqida o'ylaganingizda ular bilan gaplashish istagi paydo bo'ladimi va suhbatning lozim bo'lgan mavzusi ham topiladimi?

II

O'quvchilar bilan muloqotga kirishish istagida doimiy ehtiyojni his qilasizmi?

Ishdan bo'sh vaqtlaringizda bolalar va o'quvchilaringiz haqida o'ylaysizmi?

Sizda shunday holat bo'ladimi: masalan, o'qigan kitobingiz haqida yoki ijtimoiy hayotda ro'y bergan biror taassurotli hodisa haqida o'quvchilaringizga aytib berish, o'z mulohazalaringizni bildirish istagi paydo bo'ladi? Bu holatingizni batafsilroq sharhlab bering.

Bolalar, sinf, ular bilan muloqot qilish haqida o'ylaganingizda sizda birdaniga o'qitish, tarbiyalash istagi paydo bo'ladimi?

O'quvchilarga ta'til berilgan paytlarda ular bilan muloqot qilish istagi sizda paydo bo'ladimi?

Sizning ishchanlik faoliyatingizga, o'quvchilar bilan bo'lajak muloqot jarayonini qanday tashkil etish va ular haqida o'yla-shingiz ta'sir etadimi, nima deb o'ylaysiz?

O'quvchilar jamoasi bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlar oldidan maktabga kelganingizda siz qanday taassurotni his etasiz? Batafsil tahlil qiling.

Ma'lumki, tanaffus payti - ta'lim muassasasi hayotida sershovqin payt. Bu vaqtda sizni qanday his-hayajon qamrab oladi: befarqlik, asabiylashish holati, charchoq va toliqish, o'quvchilarni kuzatish va ayrimlariga tanbeh berish istagi, bu ko'rinishdan qoniqish hissi?

Dars oldidan o'qituvchilar xonasidasiz: sinf jamoasi bilan bo'lajak muloqot haqida o'ylaysizmi, bu o'y va fikrlar ishchanlik kayfiyatingizga qanday ta'sir etadi?

Sinfga kirib kelishingiz, o'quvchilar bilan salomlashish, umuman darsning boshlanishi, ushbu vaziyatlar sizga qanday ta'sir etadi (tez harakat qilishga da'vat etadi, ishchanlik kayfiyatini uyg'otadi, tetiklantiradi, ko'ngillarga yaxshi kayfiyat bag'ishlaydi, umuman ta'sir qilmaydi va hokazo.)?

Dars jarayonida o'zlashtirmovchi va intizomsiz o'quvchilarga nisbatan asabiylashish holatingizni oson bartaraf eta olasizmi?

Siz uchun o'quvchilar bilan dars jarayoni qiziqarlimi, yoki o'zingizni ko'proq betaraf his qilasizmi?

Sinf jamoasi bilan munosabatlar yo'lga qo'yilmasa, o'zingizni qanday his qilasiz: qayg'urasiz, munosabatni yaxshilashga urinasiz, befarqsiz, o'z aytganingizni majburlab bajartirasiz, o'quvchilar fikrini ham ma'qullaysiz?

Dars jarayoni yaxshi o'tganidan qoniqishni his qilasizmi? Bu sizning ishchanlik kayfiyatingizga ta'sir etadimi, o'quvchilar bilan muloqot qilish zaruriyatini keltirib chiqaradimi?

O'quvchilaringizni ko'chada, mahallada ko'rib qolgan paytlaringizda, ular bilan suhbatlashish istagi paydo bo'ladimi?

Transportda, ko'chada yurgan betaraf vaziyatlaringizda o'quvchini kuzatib, uning ruhiy holatini tushunish istagi paydo bo'ladimi?

Sinfda dars o'tish davomida siz uchun ma'lum bo'lgan holatni tahlil qiling: o'quvchilarni tushunishga intilish, ularning kayfiyatini va ruhiy kechinmalarini his qilish, sinf jamoasining kayfiyatidan qat'iy nazar belgilangan dars rejasini amalga oshirish.

Darsga tayyorlanayotgan paytingizda yangi mavzuni o'rganish bo'yicha turli pedagogik texnologiyalarni tanlash bilan bir qatorda, o'quvchilar bilan muloqotga kirishish variantlarini ham o'ylab olasizmi?

O'quvchidan jahlingiz chiqsa, sizning asabiylashgan holatingiz uzoq vaqt davom etadimi?

O'qituvchilik kasbingizni o'zgartira olarmidingiz? Agarda o'zgartirsangiz, qaysi kasbni tanlagan bo'lardingiz?

III

O'quvchilar bilan odatiy, nisbatan barqaror pedagogik muloqot usullari sizda shakllanganmi yoki yo'qmi: uni tahlil qiling?

Siz tanlagan muloqot usullari pedagogik faoliyatingizda sizga qanchalik yordam beradi deb o'ylaysiz?

Siz o'zlashtirgan muloqot usullari dars jarayonida paydo bo'ladigan kutilmagan vaziyatlarda qanday ahamiyatga ega?

Siz odamlar bilan kundalik muloqot qilish va sinf jamoasiga dars o'tish davomida o'quvchilar bilan bo'ladigan muloqotni farqlay olasizmi? Agar farqlasangiz, bu farqlar nimalardan iborat?

Sinfdagi pedagogik muloqotingiz paytida odamlar bilan kundalik muloqotdan farqli nimalar paydo bo'ladi?

Sinf jamoasi bilan pedagogik muloqot usullarini, ba'zan kishilar bilan odatiy kundalik muloqot qilish vaziyatiga ko'chirgan holatlaringiz bo'ladimi? Tahlil qiling.

O'tkazilgan o'z-o'zini kuzatish asosida, o'zingiz uchun dilkashlik xususiyatlarini kasbiy fazilat sifatida ahamiyatini aniqlang, shunda siz o'quvchilar bilan muloqot jarayonida pedagogik faoliyatingizdagi asosiy kamchiliklardan kelib chiqqan holda o'zingiz uchun "Kommunikativ jihatdan o'z-o'zini tarbiyalashning individual-tipologik dasturi"ni tuzishingiz mumkin. Ushbu dastur - kasbiy fazilat sifatida o'qituvchida dilkashlik va xushmuomalalikni rivojlantirish dasturi (o'quvchilar bilan muloqotga kirishish darajasi past bo'lganida) bo'la oladi hamda o'quvchilar bilan muloqotda salbiy ko'rinishlarni bartaraf etish (siqqlik, tortinchoqlik, keskinlik va hokazo), kasbiy-kommunikativ ko'nikma va malakalarni qisqa muddatda shakllantirishga zamin yaratadi.

Kommunikativ jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash tizimi individual, berilgan tavsiyalar inobatga olingan holda ishlab chiqilgan bo'lishi kerak. Tabiiyki, muloqotga oid ko'p narsalarni har qanday o'qituvchi o'zining shunchaki sog'lom tafakkuri va tajribasi bilan ishlab chiqishi mumkin. Masalan, boshqalar bilan muloqotda tabiiy noqulaylikni his qiladigan odamlar, bunday muloqotdan keyin o'z tajribasini ongli ravishda orttirishi, psixologik to'siqlarni ma'lum bir maqsadni ko'zlab bartaraf etishi lozim. Buning uchun yosh o'qituvchi turli seminarlarda, yig'ilishlarda, o'qituvchilar davrasida ko'proq chiqish qilishga intilishi, hamkasblari va kishilar bilan muloqot qilishning har bir imkoniyatidan foydalanishi kerak. Masalan, birorta muammo haqida bir nechta hamkasblaringiz bilan gaplashish vazifasini qo'ying. YOshi ulug', tajribali o'qituvchilarga o'zingizni qiziqtirgan muammoli savollar bilan murojaat qiling, do'kon sotuvchisining xaridorlar bilan muomalasidagi hatti - harakatini sharhlab bering va hokazo. Ko'chada yo'lovchining savoliga javob berganingizda, u bundan qoniqish hosil qilganini tushunishga harakat qiling. Har safar darsga tayyorgarlik ko'rib, yangi materialni tushutirishda nafaqat pedagogik vositalar va metodlarni qanday qo'llashni, balki sinf jamoasi bilan qanday muloqotga kirishish haqidagi fikr xayolingizni band qilsin. O'quvchilar bilan maktabdan tashqari ta'lim va tarbiya jarayonida muloqot qilish haqida o'ylang. Sizga ajoyib taassurot qoldirgan, yaxshi kayfiyat bag'ishlagan muloqotdagi vaziyatlarni aslo unutmang. O'quvchilar bilan muloqotdagi ba'zi muvaffaqiyatsizliklarni tahlil qilishga urining. Xatolaringizni tan oling va ko'ra biling, sizga qoniqish bag'ishlashi uchun navbatdagi muloqotlarni qanday tashkil qilishni o'ylang.

Sizga muloqotda noliyiq inson ekanligingizni aytishsa, aslo ruhiy tushkunlikka tushmang. Xulqingiz, xatti-harakatlaringiz, hayot va ish tajribangiz bilan shaxsiy xususiyatlaringiz buning aksi

ekanligiga, muloqotda dilkashlik va xushmuomalalilik fazilatlarini sizda mavjudligiga o'zingizni ishonitirishga harakat qiling. Tajribalar asosida o'z kasbiy holatingiz ustida tinimsiz ishlash, muloqotda dilkashlikni kasbiy jihatdan ahamiyatli xususiyatlarini rivojlantirish, kommunikativ qobiliyatlarni takomillashtirish, pedagogik kasbiy ko'nikma va malakalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Agarda ta'lim va tarbiyadan ko'zlangan maqsad shaxsning shaxsiga ijobiy ta'siri ekan, demak, aynan o'quvchilar bilan o'zaro hamkorlik sharoitida o'qituvchi ularning ma'naviy dunyosiga kirib borishi kerak.

Quyidagi ko'rsatkichlar asosida o'zingiz yoki kasbdoshlaringizning darsini tahlil qiling, keyin esa o'zingizni yoki kasbdoshingizni sinf jamoasi bilan muloqotiga yakuniy tavsif bering:

Sinfga kirish (tetik, ishonchli, shaxdam, ishonchsiz, bo'sh).

Muloqotning boshlang'ich bosqichida o'zini erkin his etish, umumiy kayfiyat (tetik, barkamol, betaraf, siqiq, ishonchsiz).

Kommunikativ kayfiyatga tavsif (muloqotga har taraflama mukammal tayyorgarlikni ta'riflash, yoki ifodalanadigan kommunikativ kayfiyatning yo'qligi).

Kommunikativ tashabbusni shaxdam namoyon qilinishi, faoliyatga yaxshi kayfiyat bilan kirishish, bu kayfiyatni sinfga «yuqtira olish», darsning ko'tarinki ruh va neytral boshlanishi; yoki ruhan toliqqanlik, muloqotni tashkil qilishda tashabbusning yo'qligi.

Darsda zarur (umumiy, butun dars davomida, bosqichma-bosqich, ba'zi vaziyatlarda) bo'lgan o'qituvchiga xos ruhiy kayfiyatni yarata bilish.

Dars jarayonida va o'quvchilar bilan muloqot davomida o'z ruhiy hissiyotini boshqara olish (barqaror ruhiy holat, dars davomida yuzaga keladigan vaziyatlarga muvofiq tarzda o'zini boshqara olish qobiliyati, kayfiyatning buzilishi, o'z ijodiy kayfiyatini boshqarishda beqarorlik).

Dars jarayonida tashkil qilingan muloqot xarakteri (uyg'un, sermahsul, engil, rasmiy; yoki majburiy, zo'rma-zo'raki muloqot).

Ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni hal etish, o'quvchilar bilan o'zaro munosabatlarni tashkil qilish uchun muloqotni boshqarish samaradorligi (tezkorlik, nazokatlilik, muloqotda o'z shaxsiy uslubi samaradorligini his qilish, o'zaro muloqot va ta'sir o'tkazish metodlari birligini tashkil qila olish malakasi; yoki muloqotdan ta'lim-tarbiyaviy ta'sir quroli sifatida etarlicha foydalana olmaganlik).

Nutq (yorqin va jarangdor; obrazli va intonatsiyali; chuqur hissiyotga berilish bilan; oddiy va betaraf; bosiq va vazmin gapirish; yoki ifodaliligi kam, ta'sirchanlikning yo'qligi; betaraf; yo'riqnomaviy- idoraviy).

Mimika (ifodali, tetik va dadil, yorqin ko'rinishga ega bo'lish, tashqi ko'rinishning pedagogik maqsadga muvofiqligi, his tuyg'ularga boy, bosiq va vazmin ko'rinishni yuzda aks etishi).

Pantomimika (ifodali va ta'sirchan harakat, yoqimli inson, sevimli ustoz sifatida o'zligini namoyish eta olish, his tuyg'ularga boy, bosiq va vazmin bo'lish, betaraf, beo'xshov harakatlardan saqlanish).

Ushbu tahlilga yakun yasab, o'zingiz uchun foydali bo'lgan xulosalar chiqaring, o'zingizda mavjud bo'lgan kamchiliklarni aniqlab, ularni bartaraf etishga harakat qiling. Pedagogik faoliyatingizda ijodiy muloqot madaniyati va texnologiyasini shakllantirish bo'yicha maxsus tizim bilan ishlang, ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan trening, dilkashlik va xushmuomalalilikni shakllantiruvchi o'zingiz uchun maxsus mashqlar tizimini yarating.

MAVZU № 10. HARBIY RAHBAR FAOLIYATIDA PEDAGOGIKANING METODOLOGIK ASOSLARI

Ma'ruza rejasi:

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga harbiy pedagogikaning predmeti, maqsadi va vazifalari haqida tushuncha berish. Harbiy-pedagogik jarayonning o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot berish. Harbiy pedagogikaning ilmiy tadqiqot metodlarini o'rgatish.

O‘quv savollari:

1. Harbiy pedagogikaning predmeti, maqsadi va vazifalari.
2. Harbiy-pedagogik jarayonning o‘ziga xos xususiyatlari.
3. Harbiy pedagogikaning ilmiy tadqiqot metodlari.

Tayanch so‘z va iboralar:

Pedagogika, harbiy pedagogika, tarbiya, ta’lim, ma’lumot, rivojlanish, ruhiy tayyorgarlik, mustaqil tarbiya, mustaqil ta’lim, bilim, ko‘nikma, malaka, harbiy pedagogikaning asosiy vazifalari. Harbiy pedagogik jarayon, harbiy pedagogik jarayonning mazmuni, tizimi, xususiyatlari. Pedagogik kuzatish metodi, suhbat metodi, harbiy xizmatchilar amaliy faoliyatini o‘rganish, tet - so‘rovnomalar metodi, hujjatlarni tahlil qilish metodi, pedagogik eksperiment metodi, statistika ma’lumotlarini tahlil qilish metodi, matematika va kibernetika metodlari.

1. Harbiy pedagogikaning predmeti, maqsadi va vazifalari.

Mustaqil O‘zbekistonimizda islohotlar tobora keng quloq yoymoqda. Hayotimizning barcha jabhalarida, jumladan yosh avlod ta’lim-tarbiyasida ham keskin o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda. Tariximizni, ma’naviyatimizni qayta tiklash, yanada boyitish borasidagi harakatlar, ta’lim-tarbiya, kadrlar tayyorlash yo‘lidagi tub o‘zgarishlar shular jumlasidandir. Bu ishlar bejiz amalga oshirilayotgani yo‘q. CHunki har qanday mamlakatning ravnaqi halqning bilimdonlik saviyasi, ma’naviy darajasiga bog‘liq. SHu munosabat bilan mamlakatimiz birinchi prezidenti I. Karimov quyidagi so‘zlarni aytadi: “Kelajagi buyuk davlat eng birinchi navbatda bo‘lajak fuqarolarining madaniyati, ma’lumoti va ma’naviyati haqida g‘amxo‘rlik qilmog‘i zarur”.

O‘zbekiston Respublikasining “Xalq ta’limi” to‘g‘risidagi Qonuni, “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”ning qabul qilinishi ana shu g‘amxo‘rlikdan darak berib turibdi.

Har sohada bo‘lgani kabi, harbiy mutaxassislar tayyorlashda ham katta ijobiy o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Ofitser kadrlarga qo‘yiladigan talablar oshib bermoqda. CHunki hozirgi ofitser faqat ma’lum bir sohada chegaralangan bilimlar egasi bo‘lgan tor ixtisosli mutaxassis emas, balki chuqur intellektual qobiliyatga ega bo‘lgan, keng dunyoqarashli, yuksak madaniyatli va ma’naviyatli inson, o‘z bilimi, shaxsiy namunasi bilan o‘z bo‘ysunuvchilariga tarbiya va ta’lim bera oladigan pedagog bo‘lishi zarur.

Ofitser ta’lim-tarbiya borasida qanday bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishi, nima qilishi, qanday yo‘l tutishi, nimalarga e’tibor berishi lozim? Bu va shu kabi boshqa savollarga ma’lum darajada harbiy pedagogika fani javob beradi.

“Harbiy pedagogika” qanday fan, nimani o‘rgatadi, degan savolga javob topishdan oldin “pedagogika” fani bilan qisqacha tanishib o‘tish lozim.

Kishilik jamiyatining qadimiy ibtidoiy, ya’ni boshlang‘ich davrida odamlar tayyor mahsulotdan foydalanishgan. Ovchilik, keyinchalik esa dehqonchilik va turli-tuman hunarmandchilikning rivojlanishi odamlar mehnat tajribasining oshishiga olib kelgan. Mehnat faoliyati borgan sari murakkablasha borib, odamlarning shaxs sifatida shakllanishida va kishilik jamiyatining rivojlanishida muhim rol o‘ynay boshladi. Mehnat odamlarning tarbiyasiga ta’sir ko‘rsatib, tarbiyani hayotiy zaruriyat qilib qo‘yadi. Odamlarning mehnat ko‘nikmalari yosh avlodga meros bo‘lib qola boshladi. Endi tarbiya mehnat faoliyatining, mehnat tajribasining mahsuliga bevosita bog‘liq bo‘lib qoldi. SHu tariqa ijtimoiy hayotda orttirilgan tajribalarni quyi avlodga o‘rgatish ehtiyoji tug‘ildi. Tajribalarning to‘planishi natijasida ta’lim-tarbiyaning dastlabki omillari vujudga keldi. Tabiat, ijtimoiy hayot haqidagi tajribalar asosida ma’lum bilimlar boyib bordi.

Oldiniga bola tarbiyasi kattalar tomonidan bevosita mehnat faoliyatida amalga oshirilgan bo‘lsa, jamiyat rivojlana borgan sari bunday yo‘l talabga javob bermay qo‘ydi. Endi tarbiya bilan

bilimdon, tajribasi etarli odamlar shug‘ullana boshladi. Ta’lim-tarbiya ishlari bilan shug‘ullanuvchi tabiyachilar kasb-hunar homiylari sifatida ajralib chiqq boshladilar. Ularning ta’lim-tarbiya borasidagi faoliyatlari va to‘plagan tajribalaridan o‘rinli foydalanishlari pedagogika fanining vujudga kelishiga olib keldi. Mashg‘ulotlar tobora tashkiliy shakllarga, ko‘rinishlarga ega bo‘lib bordi. SHu asnoda dastlabki maktab ko‘rinishidagi muassasalar vujudga keldi, taraqqiy etdi. SHunday qilib, pedagogika ta’lim-tarbiyaning maqsad va vazifalari, ularning mazmuni, usullari hamda tashkil etish shakllari haqidagi ma’lumot beruvchi fanga aylandi.

“Pedagogika” atamasi qadimgi yunon tilidan kirib kelgan bo‘lib, bola etaklovchi mazmunini bildiradi. Eramizdan oldingi III – I asrlarda qadimgi YUnonistonda quldorlarning bolasini ovqatlantiradigan, sayr qildiradigan, maktabga olib boradigan tarbiyachi-qullar “pedagog” deb atalgan.

Keyinchalik bu atamaning ma’nosi birmuncha o‘zgardi. Maxsus tayyorgarlik ko‘rgan va ta’lim-tarbiya bilan shug‘ullanadigan shaxslar «pedagog» deb atala boshladi. Ko‘p vaqtlar mobaynida pedagogika fan sifatida faqat o‘shib kelayotgan yosh avlodning tarbiyasini o‘rganadi, deb qarab kelingangan. Ammo hayot amaliyoti tarbiyaning umumiy prinsiplari faqat bolalar tarbiyasiga emas, balki katta yoshdagilar tarbiyasiga ham taalluqli ekanligini ko‘rsatdi. SHuning uchun ham keyingi paytlarda pedagogikaga yosh avlodga va katta yoshdagi odamlarga ta’lim-tarbiya berish qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan sifatida qaralmoqda.

Hozirgi kunga kelib, pedagogika alohida fan sifatida taraqqiy etgan bo‘lib, o‘zining bir necha mustaqil tarmoqlariga ega. Jumladan, maktabgacha tarbiya pedagogikasi, umumiy ta’lim pedagogikasi, oliy ta’lim pedagogikasi, pedagogika tarixi, kasb pedagogikasi, maxsus pedagogika – defektologiya (surdopedagogika – kar va soqov bolalarni o‘qitish va tarbiyalash; tiflopedagogika – ko‘zi ojiz bolalarni o‘qitish; oligofrenopedagogika – aqliy rivojlanishdan orqada qolgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalash; logopediya – nutqi yaxshi rivojlanmagan bolalarni o‘qitish) va boshqalar.

Hozirgi kunda “harbiy pedagogika” pedagogika fanining alohida tarmog‘i sifatida boshqa fanlar bilan hamkorlikda taraqqiy etmoqda.

Harbiy pedagogika askarlar va harbiy jamoalarga ularda doimiy yuksak jangovar tayyorgarlikka ega bo‘lishlari, tinchlik davrida va urush sharoitida o‘z harbiy burchini muvaffaqiyatli bajarishlari uchun yuksak ma’naviy, siyosiy va jangovar xislatlarni, jangovar mahoratni shakllantirish, aqliy va jismoniy kuchlarini rivojlantirish, ma’naviy-ruhiy tayyorgarligini amalga oshirishning pedagogik qonuniyatlarini o‘rganuvchi fandir.

Harbiy pedagogikaning ob’ekti shaxsiy tarkibni o‘z xizmat va jangovar vazifalarini bajarishga tayyorlash jarayonidan iborat; uning predmeti (mazmuni) sifatida askarlarning jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarligi jarayonining pedagogik qonuniyatlari xizmat qiladi.

Harbiy pedagogikaning asosiy tushunchalari quyidagilardan iborat:

Tarbiya – ilmiy dunyoqarash, ma’naviy-ma’rifiy tushunchalar, axloqiy munosabatlar, jangovar va kasbiy xislatlar, borliqqa estetik munosabat, jismoniy va ruhiy kuchini rivojlantirish maqsadida askarning ongi, ruhiyati, irodasiga maqsadli, belgilangan tizim asosida pedagogik ta’sir ko‘rsatishdir.

Ta’lim – maxsus tayyorlangan kishilar rahbarligida askarlarni xizmat va jangovar vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishlari uchun zarur bilim, ko‘nikma va malakalar bilan maqsadli va belgilangan tizim asosida qurollantirish jarayonidir.

Ma’lumot – ta’lim-tarbiya natijasida egallangan va tizimga solingan bilim, hosil qilingan ko‘nikma va malakalar hamda shakllangan dunyoqarashlar majmuidir.

Rivojlanish – askarning aqliy va jismoniy imkoniyatlarining bajarilishi lozim bo‘lgan vazifalar xususiyatlari va harbiy xizmat sharoitlariga muvofiq maqsadli takomillashuvi jarayonidir.

Ruhiy tayyorgarlik – harbiy burchini bajarish, turli sharoitlarda qo‘yilgan vazifalarni ado etish uchun askarning doimiy ichki tayyorligi va yuksak hissiy-irodaviy turg‘unligini ta’minlash bo‘yicha maqsadli ravishda unda ruhiy xislatlarni shakllantirish jarayonidir.

Mustaqil tarbiya – askarning ijtimoiy va xizmat burchini muvaffaqiyatli ado etishi uchun zarur bo‘lgan xislatlarni o‘zida shakllantirish va rivojlantirish bo‘yicha maqsadli ongli faoliyatidir.

Mustaqil ta'lim – askarning bilim, ko'nikma va malakalarni egallash, chuqurlashtirish va takomillashtirish bo'yicha maqsadli mustaqil ishidir.

Bilim – borliq, voqea va hodisalarning, ularning aloqa va munosabatlarining inson ongida namoyon bo'lishidir.

Ko'nikma – ish-harakatlarning puxta egallanganligi, avtomatlashgan tarzda bajarilishidir.

Malaka askarning o'z vazifalarini bajarishga tayyorlik darajasini ko'rsatadi hamda bilim va ko'nikmalaridan samarali foydalanishda, ularni yangi va murakkab sharoitlarda to'g'ri va muvaffaqiyatli qo'llay olishida namoyon bo'ladi.

Hozirgi kunga kelib askarlar va harbiy jamoalarni tayyorlash, harbiy qismlar va bo'linmalarining jangovar tayyorgarligini oshirishda ofitserlarning, komandir va tarbiyachilarning harbiy-pedagogik bilimlari darajasiga qo'yilayotgan talablar tobora oshib bormoqda. SHu bilan birga harbiy pedagogikaning vazifalari doirasi ham kengayib bormoqda.

Harbiy pedagogikaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

harbiy-pedagogik jarayonning mohiyati, xususiyatlari va qonuniyatlarini va uning tarkibiy qismlari bo'lmish ta'lim, tarbiya, ruhiy tayyorgarlik, rivojlanish, mustaqil tarbiya, mustaqil ta'lim olish jarayonlarini o'rganish;

jamiyatda va Qurolli Kuchlarda ro'y berayotgan o'zgarishlar asosida, shuningdek jangovar texnika va qurol-yarog'ning takomillashuvi, jangni olib borish usullari, shaxsiy tarkibdagi miqdor va sifat o'zgarishlari, jangovar tayyorgarlikni kuchaytirish vazifalaridan kelib chiqib ta'lim va tarbiya prinsiplarini aniqlash, shakllari va metodlari rivojlantirib, takomillashtirib borish;

- turli toifadagi harbiy xizmatchilar bilan turli sharoitlarda ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshirishda ta'lim va tarbiya prinsiplari talablarini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharoitlarini aniqlash va asoslash;

- qo'shin turlarining, turli ixtisoslikdagi harbiy mutaxassislarni tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib ta'lim va tarbiya metodlari tizimini ishlab chiqish va takomillashtirib borish;

- ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etish shakllarini takomillashtirish va rivojlantirish, askarlar va harbiy jamoalar ta'limi va tarbiyasi darajasini aniqlash, tekshirish va baholashning samarali yo'llarini tadqiq qilish;

- harbiy-pedagogik jarayonning rivojini bashorat qilish rejalashtirish;

- didaktik tadqiqotlarning markaziy muammosi sifatida askarlar bilish faoliyatini faollashtirish, alohida olingan askarlar va harbiy jamoalarning yuksak harbiy-professional tayyorgarlik darajasiga ega bo'lish vaqtini qisqartirish yo'llarini, usullarini va vositalarini izlash va ularni qo'llash;

- harbiy jamoalarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish va ta'lim-tarbiya jarayonida ularni hisobga olish;

- jangovar tayyorgarlik va harbiy intizomni, askarlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ma'naviy-axloqiy kamolotga erishish yo'llarini o'rganish;

- harbiy xizmatchilar va harbiy jamoalar o'rtasida musobaqa tashkil etishning pedagogik shartlarini aniqlash;

- jamoani jipslashtirish, unda nizom talablariga xos o'zaro munosabatlarni, sog'lom ruhiy muhit va ijtimoiy fikrni shakllantirish metodlarini o'rganish va boshqalar.

SHuningdek, ofitserlar, shartnoma bo'yicha harbiy xizmatchilarning rahbarlik, o'qituvchilik va ustozlik faoliyatidan kelib chiqib, harbiy pedagogika uchun quyidagi vazifalar ham muhim o'rin egallaydi:

harbiy-pedagogik jarayonda ularning o'rnini aniqlash;

ularda pedagogik madaniyat va pedagogik mahoratni shakllantirish yo'llarini, mazmuni va uslublarini ko'rsatish;

hurmat qozonish yo'llari va mohiyatini ochib berish;

ilg'or pedagogik tajribani o'rganish va umumlashtirish, harbiy-pedagogik tadqiqotlar olib borish uslublarini ishlab chiqish.

2. Harbiy-pedagogik jarayonning o'ziga xos xususiyatlari

Harbiy-pedagogik jarayon murakkab ijtimoiy hodisadir. Uning mohiyati harbiy mutaxassislarini, bo'linma va qismlarni mamlakatni qurolli himoya qilish, hozirgi zamon urushi sharoitida jangovar harakatlarni muvaffaqiyatli olib borishga tayyorlash bo'yicha komandirlar, boshliqlar, tarbiyachilarning maqsadli tashkiliy va ta'lim-tarbiyaviy faoliyati bilan belgilanadi.

Harbiy-pedagogik jarayon – komandirlar (boshliqlar) va bo'ysunuvchilarning ikki tomonlama faol faoliyati bo'lib, uning doirasida nafaqat askarlarning harbiy mahorati shakllantiriladi, balki o'zida ma'naviy-axloqiy xislatlarni mujassam etgan, aqlan va jismonan etuk, ijtimoiy faol komil inson shaxsi tarbiyalanadi.

Harbiy-pedagogik jarayonning asosini jangovar, ijtimoiy-siyosiy, ruhiy tayyorgarlik va ma'naviy-axloqiy tarbiya tashkil etadi.

Harbiy-pedagogik jarayonning yo'nalishi va mazmuni ijtimoiy hodisa sifatida bir qator omillarga bog'liq bo'ladi.

Avvalambor, askarlar ta'limi va tarbiyasi jarayoni mamlakatdagi ijtimoiy tizimga bog'liq. Ta'lim prinsiplarining mohiyati va mazmuni ham ana shu talablardan kelib chiqadi.

Harbiy-pedagogik jarayonning mazmuni shuningdek mamlakatning iqtisodiy salohiyati, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasiga ham bog'liqdir. Mamlakat iqtisodi qanchalik taraqqiy etgan bo'lsa, Qurolli Kuchlar moddiy-texnik asosi ham shunchalik rivojlanadi, zamonaviy qurol-yarog', texnika bilan ta'minlanganlik darajasi ortadi. Harbiy-texnik omil ta'siri ostida ta'lim va tarbiyaning mazmuni, shakl va metodlari o'zgarib, takomillashib boradi.

Harbiy-pedagogik jarayon o'zining ma'lum tizimiga ega. Odatda, u ikki bosqichga, ya'ni askarlarning yakka tayyorgarligi va bo'linmalar tayyorgarligiga bo'linadi va bu ikki bosqich o'zaro uzviy bog'liq bo'ladi.

Harbiy-pedagogik jarayonning xususiyatlaridan yana biri shuki, u rejadagi mashg'ulotlardan tashqari, qo'shin xizmati, komandirlar (boshliqlar) tomonidan shaxsiy tarkib bilan o'tkaziladigan tarbiyaviy tadbirlarni ham o'z ichiga oladi.

SHunday qilib, harbiy-pedagogik jarayon – o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan murakkab, ko'p qirrali, rivojlanuvchan jarayon bo'lib, u askarlarni va bo'linmalarni Vatanni qurolli himoya qilish, hozirgi zamon urushi sharoitida jangovar harakatlarni muvaffaqiyatli olib borishga tayyorlash bilan bog'liq aniq vazifalarni hal qilishga qaratilganidir.

Harbiy-pedagogik jarayonning xususiyatlari yana quyidagilar bilan ifodalanadi:

Harbiy mehnat, harbiy mahoratni sabot bilan egallash, Vatanni himoya qilish har bir harbiy xizmatchining xizmat burchidir. Bu O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida, "Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risida"gi Qonunda, Harbiy qasamyodda va umumharbiy nizomlarda qonuniy asosda belgilab qo'yilganidir.

Harbiy qasamyod va nizomlar talablariga ko'ra, askar o'z mehnati sifati uchun qonuniy asosda javobgardir. Harbiy mutaxassislikni egallashga, o'z xizmat vazifalarini bajarishga nisbatan mas'uliyatsiz munosabat Vatan oldidagi o'z burchini bajarishdan bo'yin tovlash sifatida baholanishi mumkin.

Harbiy-pedagogik jarayonning muhim xususiyatlaridan yana biri shundan iboratki, askarlar egallaydigan bilim, ko'nikma va malakalar, nazariy bilim, tushunchalar va qoidalar tizimi ularning kundalik xizmat faoliyati uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, harbiy-pedagogik jarayon askarlarning xizmat faoliyati bilan chambarchas bog'liq ravishda amalga oshiriladi va yaqqol ko'rinib turuvchi amaliy mazmunga ega bo'ladi. Askar mashg'ulotlar jarayonida egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini jangovar navbatchilikni o'tash, turli xizmat vazifalarini bajarish vaqtida qo'llaydi. Bu, albatta, bir tomondan bilim, ko'nikma va malakalarning puxta bo'lishini talab qilsa, boshqa tomondan ularning mustahkamlanishiga yordam beradi.

Harbiy-pedagogik jarayonning xizmat faoliyati bilan bog'liqligi uning qism va bo'linmalar jangovar tayyorgarligiga putur etkazmagan holda oqilona tashkil etishni taqozo etadi. Demak, harbiy-pedagogik jarayon qo'shinlarning doimiy jangovar tayyorgarligi sharoitida amalga oshiriladi va uni ta'minlashga qaratilgan bo'ladi.

Harbiy-pedagogik jarayonning yana bir muhim xususiyati shundan iboratki, ta'lim-tarbiya jarayoni askardan tobora ko'proq aqliy, jismoniy va ruhiy zo'riqishni talab qilmoqda. Bu zamonaviy harbiy texnika va qurol-yarog'larning murakablashib borishi, xizmat muddatining qisqarishi, jahondagi harbiy-siyosiy vaziyatning keskinlashib borayotganligi bilan ifodalanadi.

Harbiy-pedagogik jarayonning o'ziga xos xususiyati bo'linmada xizmat qilayotgan harbiy xizmatchilarning turli bilim va umumta'lim tayyorgarlik darajasiga ega ekanligi bilan ham ifodalanadi. Chunki bir bo'linmada oliy, o'rta-maxsus, o'rta va hatto tugallanmagan o'rta ma'lumotli askarlar xizmat qilishi va ta'lim olishi mumkin. Askarlarning umumta'lim darajasidagi bunday tafovut ta'lim jarayonini tashkil etishda ko'proq yakka tartibda yondashishni, alohida ta'lim dasturlarini ishlab chiqishni taqozo qiladi

3. Harbiy pedagogikaning ilmiy tadqiqot metodlari

Har qanday fan fan sifatida o'zining ilmiy tadqiqot metodlariga ega. Bu metodlar orqali u o'z mazmunini boyitib, yangilab boradi.

Harbiy pedagogika o'z mazmunini boyitish va yangilash maqsadida mavjud pedagogik hodisa va jarayonlarni uning maqsadi va vazifalariga muvofiq keladigan metodlari bilan o'rganadi. Shu ma'noda harbiy pedagogikaning ilmiy-tadqiqot metodlari harbiy xizmatchilarga ta'lim va tarbiya berishning real jarayonlariga xos bo'lgan ichki aloqa va munosabatlarni tekshirish, bilish yo'llari, metodlari, vositalari majmui tushuniladi.

Hozirgi kunda harbiy pedagogikada quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanilmoqda.

Pedagogik kuzatish metodi. Pedagogikaning mazkur metodi ta'lim-tarbiya jarayonining amaldagi holati bilan tanishish, ularning sabab-oqibatlarini bilish, askarlarning bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari, ularning intizomi va o'zaro munosabatlaridagi o'zgarishlarni hisobga olish va tegishli pedagogik ta'sir ko'rsatish yo'llarini belgilash maqsadida qo'llaniladi. Bu metod tadqiqotchining pedagogik tajribaning muayyan bir tomoni va hodisalarini biror maqsadni ko'zda tutib idrok etishni tashkil qiladi. Bunda kuzatishlarning davriyligi va soni, kuzatish ob'ekti, vaqti, pedagogik vaziyatlarni kuzatish uchun belgilangan ko'rsatmalar va boshqa ma'lumotlar hisobga olinadi.

Suhbat metodi. Ta'lim-tarbiya jarayonini yaxshilash yoki yaratilgan ilmiy farazlarning qanchalik to'g'ri ekanligini aniqlash maqsadida suhbat metodidan foydalaniladi. Suhbat metodidan samarali foydalanish uchun tadqiqotchi oldindan reja tuzadi, suhbat olib borish vaqti, joyi, yo'llarini belgilaydi, so'ngra suhbat natijalarini tahlil qiladi va tegishli xulosalar chiqaradi. Suhbat davomida tadqiqotchining suhbat olib borish va uni kerakli tomonga yo'naltira olishni bilishi, suhbatdoshining ruhiy holatiga qarab suhbat ohangini moslashtirishi g'oyat muhimdir.

Bo'ysunuvchilar bilan suhbat o'tkazishga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazishda ko'zda tutilgan natijalarga erishish uchun tadqiqotchi quyidagilarga ahamiyat berishi lozim:

- suhbatdan ko'zlanadigan maqsadlarni aniq tushunish;
- suhbat davomida beriladigan savollarni oldindan belgilab olish;
- vaqti va o'tkazish joyini belgilash;
- suhbat ishtirokchilarining soni, mutaxassisligi, yoshi, qiziqishlari, jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlikdagi yutuqlari va kamchiliklari, xizmat va turmushdagi muammolari, oilaviy sharoiti haqida ma'lumotga ega bo'lish;
- suhbat uchun qulay sharoit va erkin gaplashish imkonini yaratish;
- suhbat vaqtida mahmadona va bachkana bo'lmaslik;
- suhbatdoshining kayfiyatini va ruhiy holatini hisobga olish;
- suhbat natijalarini zudlik bilan tahlil qilish, qiyoslash, tegishli xulosa chiqarish, lozim bo'lsa pedagogik jarayonga qo'shimchalar, tuzatishlar kiritish.

Harbiy xizmatchilar amaliy faoliyatini o'rganish. Bu metodning maqsadi harbiy xizmatchilarning jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlik jarayonidagi, ichki va qorovul xizmatini o'tash, turli xizmat vazifalarini bajarishdagi muvaffaqiyatlari va kamchiliklari, bo'linma va qism ijtimoiy hayotidagi ishtiroki, jamoat topshiriqlarini bajarishga bo'lgan munosabatlarini o'rganish va

boshqa muhim jarayonlarni tadqiq qilishdir. Bunday tadqiqot natijasida ularning xizmatga, jamoaga va bir-birlariga munosabatlari, bo‘linmadagi axloqiy-ruhiy holat o‘rganiladi hamda ta’lim-tarbiya jarayoniga tegishli tuzatishlar kiritiladi.

Test - so‘rovnoma metodlari. Bu metod pedagogik ilmiy-tadqiqot metodlari ichida etakchi hisoblanadi. So‘rovnoma-anketa metodi qo‘llanilganda yaratilgan ilmiy farazning yangiligini bilish, aniqlash, alohida olingan harbiy xizmatchi yoki harbiy jamoaning fikrini, qarashlarini, orzu-istaklarini bilish va tegishli xulosalar chiqarish, tavsiyalar berish maqsadida o‘tkaziladi. Test sinovlaridan ko‘zlangan maqsad esa oz vaqt ichida ko‘pchilikning bilimini aniqlash, baholashdan iboratdir.

Hujjatlarni tahlil qilish metodi. Bu metod askarlarga, harbiy jamoalarga taalluqli hujjatlarni o‘rganish, tahlil qilishni ko‘zda tutadi. Mashg‘ulotlar, mashqlar jurnallari, jangovar texnikadagi navbatchilik, otish natijalarini qayd qilish daftarlari va boshqa o‘quv va ishchi hujjatlarni o‘rganish tadqiqotchini qiziqtirayotgan jarayon va holatlarni o‘rganish, kuzatish, baholash va xulosa chiqarish imkonini beradi.

Pedagogik eksperiment metodi. Pedagogik eksperiment metodi asosan ta’lim-tarbiya jarayoniga aloqador ilmiy faraz yoki amaliy ishlarining tadbiqu jarayonlarini tekshirish, aniqlash maqsadida o‘tkaziladi.

Tajriba ishlari ta’lim va tarbiya o‘rtasidagi qonuniy aloqadorlikni aniqlash, natijalarni hisobga olish asosida yangi usullarni tadbiqu etishga, ta’lim-tarbiya samaradorligini oshirishga qaratiladi. SHuningdek harbiy-pedagogik jarayonning tuzilishini, borishini va natijalarini oldindan ko‘ra bilish imkonini beradi.

Eksperiment o‘tkazilish sharoitiga qarab uch xil bo‘ladi:

- tabiiy eksperiment;
- laboratoriya eksperimenti;
- amaliy tajriba.

Pedagogik eksperiment o‘z mazmuniga ko‘ra didaktik, tarbiyaviy, harbiy xizmat muammolari yuzasidan o‘tkazilishi mumkin.

Pedagogik eksperiment o‘tkazishga qo‘yiladigan talablar quyidagilardan iborat:

eksperimentning maqsadini, ilmiy jihatdan asoslangan farazini aniqlash va kutilishi lozim bo‘lgan natija uchun reja belgilash;

ilmiy ish yoki pedagogik faoliyat uchun aniq ob‘ekt belgilash, amalga oshirish borasida qo‘shimcha metodlarni aniqlash;

tajriba ishi o‘tkazish vaqtini va muddatini belgilash;

tajriba uchun lozim bo‘lgan material, jihozlar, asbob-uskunalar va hokazolarni tayyorlash;

eksperiment natijalarini zudlik bilan tahlil qilish, tegishli xulosalar chiqarish va tavsiyalar berish.

Statistika ma’lumotlarini tahlil qilish metodi. Bu metod pedagogik tadqiqotlarda keng qo‘llaniladi. Masalan, ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish, o‘quv qo‘llanmalari, ko‘rgazmali qurollar, o‘qitishning texnik vositalari, jangovar texnika va qurol-yarog‘ ta’minoti, kadrlar masalasi, moliyaviy ta’minot muammolari statistika ma’lumotlarini tahlil qilish metodidan foydalanib aniqlanadi.

Matematika va kibernetika metodlari. Bu metod pedagogik jarayonda hisoblash texnikasi va kibernetika mashinalari yordamida bir tildan boshqasiga tarjima qilish, dasturli ta’lim va uni mashina orqali boshqarish, o‘qitishni takomillashtirish, baholash orqali ta’lim-tarbiya samaradorligini oshirish, differensial va individual ta’lim berish kabi jarayonlarda qo‘llanilmoqda. Uning mazmuni axborot berish, dasturlashtirish, algoritmlar, boshqaruvchi tizim, model yasash singari asosiy nazariyalarda o‘zligini namoyon etadi. Jumladan, mazkur metodni pedagogikaga ham tadbiqu etish harakati kuchaytirilmoqda.

MAVZU № 11. HARBIY RAHBAR FAOLIYATIDA HARBIY DIDAKTIKA

Ma’ruza rejasi:

O‘quv mashg‘ulotining maqsadi:

Talabalarga ta’lim jarayonining mohiyati, umumiy tavsifi haqida tushuncha berish.. Askarlar ta’limi jarayonining asosiy prinsiplarini o‘rgatish. Ta’limning tashkiliy shakllari haqida tushuncha berish.. Askarlar bilimi, ko‘nikmasi va malakalarini tekshirish va baholashni o‘rgatish.

O‘quv savollari:

1. Ta’lim jarayonining mohiyati, umumiy tavsifi.
2. Askarlar ta’limi jarayonining asosiy prinsiplari.
3. Ta’limning tashkiliy shakllari haqida tushuncha.
4. Askarlar bilimi, ko‘nikmasi va malakalarini tekshirish va baholash.

Tayanch so‘z va iboralar:

Didaktika, harbiy didaktika, harbiy didaktikaning funksiyalari, ta’lim beruvchi, ta’lim oluvchi, ta’lim mazmuni. Didaktik prinsiplar; ta’limning ilmiyligi prinsipi; qo‘shinlarni jangda zarur harakatlarga o‘rgatish prinsipi; ta’lim oluvchilarning ongliligi va faolligi prinsipi; ta’limda ko‘rgazmalilik prinsipi; ta’limda tizimlilik, ketma-ketlik va izchillik prinsipi; ta’limning tushunarli prinsipi; bilim, ko‘nikma va malakalarning puxtaligi prinsipi; ta’limda jamoa bo‘lib va yakka tartibda yondashish prinsipi.

1. Ta’lim jarayonining mohiyati, umumiy tavsifi.

Qurolli Kuchlar doimiy jangovar tayyorgarligining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘linmalar, qismlarning jangovar o‘quvi, shaxsiy tarkibning harbiy mahoratidir. Bu qonuniy o‘zaro aloqadorlikni bayon etib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo‘mondoni I. A. Karimov o‘zining «Milliy armiyamiz – mustaqilligimizning, tinch va osoyishta hayotimizning mustahkam kafolatidir» nomli risolasida shunday degan: «Armiya safidagi o‘g‘lonlarimiz nafaqat jismonan baquvvat, eng zamonaviy harbiy texnika va texnologiyalarning sir-asrorlarini puxta egallagan bo‘lishi, ayni vaqtda yuksak aql-zakovati, intellektual salohiyati, mustahkam irodasi, o‘z halqiga sadoqati kabi olijanob xususiyat va fazilatlar bilan ham ajralib turishi lozim».

Askarlarga ta’lim berish jarayonining pedagogik mohiyatini harbiy pedagogikaning muhim tarkibiy qismi bo‘lgan *harbiy didaktika* o‘rganadi. Askarlar ta’limi jarayonining qonuniyatlarini tadqiq etar ekan, didaktika uning prinsiplari, shakl va metodlari, moddiy-texnikaviy vositalari va shu kabilarni belgilaydi. Sanab o‘tilgan vazifalarni hal etish davomida harbiy didaktika askarlar ta’limi jarayonining metodik tizimida o‘z aksini topuvchi nazariy modelini tuzadi. SHaxsiy tarkib ta’limining aniq (xususiy) metodikasi sifatida harbiy didaktika unga qo‘yiladigan talablarni belgilab beradi.

Harbiy faoliyat o‘zining maqsadi va tabiatiga ko‘ra harbiy xizmatchilardan uzluksiz, aniq tizim asosidagi tayyorgarlikni talab qiladi. SHuning uchun ham o‘z harbiy mutaxassisligini chuqur egallash, o‘zining bilimlari, ko‘nikmalari va malakalarini, mahoratini tinmay takomillashtirib borish har bir harbiy xizmatchining muqaddas burchi sanaladi.

Askarlar ta’limi jarayonining mohiyatini, mazmunini, metodikasini va uni tashkil etish yo‘llarini harbiy pedagogikaning tarkibiy qismi bo‘lgan *harbiy didaktika* (yunon tilida “didasko” - o‘qitaman) o‘rganadi. Askarlarga ta’lim berish jarayonini tadqiq qilar ekan, harbiy didaktika ta’lim qonuniyatlari va prinsiplarini o‘rganadi, turli shakl va metodlarni, usul va vositalarni samarali qo‘llash shartlarini asoslab beradi. SHu bilan birga u askarlar ta’limi mazmunini, uni tashkil etishni va metodikasini bashorat qiladi va takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar beradi.

Askarlar ta’limining harbiy didaktikada yoritiladigan umumiy qonuniyatlari turli o‘quv fanlarini o‘rganish jarayonida o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Bu o‘ziga xoslikni xususiy metodikalar o‘rganadi. Masalan: ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlik, taktika, jismoniy tayyorgarlik, texnik

tayyorgarlik metodikasi va boshqalar. Askarlar ta'limining umumiy nazariyasi sifatida harbiy didaktika metodikalar o'rtasidagi aloqadorlikni va turli pedagogik vazifalarni hal qilishda yagona yondashuvni ta'minlaydi. Harbiy didaktika xususiy metodikalarga tayanadi, ular to'risidagi ma'lumotlar bilan boyib boradi va shu bilan birga ta'lim jarayonining mohiyatiga chuqur kirib boradi.

Harbiy didaktika askarlar ta'limini murakkab ijtimoiy-pedagogik jarayon sifatida o'rganadi va bu jarayonning quyidagi asosiy funksiyalarini belgilaydi: *ta'limiy* (askarlarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish); *tarbiyaviy* (askarlarda o'z Vatanining qurolli himoyachisi uchun zarur shaxsiy xislatlarni tarbiyalash); *rivojlantiruvchi* (askar shaxsini komil inson sifatida rivojlantirish, yuzaga kelgan turli vazifalarni hal qilishga ijodiy yondashish malakalarini rivojlantirish) va *ruhiy tayyorlash* (askarlarda xizmat vazifalarini bajarishga va jangovar vaziyatda muvaffaqiyatli harakat qilishga ruhiy tayyorlikni shakllantirish).

Pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, askarlar ta'limi jarayoni *ta'lim beruvchi* (komandir, boshliq, o'qituvchi, instruktor)ning o'qitish, saboq berish va *ta'lim oluvchi* (bo'ysunuvchi)ning o'qish, o'rganish bo'yicha maqsadli, tizimli va hamkorlikdagi faoliyatidir. Bu jarayonda ta'lim beruvchi rahbar funksiyasini bajaradi. Uning asosiy pedagogik vazifasi quyidagilardan iborat: bo'ysunuvchilarning o'quv faoliyatini tashkil etish va unga rahbarlik qilish; o'quv materialini tizimli va ilmiy asosda bayon etish; askarlarda bilim olishga nisbatan qiziqish uyg'otish va ijobiy motivlarni shakllantirish; ta'lim oluvchilarda mustaqil bilim olish, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish malakalarini shakllantirish; harbiy mahoratni takomillashtirish; bo'ysunuvchilarning jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarligi holatini tekshirish, bilim, ko'nikma va malakalarini hamda kasbiy mahoratini baholash.

Bu vazifalarni bajarar ekan, komandir (boshliq) avvalambor, bo'ysunuvchilarning o'quv faoliyatining tashkilotchisi sifatida qatnashadi. Uning ta'siri ostida askarlar faol faoliyatga kirishadilar: tinglaydilar, kuzatadilar, zarur harakatlarni bajaradilar, o'qiydilar, yozadilar, oldilariga qo'yilgan masalalarni muhokama qiladilar, o'z mehnatlarini tahlil qiladilar va komandir (boshliq) ko'magida kerakli tuzatishlar kiritadilar. Bu faoliyat jarayonida ta'lim oluvchilar tegishli bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'ladilar. SHu bilan bir vaqtda ularning tafakkuri rivojlanadi, irodasi va xarakteri chiniqadi, ma'naviy-axloqiy va jangovar xislatlari, hissiy-irodaviy turg'unligi, jangovar vaziyatlarda harakat qilish uchun ruhiy tayyorgarligi shakllanadi.

Askarlar ta'limining muhim qonuniyatlaridan biri ta'lim jarayonini hozirgi davr talablari asosida, zamonaviy urush xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tashkil etish hisoblanadi. Fan va texnikaning rivojlanishi, Qurolli Kuchlarning zamonaviy va murakkab jangovar texnika va qurol-yarog'lar bilan ta'minlanishi, yangi ta'lim texnologiyalarining yaratilishi va boshqa shu kabi hozirgi zamonga xos o'zgarishlar ta'lim jarayonini tashkil etishga nisbatan tobora yangi talablar qo'ymoqda. Bu esa o'z navbatida ta'lim oluvchidan qo'shimcha aqliy, ma'naviy, ruhiy va jismoniy zo'riqishni, hissiy-irodaviy turg'unlikni talab qiladi.

Askarlar ta'lim jarayonda egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar tizimi *ta'lim mazmunini* tashkil etadi. Harbiy mutaxassislarni tayyorlash bo'yicha ta'lim standartlari, o'quv dasturlari, rejalari ta'lim mazmunini belgilab beradi.

2. Askarlar ta'limi jarayonining asosiy prinsiplari.

Ta'lim prinsiplari yoki ***didaktik prinsiplar*** deb harbiy-pedagogik jarayonning asosiy qonuniyatlarini aks ettiruvchi pedagogik qoidalar tushuniladi va ular ta'lim oluvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish bo'yicha ta'lim beruvchining faoliyatini belgilaydi. Bu prinsiplarda ta'lim jarayoni qonuniyatlarining, uning mantiqi va qarama-qarshiliklarining talablari aks etadi.

Har bir prinsip ta'lim jarayonining alohida tomonlarini, ularning aniq talablarini yoritib beruvchi qoidalarini o'z ichiga oladi va ularning qo'llanilishi ta'lim beruvchining ta'lim-tarbiya jarayoniga bo'lgan umumiy munosabatini belgilaydi.

Ta'lim prinsiplari quyidagilardan iborat:

Ta'limning ilmiyligi prinsipi.

Bo'linmadagi ta'lim-tarbiya jarayoni Qurolli Kuchlarni doimo jangovar shay holatda saqlashga va uning jangovar qudratini yanada oshirishga qaratilishi lozim. Xuddi ana shu maqsadlarda ta'lim beruvchilar o'z bo'ysunuvchilarini qurollantiradigan bilimlar haqqoniy bo'lishi, fan va texnikaning so'nggi yutuqlariga muvofiq kelishi, jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlik esa ilmiy asosda, harbiy psixologiya va pedagogika fanining, harbiy ta'lim jarayonida o'rganilayotgan fanlarni o'qitish metodikalarining talablari va ko'rsatmalari asosida tashkil etishi lozim.

Fan va texnika doimo taraqqiy etib boradi. Yangi qurol-yarog' va jangovar texnikalar yaratilmoqda, jang harakatlarini olib borish taktikasi, shakllari va metodlari takomillashib bormoqda. Bu esa o'z navbatida ta'limning yangi usul va vositalarini qo'llashni talab qilmoqda. SHuning uchun ham ta'lim jarayoniga fan-texnikaning eng so'nggi yutuqlarini joriy qilish asosida bo'linmalarining jangovar salohiyatini doimo oshirib borish va doimiy jangovar shayligini ta'minlash – ta'limning ilmiyligi prinsipining asosiy talabidir.

Aytilganlardan kelib chiqib, ta'limning ilmiyligi prinsipiga qo'yiladigan asosiy talablarni quyidagicha ko'rsatish mumkin:

- bilimlar, faktlarning haqqoniyligi;
- ta'lim oluvchilar egallaydigan bilimlarning hozirgi zamon fani, texnikasi, pedagogikasi, psixologiyasi yutuqlari bilan mosligi;
- ta'lim shakllari va metodlarining zamonaviy fan yutuqlariga muvofiqligi.

Qo'shnlarni jangda zarur harakatlarga o'rgatish prinsipi.

Qo'shnlarni jangda zarur harakatlarga o'rgatish prinsipi askarlarning ta'limi jarayonini mamlakatimiz Mudofaa doktrinasi va harbiy fan ko'rsatmalari asosida, harbiy nizomlar talablari asosida tashkil etishni ko'zda tutadi.

Hozirgi zamon urushining xususiyatlaridan, turli mintaqalardagi, xususan mamlakatimiz hududiga qurolli tajovuz qilishga uringan terroristik guruhlar bilan bo'lgan jangovar harakatlar tajribasidan kelib chiqib qo'shnlarning tayyorgarligini amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Qo'shnlarni jangda zarur harakatlarga o'rgatish prinsipining asosiy talablari quyidagilardan iborat:

- harbiy xizmatchilarning hozirgi zamon urushi xususiyatlarini bilishi;
- shaxsiy tarkibning yuqori darajadagi texnik, taktik, ijtimoiy siyosiy va ruhiy tayyorgarligiga erishishini ta'minlash;
- jangovar tayyorgarlikni kuchaytirish;
- o'qish sharoitini jangovar sharoitga yaqinlashtirish;
- askarlarni tez, shiddatli harakat qilishga, nishonni birinchi otishdayoq mo'ljalga olishga, birinchi hujumdayoq g'alaba qozonishga o'rgatish;
- askarlarni jismoniy, ruhiy va g'oyaviy chiniqtirish va hokazo.

Ta'lim oluvchilarning ongliligi va faolligi prinsipi.

Ta'lim oluvchilarning ongliligi va faolligi ularning o'z harbiy burchini chuqur anglab etishlari va shu asosda kasbiy mutaxassisligini puxta egallashlariga asoslanadi. Bunda shaxsiy tarkibning bilim olishga intilishini, bilish faolligini rivojlantirish, amaliy malaka va ko'nikmalarni egallashga qiziqishini oshirish muhim ahamiyatga egadir.

Mashg'ulotlar jarayonida shaxsiy tarkib faolligini oshirishga quyidagi didaktik omillar sabab bo'ladi:

1. Ta'lim jarayonida yuqori natijalarni egallash uchun ijodiy kurash muhitini yaratishning muhim sharti sifatida harbiy mehnatni ilmiy asosda tashkil etish.
2. Askarlarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish, aqliy va amaliy faoliyatining samarali usullarini egallashga ko'maklashish.
3. Berilayotgan o'quv materialini mazmunida doimo askar uchun yangilikning mavjud bo'lishi.

Ta'lim oluvchilarning ongliligi va faolligi prinsipi o'qituvchilardan askarlar o'rganayotgan o'quv materialining maqsadi va vazifalarini, ularning amaliy ahamiyatini chuqur tushunib etishlari va ongli ravishda egallashlari haqida doimo qayg'urib borishlarini talab qiladi. Bunda askarlarga

turli hodisa, jarayonlarning mohiyatini tushuntiribgina qolmasdan, balki ular o'rtasidagi bog'liqlik va aloqadorlikni va ularning amaliy faoliyatda namoyon bo'lishini ham tushuntirish muhim ahamiyatga egadir.

Ta'lim oluvchilarning ongliligi va faolligi prinsipi quyidagi asosiy qoidalarga amal qilinishini taqozo etadi:

- mashg'ulotlar davomida hal qilinayotgan vazifalarning mohiyatini tushuntirish, o'rganilayotgan o'quv materialining va uning amaliy ahamiyatining ta'lim oluvchilar tomonidan tushunilishiga erishish;
- askarlar tomonidan o'rganilayotgan o'quv materialining chuqur o'rganilishiga, idrok qilinishiga erishish;
- mashg'ulotlarda va jangovar sharoitga yaqin mashqlarda ta'lim oluvchilar tomonidan vazifalarning mustaqil hal etilishiga erishish;
- tashabbus ko'rsatish, vazifaga ijodiy yondashish uchun sharoit yaratish;
- askarlarni o'z-o'zini nazorat qilish va o'z-o'ziga baho berishga o'rgatish;
- mashg'ulot va mashqlar davomida ta'lim oluvchilarni musataqil ravishda echimini topishga o'rgatish maqsadida ularning oldida muammoli vaziyatlarni yuzaga keltirish.

Ta'limda ko'rgazmalilik prinsipi.

Ta'limda ko'rgazmalilik prinsipi insonning atrof muhitni, hodisa va jarayonlarni sezgi organlari orqali idrok qilishiga asoslanadi va ta'lim jarayonida o'qituvchining so'zlari bilan jonli qabul qilishi o'rtasidagi aloqadorlikni ko'zda tutadi.

SHaxsiy tarkibga ta'lim berish jarayonida ko'rgazmalilik keng qo'llaniladi va turli sharoitlarda turlicha rol o'ynaydi. Masalan, yangi o'quv materialini o'rganish vaqtida ko'rgazmalilik vositalari sezgi va idrok manbai sifatida xizmat qiladi; materialni takrorlash vaqtida ilgari o'rganilganlarning xotirada namoyon bo'lishiga, bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirishga yordam beradi. Amaliy mashg'ulotlar davomida esa ko'rgazmalilik vositalari zarur ko'nikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Har qaysi holda ham ular bilimlarni egallash jarayonini engillatadi, ta'limga nisbatan qiziqishni oshiradi.

Harbiy ta'lim jarayonida ko'rgazmalilikning quyidagi turlaridan keng foydalaniladi:

a) tabiiy ko'rgazmalilik:

- haqiqiy jangovar va o'quv qurollari (shu jumladan ularning ayrim qismlarining kesmalari);
- harbiy texnika (masalan, avtomobil, tank, BTR, BMP, ularning dvigateli, ba'zi bir mexanizm va qismlarining qirg'malari va boshqalar);
- o'quv maydonlari, tankodrom, poligon, u erdagi turli jihozlar va boshqalar;
- turli moslamalar (masalan, texnika vositalarini ta'mirlash ishlarini amalga oshirish uchun zarur stanok, uskunalar) va boshqalar;

b) tasviriy ko'rgazmalilik:

- hajmli ko'rgazmali qurollar: texnika ob'ektlarining modellari, maketlari, stendlar, sxemalar va boshqalar;
- ekranli vositalar: kino-, dia-, videofilmlar, diapozitivlar, slaydlar, kompyuter yordamida tushiriladigan tasvirlar;
- grafik (chizma) ko'rgazmali qurollar: plakatlar, sxemalar, chizmalar, jadvallar, diagrammalar, kompyuter grafikasi va boshqalar;

v) ovozli ko'rgazma vositalari:

- magnitofon yozuvlari, radiopriyomniklardan foydalanish;
- ovoz immitatorlari va boshqalar;

g) amalda ko'rsatish:

- ta'lim beruvchi tomonidan ma'lum bir usul va harakatlarning shaxsan ko'rsatilishi;
- bo'linma, ekipaj, jangovar hisoblarning harakatini ko'rsatish va boshqalar.

Ta'limda tizimlilik, ketma-ketlik va izchillik prinsipi.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, bilim, ko'nikma va malakalar faqat ma'lum bir fan doirasida mukammal bo'lib qolmay, balki mutaxassislikdan kelib chiqqan holda barcha fanlar bilan yagona

kompleks tashkil qilgan tarzda chuqur va izchil egallangan holdagina harbiy xizmatchi o'z kasbining mohir ustasi sifatida o'z xizmat vazifalarini bajara olishi mumkin.

Ta'limda tizimlilik, ketma-ketlik va izchillik prinsipi o'quv materialini aniq ketma-ketlik va mantiqiy tartib asosida, har bir o'quv fanini boshqa fanlar bilan bog'liq ravishda berishni, ta'lim oluvchilarning o'quv mehnati ustidan doimiy rahbarlik va g'amxo'rlik qilishni, butun ta'lim-tarbiya jarayonining aniq belgilangan tizim asosida olib borilishini ko'zda tutadi.

Bu prinsip talablariga muvofiq qo'shinlarning kasbiy, jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarligi dasturlari va rejalari ishlab chiqiladi.

Ta'limda tizimlilik, ketma-ketlik va izchillik prinsipi harbiy mutaxassislarni tayyorlash jarayonida berilayotgan yangi o'quv materialining ilgari egallaganlariga tayanishini, ulardan kelib chiqishi, shu bilan birga ularni kengaytirishi va chuqurlashtirishini talab qiladi. Buning uchun mashg'ulot rahbari nafaqat o'tayotgan mavzusining mazmunini, balki keyingilarini ham yaxshi bilishi zarur va shu asosda bo'lajak mashg'ulotlarni rejalashtirib borishi va yangi bilimlar uchun zamin yaratib borishi lozim.

Ta'limda tizimlilik, ketma-ketlik va izchillik prinsipi quyidagi asosiy talablarga rioya qilishni ko'zda tutadi:

- o'quv materialini aniq ketma-ketlik va mantiqiy tartib asosida berish;
- ta'lim oluvchilarning o'quv mehnati ustidan doimiy rahbarlik va g'amxo'rlik qilish;
- jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlikni to'g'ri rejalashtirish;
- yangi o'quv materialining avvalgisiga tayanishi va hokazo.

Ta'limning tushunariligi prinsipi.

Ta'limning tushunariligi prinsipi ta'lim oluvchilar tomonidan bilim, ko'nikma va malakalarning ongli ravishda, mazmunini anglagan va ularning o'z xizmat faoliyatlari va hayoti davomida kerakligini tushungan holda egallanishini ko'zda tutadi.

Ta'limning tushunariligi prinsipini amalga tadbqiq etishda ta'lim beruvchi bir qator pedagogik qoidalarga rioya qilishi lozim. Bulardan asosiylari quyidagilar sanaladi:

- ta'lim oluvchilar tomonidan bilim, ko'nikma va malakalarning ongli ravishda egallanishiga va bunda ma'lum miqdorda aqliy va jismoniy zo'rliqlashga erishish;
- har bir askarning shaxsiy xususiyatlarini, aqliy va jismoniy imkoniyatlarini, tayyorgarlik darajasini hisobga olish;
- ma'lumdan noma'lumga, engildan og'irga, osondan qiyinga, oddiydan murakkabga qoidasiga amal qilish.

Bilim, ko'nikma va malakalarning puxtaligi prinsipi.

Hozirgi davrda fan va texnikaning taqqiyot darajasi, zamonaviy urushning xususiyatlari shaxsiy tarkibning bilimi, ko'nikmasi va malakalari puxta va chuqur bo'lishini taqozo qiladi. Biroq, bilim, ko'nikma va malakalarning puxtaligi didaktik jihatdan ham muhimdir. Askarning bilim, ko'nikma va malakalari qanchalik puxta, mustahkam bo'lsa, yangi o'quv materialini ham shunchalik ongli, chuqur va puxta egallaydi. SHuning uchun ham ta'lim jarayonida ta'lim beruvchi o'z bo'ysunuvchilarining o'quv dasturlarini o'z vaqtida va chuqur egallab borishlari haqida qayg'urishlari lozim.

SHaxsiy tarkibning bilim, ko'nikma va malakalarining puxtaligiga erishish uchun quyidagi asosiy shartlarning bajarilishi muhimdir:

- ta'lim oluvchilar tomonidan o'rganilayotgan o'quv materialining amaliy faoliyat uchun zarurligining tushunilishi;
- o'quv materialining uzoq vaqt esda saqlab qolinishini ta'minlash;
- avval o'rganilgan o'quv materialini doimiy takrorlab turish;
- o'rganilgan o'quv materialini amalda qo'llab turish;
- ta'lim oluvchilarning mustaqil mehnatini taqdirlash;
- tashabbus ko'rsatishlari uchun imkoniyat yaratish.

Ta'limda jamoa bo'lib va yakka tartibda yondashish prinsipi.

Harbiy faoliyat o'z xarakteriga ko'ra jamoaviy faoliyat hisoblanadi. Tinchlik davrida ham, urush sharoitida ham qo'yilgan vazifalarni bajarishda shaxsiy tarkib o'rtasida hamkorlik,

hamjihatlik va o'zaro yordam talab qilinadi. Harbiy faoliyatning jamoa xarakteri ayniqsa, ekipajlar, hisoblarning jangovar vazifalarni bajarishi davomida shaxsiy tarkibning, shu bilan birga alohida olingan har bir askar harakatlarining aniqligi, o'zaro muvofiqligi, uyushganligida, har qanday sharoitda ham bir-biriga yordamga kelishga, zarur holda do'sti o'rniga uning vazifalarini bajarishga tayyorligida yaqqol namoyon bo'ladi.

Harbiy xizmatning jamoaviy xarakteri shaxsiy tarkibning fikri, irodasi, harakatlari va mas'uliyatining birligi bo'lib, tinchlik davrida va jang sharoitida harbiy jamoa oldiga qo'yilgan vazifalarning muvaffaqiyatli bajarilishining muhim sharti hisoblanadi. SHu bilan birga u ta'lim jarayoni muvaffaqiyatining muhim omili sanaladi.

SHaxsiy tarkib o'rtasida jamoa kayfiyatini rivojlantirishning asosi sifatida mashg'ulotlar va mashqlarda, jangovar navbatchilik, ichki va qorovul xizmatlarini bajarish davomida jamoa harakatlarini tashkil qilish muhimdir. Jamoa o'quv mehnatiga rahbarlik qilish davomida mashg'ulot rahbaridan jamoa psixologiyasini va kayfiyatini, umumiy va yakka fikrlarni, ehtiyojlarini bilish, ta'lim oluvchilarning umumiy bilish va amaliy faoliyatini faollashtirishni talab qiladi.

Mashg'ulotlar jarayonida ta'limda jamoa bo'lib va yakka tartibda yondashish prinsipini amalga oshirishning asosiy pedagogik qoidalari quyidagilardan iborat:

- mashg'ulotlar davomida jamoa harakatlarini tashkil qilish;
- savollarga javob topish, vazifa, muammolarni jamoa bo'lib hal qilish uchun ijodiy mehnat sharoitini yaratish;
- har bir askarni boshqa askar va jamoa fikrini tinglash va tushunishga o'rgatish;
- jamoa a'zolarining hamjihatlikda ishlashi va shu bilan birga har birining o'z imkoniyatlarini alohida namoyon qilishi uchun sharoit yaratish;
- ta'lim beruvchi tomonidan har bir askarning aqliy, ma'naviy va jismoniy imkoniyatlarini, ruhiy rivojlanish darajasini bilish.

Ta'lim prinsiplarining asosiy mazmuni ularning jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlik davomida amalga oshirish yo'lari shulardan iborat. Ko'rib o'tilgan har bir prinsip ta'lim jarayonining ma'lum bir tomonini namoyon qiladi. Biroq, ta'limning barcha bo'g'inlari o'zaro bog'liq yagona, yaxlit jarayon bo'lganligi tufayli, ta'lim prinsiplari o'zaro bog'liq bo'ladi, bir-birini to'ldirib boradi va hech qachon bir-birini inkor etmaydi. SHaxsiy tarkibni tinchlik davrida va jang sharoitida berilgan vazifalarni bajarishga tayyorlash ishini mavaffaqiyatli amalga oshirish uchun ofitser ta'lim prinsiplarining mazmunini va mohiyatini aniq tushunib etishi va o'z faoliyatida ular talablariga amal qilib borishi lozim.

3. Ta'limning tashkiliy shakllari haqida tushuncha.

Ta'limning tashkiliy shakllari deganda o'quv materialini etkazishning tartibi va ketma-ketligi, o'rni va davomiyligi, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi faoliyatining xususiyati tushuniladi.

Ta'lim beruvchi shaxsiy tarkibga u egallayotgan mutaxassislikning xususiyati, har bir mashg'ulot mavzusining mazmuni va maqsadlaridan kelib chiqqan holda mashg'ulotlarni turli shakllarda rejalashtiradi va tashkil etadi. O'z maqsadiga ko'ra yangi nazariy bilimlar berish, mavjud bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish, rivojlantirish, tekshirish, baholash mashg'ulotlari bo'lib, ularning har biridan alohida yoki bir mashg'ulotning o'zida bir necha turidan foydalanish mumkin. Masalan, ma'ruza mashg'ulotida shaxsiy tarkibga faqat yangi o'quv materialini (yangi bilimlarni) berish bilan kifoyalanish yoki shu mashg'ulotning o'zida o'tgan mavzuni qisqacha takrorlash va yangi materialni mustahkamlash mumkin. Mashg'ulot qaysi shaklda tashkil etilmasin, uning asosiy maqsadi yuqori malakali harbiy mutaxassis tayyorlash dasturi talablariga javob bergan holda shaxsiy tarkibga zarur bilimlarni berish, ko'nikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirish, keng dunyoqarashga ega bo'lgan yuksak ma'naviyatli insonni tarbiyalashdan iborat bo'lmog'i lozim.

Ta'limning tashkiliy shakllari umumiy va maxsus shakllarga ajratiladi. Ta'limning umumiy shakllari barcha qo'shin turlari va mutaxassisliklar uchun umumiydir. Ta'limni tashkil etishning

maxsus shakllari esa qo'shin turlari va mutaxassisliklarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Masalan, aviatsiyada erdagi maxsus tayyorgarlik va parvozlar, harbiy-havo desantchilarining maxsus tayyorgarligi va boshqalar.

Mashg'ulotlarni tashkil etishning uzoq yillardan beri qo'llanib kelinayotgan an'anaviy shakl va metodlari bilan bir qatorda, hozirgi vaqtda ta'limning faol shakl va metodlaridan ham foydalanilmoqda. Quyida harbiy mutaxassislarni tayyorlashda mashg'ulotlarni tashkil etishning, keyingi mavzuda esa ta'lim metodlarining an'anaviy turlari bayon etiladi. Ta'limni tashkil etishning faol shakl va mavzulariga esa alohida mavzu bag'ishlanadi.

Hozirgi kunda shaxsiy tarkibga ta'lim berishning umumiy shakllari quyidagicha tasniflanadi:

I. O'quv-rejali tashkiliy shakllar.

1. Sinf mashg'ulotlari: ma'ruza, laboratoriya va maxsus jihozlangan o'quv xonalaridagi mashg'ulotlar, mustaqil tayyorgarlik, konsultatsiya, bo'sh o'zlashtiruvchi yoki mashg'ulot qoldirgan askarlar bilan qo'shimcha mashg'ulotlar va boshqalar.

Sanab o'tilgan shakllardagi mashg'ulotlar tashkil etilishining o'ziga xos xususiyatlari bilan tavsiflanadi va ma'lum bir o'quv vazifalarini hal qilishgagina imkon beradi. Bu shakllar uchun umumiylik shundan iboratki, ular avvalambor shaxsiy tarkibning nazariy tayyorgarligini, askarlar tomonidan ijtimoiy-siyosiy bilimlarning, zamonaviy jangning nazariy asoslarining, qurol-yarog' va jangovar texnika ishlashining fizik asoslari va prinsiplarining egallanishini ta'minlaydi. Bulardan tashqari, sinf mashg'ulotlari ba'zi bir amaliy ko'nikmalarning shakllanishiga ham imkon beradi.

Sinf mashg'ulotlari, odatda, u yoki bu bo'linma shaxsiy tarkibi yoki ofitserlar, shartnoma bo'yicha harbiy xizmatchilar guruhi bilan o'tkaziladi. Harbiy qismlarda ba'zan vaqtinchalik o'quv guruhlarini tashkil etilishi mumkin. Mashg'ulot jarayonida ta'lim oluvchilarning soni o'rganilishi lozim bo'lgan o'quv savollarining mazmuni, askarlarning tayyorgarlik darajasi, o'quv xonalarining mavjudligi va jihozlanishi, belgilangan mavzu bo'yicha mashg'ulot o'tuvchi mutahassislarning mavjudligi va boshqa omillardan kelib chiqib belgilanadi.

Konsultatsiyalar, odatda, akka tartibda yoki guruh tarkibida o'tkaziladi. Konsultatsiya vaqtida o'qituvchi ta'lim oluvchilarda tug'ilgan savollarga javob beradi, umumlashtiruvchi ma'ruzalar o'qiydi, kerakli o'quv materiallarini izlash uchun manbalar bilan tanishtiradi, mustaqil tayyorlanish yo'llarini o'rgatadi.

Qo'shimcha mashg'ulotlar ham yakka tartibda yoki guruh tarkibida amalga oshirilishi mumkin. Bunda o'qituvchi mashg'ulot qoldirgan askarlarga o'tilgan mavzuning asosiy mazmunini bayon qiladi, ularning tushunganlik darajasini aniqlaydi, mustaqil tayyorlanish uchun adabiyotlar tavsiya etadi. Askar asosiy mashg'ulotda bo'la turib, o'quv materialini yomon o'zlashtirgan holda o'qituvchi askar mavzuni yoki mavzuning ma'lum bir qismini nima uchun tushunmaganligini aniqlashi, tushuntirib berishi va qanday o'zlashtirganini tekshirishi, mustaqil tayyorgarlik uchun tavsiyalar berishi lozim.

Mustaqil tayyorgarlik askarlarning asosiy mashg'ulotlar davomida egallagan bilimlarini mustahkamlash, qo'shimcha ma'lumotlar olishda katta ahamiyatga ega. Bunda askarlar adabiyotlar bilan ishlashi, mustaqil ravishda elektron kutubxonalar yoki "Internet" tarmog'idan kerakli ma'lumotlarni izlab topishi, qurol-yarog' va texnikani o'rganishi mumkin. Askarlarning mustaqil tayyorgarligi rejali asosda, ma'lum o'quv maqsadlarini ko'zda tutgan holda va albatta, o'qituvchi (komandir, instruktor) rahbarligi ostida o'tishi lozim.

2. Dala mashg'ulotlari: taktik mashg'ulotlar, saf mashg'ulotlari, parvozlar, o't ochish joylaridagi mashg'ulotlar; jangovar post, poligon, aerodrom, tankodrom, avtodrom, jangovar texnika parki va garajlar, muxandislik, kimyo, sport shaharchalaridagi mashg'ulotlar va boshqalar. Mashg'ulotlarni tashkil etishning bunday shakllari davomida egallangan nazariy bilimlar asosida amaliy ko'nikma va malakalar shakllantiriladi, askar va bo'linmalarning amaliy tayyorgarligi amalga oshiriladi.

Dala mashg'ulotlari jarayonida askarlar qurol-yarog' va jangovar texnikadan foydalanish, har xil sharoitlarda va jangning turli ko'rinishlarida taktik usullar va harakatlarni bajarish yo'llarini egallaydilar.

Dala mashg'ulotlari davomida ta'limni jangovar sharoitlarga yaqinlashtirish, shaxsiy tarkib harakatlarida kerakli darajada jismoniy va ruhiy zo'riqishga erishishni ta'minlash imkoni yaratiladi.

Dala mashg'ulotlarini tashkil etish va o'tkazish metodikasi o'quv mashg'ulotining mazmuni, maqsadiga bog'liq bo'ladi.

3. Mashqlar: jismoniy, saf tayyorgarligi, shtab mashqlari, radiomashqlar, boshqarish punktlaridagi mashqlar, ommaviy qirg'in qurollaridan himoyalash, «Havf-xatar» («Trevoga») signali bo'yicha mashqlar va boshqalar.

Mashqlar maxsus belgilangan reja asosida dalada, jangovar postlarda, poligonda, o'q otish shaharchasida, boshqaruv punktlarida, maxsus jihozlangan sinflarda o'tkaziladi. Ular maxsus yoki kompleks bo'lishi mumkin. Mashqlar shaxsiy tarkibning umumiy va maxsus jangovar tayyorgarligini ta'minlash va takomillashtirish, bo'linmalar, ekipajlar, shtablar va bo'linmalar jangovar harakatini muvofiqlashtirish maqsadida o'tkaziladi.

4. Jangovar otish va raketa uchirish: yakka otish, raschyot va ekipaj tarkibida otish, artilleriya, havo, kema otishlari, jangovar raketalarni uchirish va boshqalar.

Jangovar otish va raketa uchirish ta'limning o'ziga xos shakllaridan hisoblanadi. Ular bilan odatda ta'limning ma'lum bir bosqichi yakunlanadi. Ularni o'tkazishdan maqsad, bir tomondan askarlarning tayyorgarlik darajasini tekshirish bo'lsa, boshqa tomondan ularning hozirgi zamonangi sharoitida o't ochish ko'nikma va malakalarini yanada takomillashtirishdir. SHu bilan birga bunday shakldagi mashg'ulotlar paytida bo'linmalarning jangovar harakatlarining muvofiqligini ta'minlash va shaxsiy tarkibning jangovar sharoitda harakat qilishi uchun ruhiy tayyorgarligini amalga oshirish uchun katta imkoniyatlar yaratiladi.

5. Qo'shin mashqlari (ucheniya): taktik, taktik-maxsus, qo'mondonlik va qo'mondonlik-shtab mashqlari, jangovar otish bilan taktik mashqlar.

Har xil turdagi mashqlar komandirlar, shtablar va qo'shinlar jangovar tayyorgarligining oliy shakli hisoblanadi. Ular bo'linmalar, qismlar, birlashmalar jangovar harakatlarining o'zaro muvofiqligini ta'minlash va ularning jangga amaliy va ruhiy tayyorlashdagi muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Mashqlar haqiqiy joyda, yilning, kun va tunning istalgan paytida o'tkaziladi. Mashqlarda ishtirok etadigan shaxsiy tarkib esa haqiqiy qurol va jangovar texnika bilan harakat qiladi. Taktik mashqlar davomida ta'limning asosini askarlarning jangovar sharoitga juda yaqin vaziyatlarda o'z vazifalarini bajarish bilan bog'liq amaliy masalalarni hal etish tashkil qiladi.

6. Harbiy o'yinlar: qo'mondonlik va qo'mondonlik-shtab harbiy o'yinlari (kompyuter dasturlari yordamida, harita ustida o'tkaziladi). Bundan maqsad, qo'shinlarni boshqarishdagi muvofiqlikni ta'minlash, general va ofitserlarning bilim, ko'nikma va malakalarini takomillashtirish, jangovar harakatlarni amalga oshirish bo'yicha nazariy xulosalarini amalda tekshirishdan iboratdir.

Harbiy o'yinlar davomida ta'lim oluvchilar o'zaro bog'liq taktik vaziyatlar bo'yicha qarorlar qabul qiladilar va o'z qarorlarini bayon qiladilar, jangovar buyruqlar va ko'rsatmalar beradilar, tezkor taktik hisoblarni bajaradilar, turli jangovar hujjatlarni ishlab chiqadilar. Bunda ta'lim oluvchilarning faoliyati yuzaga kelgan vaziyat, qo'yilgan jangovar vazifa, ajratilgan vaqt va o'zlarining vazifalaridan kelib chiqqan holda belgilanadi.

II. Xizmat-rejali tashkiliy shakllar.

Park kunlari, park-xo'jalik kunlari, texnikani mavsumiy foydalanishga tayyorlash, reglament ishlari (asosan raketa qo'shinlarida).

Mashg'ulotlarning yuqorida sanab o'tilgan turlari jangovar texnika va qurollarni doimiy jangovar shay holda saqlash, shaxsiy tarkibning texnik tayyorgarligini amalga oshirishning muhim shartlaridan biridir. Bunday mashg'ulotlar davomida ta'lim oluvchilar ta'lim beruvchi rahbarligida qurol - yarog', jangovar texnikaga texnik xizmat ko'rsatish, ta'mirlash, sozlash ishlarini bajarish vaqtida egallangan nazariy bilimlar, amaliy ko'nikma va malakalarni takomillashtirish bo'yicha faol harakat qiladilar.

III. Rejadan, darsdan tashqari mashg'ulotlar.

Texnik to'garaklar, fan to'garaklari, ilg'or tajriba maktabi, konkurslar, olimpiadalar, mavzuli kechalar, kitobxonlik kechalari, kinolektoriylar, davra suhbatlari, ekskursiyalar va boshqalar.

Bunday mashg'ulotlar shaxsiy tarkibning bilimi, ko'nikmasi va malakalarini rivojlantirish, dunyoqarashini kengaytirish, fikrlash qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi.

4. Askarlar bilimi, ko'nikmasi va malakalarini tekshirish va baholash

TEKSHIRISH MAQSADI VA TURLARI.

Askarlar bilimi, ko'nikmasi va malakasini tekshirish va baholash ta'lim jarayonining tarkibiy qismidir. Jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlikda turlicha funksiyalarni bajarar ekan, tekshirish va baholash ta'lim jarayonining borishiga va natijalariga to'g'ridan-to'g'ri va bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ta'lim beruvchi (o'qituvchi, komandir, boshliq, instruktor) o'z bo'ysunuvchilarining bilimi, ko'nikmasi va malakalarini tekshirib borar ekan, avvalambor ularning faoliyatini nazorat qiladi: askarlar nimalarni va qanday o'rganayapdilar, qanday qiyinchiliklarga duch kelayapdilar, kim qanday yordamga muhtoj va hokazo. SHu bilan birga u tekshirish davomida ta'lim va tarbiya berishni davom ettiradi, ya'ni askarlarga bilimlarini chuqurlashtirish va mustahkamlashga, ko'nikma va malakalarini takomillashtirishga, tafakkurini va xotirasini rivojlantirishga, axloqiy-jangovar, hissiy-irodaviy xislatlarini mustahkamlashga va ma'naviy-ma'rifiy barkamolligini ta'minlashga yordam beradi.

SHu bilan bir vaqtda, shaxsiy tarkib tayyorgarligi darajasini tekshirish ta'lim beruvchiga o'z faoliyati natijasini tanqidiy baholash imkonini beradi. Askarlar ta'limi jarayonida yo'l qo'ygan xatolarini bilish, ularning sabablarini o'rganish va tuzatish choralari ko'rish kelajakda bo'linmaning jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarligini yanada yuqori darajaga ko'tarishga imkon beradi.

SHaxsiy tarkibning bilimi, ko'nikmasi va malakalarini tekshirish va baholashdan ko'zlangan maqsadlarga erishish uchun quyidagi pedagogik talablarga rioya qilish shart:

birinchidan, tekshirish ma'lum tizim asosida, har bir mashg'ulotda amalga oshirishi lozim;

ikinchidan, u bilish xarakteriga ega bo'lishi, barcha ta'lim oluvchilar uchun qiziqarli va foydali bo'lishi kerak;

uchinchidan, yakka tartibdagi tekshiruv jamoa (bo'linma, ekipaj) tayyorgarligini tekshirish bilan muvofiqlashtirilishi zarur;

to'rtinchidan, tekshirish har tomonlama, haqqoniy bo'lishi va turli metodlar bilan amalga oshirilishi muhimdir;

beshinchidan, tekshirish jarayonida askarlarga nisbatan yuksak talabchanlik ko'rsatish va ularning shaxsiy qadriyatlarini hurmat qilish hamda amaliy yordam berish lozim.

Sanab o'tilgan talablar asosida o'tkaziladigan tekshirishlar askarlarni o'z-o'zini nazorat qilishga o'rgatadi. Ta'lim beruvchi tomonidan amalga oshiriladigan doimiy va ma'lum tizim asosidagi tekshirish ularni mashg'ulotlarga puxta tayyorlanishga, ko'proq mustaqillik va tashabbuskorlik ko'rsatishga, o'z harbiy mutaxassisligini ongli ravishda egallashga undab boradi.

O'zining belgilanishiga va xarakteriga ko'ra askarlarning bilimi, ko'nikmasi va malakasini tekshirish boshlang'ich, joriy, yakuniy va nazorat tekshiruvi kabi turlarga bo'linadi.

Dastlabki tekshirish bo'linmaga endigina kelgan askarlar, kursantlar va ofitserlarning tayyorgarlik darajasini tekshirish maqsadida amalga oshiriladi. Bu turdagi tekshirish har bir bo'ysunuvchi bilan alohida suhbatlashish, mashg'ulotlarda qatnashish va xizmat vazifalarini bajarish davomida ular harakati va xulqini kuzatish, ba'zi hollarda ma'lum bir vazifalarni bajarishni talab qilish orqali o'tkazilishi mumkin. Boshlang'ich tekshirish natijalari ta'lim beruvchi uchun keyingi ta'lim-tarbiya jarayonini rejalashtirish va amalga oshirish uchun muhimdir.

Joriy tekshirish ta'lim jarayoni davomida, har bir mashg'ulotda o'tkazib turiladi. Bunday tekshirish, bir tomondan, ta'lim oluvchilarning mas'uliyatini oshirsa va mashg'ulotlarga doimiy

ravishda tayyor holda kelishga undasa, ikkinchi tomondan, o'qituvchiga bo'ysunuvchilarning o'quv materialini qay darajada o'zlashtirayotganlarini kuzatib borishga yordam beradi va zarur hollarda ta'lim jarayoniga kerakli tuzatishlar kiritish lozimligini ko'rsatadi.

Yakuniy tekshiruv odatda o'quv yili oxirida, fanni yoxud uning katta bo'limini o'rganish tugaganda o'tkaziladi. U bitiruv va joriy imtihonlari, sinovlar, maxsus tekshiruv mashg'ulotlari, taktik mashqlar ko'rinishida va boshqa shakllarda amalga oshirilishi mumkin.

Nazorat tekshiruvi bo'linmalarda, qismlarda yuqori qo'mondonlikning rejalari asosida ma'lum davrlarda o'tkaziladi. Bunday tekshiruvlarning maqsadi shaxsiy tarkibning tayyorgarlik darajasini tekshirish, shuningdek ta'lim jarayonining borishini nazorat qilishdan iboratdir. Nazorat tekshiruvlari reja asosidagi mashg'ulotlar (mashqlar) jarayonida yoki alohida belgilangan vaqtda o'tkazilishi mumkin. Saf ko'riklari ham shunday tekshiruv jumlasiga kiradi.

Ta'lim jarayonining borishi, shaxsiy tarkibning tayyorgarlik darajasi yuqori organlar rejasi asosida o'tkaziladigan xususiy va ayniqsa inspektorlik tekshiruvi vaqtida tekshiriladi va baholanadi. Bunda bo'linmalar va qismlar shaxsiy tarkibining faoliyati, jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarligining tashkil etilishi, jangovar tayyorgarligi darajasi har tomonlama o'rganiladi va baholanadi.

Nazorat va yakuniy tekshiruvlari ta'lim beruvchilar uchun ta'lim jarayoninig borishi, o'z faoliyatining ijobiy va salbiy tomonlari haqida ma'lumot olish va keyingi faoliyatida shularni hisobga olish imkonini beradi.

SHAXSIY TARKIB TAYYORLIGINI TEKSHIRISH METODLARI

Shaxsiy tarkibning bilimi, ko'nikmasi va malakalarini tekshirish turli metodlar yordamida amalga oshiriladi. Ulardan asosiylari quyidagilardan iborat:

- nazorat kuzatuv;
- ta'lim oluvchilarning amaliy faoliyatini tahlil qilish;
- og'zaki so'rov;
- yozma ish;
- test usulida tekshirish;
- texnik vositalar yordamida tekshirish.

Ta'lim beruvchi shaxsiy tarkibning bilimi, ko'nikmasi va malakalari hajmini va sifatini, shuningdek ularning shakllanish va rivojlanish jarayonini avvalambor, doimiy kuzatish orqali aniqlaydi. Shuning uchun ham nazorat kuzatuv keng tarqalgan va o'ziga xos murakkablikka ega bo'lgan metoddir. Bu metod barcha mashg'ulotlar va mashqlar davomida qo'llanilishi mumkin. Ta'lim beruvchi o'tkazilayotgan turli shakldagi mashg'ulotlar, mashqlar, xizmat vazifalarini va turli topshiriqlarni bajarish jarayonida bo'ysunuvchilar o'z bilimlaridan qay darajada foydalanayotganlarini, ko'nikma va malakalari qanchalik rivojlanganligini va ularni amalda qanday qo'llayotganlarini kuzatib borish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ta'lim oluvchilarning amaliy faoliyatini tahlil qilish askarlar tayyorgarligi darajasini tekshirishning muhim metodi sanaladi. Ofitser o'z bo'ysunuvchilarining bilimi, ko'nikmasi va malakalari haqida nafaqat ularni kuzatish, balki ularning amaliy faoliyati, bajarayotgan ishlari natijalariga qarab ham baho beradi. Masalan, jangovar texnikani boshqarish va qurol-yarog'lardan foydalanish vaqtida ta'lim oluvchining harakatlari qanchalik to'g'ri va aniq bo'lishi, havfsizlik qoidalariga rioya qilishi, harbiy mulkka ehtiyotkorona munosabatda bo'lishi uning bilimi, ko'nikmasi va malakalari haqida to'g'ri tasavvur olishga va haqqoniy baholashga imkon beradi.

Og'zaki so'rov tekshirishning keng tarqalgan metodi bo'lib, bundan ko'pincha ta'lim oluvchining nazariy bilimlarini aniqlash maqsadida foydalaniladi. Og'zaki so'rov bir qarashda juda oson metodga o'xshab ko'rinsada, puxta tayyorgarlikni talab qiladi. Ta'lim beruvchi tekshirilishi lozim bo'lgan bilimlar hajmini aniqlashi, so'rov paytida beriladigan savollarni mantiqan va mazmunan to'g'ri tuzishi lozim.

Tekshirishning og'zaki so'rov metodi ta'lim oluvchidan savolni tez idrok etish ko'nikmasini hosil qilish, ularning xotirasini rivojlantirishga yordam beradi.

Tekshirishning yozma metodi ta'lim oluvchilarning nazariy bilimlarini tekshirish maqsadida qo'llaniladi. Yozma tekshirish askarni mantiqiy mushohada qilishga (fikrlash)ga o'rgatadi, o'z fikrini yozma ravishda bayon eta olish qobiliyatini rivojlantiradi.

Test usulida tekshirish keyingi paytlarda ta'lim oluvchilarning nazariy bilimlarini tekshirish maqsadida keng qo'llanilmoqda. Biroq tekshirishning bu metodi turli tanqidiy munozaralarga ham sabab bo'lmoqda.

Ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini texnika vositalari yordamida tekshirish alohida olingan askarlarning va bo'linmalarning tayyorgarligini tekshirish uchun keng imkoniyatlar yaratib beradi. Tekshirish vaqtida turli trenajerlardan, kompyuter texnikasidan foydalanish bir tomondan vaqtni va moddiy resurslarni tejash imkonini bersa, boshqa tomondan esa nazariy bilimlar va amaliy ko'nikma va malakalardagi kamchiliklarni aniqlash va tuzatish uchun qulaylik yaratadi.

ASKARLAR BILIMI, KO'NIKMASI VA MALAKALARINI BAHOLASH

SHaxsiy tarkibning bilimi, ko'nikmasi va malakalari tekshirilgan ekan, ular baholanishi ham zarur. Bunda baholash turlari quyidagi ko'rinishlarda bo'ladi:

1. His-hayajonli munosabat yordamida baholash: ma'qullab yoki norozi ma'noda bosh iring'ab qo'yish, "yaxshi", "to'g'ri", "barakalla", "yaxshi emas" kabi qisqa izohlar berish va hokazo.

2. Baholovchi fikr, munosabat yordamida baholash: "to'g'ri, biroq ishonchsiz harakat qildingiz", "masalani tushunasiz, ammo fikrlaringizni aniq bayon etolmadingiz" kabi fikrlarni bildirish.

3. Baho qo'yish yordamida baholash, ya'ni "a'lo", "yaxshi", "qoniqarli" va "qoniqarsiz" baholar qo'yish.

4. Reyting tizimida baholash, ya'ni o'quv fanlarini o'rganish jarayonida mavzular bo'yicha belgilangan ballarni to'plab borish.

Askarlar bilimini baholashda quyidagilarni hisobga olish zarur:

- o'quv fani (savol) bo'yicha bilimlari hajmi;
- bilimlarining chuqurligi va aniq tizimga solinganligi;
- o'rganilgan bilimlarni tushunib etganligi, fikrlarining mustaqilligi, qat'iy ishonch bilan bayon etilishi;

- bilimlarining amaliy ahamiyatini tushunib etishi, turli vazifalarni bajarishda qo'llay olishi.

Askarlarning ko'nikma va malakalarini baholashda quyidagilar inobatga olinadi:

- ko'nikma va malakalarning mavjudligi;
- ularning aniqligi va mustahkamligi;
- ko'nikma va malakalarni turli sharoitlarda qo'llay olishi;
- yo'l qo'yilgan xatolarning miqdori, ularning xarakteri va amaliy faoliyatga ta'siri;
- harakatlarining aniqligi, mustaqilligi, bajarilish tartibi (ketma-ketligi).

Ta'lim oluvchilarga baho qo'yishda quyidagi pedagogik mezonlarga rioya qilish lozim:

- "a'lo" baho qo'yiladi, qachonki askar fan bo'yicha dastur materiallarini to'liq va chuqur egallasa hamda tushunib etsa; aniq, mazmunli, mantiqiy bayon etsa va fikrlarini asoslab bera olsa; nazariy bilimlarini amalda to'g'ri qo'llay olsa;

- "yaxshi" baho qo'yiladi, qachonki ta'lim oluvchi dastur materialini bilsa, savollarga erkin javob bersa; nazariy bilimlarini amalda qo'llay olsa; xatosiz harakat qila olsa;

- "qoniqarli" baho qo'yiladi, qachonki askar dastur materialining asosiy qismini bilsa, savollarga to'liq javob bera olmasa; nazariy bilimlarini amalda to'g'ri qo'llashga qiynalsa;

- "qoniqarsiz" baho qo'yiladi, qachonki askar dastur materialini haqida yuzaki tushunchaga ega bo'lsa; nazariy bilimlarini amalda qo'llay olmasa.

Har qanday sharoitda ham baho ob'ektiv va haqqoniy bo'lishi, ta'lim oluvchilarning bilimi, ko'nikmasi va malakalariga aniq mos kelishi lozim. Oshirib qo'yilgan baho bo'ysunuvchini

“erkalatib”, tinchlantirib qo‘yishi, ba‘zan esa manmanlikka olib kelishi mumkin. Nohaq pasaytirib qo‘yilgan baho esa askarni ranjitishi, mashg‘ulotlardan ko‘nglini sovutib qo‘yishi mumkin.

MAVZU № 12. HARBIY RAHBAR MAHORATIDA PEDAGOGIK TEXNIKA HAQIDA TUSHUNCHA

Ma‘ruza rejasi:

O‘quv mashg‘ulotining maqsadi:

Talabalarga pedagogik texnika haqida ma‘lumot berish. Pedagogik texnika xususiyatlarini tushuntirish. Pedagogik texnikani namoyon etishda harbiy rahbarning tashqi ko‘rinishi talablarini tushuntirish.

O‘quv savollari:

1. Pedagogik texnika haqida ma‘lumot.
2. Pedagogik texnika xususiyatlari.
3. Pedagogik texnikani namoyon etishda harbiy rahbarning tashqi ko‘rinishi.

Tayanch so‘z va iboralar:

Pedagogik texnika; imo-ishora; ma‘noli qarash; istehzoli tabassum; tarbiyalanuvchi obekt; aktyorlik san‘ati; integratsion usullar; ilg‘or va novator o‘qituvchilar; ma‘naviy va estetik qiyofa; “Mehnat professiogrammasi”; kommunikativ malakalar; gnostik malakalar; pedagogik ijodkorlik; “Murabbiylik shartlari”; mimika; pantomimika; hissiy holat; o‘qituvchining anatomik-fiziologik xususiyati; ijobiy tarbiyaviy ta‘sir; nutq tempi; ovoz diapazoni; relaksatsiya usullari; integratsion bilimlar; o‘qitish samaradorligi.

1. Pedagogik texnika haqida ma‘lumot

Pedagogik texnika - o‘qituvchining nafaqat ta‘lim-tarbiya jarayonida, balki butun kasbiy faoliyatida zarur bo‘lgan umumiy pedagogik bilim va malakalari majmuidir. Pedagogik texnikaning muhim jihatlari - bu avvalo o‘qituvchining mahoratini belgilovchi kasbiy ko‘nikmalari hisoblanadi, ya‘ni uning savodli va ifodali so‘zlay olishi, o‘z fikr-mulo-hazasini va bilimini tushunarli tilda ta‘sirchan bayon qilishi, his-tuyg‘usini jilovlay olishi, o‘zining shaxsiy xususiyatlariga xos mimik va panto- mimik qobiliyatlarga ega bo‘lishi, aniq imo-ishora, ma‘noli qarash, rag‘batlantiruvchi yoki istehzoli tabassum, so‘zning cheksiz qudrati orqali o‘quvchilar ongiga va tafakkuriga ta‘sir o‘tkazishi, hozirjavoblik, psixologik bilimlarga ega bo‘lishi kabilardir.

O‘qituvchining pedagogik texnikasi qanday ko‘nikma va malakalardan iborat ekanligi, pedagogik texnika vositasida o‘qituvchi ta‘lim muassasalarida ta‘lim-tarbiyaviy faoliyatni zamonaviy talablar asosida qanday tashkil qilishi, o‘quvchilarga tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatishida qanday ahamiyatga ega ekanligi kabi muammolar hozirgi kungacha dunyo olimlarining diqqatini o‘ziga jalb etib kelmoqda.

Hozirgi kunda pedagogik texnika tushunchasi ikkita guruhga bo‘lib o‘rganiladi. Birinchi guruh komponentlari o‘qituvchining shaxsiy axloqiy fazilatlarini va xulqi bilan bog‘liq bo‘lib, ta‘lim-tarbiya jarayonida o‘z- o‘zini boshqarish malakalarida (refleksiya) namoyon bo‘ladi:

ta‘lim-tarbiya jarayonida o‘z xatti-harakatlarini boshqarishi, (mimika, pantomimika);

ta‘lim-tarbiya jarayonida o‘z hissiyotini va kayfiyatini jilovlay olishi va turli nojo‘ya ta‘sirlarga berilmaslik;

mukammal ijtimoий perseptiv qobiliyatlarga (diqqat, kuzatuvchanlik, xayol) egaligi;

nutq texnikasini (nafas olish, ovozni boshqarish, nutq tempi) bilishi va o'z o'rnida qo'llay olishi.

Pedagogik texnikaning ikkinchi guruh komponentlari o'qituvchining shaxs va jamoaga ta'sir ko'rsatish malakalari bilan bog'liq bo'lib, bu guruh ta'lim-tarbiya jarayonining texnologik tomonini qamrab oladi:

o'qituvchining didaktik, tashkilotchilik, konstruktiv, kommunikativ qobiliyatlari;

ma'lum bir reja asosida o'z oldiga qo'yilgan talablarning bajarilishini nazorat qilishi;

ta'lim muassasasida va o'quvchilar jamoasida ta'lim-tarbiya bilan bog'liq bo'lgan ijodiy faoliyatni tashkil eta olishi;

o'quvchilar bilan pedagogik muloqot jarayonini bir muvozanatda saqlab boshqara olishi.

O'qituvchining tarbiyalanuvchi obektlar oldida o'z harakatlarini boshqarishida aktyorlik san'atiga xos bo'lgan xususiyatlari, ya'ni mimik va pantomimik qobiliyatlari muhim rol o'ynaydi. Aktyor bir obrazni ma'lum bir muddatda tayyorlab, bir yoki bir necha marotaba bir xil ko'ri- nishda sahnada namoyish etsa, o'qituvchi butun o'quv yili davomida, har bir darsda yangi mavzuni o'tilgan mavzular bilan bog'lab, zamonaviy innovatsion usullar vositasida o'quvchilar ongiga etkazish uchun chuqur tayyorgarlik ko'radi, sinf jamoasidagi o'ziga xos pedagogik va psixologik muhitni, har bir o'quvchining shaxsiy xususiyatlarini e'tiborga olib pedagogik faoliyat ko'rsatishga majbur. Bunday ulkan mas'uliyatni yuqori saviyada bajarish uchun o'qituvchidan yuksak pedagogik texnik tayyorgarlikka ega bo'lish talab etiladi.

Hozirgi zamon o'qituvchisi pedagogik mahorat tizimida pedagogik texnikaning rolini beqiyos deb biladi. Chunki u o'qituvchiga o'z gavdasini tuta bilishi (mimika, pantomimika), his-tuyg'ularini (emotsiyasini) boshqara olishi, ishtiyoq, qobiliyatlar, nutq texnikasini egallashi va ularni o'quv faoliyatida, o'qishdan tashqari ta'lim va tarbiyaviy faoliyatlar jarayonida qo'llash yo'llarini tushuntiradi.

Demak, pedagogik texnika o'qituvchi kasbiy faoliyatida shunday kasbiy va shaxsiy malakalar yig'indisiki, u o'qituvchining pedagogik faoliyatiga ta'sir ko'rsatishi, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish va boshqarish ishlarida asosiy yo'l ko'rsatuvchi bo'lib xizmat qiladi.

Ilg'or va novator o'qituvchilarning texnik mahorati pedagogik faoliyat olib borishlarida, mimik va pantomimik harakatlarida, ovozin idora qila olish xususiyatlarida kuzatiladi. Bu shundan dalolat beradiki, o'qituvchilar pedagogik texnika san'atini mukammal egallaganlar, uning ko'nikma va malakalarini o'zlarida aniq shakllantirishgan va turli pedagogik vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatlariga egadirlar.

Pedagogikada o'qituvchi chuqur hissiyotga berilishini, shaxsiy hayotidagi turli ruhiy vaziyatlar tufayli kayfiyatining o'zgarib turishini o'zi qattiq nazorat qilish talab qilinadi. Ushbu nazoratni o'qituvchining o'zi boshqarishi lozim. Bu jarayonning ijobiy natijalari o'qituvchining refleksiv qobiliyatlarida namoyon bo'ladi.

Pedagogik texnikaning yana bir muhim xususiyati pedagogik ta'sir ko'rsatishdagi o'qituvchining ma'naviy va estetik qiyofasi. Bu tarbiyala- nuvchilarga yaqqol namoyon bo'ladigan xususiyatdir. Agar o'qituvchi ma'naviy qashshoq bo'lsa, nutqi tartibsiz va muloqotda no'noq bo'ladi, didi past, o'z hissiyotlarini jilovlay olmaydigan qo'pol bo'lsa, uning ta'lim-tarbiya berishi haqida gap bo'lishi mumkin emas.

Pedagogik texnikaning sirlarini egallash yo'llari o'qituvchi rahbar- ligida olib boriladigan mashg'ulotlar va mustaqil pedagogik faoliyat jarayonida shakllanib boradi. Pedagogik texnika sirlarini mukammal egallashda va uni takomillashtirishda kasbiy jihatdan o'qituvchi o'z - o'zini doimiy shakllantirib borishi, ya'ni o'z oldiga qo'yilgan talablar nuqtai nazaridan mohir o'quvchi shaxsiy fazilatlarini va kasbiy malakalarini shakllantirishga qaratilgan faoliyati muhim rol o'ynaydi.

2. Pedagogik texnika xususiyatlari

Pedagogik texnikaning muhim xususiyatlaridan biri o'qituvchining o'quvchilar bilan bevosita muloqoti jarayonida shakllanadigan kasbiy texnik ko'nikma va malakalaridir. Bunda pedagogik

texnikaning ko'nik- ma va malakalari o'qituvchining pedagogik mahorati bilan aloqadorlikda shakllanib boradi.

Rivojlangan pedagogik texnika xususiyatlari o'qituvchiga o'quvchilar bilan muloqot jarayonida zarur so'z va gap ohangi, qarash, imo- ishorani tez va aniq topish, kutilmagan pedagogik vaziyatlarda bosiqlik va osoyishtalik, aniq fikr yuritish, vaziyatni fikran va tez tahlil qilish kabi qobiliyatlarini namoyish etish bilan ifodalanadi. Pedagogik texnikaning ushbu xususiyatlari o'qituvchi kasbiy mahoratida aniq ifodalangan individual shaxsiy shakl oladi, ya'ni o'qituvchining psixologik-fiziologik xususiyatlari asosida uning shaxsiy pedagogik texnikasini tarkib toptiradi.

Individual pedagogik texnikaning shakllanishi o'qituvchining yoshi, jinsi, mijosi, fe'l-atvori, salomatligi, anatomik-fiziologik xususiyatlariga bog'liq. O'qituvchilarda individual shaxsiy pedagogik texnika malakalarini shakllantirish muammolari ayniqsa psixolog olimlarning tadqiqot markazidan o'rin olgan. Psixolog olimlar R.Z.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, S.Jalilova, M.Abdullajonova kabilar o'qituvchilarning individual kasbiy faoliyatini batafsil o'rganishib, o'qituvchining shaxsiy "Mehnat professiogrammasi"ni ishlab chiqdilar. Olimlarning fikrlariga ko'ra o'qituvchi professiogrammasi o'qituvchilarga qo'yiladigan maxsus talablarni o'z ichiga oladi hamda har bir fan o'qituvchisining alohida ixtisoslashgan xarakteristikasini belgilab beradi. Jumladan, ular ta'lim muassasalarida pedagogik faoliyat olib boradigan "O'qituvchi-murabbiy professiogrammasi"da quyidagi hislatlar, ya'ni "Pedagogik texnika" malakalari mujassamlashgan bo'lishini ta'kidlaydilar:

O'qituvchining shaxsiy hislatlari: bolalarni sevishi, kamtarligi, dilkashligi, mehnatsevarligi.

Kasbiga xos bilimlari: ta'lim va tarbiya jarayoni mohiyatini bilishi, pedagogik va psixologik bilim asoslarini egallashi, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga asosan psixologik imkoniyatlarini anglashi, tarbiyaviy ta'sir etishning samarali usullaridan oqilona foydalana olishi, ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan faoliyat mazmunini puxta bilishi.

Kasbiga xos hislatlari: milliy mafkura, umuminsoniy qadriyatlar, milliy an'ana va urf-odatlarining asl mohiyatini tushunishi, kuzatuvchanligi, pedagogik qobiliyatga egaligi, o'zini qo'lga ola bilishi, o'zini anglay olishi, pedagogik takt, nutq madaniyati.

SHaxsiy pedagogik uddaburonligi: dars mashg'ulotlarida zarur materiallarni tanlay olishi, o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqarishi, ta'lim-tarbiya jarayonini istiqbolli rejalashtirishi, o'quvchilar jamoasini boshqara olishi.

Tashkilotchilik malakalari: o'quvchilar jamoasini uyushtira bilishi, turli ziddiyatli vaziyatlarda ham o'quvchilar jamoasini boshqarishi, amaliy muammolarni hal etishda uddaburonligini namoyish eta olishi.

Kommunikativ malakalari: o'quvchilarni o'ziga jalb etishni bilishi, o'quvchilar va ota-onalar bilan maqsadga muvofiq pedagogik muloqotlarni tashkil qilishi, o'quvchilarning jamoada o'zaro munosa-batlarida bir xil muvozanatni tartibga solishi.

Gnostik malakalari: o'quvchilarning asab psixik holati darajasini aniqlay olishi, o'z pedagogik faoliyati natijalarini tanqidiy tahlil qila olishi, ustoz o'qituvchilar mahoratini nazariy va amaliy jihatdan o'rganib borishi, psixologik va pedagogik adabiyotlardan to'g'ri foydalana bilishi, o'quvchilar xulq-atvorini mukammal o'rganishi.

Ijodiy hislatlari: o'z pedagogik mahoratini doimiy takomillash-tirib borishi, o'quvchilarni tarbiyalashda o'z dasturini ishlab chiqishi va uni muvaffaqiyatli amalga oshirishi, o'quvchilar nazari bilan voqelikni tahlil qilish qobiliyati, o'quvchilarga pedagogik ta'siri natijalarini oldindan ko'ra olishga intilishi.

Psixolog olimlarning fikricha, ushbu professiogramma yosh o'qituvchilarga o'zlarining kelgusida o'qituvchilik kasbini to'g'ri va ongli ravishda tanlab, kasbiy mahoratlarini takomillashtirib borishlariga yordam beradi. Demak, o'qituvchi professiogrammasi ham pedagogik texnikani egallashning muhim xususiyatlaridan biri bo'lib, o'qituvchilarning o'z kasbiy texnikasini mukammal egallab, rivojlantirib borishiga va o'z kasbiy faoliyatidan qanoatlanishni his etishga olib keladi. Bularning barchasi o'qituvchilarning tinimsiz pedagogik mehnati tufayli yuzaga keladi. *O'qituvchining pedagogik texnikasi - pedagogik faoliyatining tashkiliy shakli bo'lib, qo'l bilan tutib bo'lmaydigan, behad uzoq ijodiy izlanishlar va azob-uqubatli kechinmalar, tinimsiz*

pedagogik faoliyat, o'qituvchining fahm-farosati, bilimi va mahorati bilan amalga oshiriladigan qizg'in ijodiy mehnatining mahsulidir.

Bir maromda olib boriladigan tizimli ijodiy mashg'ulot tufayli aktyor yuksak cho'qqilarni egallaydi. O'zgalar obrazini mujassamlash- tirishda u ma'lum bir qolipdan aslo chiqib keta olmaydi. Demak har qanday ijodkorlik, hatto pedagogik ijodkorlik ham ma'lum bir belgilangan qolipda shakllanishi kerak. U o'qituvchining ichki kechinmalari, tuyg'u- lari va hissiy reaksiyalari asosida qurilishi aslo mumkin emas. CHunki, tarbiyalash san'atida o'qituvchining pedagogik texnikasi, ya'ni "bir qolipda"gi mehnat madaniyati borki, u boshqa biror kasbiy faoliyatga aslo o'xshamaydi. SHuning uchun, respublikamizda tarbiyaviy texnolo- giyalarni muntazam bilishga intilish, o'qituvchi kadrlarni tayyorlash va ularning malakasini uzluksiz oshirib borish o'qituvchining bir qolipdagi mehnat madaniyatini shakllantirishga, pedagogik texnika malakalarini doimiy oshirib borishga qaratilgan. Ta'kidlash joizki, hali biror o'qituv- chi oliy ta'lim muassasasini tugatib, yoki malaka oshirish kurslarida bilim olib birdaniga pedagogik texnika sirlarini mukammal biladigan tajribali o'qituvchi bo'lib qolgani yo'q. *O'qituvchida pedagogik texnika ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatish jarayonida, o'quvchilar bilan yaklama-yakka muloqot jarayonida, pedagogik amaliyotda shakllanib boradi.*

Hozirgi davr talablari nuqtai nazaridan, o'qituvchiga qo'yilayotgan javobgarlik hissi kengayib murakkablashib bormoqda. Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya sohasida olib borilayotgan islohotlarning yuksak natijalari bevosita o'qituvchilarning qizg'in mehnati samarasiga bog'liq. Vatani- mizning porloq kelajagi uchun yosh avlodni har tomonlama etuk, barkamol inson qilib voyaga etkazishda o'qituvchining kasbiy bilimi, faoliyat texnikasi mutlaqo yangilanib, hozirgi zamon talablariga javob bera oladigan darajada bo'lishi kerak. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" talablariga muvofiq o'qituvchi o'zi- ning ta'lim-tarbiyaviy faoliyatida milliy-madaniy va umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligiga doimo e'tibor berib kelishi lozim. O'qituvchining pedagogik texnikasi ham vatanparvarlikka, xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlashga, o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishiga asoslangan bo'lishi shart. SHu ma'noda taniqli adib Tursunoy Sodiqova asarlarida hozirgi kun o'qituvchisiga qo'yiladigan "Murab- biylikning shartlari" oqilona berilgan: "...Siz insonlarning hech bir yo'q joydan "shoxini kokartirish", qulfi dilini ochish, dunyosini kengaytirish, kechagi holatidan bugunini yuksakroq qilish uchun bu ishga qo'l urdingiz. Ammo oldin biling: umringizni sarflab olib borayotgan harakatlaringiz ro'parangizdagi o'quvchiga yoqayaptimi, yo'qmi? Bor gap shunda!

Murabbiylikni xohlagan, shu kasbga o'qigan odam murabbiy bo'lib qolmaydi. Ustozlikning o'ziga xos parhezlari, bosib o'tilmaydigan chegara chiziqlari bordir! Birinchidan, dilingizda ustoz—murabbiyning yozilgan yozilmagan qonun-qoidalariga bo'ysunaman, degan Allohga qasamingiz bo'lsin! Ikkinchidan, niyatingiz sof bo'lsin! Men insonlarni faqat yaxshilikka o'rgataman deng, orqamda o'z qo'lim bilanyaratilgan fayzli bog'lar qoladi, deb tilak tilang! Toki shogirdlaringiz sizning sharofatingiz bilan faqat savob ishlarga dahldor bo'lsinlar. Uchinchidan, haqiqiy murabbiy bo'laman desangiz, birovga biror narsa o'rga- tishni astoydil xohlang va siz ilm oluvchiga nisbatan muhabbat qo'ying! ar bir ishingizga fidoyilik bilan kirishing. Buning otini ixlos deydilar!

SHu ishtiyoq sizda qanchalik kuchli bo'lsa, Tangri sizga shuncha kop uquv beradi, ep beradi, mushkullaringizni O'zi osonlashtiradi. Murabbiylikda ta'tilga chiqish, sog'ligi, kayfiyatiga qarab faoliyatini to'xtatish, degan gap yo'q. Yo'lda ham, cho'lda ham, hamma fasl, hamma manzilda, qo'yingchi, umringizning oxirgi nuqtasigacha siz faoliyat ustidasiz. Bu degani, sizning borlig'ingiz, har bir so'z, har bir ishorangiz odamlar uchun nur, madad va xaloskorlikdir.

Nazardan qolgan, qarg'ish olgan, loqayd murabbiylar tarbiya maskanlariga qadam bosmasliklari kerak. Ular ishlayveradilar, ammo o'qituvchilikning noni yuqmaydi, ro'shnolik ko'rmaydilar, falokatlar arimaydi, niyatlariga etmaydilar. CHunki muqaddas kitoblarda "neki bersak, egallab turgan kasb koringizdan berurmiz" deb yozilgan. Kasbga halollik buyuk ibodatdir". Adiba o'qituvchidan o'z kasbiga sadoqatli bo'lishni, fidoyilikni, yuksak ma'naviyatni, tinimsiz mehnatni, o'quvchilarga nisbatan mehr va muhabbatni, halol va pokiza bo'lishni talab qiladi. Bu aynan o'qituvchi pedagogik texnikasining ham muhim xususiyatlaridan biridir.

3. Pedagogik texnikani namoyon etishda harbiy rahbarning tashqi ko'rinishi.

O'qituvchining tashqi ko'rinishi pedagogik texnikasini namoyon etuvchi muhim xususiyatlaridan biridir. Har qanday insonning tashqi ko'rinishi atrofdagilarga estetik ma'no va zavq kasb etib, doimiy e'ti- borda bo'lishini unutmaslik kerak. O'qituvchining tashqi ko'rinishini asosan namoyish etuvchi muhim hususiyatlari uning chehrasidagi mehribonlik, jiddiylik, yurishida bosiqlik, tabiiylikdir. O'qituvchi sinfga kiri- shi bilan so'zsiz o'quvchilar e'tiborida bo'ladi, ular bilan muloqotga kirishadi.

Sinf sahnasida bajarilayotgan uning xoh ijobiy, xoh salbiy xatti- harakatlari o'quvchilarga ta'sir o'tkaza boshlaydi. Ayniqsa, yosh o'qituv- chilar ilk bor darsga kirishlaridan oldin his- hayajonini, qo'rquvini engishlari, o'zlarini erkin tutishlari, birinchi dars paytida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan har qanday muvaffaqiyatsizlikdan o'zlarini yo'qot- masliklari lozim.

O'qituvchining tashqi ko'rinishida, pedagogik texnikasi tizimidagi mimik, pantomimik holatlar muhim ahamiyatga ega. O'qituvchining hatti-harakatini bevosita namoyish etuvchi mimik va pantomimik ifodasi, o'qituvchining imo-ishorasida, ma'noli qarashlarida, rag'batlantiruvchi yoki istehzoli tabassumida namoyon bo'ladi va ular o'qituvchi-tarbi- yachining pedagogik ta'sir ko'rsatishida, mashg'ulotlarni samarali va mazmunli o'tishida puxta zamin tayyorlab beradi.

MIMIKA - bu o'z fikrlarini, kayfiyatini, holatini, hissiyotini qosh, ko'z va chehra muskullarining harakati bilan bayon qilish san'atidir. Ba'zan o'qituvchi chehrasining va nigohining ifodasi o'quvchilarga katta ta'sir ko'rsatadi.

Mimik harakatlar, ifodalar ma'lumotlarning hissiy ahamiyatini kuchaytirib, ularni chuqur o'zlashtirish imkoniyatini beradi. O'quvchilar o'qituvchining muomalasi va xatti-harakatiga qarab kayfiyatini, muno- sabatini tezda «uqib» oladilar. SHuning uchun oiladagi ba'zi noxush- liklar, hissiyotga berilish, g'am va tashvishning o'qituvchi chehrasida va mimik belgilarida ifodalanishi mumkin emas. CHunki ushbu noxushliklar o'qituvchining pedagogik faoliyatiga dars mashg'ulotlarini mukammal bajarishida o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatadi. O'qituvchining chehrasida, mimik belgilarida faqat dars mashg'ulotlariga xos bo'lgan, o'quvchilarga ta'lim va tarbiyaviy topshiriqlarni echishga yordam bera oladigan ko'rinishlarni ifodalash lozim.

O'qituvchining chehrasidagi ifoda, nutqi, o'quvchilar bilan o'zaro munosabati uning individual xarakteriga mos bo'lishi kerak. O'qituvchi chehra ko'rinishidagi mimik ifoda, ta'lim- tarbiya qonuniyatlariga mos ishonch, ma'qullash, ta'qiqlash, norozilik, quvonch, faxrlanish, qiziquv- chanlik, befarqlik, ikkilanish kabi xususiyatlarni ifodalashi mumkin. Bunda ovozda turli o'zgarishlar, nutqning tushunarli bayon etilishi muhim ahamiyatga ega. Mimik ifodaning asosiy belgilarini namoyish etishda qosh, ko'z, chehra ko'rinishi ishtirok etadi.

Qosh, ko'z, chehra o'quvchilar javobidan qoniqish, xursand bo'lish, faxrlanish yoki e'tirof, norozilik, qoniqmaslik, xafa bo'lish va boshqa belgilarni ifodalash bilan birga, o'quvchilar diqqatini bo'lmasdan, bosh- qalarga xalaqit bermasdan ta'lim-tarbiya ishlarini samarali olib borishga ham yordam beradi. SHuni alohida qayd qilib o'tish joizki, mimik ifodalar o'qituvchining xarakterini, ichki dunyosini, ma'naviyatini, pedagogik faoliyatining individual xususiyatlarini bekamu ko'st namoyish etadi. O'qituvchining mimikasi ifodalangan nigohi o'quvchilarga, yoki ayrim o'quvchiga qaratilgan bo'ladi. Doskaga, eshikka, derazaga, ko'rgazmali qurollarga yoki devorga nigoh tashlab mimik ifodalarni namoyish qilish aslo mumkin emas.

PANTOMIMIKA - bu o'qituvchining gavdasi, qo'l, oyoq haraka- tini tartibga soluvchi uslubdir. O'qituvchilarning ta'lim-tarbiyaviy faoliyatida o'quvchilar bilan muloqoti muhim ahamiyat kasb etishi barchaga ma'lum. Biroq o'quvchilar bilan muloqotda o'qituvchining pantomi- mikasi, ya'ni, gavda, qo'l, oyoq harakati to'g'ri ifodalanmasa, ta'lim- tarbiyaga asoslangan muloqot natija bermasligi mumkin. O'qituvchi o'z gavdasi, qo'li, oyoq harakatlarining holati orqali har qanday pedagogik ma'lumotlarning obrazini "chiza" olsa, o'quvchilar bundan zavqlana- dilar, ular ichki his-tuyg'ulari, tashqi hissiyotlari bilan qo'shib butun ongini o'quv materiallari mazmunini o'zlashtirishga qaratadilar. Pantomimika gavdani rost tutib yura bilish, qo'l va oyoq harakatlarining bir- biriga mosligi, fikrlarini aniq va to'liq bayon qilib qo'lini, boshini turli harakatlarda ifodalash o'qituvchining o'z bilimiga, kuchiga ishonchini bildiradi. SHuning uchun o'qituvchining

o'quvchilar oldida o'zini tuta bilish holatini tarbiyalashi lozim. (oyoqlari 12-15 sm. kenglikda, bir oyoq sal oldinga surilgan holda turish). O'qituvchining yurishi, qo'l va oyoq orqali imo-ishoralari ortiqcha harakatlardan holi bo'lishi kerak. Masalan: auditoriyada orqaga oldinga tez-tez yurish, qo'llari bilan turli imo-ishoralar qilish, boshini har tomonga tashlash va hokazo. Bunday holatlar dars davomida o'quvchilarning e'tiborini bo'lib, g'ashini keltiradi va o'rganilayotgan fanga, o'qituvchiga nisbatan hurmatsizlik kayfiyatini uyg'otadi.

O'qituvchi mashg'ulot o'tish jarayonida faqat oldinga yurishi tavsiya qilinadi. Uyondan, bu yonga yurish talabalar fikrini bo'ladi. Old tomonga yurayotganida o'qituvchi muhim voqealarni bayon qilishi mumkin, chunki bunda talabalar o'qituvchini butun diqqatlari bilan eshitayotgan bo'ladi.

O'qituvchining pantomimik harakatlari tizimida o'z hissiy holatini boshqara olishi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi o'quvchilar bilan muloqot jarayonida qizg'in kuzatuv ostida bo'ladi. Uning kayfiyatidagi o'zgarishlar pantomimik harakatlarida namoyon bo'ladi. SHu tufayli o'quvchilarga ta'lim-tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish jarayonida (darsda, darsdan tashqari mashg'ulotlar paytida, tarbiyaviy ishlar jarayonida) o'z hissiyotini boshqara olishi, jiddiy bo'lishi, umidbaxshlik, xayrixohlik kayfiyatida bo'la olish qobiliyatlariga ega bo'lishi zarur. Pantomimik harakatlar tizimi o'qituvchiga birdaniga paydo bo'ladigan ko'nikma emas. Buning uchun o'qituvchi o'z ustida tinimsiz ishlashi, ilk pedagogik faoliyati davrida kamchiliklarini tezda topib bartaraf eta olishi darkor. CHunki, yillar davomida o'qituvchi o'zining har bir harakatiga moslashib uni odat qilib olishi mumkin. Mukammal pantomimik malakalarga ega bo'lgan o'qituvchi o'z-o'zini nazorat qila oladi, ko'p yillik faoliyati davomida sog'lom asab tizimini o'zida tarbiyalab asabiylashishdan, hissiy va aqliy zo'riqlashlardan o'zini saqlay oladi.

Pantomimik harakatlarda o'z hissiy holatini nazorat qilishda o'qituvchi quyidagi faoliyatlarga jiddiy e'tibor berishi maqsadga muvofiqdir:

- sport bilan muntazam shug'ullanib borish;
- yoshlar psixologiyasiga oid bilimlarni doimiy o'rganib borishi;
- o'quvchilarga nisbatan xayrixohlik va optimizmga ega bo'lishi;
- o'z harakatini nazorat qilishi (muskul zo'riqlashini, qo'l, oyoq va bosh) harakatini, nutq tempini bir maromda saqlashda nafas olishini tartibga solish;
- madaniy hordiqni to'g'ri uyushtirishi (dam olishi, o'z sog'ligi- ga doimiy e'tibor, lirika, musiqa, yumoristik hajviyalarni sevib o'qiy olish);
- o'z-o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lib, ta'sir ko'rsata olish.

O'qitish samaradorligini oshirish va ijobiy tarbiyaviy ta'sir ko'rsa- tish uchun o'qituvchining harakatlarida aktyorlik va rejissyorlik malakalari ham mujassamlashgan bo'lishi lozim. Xususan, gumanitar fanlar o'qituvchilari aktyorlik qobiliyatiga ega bo'lishlari lozim. Ma'lum mavzular, obrazlar, tarixiy qahramonlar haqida so'zlaganda aktyorlik, rejissyorlik malakalari zarur. Ular o'qituvchiga o'quvchilarning his-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatishda, mavzu qahramonlariga nisbatan hissiy-qadriyatli munosabatda bo'lish tajribasini o'zlashtirishiga yordamlashadi.

Pedagogik texnika malakalari o'qituvchining maxsus fanlar bo'yicha bilimlarni egallash, pedagogik mahoratini takomillashtirishga intilish, o'z kasbiga qiziqish, burch hamda mas'uliyatni his qilish asosida oshiriladi. Ular yoshlarni o'qitish, tarbiyalash, tashkil qilish, targ'ibot qilish, mustaqil bilim olish ishlariga yordam beradi.

O'qituvchining tashqi ko'rinishida nutq texnikasi, his-tuyg'ularini boshqara olish, mimik va pantomimik malakalar bir qolipda mukammal olib borilganda ko'zlangan maqsadga albatta erishiladi. Bunda so'z, gap ohangi, qarash, imo-ishoralar, kutilmagan pedagogik vaziyatlarda uddaburonlik, osoyishtalik bilan ziddiyatdan chiqish, voqelikni oldindan ko'ra olish va adolatli tahlil qilishga asoslanish maqsadga muvofiqdir. Bu xususiyatlar o'qituvchining shaxsiy, individual psixik, fiziologik fazilatlarini asosida tarkib topadi. Pantomimik harakatlarni boshqarishda ham o'qituvchining individual pedagogik texnikasi, yoshi, jinsi, mijozi, fe'l-atvori, sihat-salomatligi va anatomik-fiziologik xususiyatlari muhim ahamiyatga ega.

O'qituvchi avvalo tarbiyachi sifatida o'zida yuqoridagi malakalarni shakllantirishi, ularning mazmunini chuqur o'zlashtirib, pedagogik texnikani egallashning imkoniyatlaridan foydalanishi

kerak. SHunda u o'qituvchini pedagogik mahorat sari etaklaydi. SHunday qilib, o'qituvchining tashqi ko'rinishi ham pedagogik texnikaning muhim xususiyatlaridan biri bo'lib - tarbiyalanuvchilarga ko'rib, eshitib turgan narsalarini erkin fikrlash orqali, o'z mulohazalarini mustaqil, cho'chimasdan o'qituvchiga etkazish imkoniyatini beradi. *"Tarbiyachi tashkil etishni, yurishni, hazil- lashishni, quvnoq yoki jahldor bo'lishni bilishi lozim, u o'zini shunday tutishi kerakki, uning har bir harakati, yurish-turishi, kiyinishi bolalarni tarbiyalasin "* - deb yozgan edi taniqli pedagog A.S. Makarenko.

MAVZU № 13. HARBIY RAHBAR MAHORATIDA NUTQ TEXNIKASI VA NOTIQLIK MADANIYATI

Ma'ruza rejasi: O'quv mashg'ulotining maqsadi1.

Talabalarga notiqlik san'atining paydo bo'lish tarixi haqida ma'lumot berish. . SHarq mutafakkirlarining notiqlik san'ati haqidagi fikrlarini aytib o'tish.. Harbiy rahbar faoliyatida nutqning asosiy xususiyatlari haqida ma'lumot berish. Harbiy rahbarning nutq madaniyati va notiqlik san'atini tushuntirish.

O'quv savollari:

1. Notiqlik san'atining paydo bo'lish tarixi.
2. SHarq mutafakkirlari notiqlik san'ati haqida.
3. Harbiy rahbar faoliyatida nutqning asosiy xususiyatlari.
4. Harbiy rahbarning nutq madaniyati va notiqlik san'ati.

Tayanch so'z va iboralar:

Notiqlik san'ati; qadimgi YUnoniston; "San'atlar shohi"; suhbat metodi; ideal notiq; ovoz ritorikasi; nutq odobi; suhango'ylar; nutq texnikasi; til va nutq; nutqning ravonligi; nutqning ta'sirchanligi; grammatik norma; nutqning mantiqiyliqi; nutqning tozaligi va ifodaliligi; dialektizm va varvarizm; jargon; tashqi nutq; ichki nutq; o'qituvchining nutq madaniyati; metonimiya; metafora; monologik nutq; dialogik nutq; kommunikativ nutq; tovush; diapazon va tembr; fonotsional nafas; diksiya; ritmika; artikulyatsiya; diafragma ishtirokida nafas olish; dialogik nafas olish.

1. Notiqlik san'atining paydo bo'lish tarixi

O'qituvchining pedagogik mahoratida uning nutqi, notiqlik qobiliyati muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, ushbu muammoga mustaqillikdan keyingi yillarda jiddiy e'tibor qaratildi. YOsh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda avvalo milliy istiqlool mafkurasi muhim ahamiyatga ega. Mafkuramizning yuksak ustunlaridan biri — millat tilidir. Respublikamizning "Davlat tili haqida"gi, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunlari, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" va boshqa hujjatlarda barkamol avlod tarbiyasida o'z ona tiliga nisbatan mehrmuhabbat tuyg'ularini shakllantirish e'tirof etilgan. YOsh avlodning ma'naviy-ma'rifiy tarbiyasida o'qituvchining nutqi, uning notiqlik san'ati alohida e'tibor kasb etadi. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining 1997-yil 29-avgustdagi IX sessiyasida so'zlagan nutqida ta'kidlaydiki, *"O'z fikrini mutlaqo mustaqil ona tilida ravon, go'zal va lo'nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni, avvalambor, rahbarlik kursisida o'tirganlarni bugun tushunish ham, oqlash ham qiyin"*. O'qituvchining nutqiy madaniyatini shakllantirish uning kasbiy faoliyatida naqadar muhim ahamiyatga egaligi to'g'risida mulohaza yuritir ekanmiz, avvalo, notiqlik san'atining kelib chiqish

tarixini bilish lozim. Professional notqlik san'ati YUnoniston, O'rta Osiyo, va Hindistonda o'zining uzoq tarixiga ega.

Tarixchi olimlarning (Apresyan G.Z.) ma'lumotlariga ko'ra, Notqlik san'atiga eramizdan oldingi VII asrda YUnonistonda asos solingan. Qadimgi YUnonistonda bolalarga bilim berish faylasuflar zimmasiga yuklatilar edi. Ular, notqlik san'atining etuk namoyondalari bo'lib, o'zlarining chiroyli so'zlari, baland va ta'sirchan ovozlari bilan odamlar tafakkuriga, ongiga kirib borganlar, ta'lim va tarbiyada ulkan yutuqlarga erishganlar. SHu sababli, notqlik san'ati va nutq madaniyatining nazariyasiga, uning cheksiz tarbiyaviy ahamiyatiga ilk marotaba qadimgi YUnonistonda asos solinganligi ilmiy adabiyotlarda bayon etiladi. YUnonistonda epos, lirika, drama, haykaltaroshlik, musiqa va me'morchilik san'atlari bilan birga notqlik san'ati ham murakkab va muhim san'at asari sifatida e'tirof etilgan. Notqlik san'atini davlatning muhim ijtimoiy-siyosiy ishlariga taalluqli faoliyatdagi ahamiyati uchun hamda yosh avlodni tarbiyalashda ular ongi va tafakkuriga qizg'in ta'sir etuvchi murakkab vosita ekanligi uchun YUnonistonda uni "San'atlar shohi" deb atashgan.

Eramizdan avvalgi V asr YUnonistonda "Notqlik san'ati"ning eng takomillashgan va rivojlangan davri hisoblanadi. Bu davrda notqlik san'atining quyidagi uchta qonuniyati qizg'in takomillashtirilib, notiq- ning unga jiddiy e'tibor berishi talab qilingan:

tinglovchiga tushuntirish (ma'lum bir g'oyani);

tinglovchining tafakkurini uyg'otish (fikrini, ongini, maqsadini);

tinglovchini o'ziga jalb qilish (huzur-halovat va qoniqish hissini uyg'otish asosida).

Notiqalar ushbu qonuniyatlarga amal qilgan holda "*tinglovchilarga halovat bag'ishlash*" orqali odamlarni ezgulikka, adolatparvarlikka, vatan oldidagi burchlariga sadoqatli bo'lishga, eng yaxshi insoniy fazilatlarga amal qilib, ularni doimo bajarishga, odob va axloq qoidalariga rioya qilishga chorlar edilar. Bu ularning asosiy vazifasi hisoblanardi. YUnonistonda notqlik san'atini chuqur egallagan, o'zlarining go'zal va chiroyli nutqlari hamda noyob asarlari bilan jamiyatda hurmat va e'tibor qozongan Sokrat (Suqrot), Platon (Aflotun), Dinarx, Giperid, Gorgiy (Horgiy), Isokrat, Isey, esxil, Demosfen, Sitseron, Kvintilian kabi namoyondalar YUnonistonning mashhur davlat arboblari bo'lib etishganlar.

YUnon notiqalari og'zaki nutqning shakl va qonuniyatlarini, mulohaza va isbot kabi mantiq ilmining qoidalarini chuqur o'zlashtirganlar. Ular o'z fikrlari va tuyg'ularini ruhan o'quvchilar hamda tinglovchilar tafakkuri va ongiga chuqur singdira olganlar va keskin ta'sir o'tkazganlar. Har bir notiq o'z ustida yillab tinimsiz mashg'ulotlar olib borgan, sehrli ovoz sohibi bo'lish uchun nutq texnikasining barcha qonuniyatlariga amal qilganlar. Ular o'zlarining ta'sirchan nutqlarini namoyish qilish bilan notqlik san'atini "*Mafkuraviy va siyosiy kurash hamda yosh avlodni tarbiyalash quroli*" deb hisoblaganlar va buni o'z faoliyatlarida isbotlab berganlar.

Mashhur yunon faylasufi Sokrat (eramizdan avvalgi 469 — 399 yillar) o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishda munozara, savol-javob usulini joriy qilib, ushbu usul orqali suhbat metodiga asos solgan.

Sokratning shogirdi Platon esa o'z ustozini g'oyalarini davom ettirib, savol-javobni notqlik san'atining bir shakli sifatidagi ahamiyatini o'z asarlarida yoritadi hamda uni inson tafakkuri va ongini, dunyoqarashini og'zaki nutq bilan boyituvchi noyob uslub sifatida baholab, uni mazmunli amaliy va nazariy jihatdan yanada boyitdi.

YUnonistonda notqlik san'atining har tomonlama takomillashishi Demosfen (eramizdan avvalgi 384—322 yillar) nomi bilan uzviy bog'langan. U yoshlik yillaridanoq notqlik san'atiga qiziqdi. Tug'ma duduq bo'lishiga qaramasdan, o'quvchi va tinglovchilarning istehzolariga bardosh berib, qizg'in va shiddatli mehnati bilan notqlik mahoratini namoyish eta olgan. Faqat Demosfen YUnonistonda notqlik san'atining etuk namoyodasi, ya'ni o'z davrida "*notqlik san'atining elitasi*" sifatida mashhur bo'ldi. U davlat tribunasi notqlik san'atiga asoslangan siyosiy va mafkuraviy kurash maydoniga aylantirdi.

Demosfenning notqlik san'ati to'g'risidagi g'oyalarini uning shogirdi faylasuf, notiq va siyosiy arbob Sitseron Mark Tulliy (eramizdan avvalgi 106—43 yillar) davom ettiradi. Qadimgi YUnonistonda nutq mahorati, uni takomillashtirish yo'llari, nazariyasi va tarixi bo'yicha o'z

tajribalaridan kelib chiqib Sitseronning 19 ta asari, 800 dan ziyod maktublari hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan. Sitseronning notqlik san'ati tarixiga bag'ishlangan "Brut", "Notqlik san'ati namoyondalari", "Notiq", "Notqlik haqida" kabi asarlari shular jumlasidandir. Notqlik san'atining ulkan imkoniyatlarini, odamlarni va jamiyatni boshqarishda qudratli qurol ekanligini ta'kidlab, uni davlatning siyosiy jihatdan bosh quroli deb hisoblaydi. SHu sababli har bir davlat rahbari va davlat arbobi notqlik san'atining cheksiz imkoniyatlarini chuqur egallashi lozimligini aytadi. Sitseronning notqlik san'ati nazariyasida "Ideal notiq" haqidagi g'oyalari muhim ahamiyatga ega. Uning fikricha, *"Ideal notiq egasi yuksak ma'naviyatli, chuqur bilimga ega, tafakkuri boy faylasuf bo'lishi kerak."* Ideal notiqlar tinglovchilar qalbiga va his tuyg'ulariga tez, chuqur kirib borishi, ularning kayfiyatini, ruhiyatini bilib, shodlik va sevinch tuyg'ularini, yoki aksincha, g'azab va nafratini ta'sirchan nutqi asosida uyg'ota olishi lozim.

Sitseron tomonidan ishlab chiqilgan va nazariy hamda amaliy jihatdan asoslangan notqlik san'ati haqidagi ma'lumotlarni, tizimlar va uslublarni rimlik *Kvintilian* (eramizdan avvalgi 35-95 yillar) ma'lum bir tartibga keltirib, tabaqalashtirib, undan notqlik san'ati sohasi bo'yicha faoliyat ko'rsatuvchilar unumli foydalanishlari uchun qayta ishlab chiqadi. U notqlik san'atining balandparvoz, asabga teguvchi teatr artistlariga xos ovoz ritorikasiga qarshi edi. Kvintilianning fikricha, notiq tashqi ovoz natijalari bilan emas, balki ilmiy asosga ega bo'lgan, mazmunan boy, mukammal va "tiniq" nutq orqali ulkan yutuqlarga erishishi mumkin. U "Tarbiya haqida" nomli asarida o'z nazariyalariga asoslanib, notqlik san'atini o'rganish metodikasini yaratdi. Faylasuf olim o'z asarida ilk bor notqlik san'atining ta'lim-tarbiya maskanlarida bolalar bilimi, ongi va tafakkuriga ijobiy ta'siri haqidagi g'oyalarini ilgari surdi. Kvintilian o'qituvchilar va tarbiyachilarning qizg'in faoliyat olib borishlari uchun notqlik san'atini mukammal o'rganishga doir o'zining metodikasini taqdim etdi. Ushbu metodika notqlik san'ati tarixida ulkan ahamiyatga ega va hozirgi davrda ham o'z qimmatini yo'qotmagan.

2. SHarq mutafakkirlari notqlik san'ati haqida

Mamlakatimizda notqlik san'atining rivojlanishi O'rta Osiyo madaniyati tarixi bilan bog'liq bo'lib, nutq madaniyati hamisha o'ziga xos mavqega ega bo'lib kelgan. O'rta Osiyoda notqlik san'atining xususiyatlari shundan iborat ediki, u eng avval o'sha davr tuzumining manfa-atlariga xizmat qilar edi. Bu davrda notqlik san'ati ustalarini *nadimlar, qissago'ylar, masalgo'ylar, badihago'ylar, qiroatxonlar, muammogo'ylar, voizlar, go'yandalar, maddohlar, qasidaxonlar* deb yuritilishi ham ana shundan dalolat beradi. Movarounnahrda notqlik san'ati voizlik deb atalgan. Voizlik, ya'ni va'zxonlik «Qur'on»ni targ'ib qilish bilan mush-tarak holda so'zning ahamiyati, ma'nosini anglatgan. «Va'z» so'zi arab tilidan pand-nasihat ma'nosini beradi. Va'z aytuvchi, nutq so'zlovchi shaxs Voiz deb atalgan. Voizlik san'ati tinglovchining, jamoaning ongiga, his tuyg'usiga ta'sir etish mahorati bo'lib, qadimgi SHarqda hukmdorlar ushbu san'at namoyondalari xizmatini yuksak darajada qadrlaganlar. IX asrdan boshlab, davlat hukmdorlari notqlik bilan bog'liq barcha tadbirlarni maxsus tayyorgarlikka ega so'z ustalariga yuklab, ularni "voizlar" deb ataganlar.

Markaziy Osiyoda XII asrdan boshlab voizlik san'ati nazariyasi va amaliyotini targ'ib qiluvchi ko'plab ilmiy va uslubiy risolalar yozilgan. Jumladan, allomalar Abu Nasr Forobiy "Fozil odamlar shahri", Unsurul Maoliy Kayqovus "Qobusnoma", YUsuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig", Alisher Navoiy "Majolis un-nafois", "Nazmul-javohir", Husayn Voiz Koshifiy "Dah majlis", "Mahzan ul-insho", Ali YAzdiy "Zafarnoma", Xondamir "Makorim ul-axloq", Voiz Samarqandiy "Ravozat ul-voizin", Muhammad Rafiq Voiz "Avbob ul-jinon", Quraysh Saidiy "Anis ul-voizin" kabi o'zlarining asarlari bilan "voiz"lik san'ati xazinasiga munosib hissa qo'shganlar.

Voizlik san'ati namoyondalari tinglovchilarning ijtimoiy va siyosiy mavqei hamda lavozimlarini hisobga olgan holda uch yo'nalish bo'yicha faoliyat ko'rsatishgan. Birinchisi, *sultoniyot*, ya'ni hukmdorlar hamda yuqori tabaqali a'yonlar uchun mo'ljallangan va'zxonlik bo'lib, unda hamdu sanolar aytilgan, ularning obro'e'tibori, martabasi, faoliyatlari ulug'lanib maqtalgan. Ikkinchisi, *jihodiya*, ya'ni vatan himoyachilariga mo'ljallangan va'zxonlik bo'lib, unda vatanparvarlik, jangovarlik, botirlik, qahramonlik, fidoyilik ulug'langan, dushmanga nisbatan

shafqatsiz bo'lish ifodalangan. Uchinchisi, *g'aribona* deb atalib, asosan mamlakatning oddiy fuqarolariga mo'ljallangan va'zxonlikdir, unda barcha fuqarolar asosan itoatkorlikka, mehnatsevarlikka chaqirilgan. Voizlikning har bir yo'nalishi o'ziga xos ohangga, usulga, jozibaga ega bo'lgan. Voizlar nutqda ma'lum bir muvaffaqiyatga erishish uchun har bir so'zning, tushuncha va ohangning badiiy jihatdan yuksak va ta'sirchanligini ta'minlab, muayyan bir fikr, mulohaza, hukm, g'oya, mafkura va xulosani tinglovchilarga etkazish maqsadida suxandonlik (ritorika) fanini puxta o'zlashtirishgan.

Buyuk qomusiy olim *Abu Rayhon Beruniy* (973-1048) o'zining «Geodeziya» asarida har bir fanning paydo bo'lishi va taraqqiy etishi inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini ta'kidlab, notiqlik san'atining ildizlari bo'lmish grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojlarning hosilasidir degan g'oyani ilgari surgan.

Ulug' vatandoshimiz *Abu Nasr Forobiy* to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va go'zal nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati cheksizligi haqida shunday deydi: *“Qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish masalasiga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman...”* Forobiy *“Fozil odamlar shahri”* asarida mudarrisning *“so'zlari aniq bo'lsin, fikrini va aytmoqchi bo'lgan mulohazalarini ravon va ravshan bayon eta olsin... Bilish va o'qishga muhabbati bo'lsin, o'rganmoqchi bo'lgan bilimni charchashni sezmasdan, osonlik bilan o'zlashtira olsin”* deydi.

Unsurul Maoliy Kayqovus tomonidan 1082-1083 yillarda yaratilgan, qadimgi SHarq pedagogikasining ajoyib namunalaridan biri hisoblangan «Qobusnoma»da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz fikrlar bayon etilgan. Muallif farzandiga qilgan nasihatlar orqali o'quvchini yoqimli, muloyim, o'rinli so'zlashga, behuda gapirmaslikka undaydi. So'zlaganda o'ylab, har bir fikrdan kelib chiqadigan xulosalarni ko'z oldiga keltirib gapirish kerakligini, kishi aql-idrokli bo'lishi, o'zini xalq orasida omiy, kamtar tutishi lozimligini eslatib, mahmadonalik qilish, ko'p gapirish donolik belgisi emasligini ta'kidlaydi, hamda *“Odamlarda mavjud barcha qobiliyatlarning eng yaxshisi nutq qobiliyatidir”* deydi. *“Ey farzand, agar sen har qanday notiq bo'lsang ham, o'zingni bilgan- lardan pastroq tutgil, toki so'z bilimdonligi vaqtida bekor bo'lib qolma- gaysan. Kop bilu, oz so'zla, kam bilsang, kop so'zlama, chunki aqlsiz kishi kop so'zlaydi, deganlarki, jim o'tirish salomatlik sababidir. Kop so'zlovchi aqlli odam bo'lsa ham, xalq uni aqlsiz deydi...”* - deb uqtiradi alloma. U axloqlilikning birinchi belgisini suxandonlikda deb biladi. *“Suxango'ylar notiqlikda rost so'zlash kerak. So'zlaganda andishalik bo'lish, sovuq so'zlik bo'lmaslik, kam gapirish, kamtarlik, birovning so'zini diqqat bilan eshitish ularning burchidir”* deb ta'kidlaydi.

Ulug' shoir *YUsuf Xos Hojib* turkiy xalqlarning XII asrdagi ajoyib badiiy yodgorligi bo'lgan *“Qutadg'u bilig”* (*“Baxt keltiruvchi bilim”*) asarida so'zlarni to'g'ri tanlash va to'g'ri qo'llash haqida *“Bilib so'zlasa so'z bilig sanalur”* degan. Mutafakkir so'zlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda, hovliqmasdan, so'zning ma'nolarini yaxshi anglab, nutqni ravon qilib tuzishga chaqiradi va so'zning qudratini shunday ifodalaydi:

Kishi so'z tufayli bo'ladi malak,
Ortiq so'z qiladi bu boshni egik,
Tilingni avayla - omondir boshing,
So'zingni avayla uzayar yoshing.

Adib Ahmad YUgnakiy (XII-XIII) ham mudarrisilarni so'zlaganda nutqni o'ylab, shoshilmasdan, aql-idrok bilan tuzishga, keraksiz, bema'ni so'zlarni ishlatmaslikka, mazmundor so'zlar izlab topishga chaqiradi, Noto'g'ri tuzilgan nutq tufayli keyin xijolat chekib yurmagin, deb so'zlovchini ogohlantiradi:

Uquv so'zla, so'zni eva so'zlama,
So'zing kizla, keyin, boshing kizlama.

(So'zni uqib so'zla, shoshib gapirma, keraksiz, yaramas so'zlarni yashir, yaramas gaping tufayli keyin boshingni yashirib yurma.)

Nutq odobi deb yuritilgan qoida va ko'rsatmalarda sodda va o'rinli gapirish, qisqa va mazmundor so'zlash, ezmalik laqmalikni qoralash, keksalar, ustozlar oldida nutq odobini saqlash, to'g'ri, rost va dadil gapirish, yolg'ochilik, tilyog'lamalikni qoralash va boshqa qonuniyatlar to'g'risida fikr yuritiladi.

Buyuk alloma Abdurahmon Jomiy o'z adabiy merosida so'z va nutq- ning qudrati naqadar ulug'ligini, tildek insonga chiroyli libos kiydirguvchi vosita hech qaerda bo'lmasligini bayon etgan:

Tildagi ketma-ket xatoga hayhot,

CHiroyli kiyimlar berolmas najot.

So'zni kiyimingdek bekamu ko'st qil,

YOki kiyimingni so'zingga rost qil.

Mutafakkir Alisher Navoiy davlat arbobi sifatida, o'zbek mumtoz adabiy tilining homiysi bo'lgan buyuk shoirdir. Alisher Navoiy turkiy tilda go'zal nutq tuzishning bayroqdori sifatida, o'zining butun ijodiy merosi bilan o'zbek tili boyliklarini namoyon etdi. Navoiy o'zbek adabiy tilida buyuk asarlar yaratish mumkinligini va shu bilan o'zbek xalqini butun jahonga mashhur qilishni isbotlab berdi. SHoir o'zining "Muhokamatul-lug'atayn" asarida har bir tilning ijobiy va salbiy tomonlari bor- ligini eslatib o'tadi. Alisher Navoiyning "Muhokamatul-lug'atayn", "Mahbub-ul-qulub", "Nazmul-javohir" asarlari o'zbek tilida nutq tuzishning go'zal namunalarini bo'lishi bilan birga, uning yuksalishiga ham katta hissa qo'shdi. U o'zining "Mahbub-ul-qulub" asarida shunday yozadi: *"Til muncha sharaf birla nutqning holatidir va ham nutedurki, agar nopisand zohir bo'lsak, boshning ofatidir..."* ya'ni, til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir, agar u o'rinsiz ishlatilsa boshning ofatidir. Navoiy ta'limi bo'yicha so'z:

Har kimki chuchuk so'z elga izhor aylar,

Har neki ag'yor durur yor aylar.

So'z qattig'i el ko'ngliga ozor aylar,

YUmshog'i ko'ngillarni giriftor aylar.

Xullas, SHarq mutafakkirlari, so'z va nutqning inson hayotidagi o'r- ni, vazni va qadr qimmatiga jiddiy ahamiyat berganlar. Ular har bir so'z- ning nutqda o'z o'rni va ahamiyati borligini, nutqni qudratli qiluvchi so'zdan kuchliroq va buyukroq narsa yo'qligini, tilga e'tibor - elga e'tibor ekanligini, so'z sehri ila odamzod mo'jizalar yarata olishini doimo ta'kidlab, isbotlab kelganlar. So'z orqali nutq va fikr oydinlashadi. O'qituvchi ta'lim-tarbiyasining samaradorligi so'z boyligi bilan belgilanadi. Demak, "So'z tuzadi, so'z buzadi, olqish ham so'zdan, qarg'ish ham so'zdan, omonlik ham, yomonlik ham so'z bilan, borliq ham, yo'qlik ham so'zdan, olamning yaralishi va gullab-yashnashi ham so'zdan, yo'q bo'li- shi ham so'zdan" (R. Jumaniyozov).

3. Harbiy rahbar faoliyatida nutqning asosiy xususiyatlari

O'qituvchining pedagogik faoliyatida nutq texnikasini mukammal egallash muhim ahamiyatga ega. Zero, nutq vositasida o'qituvchi bola- ning his-tuyg'ularini uyg'otadi, o'quvchilar bilan ongli muloqotni ta'minlaydi, ta'lim-tarbiyaga oid ma'lumotlarni tahliliy idrok etadi. Buning uchun bo'lajak o'qituvchi avvalo nutq sirlarini, uning o'quvchilar bilan bo'ladigan muloqotda ta'sir kuchini puxta bilishi kerak. Nutqning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish uchun, nutq texnikasiga oid talablarni bilish lozim. Bu talablar nutqning mantiq jihatdan to'g'ri, aniq, chiroyli, yorqin va maqsadga muvofiq bo'lishidir. Nutqning quyidagi asosiy xususiyatlari ushbu talablardan kelib chiqadi:

NUTQNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Nutqning to'g'riligi va ravonligi.

Nutqning aniqligi va ta'sirchanligi.

Nutqning mantiqiyliigi.

Nutqning tozaligi va ifodaliligi.

Nutqning to'g'riligi va ravonligi uning adabiy til normalariga to'g'ri kelishidir. Bunda ikkita jihatga e'tibor beriladi: urg'u va gram- matik normalarga amal qilinishi.

Urg'u - so'zlarning to'g'ri talaffuz etilishini ta'minlaydi.

Grammatik norma - nutqning mazmundorligini, ma'noli ekanligini bildirib, nutq oqimidagi so'zlarning o'zgarishi, mazmunan bir-biriga birikishini ifodalovchi xilma-xil qoidalar yig'indisidir.

Nutqning aniqligi va ta'sirchanligi - mazmundor nutqning tinglovchiga ta'sir etish omilidir. O'qituvchi so'z va tilning ravonligi, notiqlik qobiliyati bilan aniq faktlar asosida o'quvchilarga bilim beradi, ularning ko'nikma va malakalarini rivojlantiradi. O'qituvchi nutqining aniq bo'lishi, o'z mas'uliyatini chuqur his etish shartidir. Aniqlik, o'rganila- yotgan mavzuning o'qituvchi tomonidan ifodalanayotgan voqelikka, faktlarga muvofiq kelishidir. Aniqlikning chegarasini belgilashda o'qituvchi so'zlarni to'g'ri qo'llay olishi, o'zbek tili grammatikasini mukammal bilishi, to'g'ri talaffuz eta olishi talab qilinadi.

Nutqning mantiqiyliigi - nutqning mantiqiy bo'lishi eng avvalo o'qituvchining so'z boyligi, tafakkur yuritish qobiliyati, idrok etish mahoratiga bog'liq. O'qituvchi tilni juda yaxshi bilishi, so'z boyligi keng bo'lishi mumkin. Ammo o'zi fikr yuritayotgan mavzuga nisbatan chuqur bilimga ega bo'lmasa, bilimlarini o'z tafakkuri doirasida tahlil qila olmasa notiqlik san'ati natija bermaydi. So'zlarning o'qituvchi ifodalayotgan mavzuga mos ravishda to'g'ri ifodalanishi, so'z birikmalarining, gaplarning, matnlarning bir-biriga to'g'ri kelishi, fikrni izchil bayon etish uchun bo'ysundirilishi nutqning mantiqiy boy ekanligidan dalolat beradi. O'quvchilarga aytilayotgan fikr mantiqan bir-biriga bog'langan bo'lishi kerak. Gaplar o'rtasida fikriy bog'lanish, izchillik yo'qolishi bilan o'qituvchi nutqining mantiqiyliigiga putur etadi.

O'rganilayotgan mavzu matnlari o'rtasida mantiqiy bog'lanish bo'lish uchun, matnlar boshlanma bilan ajratiladi (*masalan, xulosa qilib aytganda; shu bilan birga; ta'kidlash lozimki va hokazo*). Demak, o'qituvchi nutqining mantiqiyliigi deyilganda, yaxlit bir tizim asosida tuzilgan, fikr va mulohazalar rivoji izchil bo'lgan, har bir so'z, ibora aniq maqsadga muvofiq ishlatiladigan nutq tushuniladi.

Nutqning tozaligi va ifodaliligi - O'qituvchi nutqining tozaligi, avvalo uning adabiy til lisoniy normalariga muvofiq ifodalanishi bilan belgilanadi. O'qituvchilarning chiroyli va mazmunan boy nutqi hozirgi o'zbek adabiy tili talablariga mos holda tuzilgan bo'lishi, g'ayriadabiy til unsurlaridan holi bo'lishiga qarab baholanadi. Nutqning toza bo'lishiga halaqit beruvchi unsurlar: dialektizm va varvarizmdir. Zero, ushbu unsurlar badiiy adabiyotda ma'lum bir badiiy - estetik vazifani bajarsada, o'qituvchining dars jarayonidagi va tarbiyaviy faoliyatidagi nutqida ishla- tilmasligi kerak. O'qituvchi doimiy ravishda idoraviy atamalarni, rasmiy so'z va iboralarni noo'rin ishlatishi o'z nutqining notabiiyligiga, ishon- chsiz chiqishiga sabab bo'ladi. Natijada o'quvchilar ta'lim- tarbiyasida o'qituvchi tomonidan ishontirish metodi orqali qo'llaniladigan fikrlar mukammal bayon etilmaydi.

Nutqning tozaligi, uning turli sheva so'zlaridan holi bo'lib, faqat abadiy tilda ifoda etilishidir. Til vositalari vaziyatga qarab ishlatilgan, siyqa so'z va iboralarsiz hosil bo'lgan o'qituvchi nutqi tabiiy va samimiy bo'ladi, tinglovchi va o'quvchilarning qalbiga tez borib etadi.

Jargon (muayyan kasb yoki soha mutaxassisliklariga xos bo'lmagan so'zlar); varvarizm (muayyan millat tilida bayon etilayotgan nutqda o'zga millatlarga xos so'zlarning noo'rin qo'llanilishi); vulgarizm (haqorat qilish, qo'pollik asosida qo'llaniladigan so'zlar) hamda konselya- rizm (o'rni bo'lmagan vaziyatlarda rasmiy so'zlardan foydalanish); para- zit (ortiqcha) so'zlarning ishlatilishi nutqning tozaligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu hodisalar o'qituvchi nutqida

uchramasligi uchun, o'qituvchi o'zini, fikrini boshqara olishi, doimiy ravishda o'z nutqini boyitib borishi, mashq qilishi kerak.

O'qituvchi tilni qancha chuqur bilsa va unda so'z boyligi qanchalik ko'p bo'lsa, uning tafakkuri shunchalik boy bo'ladi. So'z barcha dalillar, barcha fikrlar libosi, o'qituvchi nutqining poydevoridir. Hikmatli so'zlar, ibora va maqollar, matallar hamda ko'chirma gaplardan o'rinli va samarali foydalana olish lozim. Zero, dunyoda so'z mulkidan ham ortiq va qimmatli xazina yo'qligini SHarq mutafakkirlari o'zlarining adabiy meroslarida bayon etganlar:

So'z ichra mudom aql yashirindur,

So'z chimildig'u, aql kelindur.

(Nosir Xisrav)

So'zni bilgan zarga bo'lmaydi muhtoj,

Zar qimmatini so'z bilan topar rivoj.

(Abdurahmon Jomiy)

Ham so'z ila elga o'limdan najot,

Ham so'z ila topib o'lik tan hayot.

(Alisher Navoiy)

Agar bo'lsang ipak kabi muloyim,

Muloyim sen bo'lsang quling bo'loyn.

Qulog'imga bergan panding olayin,

Kishiga qattiq so'z aytguvchi bo'lma.

Oqmasdan qolmaydi bir oqqan ariq,

Bir tanda odam goh semiz, goh oriq.

Bir ko'zi qarodir bir ko'zi yorug',

Qora deb qattiq so'z aytguvchi bo'lma.

(Maxtumquli).

4. Harbiy rahbarning nutq madaniyati va notiqlik san'ati.

Nutq madaniyati — ijtimoiy madaniyatni, kishilik jamiyati madaniyatini aks ettiruvchi bir ko'zgudir. Nutq madaniyati adabiy tilning har ikki shakli — yozma va og'zaki shakli uchun zarurdir. Nutq madaniyatiga e'tibor yolg'iz o'qituvchilardan emas, balki har bir fuqarodan ongli ravishda o'zlashtirish talab qilinadigan insoniy fazilatlaridan biridir. Uni egallash har bir o'qituvchining va shaxsning madaniy saviyasi va bilimiga bog'liq. O'qituvchi pedagogik mahoratida nutq madaniyati, uning nafaqat ma'naviy va axloqiy jihatdan boyligini, balki bilimini, tafakkurini, ilmiy dunyoqarashini, fikr va mushohada yuritishini belgilovchi me'yordir. O'qituvchining nutq madaniyati birdaniga shakllanib maromiga etadigan jarayon emas, u pedagogik mahorat bilan, kasb faoliyati davomida, tajribali ustozlar o'giti natijasida yillar davomida takomillashib, sayqallanib boraveradi. O'qituvchining nutqiy qobiliyati madaniy, kasbiy, pedagogik talablar asosida shakllanib boradi. Uni rivojlantirish faqat o'qituvchining shijoatiga bog'liq. SHu qobiliyat tufayli o'qituvchining nutq madaniyati ham shakllanib boradi. Quyidagi o'qituvchining nutq madaniyatiga xos bo'lgan vositalarni unutmasligi kerak:

Nutq madaniyati o'qituvchining ma'naviy-axloqiy kamoloti tarkibiy qismidir. Zero nutq, millatimiz erishgan madaniyat darajasini ko'rsatuvchi, o'z ona tilimizga e'tiqodni namoyish etuvchi yorqin va ishonchli dalildir.

Nutq madaniyati o'qituvchilarni ma'naviy va madaniy saviyasi bilan hamda adabiy tilni mukammal bilishi bilan boshqa kasb egalaridan ma'lum ma'noda ajratib turadi.

Nutq madaniyatining pirovard maqsadi erkin fikr egasi bo'lgan barkamol avlodni qanday kasb egasi bo'lib etishishidan qat'iy nazar ma'naviy jihatdan tarbiyalash.

Nutq madaniyati — bu, avvalo, o'qituvchilarda nutqiy ko'nikma va nutqiy malakalarni hosil qiladi. Bu ko'nikma pedagogik faoliyatda takomillashib boradi, maxsus mehnat va mashqlar evaziga malaka oshiriladi hamda erishilgan muvaffaqiyatlar tufayli qobiliyat va mahorat shakllanadi.

Nutq madaniyatiga o'zbek adabiy tilini mukammal egallash asosida erishiladi. Buning uchun o'qituvchi adabiy til qonuniyatlarini bilishi, badiiy adabiyot asarlarini doimiy o'qib borishi, she'rlar yod olishi va uni deklamatsiya bilan o'qiy olishi, radio va televidenie eshittirishlarini kuzatib borishi lozim.

Nutq madaniyatini egallashning yana bir ko'rinishi nutqiy taqlid bo'lib, yosh o'qituvchilar o'zidan yaxshiroq, chiroyliroq, ma'noli va ta'sirchan nutq so'zlaydigan ustoz murabbiylarning nutqiy san'atiga havas bilan qarashi va taqlid qilishi asosida o'rganishi mumkin.

Nutq madaniyatining va notiqlik san'atiga umumiy, o'xshash tomonlari bor. Har ikkala soha til va nutq, inson nutqi bilan aloqadordir. Har ikkalasi o'qituvchi nutqiy faoliyatining ta'sirchan, chiroyli bo'lishi uchun zarur hodisa bo'lib, uning nutqiy madaniyatini o'stirishga xizmat qiladi. Nutq madaniyati ham, notiqlik san'ati kabi nutqning ma'noliligi, nutqiy go'zallik, nutqiy mantiq qonuniyatlaridan oziqlanadi.

Ba'zi shaxslarda uchraydigan notiqlik san'ati og'zaki nutq sohasida shaxsiy qobiliyat va faoliyat tufayli erishiluvchi alohida san'atdir.

Nutq madaniyati va notiqlik tushunchalari orasida ba'zi o'xshashlik, umumiy tomonlar bor. Bu har ikkala sohaning pirovard maqsadi, ish faoliyatining mushtarakligida ko'rinadi. Ammo shunga qaramasdan, nutq madaniyati tushunchasi bilan notiqlik tushunchasi aynan bir xil narsa emas. O'qituvchi nutq madaniyati va notiqlik orasidagi ba'zi muhim farqli tomonlarni va belgilarni bilishi lozim. Bular quyidagilar:

Nutq madaniyati, chinakam ma'noda adabiy til bilan bog'liq hodisadir. Uning paydo bo'lishi, lisoniy asosi, talab va mezonlari adabiy til va uning normalari bilan bog'liq. Notiqlik san'ati uchun bular asosiy belgilar emas. Notiq orasida adabiy til talablariga to'la amal qilmaydiganlar, ma'lum vaqtgacha, shevada ham chinakam notiqlik san'atini namoyish qilib kishilar qalbiga qizg'in ta'sir qiluvchi kishilar uchraydi. So'zga chechanlik, notiqlik, til materialining xarakteriga qarab emas, balki, notiqning chinakam so'z ustasi ekanligiga, tinglovchilarni o'ziga jalb etishida, ta'sirchan nutqiy san'atiga qarab belgilanadi.

Notiqlik - bu nutqning og'zaki shakli. Notiqlik san'ati og'zaki nutq san'atidir. Nutq madaniyati esa nutqning ham og'zaki, ham yozma shakli uchun taalluqli bo'lgan tushunchalardir.

Nutq madaniyati jamiyat a'zolarining umumiy nutqiy faoliyatini nazarda tutadi. Nutq madaniyati sohasining maqsadi va pirovard orzusi yosh avlod nutqini madaniylashtirishni mo'ljallaydi. CHin ma'nodagi notiqlik san'ati esa, alohida shaxslarning nutqiy mahoratini va san'atini ifodalaydi. Notiqlik, asosan nutq vositasida o'qituvchilar jamiyat talablari asosida yosh avlodga muayyan ta'lim va tarbiya beradi, yuqori malakali, raqobatbardosh, o'zining mustaqil fikriga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlaydi.

San'atkor notiq nutqi, asosan, ko'pchilik tinglovchilarga, keng auditoriyalarga mo'ljallangan bo'ladi. Notiqni bir kishidan ortiq shaxslar tinglaydi. Nutq madaniyati mana shunday tinglovchilardan tashqari kishilar orasida odatiy suhbatlarni, yakka kishiga qaratilgan nutqlarni ham o'z ichiga qamrab oladi.

O'qituvchilar adabiy tilning keng imkoniyatlari va boyliklarini yaxshi egallagan, nutq madaniyati talablariga javob beradigan tajribali notiq bo'lishi mumkin. Biroq hamma o'qituvchi ham san'atkor ma'nosidagi mukammal notiq bo'la olmaydi. Lekin adabiy tildan foydalanuvchi har bir o'qituvchi nutq madaniyatidan xabardor bo'lishi shart.

Nutq madaniyati ko'pchilikka mo'ljallangan, ma'lum bir maqsadni ko'zda tutib ish ko'ruvchi soha. Bu ma'noda u keng omma uchun mo'ljallangan talabdir, ammo notiqlik - shaxsiy qobiliyatdir.

Nutq madaniyati - bu faqat nutq haqidagi nutqiy faoliyatga tegishli tushuncha va soha emas, u til madaniyati bilan ham, ya'ni adabiy tilni va uning normalarini o'rganish va bu normalarni qayta ishlash ishi bilan ham shug'ullanadi. Notiqlik san'ati esa bunday ilmiy - normativ faoliyatni ko'zda tutmaydi.

Notiqlik, ko'proq nutqning mazmunini, mantiqiy asoslarini, mundarijaviy tuzilishini e'tiborga oladi, nutq madaniyati esa, nutqning til qurilishi - lisoniy tuzilishiga e'tibor qiladi.

Notiqlik san'ati notiq uchun oldindan qanday so'zlash tizimi va rejasini bermaydi. Nutq madaniyati sohasi esa jamiyat a'zolarini ona tili, ya'ni adabiy til boyliklari va vositalaridan

maqsadga muvofiq sharoit va uslub taqozasi talabiga ko'ra o'rinli foydalana olish ko'nikmasini beradi. Bunday ko'nikma, aslida har qanday san'atkor notiq uchun ham zarur.

Notiqlik san'ati haqidagi fan ancha qadimiy tarixga ega, nutq madaniyati ilmiy muammo va ilmiy soha sifatida muntazam yangilanib boradi.

O'qituvchi nutqining ta'sirchanligi va ifodaliligi. O'qituvchi nutqi- ning ta'sirchanligi nutqning asosiy sifatlaridan biri sanaladi va nutqdagi to'g'rilik va aniqlik, mantiqiylik va tozalik tinglovchiga ta'sir etish uchun yo'naltirilgan bo'ladi.

Nutqning ta'sirchanligi deganda, asosan, o'qituvchining og'zaki nutq jarayoni nazarda tutiladi va o'quvchilar tomonidan qabul qilinishida paydo bo'ladigan ruhiy vaziyat e'tiborga olinadi. YA'ni notiq-o'qituvchi o'quvchilarni hisobga olishi, ularning bilim darajasidan tortib, hatto yosh xususiyatlarigacha, nutq ijro etilayotgan paytdagi kayfiyatlarigacha kuzatib turishi, o'z nutqining o'quvchilar tomonidan qanday qabul qilina-yotganini nazorat qilishi lozim. Professional bilimga ega bo'lgan o'qituvchilar jo'n, sodda tilda gapirishlari maqsadga muvofiq emas, oddiy, etarli darajada notiqlik ma'lumotiga ega bo'lmagan yosh o'qituvchilar ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga harakat qilishlari kerak emas. Xullas, notiq-o'qituvchidan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi va ifodalamoqchi bo'lgan har qanday fikrini to'laligicha o'quvchilarga etkazishga harakat qilish vazifa qilib qo'yiladi.

O'quvchilar tushuna oladigan tilda gapirish, ularni ishonтира olish o'qituvchi oldiga qo'yiladigan asosiy shartlardan biri hisoblanadi. Buning uchun esa, o'qituvchida yuqorida aytilganidek, mavzuni yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq belgilangan rejasi bo'lishi kerak. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni o'zaro bog'lab, o'quvchilarni avvalo nutq rejasi bilan tanishtirib, so'zni boshlash lozim. Vaqtini hisobga olish, notiqlik fazilatlaridan biridir. Chunki so'zlash muddati oldin e'lon qilinib, shunga rioya qilinsa, agar iloji bo'lsa, sal oldinroq tugatilsa, o'quvchilar zerikishmaydi.

Nutqning ta'sirchanligi va ifodaliligi haqidagi gap ma'lum ma'noda nutq sifatleri haqida aytilgan gaplarga yakun yasashdir. Chunki yaxshi nutqning fazilatlarini ko'rsatib o'tish, nutqda uchraydigan ayrim tipik xatoliklarni tahlil qilish, pirovard natijada ta'sirchan bir nutqni shakllantirishga xizmat qiladi. Nutqdagi fikrlarni o'quvchilarga mazmunli etkazishning xilma-xil yo'llari va vositalari mavjud. Ularni yordamchi vositalar deb ham atash mumkin. Masalan, yumor yoki biror hikoyatni olaylik. Nutqdagi uzluksiz ilmiy-ommabop fikr oqimi, uning bir maromda bayon qilinishi o'quvchini ham, har qanday tinglovchini ham zeriktirib qo'yishi mumkin. SHunday paytda, yumor, hikoyat, qiziqarli voqealar haqida gapirish o'qituvchiga juda qo'l keladi. YUmorning nutq mazmuniga mos holda keltirilishi yana ham yaxshidir. SHunday qilinsa, o'quvchi ham dam oladi, ham o'rganilayotgan mavzuga nisbatan qiziqish paydo bo'ladi.

Nutqda mavzu doirasida ba'zi fikr va mulohazalarni keltirish ham maqsadga muvofiqdir. Bunday fikrlar notiq fikrining to'g'riligini, haqiqoniy ekanligini isbotlash uchun foydalaniladi, faqat ulardan foydalanishni suiste'mol qilmaslik kerak. Badiiy adabiyot namunalariidan, hikmatli so'zlardan, tildagi ifoda - tasvir vositalariidan nutqda o'rni bilan foydalanish ham ijobiy natijalarga erishishni ta'minlaydi.

Nutqning o'quvchilarga qanday ta'sir qilishida va ularda qanday taassurot qoldirishida o'qituvchining nutqiy jarayon davomida o'zini qanday tuta bilsin, imo-ishoralari, hatto kiyinishi kabi omillarning ham o'rni bor. Samimiylik, xushmuomalalik, odoblilik, o'quvchilarga hurmat bilan qarash kabi fazilatlar nutqning o'quvchilar tomonidan e'tibor bilan tinglanishiga sabab bo'ladi.

Mukammal notiqlik san'atiga ega bo'lish - o'qituvchilar uchun ulkan mehnat talab qiladigan murakkab jarayondir. Nutqning o'tkirligi, yorqinligi va originalligi tinglovchi va o'quvchilarda his-tuyg'u va qiziqish uyg'otishi, uning e'tiborini qaratishi, aytilayotgan narsaning mazmunini yaxshilab etkazish uchun zarurdir.

Demak, nutq aniq va ravon bo'lishi, grammatik jihatdan to'g'ri tuzilgan bo'lishi, adabiy talaffuz qoidalariga bo'ysunishi, boshlanishidan oxirigacha izchil bayon qilinishi lozim. Ana shunday nutq asosida o'rganilayotgan bilim o'quvchi xotirasida uzoq vaqt saqlanib qoladi.

SHunday nutq madaniy nutq talablariga javob beradi. Buning uchun o'qituv- chilardan tinimsiz izlanish va o'z ustida ishlash, filologik bilim va muttasil nutqiy mashq qilish talab qilinadi.

MAVZU № 14. HARBIY RAHBARNING TA'LIM JARAYONIDAGI MAHORATI

Ma'ruza rejasi:

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga hozirgi zamon o'qituvchisining pedagogik faoliyati haqida tushuncha beish. Darsning ta'lim jarayonidagi ahamiyatini tushuntirish. Talabalarga ta'lim jarayonida o'qituvchiga qo'yiladigan talablarni tushuntirish.

O'quv savollari:

1. Hozirgi zamon o'qituvchisining pedagogik faoliyati.
2. Dars - ta'lim jarayonining asosiy shakli.
3. Ta'lim jarayonida o'qituvchiga qo'yiladigan talablar va ijodiy kayfiyatni boshqarish.

Tayanch so'z va iboralar:

Bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, sintez qilish, baholash; zamonaviy o'qituvchi; samimiylik; dars jarayoni; pedagogik ta'sir ko'rsatish; ma'naviy - axloqiy sifatlar; dars turlari; aralash darslar; nazariy bilimlar; tashkiliy va yakuniy bosqich; ta'limiy faoliyat; tarbiyaviy faoliyat, ta'limning rivojlantiruvchi talablari; ijodiy kayfiyat; pedagogik ijodkorlik; o'z-o'ziga ta'sir qilish; kasbiy omilkorlik; individual kasbiy xususiyatlar; pedagogik madaniyat; texnologik madaniyat; o'quv harakatlari; tashxislash; bashoratlash; loyihalashtirish.

1. Hozirgi zamon o'qituvchisining pedagogik faoliyati

O'qituvchi - pedagogik va psixologik jihatdan o'z ixtisosligi bo'yicha maxsus ma'lumotga ega, kasbiy tayyorgarlikka va yuksak axloqiy fazilatlariga boy, ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatuvchi shaxsdir.

O'qituvchi ta'lim jarayonida o'qitish shakllarini optimal darajada tashkil etishni, barkamol shaxsni shakllantirish nazariyasini turli yangi g'oyalar bilan boyitishni puxta bilishi lozim. Hozirgi kunda o'qituvchining pedagogik mahoratida *"Bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, sintez qilish, baholash"* kabi didaktik qonuniyatlar ta'lim berishning muhim katego- riyalari sifatida e'tirof etilgan. SHaxsga ta'lim-tarbiya berish nihoyatda murakkab jarayon, qadimdan ushbu faoliyatga jamiyatning etuk arboblari jalb etilgan. Mazkur holat yosh avlod tarbiyasi, uni tashkil etish mazmuni va nafaqat shaxs kamoloti, balki jamiyat taraqqiyotini ham belgilovchi muhim ahamiyatga molik bo'lgan omil ekanligi ta'kidlanadi.

O'zbekiston Respublikasida o'qituvchi kadrlarning ma'naviy qiyofasi, aqliy salohiyati hamda kasbiy mahoratiga nisbatan jiddiy talablar qo'yilgan. CHunonchi, bu borada O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti A. Karimov quyidagilarni qayd etadi: *"Tarbiyachi - ustoz bo'lish uchun, boshqalarning aql-idrokini o'stirishi, ma'rifat ziyosidan bahramand qilishi, haqiqiy vatanparvar, haqiqiy fuqaro etib etishtirishi uchun, eng avvalo, tarbiyachining o'zi ana shunday yuksak talablarga javob berishi, ana shunday buyuk fazilatlariga ega bo'lishi kerak"*.

Bugungi kun o'qituvchisiga nisbatan qo'yilayotgan talablar mazmuni yil sayin yangilanib, zamon talablariga moslashib bormoqda. Zamonaviy o'qituvchi ta'limni qanday tashkil etishi zarur?

- avvalo u o'z mutaxassisligi bo'yicha ta'lim beradigan fanlardan pedagogik texnologiyalarga asoslangan ma'ruza, seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini mazmunan yaxlitligini ta'minlashi;

- pedagogik va axborot texnologiyalari hamda o'quvchilar o'quv faoliyatini faollashtiruvchi metodlarni qo'llashi, o'quv mashg'ulotlarida pedagogik va axborot texnologiyalarining so'nggi yutuqlarini uyg'unlashtirish malakasiga ega bo'lishi;

- ta'lim muassasalarida fanlarni o'qitish mazmuniga mos ravishda pedagogik tizimni loyihalay olishi;

- ta'lim beradigan fanlar turkumini rivojlantirish istiqbollarini ochib berishga qaratilgan ilmiy izlanishlarni muntazam amalga oshira olishi;

- ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda jahonning rivojlangan mamlakatlarida pedagogika va psixologiya sohasida erishilayotgan ilg'or tajribalarni amalda modernizatsiya qilgan holda qo'llashi;

- O'rta Osiyo mutafakkirlarining boy ma'naviy meroslaridan ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda foydalanishi;

- darsning barcha turlarida, mashg'ulotlarda zamonaviy axborot texnologiyalari asosida o'qitish metodlaridan foydalanishi;

- o'qitadigan fan turkumi bo'yicha avtomatlashtirilgan ta'lim tizimi uchun amaliy dasturlar paketini yaratishi lozim.

Zamonaviy o'qituvchi qiyofasidagi shaxs pedagogik-psixologik jihatdan yuksak tayyorgarlikka ega bo'lishi uchun, unda quyidagi fazilatlar namoyon bo'lishi kerak (so'z yuritilayotgan sifatlar mohiyatan o'qituvchi tomonidan amalga oshirilishi zarur bo'lgan vazifa, burch va mas'u-liyatlarni ifodalaydi):

O'qituvchi mamlakatimizning ijtimoiy va siyosiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar, olib borilayotgan ijtimoiy islohotlar mohiyatini chuqur anglab etishi hamda bu borada o'quvchilarga to'g'ri, asosli ma'lumotlarni berishi lozim.

Zamonaviy o'qituvchining ilm-fan, texnika va texnologiya yangi-liklari va yutuqlaridan xabardor bo'lishi talab etiladi.

O'qituvchi o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur, puxta bilimga ega bo'lishi, o'z ustida tinimsiz izlanishi shart.

O'qituvchi pedagogika va psixologiya fanlari asoslaridan ko'nik-ma va malakaga ega bo'lishi, ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda o'z faoliyati tashkil etishi zarur.

O'qituvchi ta'lim-tarbiyaviy faoliyatda pedagogik va axborot texnologiyalarining eng samarali shakl, metod va vositalaridan unumli foydalana olish imkoniyatiga ega bo'lmog'i lozim.

O'qituvchi ijodkor, tashabbuskor va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lishi davr talabidir.

O'qituvchi yuksak darajadagi pedagogik mahorat, chunonchi, kommunikativ layoqatni, pedagogik texnika sirlarini (nutq, chehra, qo'l-oyoq va gavda harakatlari, mimika, pantomimika, jest) chuqur o'zlashtirib olishga erishishi lozim.

Ayniqsa, o'qituvchi o'zining individual nutq madaniyatiga ega bo'lishi zarur, uning nutqi quyidagi xususiyatlarni aks ettirishi kerak:

a) nutqning to'g'riligi;

b) nutqning aniqligi;

v) nutqning ifodali bayon etilishi;

g) nutqning sofliigi (ya'ni, nutq tozaligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi so'zlardan holi bo'lishi, faqat abadiy tilda ifoda etilishi); jargon (muayyan kasb yoki soha mutaxassisliklariga xos bo'lmagan so'zlar); varvarizm (muayyan millat tilida bayon etiladigan, o'zga millatlarga xos so'zlarni noo'rin qo'llanilishi); vulgarizm (haqorat qilishda qo'llaniladigan qo'pol so'zlar) hamda konselyarizm (o'rni bo'lmagan vaziyatlarda rasmiy so'zlardan foydalanish) so'zlaridan holi bo'lishi;

d) nutqning ravonligi;

j) nutqning boyligi (hikmatli so'zlar, ibora va maqollar, matallar hamda ko'chirma gaplardan o'rinli va samarali foydalana olish). O'qituvchining nutqi sodda, ravon va tushunarli bo'lishi kerak.

O'qituvchi pedagogik-psixologik muloqot jarayonining faol ishtirokchisi sifatida o'zida bir qator sifatlarni tarkib topishiga erishishi zarur. CHunonchi, u eng avvalo, mulohazali, bosiq, vaziyatni to'g'ri baholay oladigan, mavjud ziddiyatlarni o'z iroda kuchi bilan bartaraf etishning

uddasidan chiqqan olishi zarur. O'qituvchi o'quvchilar, ota-onalar hamda hamkasblari bilan muloqot jarayonida fikrini aniq va to'la bayon etilishiga ahamiyat qaratishi maqsadga muvofiqdir. Ular bilan munosabat jarayonida so'zni salbiy holatlar haqidagi dalillarni keltirishdan emas, aksincha, o'quvchining (yoki hamkasbi, ota-onalar) muvaffaqiyatlarini e'tirof etishi, ularning yanada boyishiga ishonch bildirishi, u bilan tillasha olishiga imkon beradi. Muloqot jarayonida o'qituvchining so'zlaridan suhbatdoshiga nisbatan xayrixohlik, samimiylilik, do'stona munosabat sezilib turishi, shuningdek, imkon qadar ko'tarinki kayfiyatda bo'lishi zarur.

O'qituvchining mazkur talablarga muvofiq keluvchi qiyofasi uning o'quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar orasida obro'-e'tibor qozonishini ta'minlaydi.

2. Dars - ta'lim jarayonining asosiy shakli

Dars -ta'lim jarayonining asosiy tashkiliy usuli bo'lib, unda sinf dars tizimining barcha xususiyatlari aks etadi. Darsda o'qituvchi tashkiliy tartibni va ta'limning muntazamligini ta'minlaydi.

Dars bevosita o'qituvchi rahbarligida aniq belgilangan vaqt davomida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shaklidir. O'qituvchining o'quvchilarga pedagogik ta'sir ko'rsatish mahorati dars jarayonida namoyon bo'ladi.

O'qituvchi darsda muayyan tayyorgarlikka ega o'quvchilar jamoasi bilan faoliyat olib boradi. Darsda o'qituvchi o'ziga tegishli mutaxassislik fanining ma'lum bir reja asosida belgilangan mavzusini o'quvchilarga tushuntirish bo'yicha ishlaydi. Bilimlarni ta'lim metodlari asosida o'quvchilar ongiga singdiradi, o'quvchilarning olgan bilimni muntazam ravishda baholab boradi. Dars doirasida ommaviy, guruhli va individual ta'lim shakllarini birlashtirish imkoniyatlari paydo bo'ladi.

Darsda o'qituvchi rahbar sifatida har bir o'quvchining bilim olish xususiyatlarini inobatga oladi, o'quvchilarning ta'lim jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarini egallab olishlari, ularning idrok etish qobiliyatlarini rivojlantirish va ma'naviy-axloqiy sifatlarini tarbiyalash hamda shakllantirish uchun qulay sharoitlar yaratadi.

Darsning tuzilishi oddiy va ancha murakkab bo'lishi mumkin. Bu o'quv materialining mazmuniga, darsning didaktik maqsadlariga, o'quvchilar va sinf jamoasining xususiyatlariga bog'liq.

Ta'lim jarayonida darsning quyidagi turlari ajratib ko'rsatilgan:

aralash darslar;

yangi materiallar bilan tanishish darslari;

bilimlarni mustahkamlash va takrorlash darslari;

o'rganilganlarni umumlashtirish va tizimlashtirish darslari;

ko'nikma va malakalarni ishlab chiqish va mustahkamlash darslari;

bilimlarni tekshirish darslari;

Aralash (kombinatsiyalashgan) darslar, yoki murakkab tuzilishga ega bo'lgan ushbu dars jarayonida o'qituvchi quyidagi kombinatsiyani qo'llashi mumkin: uy vazifalarini tekshirish va o'quvchilar bilan savol- javob, yangi materialni o'rganish, bilimlarni mustahkamlash, o'quvchilar bilimlarini tekshirish va baholash, uyga vazifa berish.

O'quvchilarning yangi materiallar bilan tanishish darsi yoki yangi bilimlarni berish (o'rganish) darsida o'qituvchi rahbarligida o'quvchilar mustaqil ish olib boradilar, o'qituvchi darsning tuzilishi va olib borilishini quyidagicha ta'minlaydi: yangi materialni o'rganish uchun asos bo'lgan avvalgi materialni takrorlash, o'qituvchining yangi materialni va darslik bilan ishlashni tushuntirishi, bilimlarni tekshirish va mustahkamlash, uyga vazifa berish.

Bilimlarni mustahkamlash va takrorlash darsida o'qituvchi darsning asosiy mazmunini ilgari o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlashga qaratadi. O'qituvchi asosiy e'tiborni o'rganilgan mavzularni takrorlash tarzida mashg'ulot olib borishga qaratadi. Tuzilishi bo'yicha bunday darslarni o'qituvchi quyidagi bosqichda tashkil etadi: o'quvchilarning bilish qobiliyatini va

tafakkurini tekshirish, ogʻzaki va yozma mashqlarni bajarish, topshiriqlarning bajarilishini nazorat qilish, uyga vazifa berish.

Oʻrganilganlarni umumlashtirish va tizimlashtirish darslarida bevosita oʻqituvchi rahbarligida oʻrganilgan oʻquv materiallaridan murakkab savollarni takrorlash va tizimlashtirish asosida oʻquvchilar tomonidan oʻzlashtirilgan bilimlarning mavjud kamchiliklari toʻldiriladi va oʻrganilayotgan yangi mavzuning muhim gʻoyalari ochib beriladi. Oʻrganilganlarni umumlashtirish va tizimlashtirish darslarini oʻqituvchi oʻrganilgan mavzuning, boʻlim yoki oʻquv kurslarining yakunida oʻtkazadi.

Koʻnikma va malakalarni ishlab chiqish va mustahkamlash darsi egallangan bilimlarni oʻquvchilar tomonidan mustahkamlash ham- da amaliyotda qoʻllay olish bilan bogʻliqdir. Ushbu taʼlim jarayoni bir nechta maxsus darslarda amalga oshiriladi. Yangi mavzularni oʻrganishda davom ettiriladi. Bunda oʻqituvchining vazifasi oʻquvchilarning nazariy bilimlar asosida egallagan malaka va koʻnikmalarini, hayotiy amaliyotlarida turli vaziyatlarda qoʻllashni oʻzlashtirib olishlarini nazorat qilishdan iborat.

Bilimlarni tekshirish (nazorat) darsida oʻqituvchi oʻquvchilarning fanlar yuzasidan oʻzlashtirgan bilimlarini tekshirish, koʻnikma va malakalarning shakllanganlik darajasini, oʻquv materiallarining oʻzlashtirishdagi kamchiliklarini aniqlash, shuningdek, navbatdagi topshiriqlarni bajarish yoʻllarini belgilab olishiga yordam beradi.

Yuqorida ifodalangan dars turlarining samaradorligiga erishish oʻqituvchining pedagogik mahoratiga, pedagogik-psixologik metodlarni taʼlim jarayonida qoʻllay olish tajribasiga bogʻliq. Darslarning majburiy elementi tashkiliy va yakuniy bosqich hisoblanadi. Tashkiliy bosqich maqsadlarni qoʻyish va ularni oʻquvchilar tomonidan qabul qilish sharoitlarini taʼminlash, bilimlarni idrok etish, anglash, eslab qolish yuzasidan beriladigan koʻrsatmalarni shakllantirish koʻzda tutiladi. Darsga yakun yasash bosqichida maqsadlarga erishish qayd etiladi. SHu bilan birga, oʻqituvchi yangi, zamonaviy, odatdan tashqari taʼlim berishning dars- maʼruza, dars-seminar, dars-munozara, dars-konferensiya, dars-sayohat, dars-musobaqa, mustaqil ish darslari kabi noanʼanaviy taʼlim metodlaridan ham foydalanishi mumkin.

Oʻqituvchi oʻz tajribalaridan va kasbiy mahoratidan kelib chiqqan holda, oʻquvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olib taʼlim jarayonining quyidagi kombinatsiyalariga alohida eʼtibor berishi lozim:

integral fanlarning ilgʻor yutuqlari, kompyuter, pedagogik texnologiyalar va axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan keng foydalanish, darsni hozirgi zamon oʻquv-tarbiyaviy jarayon qonuniyatlari asosida tashkil etish;

darsda barcha didaktik tamoyil va qoidalarining optimal nisbatlarini taʼminlash;

oʻquvchilarning qiziqishlari, iqtidori va talablarini eʼtiborga olgan holda, ular tomonidan bilimlarning puxta oʻzlashtirilishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish;

oʻquvchilarda fanlarning oʻzaro aloqadorligi asosida bilishga qiziqishni rivojlantirish;

oʻquvchilar tomonidan egallangan bilim, koʻnikma va malakalarga, shuningdek, ular ongi va tafakkurini rivojlantirish darajasiga tayanish;

oʻquvchining oʻzi qiziqqan, orzu qilgan kasbi boʻyicha mahoratini har tomonlama shakllantirishni motivatsiyalash va faollashtirish;

oʻquv-tarbiyaviy faoliyatning barcha bosqichlarida mantiqiylik va emotsionallikni taʼminlash;

pedagogik texnologiyalarning eng soʻnggi yutuqlaridan oʻz oʻrnida samarali foydalanishni bilish;

zarur bilim, koʻnikma va malakalar, fikrlash va faoliyatning ratsional usullarini shakllantirish;

mavjud bilimlarni dunyoviy bilimlar bilan doimo boyitib borish va oʻz ehtiyoji darajasida foydalanish;

har bir darsni yuksak mahorat bilan puxta loyihalashtirish, rejalashtirish, tashxislash va taxmin qilish.

Oʻqituvchi darsga tayyorgarlik koʻrar ekan, asosiy maqsadga erishish uchun taʼlim jarayonining quyidagi talablaridan foydalanib, oʻz imkoniyatlariga erishishi lozim:

taʼlimiy;

tarbiyaviy;
rivojlantiruvchi.

Ta'limiy talablarga har bir darsning ta'limiy vazifalarini aniq belgilash, darsni turli axborot vositalari bilan boyitish, yangi o'rganilayotgan mavzuni ijtimoiy hayot bilan, turmush tarzi bilan bog'lab mazmunan boyitish va optimallashtirish, so'nggi pedagogik texnologiya yutuqlaridan oqilona foydalanish, turli ta'lim shakli, metodlari va ko'rinishlarini qo'llash, dars tuzilishini shakllantirishga ijodiy yondashish, darsni yuksak pedagogik mahorat talablari asosida o'tkazishni ta'minlash kabilar kiradi.

Tarbiyaviy talablardan asosiy maqsad, ta'lim jarayonida o'qituvchi tomonidan yangi o'quv materiali asosida egallangan bilimlardan tashqari uning tarbiyaviy imkoniyatlarini aniqlash, o'quvchilarni umumin-soniy va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularda tirishqoqlik, tartiblilik, mas'uliyatni his etish, intizomlilik, erkin fikr yuritish, qobiliyatlilik, e'tiborlilik, halollikni shakllantirishdir.

Rivojlantiruvchi talablar ta'lim jarayonida o'qituvchi o'z imkoniyatlarini o'quvchilarda o'quv-bilish faoliyatining ijobiy sifatlariga nisbatan qiziqishini oshirishga, ijodiy tashabbuskorlik va faollikni rivojlantirishga hamda o'quvchilarning mudroq qobiliyatlarini uyg'otishga, ong va tafakkurlarini dars jarayonida shakllantirishga qaratadi.

SHu bilan birga, ta'kidlash joizki, ta'limning yordamchi shakllari ham mavjud bo'lib, ular asosan o'qituvchining pedagogik tashabbuskorligi natijasida tashkil etiladi. Ta'limning yordamchi shakllari quyi-dagilar: turli to'garaklar, praktikum, seminar, konferensiya, maslahat (konsultatsiya), fakultativ mashg'ulotlar, o'quv sayohatlari, o'quvchi-larning mustaqil uy vazifalari.

3. Ta'lim jarayonida o'qituvchiga qo'yiladigan talablar va ijodiy kayfiyatni boshqarish.

Ta'lim jarayoni o'qituvchi ijodiy qobiliyatini namoyish etuvchi sahnadir. YUqorida ta'kidlab o'tilgan o'qituvchilik mahorati hech qachon bir yo'nalishda qotib qolmasligi kerak. O'qituvchining ta'lim jarayonidagi mahorati jamiyatda fan olamida ro'y berayotgan yangiliklar va hodisalar bilan doimo chambarchas bog'langan holda shakllanib boradi. Mamlakatimizda olib borilayotgan ijtimoiy - siyosiy o'zgarishlar ta'lim sohasida o'qituvchi oldiga yuksak vazifalarni qo'ymoqda. Zamonaviy ta'lim o'qituvchidan quyidagi vazifalarni e'tiborga olishni talab qiladi:

o'z mutaxassisligi bo'yicha eng so'nggi bilimlardan xabardor bo'lib borish, ta'limni pedagogik texnologiyalar hamda innovatsion texnologiyalardan foydalanib amaldagi o'quv tarbiyaviy jarayon qonuniyatlari asosida tashkil etishi;

ta'limda o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini e'tiborga olib o'z mahoratini, bilimini va qobiliyatini namoyish etishi;

o'quvchilarning qiziqishlari, layoqati va talablarini hisobga olgan holda, ular tomonidan bilimlarni puxta o'zlashtirilishiga sharoit yaratish;

o'quvchilar tomonidan o'rganilayotgan o'quv fanlarining o'zaro aloqadorligini ta'minlash;

ta'limni tarbiyaviy jarayon bilan o'zaro aloqadorligi asosida shaxsni har tomonlama kamol topishini faollashtirish;

o'quv tarbiyaviy faoliyatning barcha bosqichlarida ta'limning emotsionalligini ta'minlash;

internet va axborot texnologiyalari asosida fanning eng so'nggi yutuqlaridan xabardor bo'lib borish;

ta'limda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalari, fikrlash va faoliyat turlarini boyitish maqsadida ular ruhiyatini doimiy o'rganib borish;

har bir darsni puxta loyihalashtirish, rejalashtirish, tashxis va taxmin qilish.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi erishishi lozim bo'lgan yutuqlar ko'p jihatdan uning ijodiy kayfiyatini boshqara olishi bilan bog'liq. Ijodiy kayfiyat o'qituvchi kasbida muhim ahamiyatga ega bo'lgan xususiyatlardan biridir. Ijodiy kayfiyat, o'qituvchi aql idrokini namoyon etuvchi pedagogik mahoratning muhim qirrasi hisoblanadi.

Ijodiy kayfiyat - o'qituvchining ruhiy holatini bir maromda ushlab turuvchi, kasbiy jihatdan ijodkorligini ta'minlovchi, kasbiy xususiyatlarining o'ziga xos jihatlarini ko'rsatuvchi, o'quvchilar jamoasiga tez kirishib ketishini ta'minlovchi vositadir.

O'qituvchi o'z ijodiy kayfiyatini vujudga keltirish uchun psixologik yo'nalishlarning xilma-xil usullarini bilishi kerak. Bu darsni fikran xayoldan o'tkazish va loyihalash, har bir o'quvchi qalbiga oson yo'l topa olish mahorati, muloqot madaniyati. O'qituvchi ijodiy kayfiyatini avvalo o'zi yaratadi, bu uning xarakter xususiyatidan, o'z kasbiga nisbatan munosabatidan paydo bo'ladi. Quyida tajribali ustoz o'qituvchilar sinovidan o'tgan, ijodiy kayfiyatni ta'lim jarayonida shakllantirishning ba'zi vositalarini havola etamiz:

YAngi o'rganilayotgan o'quv mavzusidan o'z ijodiy kayfiyati uchun vositalar qidirish.

Sinf o'quvchilari bilan bo'layotgan har bir muloqotdan ijodiy kayfiyat uchun motivlar topa olish.

His-tuyg'u va kechinmalarini yaxshilikka, ijodiy kayfiyatga yo'naltira olish.

O'quvchilarning nojo'ya xatti-harakatlariga doimiy e'tibor bermaslik va qulay vaziyatda rasmiy, ta'sirchan tanbeh berish.

Dars jarayonida aslo g'azablanmaslik, o'quvchilar kulgisini achchiq so'z bilan to'xtatmaslik, aksincha to'g'ri qabul qila olish.

Dars jarayonida muloyimlik, mehr-shafqatli bo'lish ulkan pedagogik yutuqlar kaliti ekanligini unutmaslik.

Doimiy jiddiylik va asabiylashish, asab va yurak tizimini tez charchatishini unutmaslik.

Bolalar bilan bo'lajak muomala oldidan o'qituvchining ijodiy kayfiyatini hosil qilishida uning o'rganilishi lozim bo'lgan o'quv materialiga o'z hissiy munosabatini ifodalashning tashqi shakllarini oldindan topishga intilishi muhim rol o'ynaydi: bular tegishli imo-ishoralar, yuz harakatlari, gapirish ohangidir.

Muomalada ijodiy kayfiyatni vujudga keltirish va saqlashning muhim vazifasi o'qituvchining o'rganilayotgan yangi o'quv materialiga nisbatan o'z hissiy munosabatini ifodalashda topgan tashqi shakllarni mustahkamlashdir, u o'qituvchi tomonidan quyidagi yo'llar orqali amalga oshiriladi: darsning borishini, tadbirni fikran yodga tushirish; ko'zgu oldida takrorlash; namuna sifatida san'at (adabiyot, kino, rang tasvir) asarlaridagi vaziyatlardan foydalanish.

Ta'lim jarayonida ijodiy kayfiyatni boshqarish - o'qituvchi mehnatining eng muhim kasbiy jihatdan talabi bo'lib, u o'qituvchining sinfda, o'quvchilar bilan muomalada erkin bo'lishini, xulq-atvorining samarali bo'lishini ta'minlaydi. Pedagogik ijodkorlikning asosiy bosqichlariga nisbatan o'qituvchining ijodiy kayfiyatiga muomala ta'sirining quyidagi jihatlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

O'qituvchi sinf jamoasi bilan bo'ladigan dastlabki muomalani oldindan payqashi, uning ijodiy kayfiyatini saqlovchi omil ekanligi.

Sinf jamoasi bilan dastlabki aloqa bevosita muomala paytida sodir bo'lishi, o'qituvchi ijodiy kayfiyatini rag'batlantiruvchi omil sifatida.

O'qituvchining sinf jamoasi bilan muloqoti tizimi, pedagogik faoliyat jarayonida o'qituvchining ijodiy kayfiyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydi va rag'batlantiradi.

O'quvchilar bilan muomaladan qanoat hosil qilish, keyingi pedagogik faoliyatda o'qituvchining ijodiy kayfiyatini rag'batlantiruvchi omil ekanligi.

Pedagogik ijodkorlik va muomala jarayonida vujudga keladigan har qanday zo'riqishni, shuningdek, boshqa noxush holatlarni engish uchun o'qituvchi o'z-o'zini tarbiyalash yuzasidan doimiy faoliyat olib borishi zarur. O'z-o'ziga ta'sir qilishning bir qator usullari mavjud bo'lib, ulardan eng muhimlari quyidagilardir: *O'z-o'zini ishortirish, o'z-o'ziga buyruq berish, o'z-o'zini majbur qilish, o'z-o'ziga majburiyat yuklash, o'z-o'zini rag'batlantirish, o'z-o'zini jazolash, o'z-o'zini mashq qildirish, o'z-o'ziga ta'sir qilish.* O'qituvchining o'z-o'ziga ta'sir qilishi (refleksiya) va uning samarali jihatlarini alohida mavzu asosida o'rganiladi.

MAVZU № 15. HARBIY RAHBARNING TARBIYACHI SIFATIDAGI MAHORATI

Ma'ruza rejasi: O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga tarbiyachilik mahoratining mazmuni va jarayoni haqida tushuncha berish.
Tarbiyachilik mahoratining tarkibiy qismlarini tushuntirish.

O'quv savollari:

1. Tarbiyachilik mahoratining mazmuni va jarayoni.
2. Tarbiyachilik mahoratining tarkibiy qismlari.
3. Xavfsizlik, osoyishtalik va farovonlikning inson tarbiyasiga bog'liqligi.

Tayanch so'z va iboralar:

YUksak malakali kadrlar; ong mahsuli; tarbiya jarayoni; tarbiyaning maqsadi; komil inson tarbiyasi; o'qituvchining tarbiyachilik mahorati; tarkibiy qismlar; shaxsning umummadaniyat unsurlari; texnologik tizim; ijtimoiy psixologik tizim; o'z-o'zini tarbiyalash; ixtiyoriylik; o'z- o'zini anglash; inson kamoloti; tarbiyalash metodlari; kop qirrali jarayon; obektiv omillar; subektiv omillar; tarbiyaning uzluksizligi; tarbiyaviy ish rejasi; tarbiyaviy tadbirlar; tarbiyalanganlik natijalari.

1. Tarbiyachilik mahoratining mazmuni va jarayoni

Har qanday jamiyatda barkamol avlodni tarbiyalash, voyaga etkazish va uni ma'lum bir kasbga yo'naltirish og'ir va mashaqqatli mehnat evaziga amalga oshiriladi. Bu mashaqqatli mehnat uzluksiz ta'lim va tarbiyaviy faoliyatning mahsulidir. Jamiyat taraqqiyotida tarbiyaning o'rnini izohlab, birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov quyidagi fikrlarini bayon etadi: *"Ta'lim-tarbiya - ong mahsuli, lekin ayni vaqtda ong darajasi va uning rivojini ham belgilaydigan omildir. Binobarin ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirmasdan turib, ongni o'zgartirib bo'lmaydi. Ongni, tafakkurni o'zgartirmasdan turib esa biz ko'zlagan oliy maqsad - ozod va obod jamiyatni barpo etib bo'lmaydi"*. YOshlarni o'qitish va tarbiyalash, zamonaviy bilimlarga ega bo'lgan yuksak malakali kadrlarni tayyorlashda ayniqsa o'qituvchining tarbiyachi sifatidagi o'rni beqiyosdir. Xususan, I.A.Karimov "YUksak ma'naviyat - engilmas kuch" asarida o'qituvchining kasbiy faoliyatiga shunday ta'rif beradi: *"Barchamizga ayonki, inson qalbiga yo'l, avvalo ta'lim-tarbiyadan boshlanadi. SHuning uchun qachonki bu haqda gap ketsa, ajdodlarimiz qoldirgan bebaho merosni eslash bilan birga, ota-onalarimiz qatori biz uchun eng yaqin bo'lgan yana bir buyuk zot - o'qituvchi va murabbiylarning olijanob mehnatini hurmat bilan tilga olamiz... Muxtasar qilib aytganda, maktab degan ulug' dargohning inson va jamiyat taraqqiyotidagi hissasi va ta'sirini, nafaqat yoshlarimiz, balki butun xalqimiz kelajagini hal qiladigan o'qituvchi va murabbiylar mehnatini hech narsa bilan o'lchab, qiyoslab bo'lmaydi"*.

Mamlakatimizning kelajagi, mustaqil O'zbekistonning istiqboli, ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan tarbiyachi-o'qituvchiga, uning saviyasiga, tayyorgarligiga, fidoyiligiga, yosh avlodga ta'lim berish va barkamol inson darajasida tarbiyalab, voyaga etkazishga nisbatan shijoatiga bo'g'liq.

Ma'lumki, ta'lim muassasalarida tarbiyaviy jarayon bevosita o'qituvchi tomonidan tashkil qilinadi va olib boriladi. YAngicha ijtimoiy sharoitda ta'lim-tarbiyadan ko'zda tutilayotgan maqsadlarga erishish, o'quvchilarning dars va darsdan tashqari xilma-xil tarbiyaviy faoliyatlarini uyushtirish, ularni bilimli, odobli, e'tiqodli, vatanparvar, mehnatsevar, barkamol inson qilib o'stirish va kasbga yo'naltirish o'qituvchilar zimmasiga yuklatilgan.

Ko'pchilik yosh o'qituvchilarda, ta'lim berish mahoratiga qaraganda tarbiyachilik mahoratini egallash jarayoni qiyin kechadi. Albatta, buning obektiv sabablari bor: tarbiya tushunchasi, insonning aqliy imkoniyatlarini rivojlantirish, axloqan pok, estetik didli, mehnatsevar qilib tarbiyalash omili bo'lib, ta'lim berish ko'nikmalarini egallashga qaraganda keng ma'nodagi tushuncha bo'lganligi uchun doimo ziddiyatlarga va tasodifiy hodisalarga boy. **Tarbiya** - o'qituvchi va o'quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o'rtasida tashkil etiluvchi pedagogik faoliyat bo'lib, tarbiyalanuvchini ma'lum bir maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun shaxsga muntazam va tizimli ta'sir etish, jamiyatning ijtimoiy- tarixiy tajribalariga yondashib shaxsni har tomonlama shakllantirish, uning xulq-atvori va dunyoqarashini, ijtimoiy ongini tarkib toptirishda xalqning boy mafkuralariga yo'naltirilgan qizg'in faoliyat jarayonidir. Tarbiya asosida tarbiyalanuvchining ongi shakllanadi, ma'naviy boyligi va his-tuyg'ulari rivojlanadi, o'zida ijtimoiy hayotda o'z o'rnini topish uchun zarur bo'lgan, kishilar bilan o'zaro munosabatni to'g'ri tashkil etishga xizmat qiladigan axloqiy odatlar hosil bo'ladi.

Tarbiya jarayonida jamiyatning shaxsga nisbatan axloqiy talablariga muvofiq keluvchi xulqiy malaka va odatlarini hosil qilish lozim. Bunga erishish uchun o'quvchining ongi, hissiyoti va irodasiga o'qituvchi tomonidan pedagogik mahorat qonuniyatlari asosida ta'sir etib boriladi. Agar ularning birortasi e'tibordan chetda qolsa, maqsadga erishish qiyinlashadi. Tarbiyaning mohiyati va mazmuni mamlakatning ijtimoiy-siyosiy maqsadlarini ifodalaydi, jamiyatning fuqarolar oldiga qo'yadigan talablaridan kelib chiqib asoslanadi. Zero, har bir xalqning taraqqiy etishi, davlatlarning qudratli bo'lishi avlodlar tarbiyasiga ko'p jihatdan bog'liqligi qadimdan o'z isbotini topgan.

Har qanday ijtimoiy jamiyatda yosh avlod tarbiyasi muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Tarbiyaning maqsadi ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti, uning rivojlanish yo'nalishi, ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan tarbiyaning asosiy maqsadi barkamol avlodni tarbiyalab voyaga etkazishdan iborat. Zero, *"Sog'lom avlodni tarbiyalash - buyuk davlat poydevorini, farovon hayot asoslarini qurish deganidir"*. Barkamol avlod tarbiyasi erkin va demokratik jamiyat taraqqiyoti uchun naqadar dolzarblik kasb etishini I.A.Karimov shunday ifodalaydi: *"Biz, komil inson tarbiyasini davlat siyosatining ustuvor sohasi deb e'lon qilganmiz. Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan ozgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz"*.

Tarbiya xususida taniqli o'zbek adibi Abdulla Avloniyning *"Al-ho-sil, tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yo najot - yo falokat, yo saodat - yo razolat masalasidir"* - deb aytgan fikrlari barcha millat vakillarining tarbiyasiga mos keluvchi haqiqatdir. Ushbu fikrlardan anglaniladiki, shaxs tarbiyasi xususiy ish emas, balki ijtimoiy, milliy va davlat ishidir.

O'zining kasbiy mahoratini endigina boshlagan yosh o'qituvchilarda tarbiyachilik mahoratining ko'nikma va malakalarini egallash qiyin shakllanadi. Bunga asosan, yosh o'qituvchilarda kasbiy sifatlar tizimini egallash harakati bilan bog'liq subektiv sabablar mavjud bo'ladi. Bu nimani nazarda tutadi? Boshlovchi o'qituvchilarning ziddiyatli vaziyatlarda o'quvchilar orasida o'zini tuta bilishi, xilma-xil tarbiyaviy usullardan foydalanib, ko'zlangan maqsadga erishishi tarbiyachilik mahorati bilan bog'liq. Pedagogik faoliyatni endigina boshlagan tarbiyachi-o'qituvchilar jazolash usullarini ko'proq egallashga harakat qiladilar. Ular oldida go'yo tarbiyaviy maqsadlarga erishishning omili sifatida **«qanday jazolamoq kerak?»** muammosi barcha tarbiyaviy masalalarni hal qiluvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

O'qituvchi tarbiyachilik faoliyatining mazmunida, oldinga qo'yilgan maqsad va vazifalarga muvofiq o'quvchilar tomonidan o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar, shaxs xulq-atvori hamda sifatlari mohiyati aks etadi. O'qituvchi tarbiya_mazmunini shaxsning shakllanishiga qo'yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyatidan kelib chiqib, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, kishilik munosabatlari mohiyati va darajasi, shuningdek, jamiyat mafkurasiga g'oyalari asosida belgilaydi. SHu bilan birga, tarbiyaviy faoliyat avvalo o'qituvchining pedagogik mahorati, yuksak tashkilotchilik faoliyatiga ham bog'liqdir:

O'qituvchining tarbiyachilik mahorati - o'quvchilar dunyosiga kirib borishida, ularning mehriga sazovor bo'lishida, ta'lim muassasasidagi pedagogik faoliyatni to'g'ri va ma'lum bir maqsadga yo'naltira olishida namoyon bo'ladi.

O'qituvchining tarbiyachilik mahorati - bu maktab o'quvchisini har taraflama rivojlantiruvchi pedagogik vaziyatlarni to'g'ri tashkil qila olish malakasidir.

O'qituvchining tarbiyachilik mahorati - bu «o'qituvchi-o'quvchi» munosabatini bir zumda ijobiy tomonga hal qilish emas, balki o'quvchilar jamoasi va alohida shaxsga tarbiyaviy ta'sir etish, jamoada tarbiyaviy muhitni bir maromda tashkil qilishdir.

O'qituvchining tarbiyachilik mahorati - bu faqat kasbiy bilimlarni mukammal egallash emas, balki tarbiya qonuniyatlari hamda o'quvchilar jamoasi hayotini tashkil qilish qonuniyatlaridan kelib chiqadigan usul va metodlarning amaliyotga tatbiq etishidir.

Bilim va unga asoslangan ko'nikma va malakalar - o'qituvchi tarbiyachilik mahorati mohiyatini asosi hisoblanadi. O'qituvchidan tarbiyachi sifatida intellektual qobiliyatlar tizimiga ega bo'lish talab etiladi. U tarbiyachi sifatida o'zida ushbu qobiliyatlarni yillar davomida shakllantirib borishi zarur.

Demak, o'z faoliyatini endigina boshlayotgan o'qituvchilar va doimiy izlanishda bo'lgan tajribali o'qituvchilar ham tarbiyachilik mahoratiga zamin yaratuvchi quyidagi jarayonlarni bilishi kerak:

har qanday pedagogik vaziyatlarda o'quvchining ichki va tashqi dunyosini to'g'ri tushunish malakasi;

pedagogik vaziyatlarni to'g'ri idrok qilish uchun diqqatni jamlash;

tarbiyalanuvchilarga ishonch va talabchanlik;

tarbiyaviy vaziyatni har tomonlama puxta baholay olish qobiliyati;

xilma-xil pedagogik taktlardan o'zi uchun eng muhimini ajrata olish qobiliyati;

ziddiyatli tasodifiy holatlarda ikkilanmasdan to'g'ri qaror qabul qilish;

tarbiyada ta'sir etishning turli usullaridan foydalana olish qobiliyati;

fikr va mulohazalarini so'z bilan, mimika va pantomimik harakatlar bilan o'quvchi ongiga aniq etkaza olish;

dars va darsdan tashqari faoliyatda o'quvchilar bilan kommunikativ aloqa o'rnatish qobiliyati;

o'quvchilar ongida erkinlik va tashabbuskorlikni, o'z fikr mulohazalarini qo'rqmasdan bayon qilish ko'nikmalarini tarbiyalash;

qiyin holatlarda o'quvchilarga yordam bera olish;

tarbiyaviy tadbirlarni o'tkazishda o'quvchilar jamoasi bilan doimo maslahatlashish;

o'tkazilayotgan tarbiyaviy tadbirlar yuzasidan o'quvchilarning fikrlarini o'rganish;

o'z-o'zini boshqarishning turli shakllaridan unumli foydalanish;

har bir o'quvchining yashirin ijobiy fazilatlarini ko'ra olish va takomillashtirish;

o'quvchilarning ijtimoiy kelib chiqishiga qarab toifalarga ajratmaslik, bir xil munosabatda bo'lish.

2 Tarbiyachilik mahoratining tarkibiy qismlari

Pedagogikada o'qituvchining tarbiyachilik mahorati doimiy o'zgarib turadigan, jamiyat talablaridan kelib chiqib, to'ldirilib boriladigan bir butun tizimga ega. Uning bir-biri bilan bog'liq quyidagi tarkibiy qismlari o'qituvchining tarbiyaviy faoliyatida muhim yo'nalishlar bo'lib doimo, mazmunan boyitilib boriladi:

Tarbiyada maqsadning aniqligi. O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy- siyosiy mustaqilligining dastlabki yillaridayoq mamlakatimizda amalga oshirilishi ko'zda tutilayotgan tarbiyaviy maqsad aniq belgilab olingan va o'qituvchi zimmasiga ulkan mas'uliyat yuklangan. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» g'oyalariga ko'ra tarbiyachilar va o'qituvchilar zimmasiga jamiyatimiz tomonidan qo'yilayotgan talablar - erkin, ijodkor, mustaqil fikr egasi bo'lgan komil inson va malakali mutaxassisni tarbiyalab voyaga

etkazishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish yo'lidagi asosiy vazifa - bu shaxsda umumiy madaniyat unsurlarini, ya'ni, aqliy, axloqiy, jismoniy, estetik, iqtisodiy, ekologik, huquqiy, siyosiy hamda mehnat madaniyatini tarbiyalashdan iborat.

Texnologik tizim yoki tarbiya texnologiyasi bu pedagogik metod, usul va vositalarni rejali va kutilgan natijalarga erishishga imkon bera- digan, shaxsga va jamoaga aniq tasir ko'rsatadigan jihatlarini tanlash tizi- midir. Bu tarbiyachi-o'qituvchining o'quvchilar amaliy faoliyatini to'g'ri tashkil qila olishi va boshqarishining ko'nikma va malakalariga ega bo'lishidir. Texnologik jarayon natijalaridan asosiy maqsad, tarbiyachi ijodiy izlanishlar tufayli, o'quvchilar tashabbuskorligini ta'minlaydi. Tar- biyachi-o'qituvchining o'quvchilar o'z-o'zini boshqarish uyushmalari bilan hamkorlikda ishlashi natijasida murakkab masalalarni hal qilish uchun vaqt ajratadi. Texnologik tizimda tarbiyaviy ahamiyatga ega tad- birlarni muvaffaqiyatli uyushtirish o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liq. Uyushqoqlik bilan o'tkazilgan tadbirlar o'quvchilarning aqliy rivojlanishini, bilish tafakkurini, kasb tanlashga nisbatan qiziqishini, erkin fikrlashlarini, o'z fikr- mulohazalarini cho'chimasdan to'g'ri tasavvur bilan bayon etish tushunchalarini shakllantiradi.

Tarbiyachi-o'qituvchining mahorati har bir o'quvchiga alohida yondashuv imkoniyatlarini topish, o'quvchi iste'dodida namoyon bo'ladigan holatlarda uning faolligini oshirishga qaratiladi. Tarbiyachi-o'qituvchi tomonidan uyushtiriladigan tarbiyaviy tadbirlarga qo'yiladigan asosiy talablar: tarbiyaviy tadbirlar hech qachon tasodifiy bo'lmasligi va har bir tadbirga puxta tayyorgarlik ko'rilishi lozim.

Ijtimoiy psixologik tizim. O'qituvchining tarbiyachi sifatidagi mahorati - bu tarbiyalanuvchilarni ma'lum bir maqsadga muvofiq tarbiyalash uchun mo'ljalga olish san'atidir. O'quvchilar har kuni quvonchli daqiqalarni, katta va kichik ko'ngilsizliklarni birgalikda boshdan kechiradilar. Ular tarbiyachi-o'qituvchining o'zlariga nisbatan yaxshi va yomon, yoki insoniy munosabatlarini tez ajrata oladilar va bunga darhol o'z "javoblarini" qaytaradilar. Ijtimoiy psixologik bilim va malakaga ega bo'lish tarbiyachi-o'qituvchida uddaburonlikni va sezgirlikni shakllantiradi. U o'quvchilar jamoasini uyushtira oladi, o'quvchilar qalbiga yo'l topadi. CHunki o'quvchilar jamoasi umumiy maqsad asosida tashkil top- gan, yuqori darajada uyushtirilgan birlashma bo'lib, shaxs shaklla- nishining etakchi omili sifatida ijtimoiy munosabatlar ichida muhim yacheyka hisoblanadi.

O' quvchilar orasidagi munosabatlarga mohirona rahbarlik qilish uchun tarbiyachi jamoaning ichki va jamoalararo ziddiyatlarni ham bilishi kerak. Bu ziddiyatlarning barham topishi tarbiyachi shaxsi, uning tarbiyalanuvchilar bilan yaqin munosabatlariga bog'liq. Haqiqiy va mohir tarbiyachi-o'qituvchi bu ziddiyatlarni bartaraf etishda o'quvchilar jamoasi, o'quvchilar o'zaro munosabatlarining kuchidan foydalanadi. Har bir o'quvchi o'zining ijtimoiy va psixik olamiga ega. Uni bilish, o'rganish o'qituvchidan psixologik nuqtai nazardan yondashishni talab qiladi. O'quvchining jamoa bilan yaxshi munosabatda bo'lishi uchun o'qituvchi quyidagi omillarga e'tibor berishi shart:

- har bir o'quvchiga alohida pedagogik topshiriqlar qo'yish;
- jamoada o'zaro xayrixohlik, o'zaro yordam muhitini shakllantirish;
- oilaning tarbiyaviy ta'siridan o'z o'rnida fodalanish;
- o'quvchilarning o'zaro aloqalarini kuchaytiruvchi, ijodiy faoliyatini rivojlantiruvchi faoliyatlarini tashkil qilish;
- o'quvchilarga o'zaro teng, adolatli munosabatda bo'lish.

Estetik tizim. Agar tarbiyaviy vosita, usul va metodlar orqasida etakchi g'oya turmasa, texnologik tizim va ijtimoiy psixologik munosabatlar tizimi maqsadli tarbiyaviy natijalar bermaydi. O'qituvchining har bir harakati, o'quvchilarning estetik madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Tarbiyachi faoliyati hayotiy me'yor va qadriyatlar asosida olib borilishi kerak, shundagina, o'quvchining tarbiya jarayonidagi faolligi ta'minlanadi. Dunyoqarashi hali to'la-to'kis shakllanmagan o'quvchilar uchun o'qituvchining hayotiy tajribalari, shaxsiy namunalari ham estetik tarbiyaviy ta'sir kuchiga egaligini unutmaslik kerak. SHuning uchun o'qituvchining jamoaga nisbatan diqqat motivlarini shakllantirishda avvalo tarbiyachining estetik jihatdan tarbiyalanganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Estetik tizim tarbiyalanganlikning yuqori darajasini belgilov- chi vosita

bo‘lib, uning talablarini bir maromda o‘quvchi ongiga singdirib borish uchun har bir o‘quvchi, sinf, maktab jamoasi harakat qiladi. Estetik tizimda ulkan tarbiyaviy maqsadlarga erishish uchun o‘qituvchidan nihoyatda mohirona talabchanlik, ijobiy ta‘sir etish vositalarining birligiga erishish talab etiladi:

- tarbiyada o‘quvchilar jamoasi muhitining birligi;
- o‘quvchilar mustaqilligi va o‘z-o‘zini tarbiyalashning birligi;
- fuqarolik va insoniylikning birligi;
- talabchanlik va ishonch birligi;
- o‘quvchi shaxsiga ehtiyotkorona munosabat;
- jinsiy tafovutlarni hisobga olish;
- bolalarning axloqiy va jismoniy sog‘ligi haqida qayg‘urish;
- axloq me‘yorlariga amal qilish.

O‘z-o‘zini anglash. Mamlakatimizda mustaqillikdan keyin joriy etilgan “Ta‘limning yangi modeli, jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi. O‘zining qadr-qimmatini anglay- digan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo‘lgan insonlarni tarbiyalash imkoniyatiga ega bo‘lamiz”. (“Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q” “Muloqot” jurnali, 1998 yil, 5-son). O‘qituv- chining vazifasi va burchi tarbiya natijasida o‘quvchida milliy qadri- yatlarga e‘tiqod, milliy mafkura, demokratik qarashlar va hayotiy pozit- siyani shakllantirishdan iborat. Tarbiya mazmunining eng muhim xususiyatlaridan biri - bu insonning hayotiy jihatdan o‘z-o‘zini anglashi, uning shaxsiy hayoti va faoliyati o‘zi yashab turgan muhitning subekti sifatida e‘tirof etilishi bilan tavsiflanadi. Inson kamolotida fuqarolik, kasbiy va axloqiy jihatdan o‘z-o‘zini anglash muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi o‘quvchilarni, o‘z-o‘zini tarbiyalashga, ya‘ni o‘z ustida ongli, batartib ishlashga o‘rgatsagina tarbiya jarayoni samarali natijalar beradi. O‘quvchilarni o‘z-o‘zini tarbiyalash metodlariga ko‘nikma hosil qildirish o‘qituvchining mahoratiga, tarbiyaviy faoliyatni to‘g‘ri tashkil etishiga bog‘liq. O‘quvchilar odatda yaqin kishilarining, ba‘zan o‘qituvchilarining xulq-atvoriga taqlid qiladilar. SHuning uchun o‘qituvchi o‘z pedagogik mahoratiga tayanib, o‘quvchi qalbida o‘ziga nisbatan ishonch, mehr tuyg‘ularini uyg‘ota olishi lozim. O‘quvchilar o‘qituvchining darsda va hayotda o‘zini qanday tutishini, kiyinishi, muomalasini, kishilar bilan o‘zaro munosabatini kuzatib boradilar. Bu ham o‘quvchilarning o‘z- o‘zini tarbiyalashda ta‘sirchan vosita hisoblanadi va ijtimoiy mavqeini oshirishning muhim usulidir. O‘quvchilar o‘qituvchining bevosita nazo- ratida ta‘lim va tarbiya jarayonida, dam olishda, jamoat ishlarida, o‘z- o‘zini tarbiyalash usullariga ko‘nikma hosil qiladilar, bu usullar o‘quvchilarni tashabbuskorlikka, mustaqil fikr-mulohaza yuritishga undaydi. O‘qituvchi tarbiya jarayonida quyidagi “O‘quvchilarning o‘z-o‘zini tarbiyalash metodlari”dan foydalanishi mumkin:

- o‘z-o‘zini tahlil qilish va nazorat qilish;
- o‘z-o‘zini baholash (tengdoshlariga taqlid qilish asosida);
- izohlash (o‘quvchining ma‘naviy-axloqiy sifatleri izohlanadi);
- munoza (o‘quvchilarga siyosiy, madaniy, estetik, huquqiy mavzularda og‘zaki ta‘sir o‘tkazish).

Ixtiyoriylik. Tarbiyalanuvchilarning iroda erkinligisiz tarbiya g‘oya- lari mohiyatini qaror toptirish mumkin emas. “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da va ta‘lim-tarbiyani yanada takomillashtirishga qaratilgan qator hujjatlarda shaxsning erkinligi, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishga birlamchi e‘tibor berilgan. Zero, erkinlik ta‘minlangan jamiyatda fikr rivojlanadi, fikr rivojlanishi esa jamiyatning kuchli bo‘lishi garovidir. Erkinlik tufayli o‘quvchi irodasi shakllanadi, u bir necha imkoniyatlardan birini ixtiyoriy tanlab oladi, ta‘lim tizimida o‘quvchilarga ushbu imko- niyatlar yaratilgan, ularning erkinlik huquqlari ta‘minlangan.

Tarbiya jarayoni kop qirrali jarayon bo‘lib, unda tarbiya mohiyatini yoritishga xizmat qiluvchi ichki va tashqi subektiv va obektiv omillar ko‘zga tashlanadi. O‘qituvchi subektiv omillar asosida o‘quvchilarning ichki ehtiyojlari, qiziqishlari, hayotiy munosabatlari mazmunini anglashga yordam bersa, obektiv omillar esa shaxsning hayot kechirishi, shakllanishi, hayotiy muammolarni ijobiy hal etishi uchun sharoit yaratadi. Tarbiya faoliyatining mazmuni, yo‘nalishi va shakli obektiv

sha- roitlar bilan qanchalik mutanosib kelsa, o'quvchi shaxsini maqsadga muvofiq shakllantirish borasida o'qituvchi muvaffaqiyatga erishadi. O'qituvchilar tarbiya jarayonining ko'p qirrali ekanligini, uni tashkil etish va boshqarishda nafaqat tarbiyachi faoliyati, balki o'quvchining yosh va psixologik xususiyatlari, shaxsiy o'ziga xos jihatlari, o'y-fikrlari, hayotiy qarashlari ham muhim ahamiyatga ega ekanligini unutmasligi kerak.

Tarbiyaning uzluksizligi. Tarbiyaning yana bir xususiyati uzoq mud- dat davom etishidir. Tarbiya natijalari tez sur'atda yoki yaqqol ko'zga tashlanmaydi. O'zida insoniy sifatlarni namoyon eta olgan shaxsni tarbiyalab voyaga etkazishda uzoq muddatli davr talab etiladi. SHaxsning muayyan vaqtning o'zida, turli qarashlar mavjud sharoitda harakat qilishi tarbiya jarayonini murakkablashtiradi. Ta'lim muassasalarida olib bori- layotgan tarbiyaviy faoliyat shaxs ongi, dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan. Binobarin, yoshlik yillarida insonning asab tizimi yuqori darajada ta'sirchan hamda beqaror bo'ladi. SHu bois tarbiyada muvaffaqiyatga erishish uchun o'qituvchi bolalarni o'quvchilik yillarida to'g'ri tarbiya berish lozimligini talab etadi. Ta'lim muassasalarida olib borilayotgan tarbiyaviy jarayon bu — o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi uzluksiz, tizimli harakatlari yig'indisidir. O'quvchilarda ijobiy sifatlarni qaror toptirishda yagona maqsad sari yo'naltirilgan, bir- birini to'ldiruvchi, boyitib boruvchi, takomillashtiruvchi faoliyat alohida ahamiyat kasb etadi. SHu bois oila, ta'lim muassasalari, jamoatchilik hamkorligida tashkil etilayotgan tarbiyaviy tadbirlarning uzluksiz o'tkazilishiga erishish lozim.

Ta'lim muassasalarida o'qituvchilarning tarbiyaviy faoliyati etakchi o'rinni egallasalar ham, ba'zan o'quvchilarga uzluksiz tarbiyaviy ta'sir o'tkaza olmaydi, chunki, o'quvchilar ta'lim muassasalarida ma'lum mud- datgina o'qituvchining tarbiyaviy ta'siri va nazorati ostida bo'lib, qolgan bo'sh vaqtining asosiy qismini oilada, ko'chada, do'stlari davrasida, har xil tashqi muhitda o'tkazadilar. Kuzgi, qishki, bahorgi va ayniqsa, yozgi ta'tillar davrida o'quvchilar ta'lim muassasasi o'qituvchisi ta'siridan chetda qoladilar. Demak, ta'lim muassasasida o'quvchilarni tarbiyalash vaqt jihatdan chegaralangan bo'lib, sinfdan va maktabdan tashqarida amalga oshiriladigan tarbiyaviy faoliyatlardan holi vaqtda ular o'qituvchi yoki tarbiyachining ta'siri hamda nazoratida bo'lishlari kerak.

Tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish. Tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirish uchun reja tuzish va uni bajarish tarbiya samaradorligini ta'min- lashning asosiy yo'lidir. O'qituvchining tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishi

ijodiy jarayon. O'qituvchi tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishda asosan «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g'oyalariga hamda milliy qadriyat, urf-odatlarimizga tayanadi. Uning mazmuni o'quvchilarni o'qishga, ilm olishga, mehnatga ijobiy munosabatni tarbiyalashdan iborat.

Tarbiyaviy ish rejasida mehnat tarbiyasiga alohida ahamiyat beriladi. O'qituvchi o'quvchilarning mehnat tarbiyasi rejasini tuzar ekan, o'quvchilar mehnatining mashaqqati, charchoq va hordiq haqida aniq tasav- vurlarga ega bo'lishlarini hisobga olishlari kerak. Ota-onalar bilan ishlash bo'limida oila, maktab tarbiyasini tavsiflaydigan qisqa ma'lumotlar beriladi. Mohir o'qituvchi tarbiyaviy ish rejasiga aniq bir maqsadni qo'yadi. Tarbiyaviy ish amaliyotida xulq me'yorlaridan chetga chiqqan o'quvchilar ham uchraydi. Ular tarbiyasi «qiyin» o'quvchilar. Ular bilan tarbiyaviy faoliyat olib borish - bu alohida e'tiborni, sabr-toqat va mahoratni, qalb sezgirligini talab qiladigan murakkab ishdir. Tarbiyachi bunday o'quvchilarni pedagogik jihatdan o'rganish dasturini tuzishda quyidagi jihatlarga e'tibor berishi lozim: shaxsning ijtimoiy kelib chiqishi; oilada umumiy rivojlanish darajasi; axloqan tarbiyalanganlik darajasi. Dastur asosida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha alohida tarbiyaviy ishlar rejasi tayyorlanadi:

O'quvchi olamining hayotiy yo'nalishlarini diqqat bilan o'rganish.

Xarakteri va xulqidagi og'ishganlik sabablarini o'rganish.

Ijodiy yo'nalishga, o'zgarishiga ta'sir etuvchi hayotiy ko'rinish- larni tanlash.

Muloqotni o'smirning «psixologik hudud»idan izlash.

O'quvchilar xulqida namoyon bo'ladigan har xil o'zgarishlar usti- dan doimiy nazorat o'rnatish.

Ma'lumki, tarbiyalanganlik natijalarini hisobga olish o'quvchilar xulqida, ularning o'qish va mehnatga munosabatlaridagi o'zgarishlarni ifodalaydigan pedagogik o'lchamdir. Tarbiyaviy faoliyat samaradorligini aniqlash masalasi murakkab masaladir. Hech qachon tarbiya natijalarini o'tkazilgan tadbirlar, ishtirok etgan o'quvchilar soni bilan belgilab bo'lmaydi. Tarbiyaviy ish samaradorligi o'quvchilarning tarbiyalanganlik darajasi bilan baholanadi.

Tarbiyachi-o'qituvchi o'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlarini chuqur his etgan holda, vaziyatni hisobga olib mavzu tanlashi, uni tayyorlash va o'tkazishda o'quvchilarni keng ko'lamda jalb etishi, yuksak samara- dorlikni ta'minlanishiga e'tibor berish bilan birga, har bir o'quvchini xohishini hisobga olishi, keskin rad etmasdan, yana o'ylab ko'rish, qizi- qarliroq, soddaliroq yo'llarini topishing mumkin deb umidvor qilish o'rinlidir. Tarbiyachi ijodkor bo'lishi, o'quvchilarni ham ijodiy faoliyat yuritishga jalb etishi, har bir tarbiyalanuvchida o'zini va o'zgalarni hurmat qilishga ishonch hosil qilishi lozim.

3. Xavfsizlik, osoyishtalik va farovonlikning inson tarbiyasiga bog'liqligi

Tarbiya jarayonida xalqimizning asrlar osha yashab kelgan an'analari, urf-odatlar, tili va ruhi negiziga qurilgan milliy mustaqillik mafkurasi umuminsoniy qadriyatlar bilan mahkam uyg'unlashgan holda kelajakka ishonch, ularni Vatanga muhabbat, osoyishtalik va farovonligini anglash, halollik, mardlik va sabr-bardoshlikni adolat tuyg'usini tarbiyalash yo'lida tarbiya qilishimiz zarur.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida fuqarolar tinchligi va milliy totuvligini ta'minlash kafolatlari batafsil e'tirof etilgan. Siyosiy barqarorlik murakkab va ko'pqirrali tushunchadir. Bu tushuncha o'ziga turli siyosiy sub'ektlar-xalqlar, millatlar ijtimoiy harakatlarning o'zaro aloqalari tizimini anglatadi. Hozirgi demokratik huquqiy davlatini shakllantirish jarayonida jamiyatimizning osoyishtaligini, farovonligini ta'minlash demokratiyaning inson huquqlarini himoya etish, xavfsizlikni barqaror qilishda hamkorlikni mustahkamlash va qurolli Kuchlarni erkinlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Siyosiy xavfsizlikning, osoyishtalikning ichki siyosiy, mintaqaviy va xalqaro turlari mavjud. Ichki siyosiy xavfsizlikni ta'minlashda jamiyatning siyosiy xavfsizlikni ta'minlashda jamiyatning siyosiy tizimi qismlari davlat uning organlari (siyosiy partiyalar; jamoat birlashmalari va ijtimoiy harakatlar) faoliyati asosiy omil hisoblanadi.

Ushbu holatdan kelib chiqib, shuni ta'kidlashimiz joizki, mudofaa etuvchi organlarning jamiyat farovonligini ta'minlashdagi o'rni va ahamiyati kattadir. Ular o'z kasbiy faoliyatlari bo'yicha ham siyosiy osoyishtalik va farovonlikni ta'minlashda ishtirok etadilar. Bu o'rinda ofitserlarning va harbiylarning siyosiy-ma'rifiy tarbiyasi bilan muntazam va maqsadli shug'ullanish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasida etarli tajriba to'plangan.

Akademiya o'quv va tarbiya rejasiga binoan har bir bosqichda, har bir tinglovchiga vatanparvarlik, fidoiylik xislatlarini shakllantirish maqsadida qator tadbirlar amalga oshirilmoqda. Akademiya tinglovchilari har tongni O'zbekiston Respublikasi davlat madhiyasi sadolari ostida qarshilaydilar, respublika ramzlariga, xalqiga o'z sadoqatlarini bildiradilar, guruh va bosqichlarda esa har haftalik siyosiy axborotlar, ma'rifat soatlari uyushtiriladi.

YOsh avlodimizni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat ruhida tarbiyalashda, ularning qalbiga Vatan xavfsizligi, xalq osoyishtaligi va farovonlik fazilatlarini chuqur joylashtirish har bir tarbiyachining burchi hisoblanadi.

YOshlarni xavfsizlikni mudofaa qilish, osoyishtalik va farovonlikni barqaror qilish ruhida tarbiyalashda turli vositalardan foydalanish lozim. Ayniqsa, xalqimiz tarixi, Vatan uchun jon fidoligi, topqirligi, aql-zakovatini oqilona ishga solinishi, tahlikaviy jihatlardan mardonavor chiqqan olishligi, dushman fikrini oldindan o'qiy olishligi va uni daf eta olishi, tuzoqqa tushmasligi, aksincha, dushmanga pand bera olishi, mashaqqatlarga chidamliligi kabi vositalarni tarbiyalash lozim.

Jumladan Spitamen rahbarligidagi ko'p bo'lmagan abjir yigitlar vatan himoyasiga o'tlanadilar. Spitamen boshchiligidagi askarlarning jasorati, topqirligi, uddaburonligi Aleksandr Makedonskiyni qoyil qoldirgan.

Biz ona O'zbekiston istiqlolini, uning sha'nu-shavqatini qanday himoya etishni otabobolarimizdan meros qilib olishimiz va uning himoyasiga hamisha tayyor turmog'imiz darkor. Darhaqiqat, ona-Vatan ozodligi va farovonligini har narsadan a'lo bilgan mardimaydon yigitlarimiz, har qanday mushkul holatlarga, murakkab, jiddiy vaz'iyatlarga duch kelmasinlar, biroq ular oxirgi tomchi qonlari qolguncha o'z ahdu paymonlariga, e'tiqodlariga sodiq qola biladilar. O'sha o'rinda chin vatanparvar siymo *SHayx Najmiddin Kubroning* jasorati benazirdir. *CHingizxon qo'shini Gursang (Urcheng)*ni qamatilgan paytda Najmiddin Kubro 76 yoshni qoralagan mo'ysafid-chol bo'lishiga qaramay, *Muhammad Xoramshohga* o'xshab o'z xalqining hol-ahvolini taqdir hukmiga tashlab, sharmandalarcha poytaxtni tashlab qochmadi. Uni o'ziga xos g'oyasi shunday bo'lgan: «SHu tuproqda tug'ilibmiz, shu tuproqda o'lamiz!».

Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullanoma» Abdulg'azi Bahodurxonning «SHajaria turk» risolalarida 76 yoshli Najmiddin Kubro hazratlariga CHingizxon omonlik berib shaharni tark etishni so'raydi. SHayx hazratlari bu taklifni qat'iyan rad etadi va jang maydoniga yo'l oladi. Keksaligiga qaramay bir necha g'animni er tishlatib, mug'ullar to'g'iga hamla qiladi. To'g'ni saqlash harbiylarning muqaddas burchi edi. Lekin Najmiddin Kubro hazratlari to'g'ni qo'yib yubormaydilar, g'animlar hazratning qo'lini kesishadi. O'sha chog'dagi qonli qo'l tug'da ketadi. G'animlar shayx barmoqlarini birma-bir kesib to'g'ni ozod qilishadi.

Bu to'qilgan afsona emas. Tarix-millat va xalqning haqiqiy tarbiyachisidir. Biz ajdodlar sabog'idan juda ko'p narsalarni o'rgansak arziydi. CHunki ajdodlar sabog'i hayot sabog'idir.

Tarbiyaviy ishda askarlarning e'tibori xavfsizlikning mardonavor o'tmishiga, o'zbek xalqining jahon sivilizatsiyaga qo'shgan ulkan hissasiga, uning ko'p asrlik madaniyatiga qaratilmoqda.

Bunda Tomaris, Spitamen, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur kabi buyuk qahramonlarning jasoratini talqin etishga Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy va boshqa allomalarning ma'naviy merosini tushuntirib berishga e'tibor berilmoqda.

Bilim yurtida amalga oshirilayotgan kursantlar harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining yana bir muhim yo'nalishlaridan biri-bu shaxsiy tarkibni O'zbekiston Respublikasi ichki va tashqi siyosati, iqtisodiyot, fan, madaniyat, ijtimoiy sohada bo'layotgan o'zgarishlar bilan tanishtirib borish va shu asnoda kursantlarda Vatanga muhabbat, iftixor, milliy g'urur, shu Vatanning munosib farzandi bo'lib etishiga intilish hissini shakllantirishdan iboratdir.

Xavfsizlikning oldini olish va osoyishtalik, farovonlik ruhida tarbiyalashni yana biri-bu harbiy an'analarni davom ettirish bilan bog'liqdir. Toshkent shahri va viloyatlarida joylashgan bir nechta bolalar uylarida tarbiyalanuvchilar bilim yurtiga kelib, harbiy-texnika, qurol-yaroq, kursantlarning yashash, o'qish va xizmat sharoitlari bilan yaqindan tanishdilar. Bunday aloqa ikki tomon uchun ham samaralidir.

SHuni aytish kerakki, IIV Toshkent oliy harbiy texnik bilim yurtida bo'lajak ofitserlarni tayyorlashda ularni Vatanga, tanlangan kasbiga muhabbat, xalq tinchligi va osoyishtaligini saqlash yo'lida kuch-g'ayratini, kerak bo'lsa jonini ham ayamalik hissini shakllantirishi bilim yurti qo'mondonligi, professor-o'qituvchilar tarkibi komandirlar, faxriylar, ota-onalar hamkorligida harakat qilmoqdalar.

Bu sohada erishilgan muayyan yutuqlar bilim yurtini tugatib, xizmat burchlarini respublikamiz turli qismlarida xizmat etayotgan yoki ofitserlarning faoliyatida o'z aksini topmoqda.

SHuni alohida ta'kidlash kerakki, hozirgi kunda ham sheryurak o'g'lonlarimizning qo'shgan hissalarini yo'q emas. Masalan: Surxondaryoning Sariosiyo, Uzun, Toshkent viloyatining Bustonliq tumanlarida sodir bo'lgan voqealarda jangari bosqinchlarga qarshi kurashgan ona-Vatanimizning mard o'g'lonlarining jasorati va shu yurt uchun shahid bo'lishlari Vatan tuyg'usi ham juda yuksak ekanligidan dalolat beradi. Bunday jasur jangchilarni vatanga sodiq askarlarni har tomonlama tarbiyalashda qo'yidagi masalalarga e'tibor berish zarur:

Har bir viloyatda maxsus harbiy maktablar tashkil etish.

Barcha oliy o'quv yurtlariga talabalikka faqat O'zbekiston qurolli Kuchlarida xizmatni o'taganlaridan so'ng qabul qilish.

Barcha oliy o'quv yurtlarida harbiy kafedralar ishini yaxshi yo'lga qo'yish.

Boy tariximizdan bizga meros qolgan xalq og'zaki ijodiyoti «Avesto», «Islom», tasavvuf va umuminsoniy g'oyalarni o'zida mujassamlashtirilgan turli badiiy filmlarni tanlov asosida yaratish.

IIO o'quv yurtlarida «Kamolot» ijtimoiy yoshlar harakatining bo'linmalarini ochish.

SHu yo'llar orqali yoshlarimizning tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatish mumkin. Milliy qadriyatimiz va ajdodlarimizning jangovar an'alariga, shu bilan birga, eng zamonaviy talablar va andozalarga mos keladigan armiyamizni barpo etish haqida gapirar ekanmiz, o'tgan qisqa davr mobaynida ana shu maqsadga erishish yo'liga dastlabki qadamlar qo'yish lozim. Xalqimizning eng ishonchli tayanchi va suyanchi, faxri va iftixori bo'lishi milliy armiyamizni barpo etish davlatimiz, jamiyatimiz, Vtanimizning taqdiriga befarq qaramaydigan har qaysi insonning muqaddas burchiga aylanishi zarur.

SHu ma'noda, armiyamizda sog'lom ma'naviy muhitni yaratishda milliy istiqlol g'oyasini tarbiyalashda ta'lim-tarbiya ishlariga alohida e'tibor berish, harbiy-tayyorgarlik jarayonini ilg'or texnik va texnologik vositalar, yangicha usul-uslublar asosida tashkil etish, harbiy xizmatchining intellektual mezonlari va yo'nalishlarini takomillashtirish yo'lida boshlangan ishlarimizni izchil davom ettirishimiz shart.

Bugungi kunda harbiylarda sog'lom-ma'naviy muhitni yaratish va milliy istiqlol g'oyasini harbiy xizmatchilar ongiga singdirishning quyidagi pedagogik omillari mavjuddir:

Harbiy xizmatchilarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida milliy ong, ijtimoiy, siyosiy iqtisodiy, ma'naviy tarbiyaviy masalalaridan Vatan va millat oldidagi fuqarolik burch hamda vazifalarni bajarishga tayyorlash;

Harbiy xizmatchilarda yuksak ma'naviyatni shakllantirish, ularni davr talablari, ona-yurtimiz, xalqimiz manfaatlariga javob bera oladigon fazilatlarini to'g'ri belgilab, tashabbus bilan qiyinchiliklarni enga olish ruhida tarbiyalash;

Ularda ma'naviy merosimizga ehtirom ruhini tarbiyalash, tariximizni mukammal o'zlashtirish, ma'naviy qadriyatlarni qayta tiklash jarayonida faol ishtirokni ta'minlash;

Harbiy xizmatchilarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash va milliy qadriyatlarimizni e'zozlashga o'rgatish maqsadida turli-tuman harbiy va fuqarolar mudofaasiga oid musobaqalar o'tkazish;

Harbiy xizmatchilarda axloqiy va estetik tarbiyani shakllantirish;

Harbiy xizmatchilarda milliy tilga hurmatini tarbiyalash bilan bir qatorda boshqa tillarni o'rganishning ahamiyatini tushuntirish;

Harbiy xizmatchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini ta'minlashga ko'maklashadigan muqaddas kitob qur'oni Karim, Hadisi SHarif, al-Buxoriy, at-Termiziy, SHayxnajmiddin Kubro, az-Zamaxshariy, Bahouddin Naqshband singari ulamoyu-fuzalolarning mo'tabar asarlarini o'qitish va o'rgatish.

YUrtimizda tinchlik, osoyishtalik va farovonlikni saqlashga intilish uchun harbiylarning mustaqillik sharoitlarida demokratiyaning sharqona an'analari rivojlanishini tushunish, ularda jamoatchilik fikrini hurmat qilish, uzoqni o'ylab ish tutish, ehtiros va hissiyotlarga berilmaslik, har qanday og'ir vaz'iyatda o'zini tuta olish madaniyatini shakllantirishga katta e'tibor berish zarur.

Tinchlik, ahillik, osoyishtalik barqaror bo'lgan joydagina taraqqiyot bo'lishi, inson o'z orzu-umidlarga etishi mumkinligini yoshlar anglashi vatanparvarlik e'tiqodining burch, mas'uliyat darajasiga ko'tarilishiga olib keladi.

Bizga ma'lumki, milliy istiqlol mafkurasining asosiy g'oyalardan biri-bu yurt tinchligidir. Bu bejiz emas, negaki asrlar davomida bizning ajdodlarimiz bashariyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida, eng avvalo, tinchlik-totuvlikka intilib kelgan, zero yurt tinchligi-barqaror taraqqiyot garovidir.

MAVZU № 16. HARBIY RAHBARNING TARBIYA TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA FAOLIYAT OLIB BORISHI

Ma'ruza rejası:

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga barkamol shaxsni tarbiyalash muammolari haqida ma'lumot berish. Tarbiya texnologiyalarini modellashtirishni o'rgatish. Tarbiyaviy jarayon va tarbiya mazmunini modellashtirish haqida ma'lumot berish.

O'quv savollari:

1. Hozirgi kunda barkamol shaxsni tarbiyalash muammolari.
2. Tarbiya texnologiyalarini modellashtirish.
3. Tarbiyaviy jarayon va tarbiya mazmunini modellashtirish.

Tayanch so'z va iboralar:

Tarbiyaviy texnologiya; komil inson tarbiyasi; barkamol avlod tarbiyasi; tarbiyaning yaxlitligi; tarbiyaning davriyligi; didaktika; umuminsoniylik me'yorlari; tarbiyaning texnologiyaviyligi; dolzarb rivojlanish hududi; modellashtirish; tarbiyaviy reja; biologik omillar; norasmiy etakchi; tarbiyaviy jarayonni modellashtirish; tarbiya mazmuni; g'oyaviy - siyosiy tarbiya; tarbiya qonuniyatlari; tarbiyaning uzluksizligi; tarbiyada to'g'ri va teskari aloqa; o'z-o'zini anglash; iroda erkinligi; pedagogik talab; o'rgatish; tarbiyalanadigan holatlar.

1. Hozirgi kunda barkamol shaxsni tarbiyalash muammolari

Barkamol avlod tarbiyasi mamlakatimizda avvalo o'qituvchilar zimmasiga yuklatilgan eng olijanob vazifadir. I.A.Karimov Oliy majlisning IX sessiyasida so'zlagan nutqida shunday deydi: *"Biz komil inson tarbiyasini davlat siyosatining ustuvor sohasi deb e'lon qilganmiz. Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz"*. Komil inson, o'qituvchining mashaqqatli mehnati namunasidir. SHarq allomalari ilmiy meroslarida ham komil inson tarbiyasi doimo munozarali mavzu bo'lib kelgan. Jumladan, mashhur alloma Aziziddin Nasafiy o'zining "Komil inson" nomli kitobida shunday yozadi: *"Bilgilki, komil inson quyidagi to'rt fazilatga mukammal shaklda ega bo'lgan insondir. Ularning birinchisi yaxshi so'z, ikkinchisi ezgu faoliyat, uchinchisi go'zal axloq, to'rtinchisi ilm"*. Ushbu mukammal shakllarga ega bo'lgan inson buyuk davlatimiz poydevorini, farovon hayot asoslarini qura oladi. Komil insonni tarbiyalash va voyaga etkazish jarayoni - pedagogik faoliyatning uzluksiz jarayoni bo'lib, pedagogik texnologiyaning so'nggi namunalari doirasida amalga oshiriladigan hamda tarbiyalanuvchilarning ijobiy fazilatlarini shakllantirish va rivojlantirish maqsadlariga qaratilgan tashkiliy faoliyatdan iborat. Bu faoliyatda o'qituvchi tarbiyaviy jarayonning quyidagi asosiy xususiyatlarini bilishi kerak:

tarbiyaning yaxlitligi;
tarbiyaning tizimlilikligi;
tarbiyaning davriyligi;
tarbiyaning texnologiyaviyligi.

Tarbiyaning yaxlitligi deganda tarbiyalash va o'qitish jarayonlari- ning, shuningdek, o'quvchilarni jamiyat talablari asosida kamolotga etkazish va shakllantirishga qaratilgan maqsadning ajralmas birligi tushu- niladi. Tarbiyalash va o'qitish, garchi ilm-fan ularni farqlasada, bir-biriga bog'liq va ko'p umumiylikka ega. SHu ma'noda uzoq tarixga ega millatimiz *"ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratmagan - bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasi"* (I.A.Karimov.). O'qitishning mazmunini asosan dunyo haqidagi ilmiy bilimlar tashkil etadi.

Tarbiyaning mazmunida me'yorlar, qoidalar, qadriyatlar, ma'naviy boyliklar ustunlik qiladi. O'qitish asosan aql-idrokka ta'sir ko'rsatadi, tarbiyalash esa, birinchi navbatda, shaxsning doimiy iste'mol sohasiga aylangan. Ikkala jarayon shaxsning ongi va xulq-atvoriga birday ta'sir ko'rsatadi va ijtimoiy rivojlanishiga zamin yaratadi. Qanchalik yaqin bo'lishiga qaramay, bu o'ziga xos jarayonlar bo'lib, ilm-fan ularni tarbiya nazariyasida va didaktika (ta'lim jarayoni)da alohida ko'rib chiqadi. Bunda o'qituvchi tomonidan zamonaviy shart-sharoitlarga asoslangan holda uslubiy tamoyil va, ayniqsa, dolzarb hisoblangan butun pedagogik jarayonning yaxlitligi ta'minlanadi.

Tarbiyaning tizimliliigi tarbiyaviy jarayonda umumiylikni tashkil etadi, chunki tarbiyaviy jarayonlar bir nechta tizimlarning turli xususiyatlaridan iborat. Aytish mumkinki, tarbiyaviy jarayonlar — bu tarbiyaviy tizim holatlarining ketma-ket almashinuvidir. Tarbiyaviy jarayonni tizimli ravishda ko'rib chiqish, tizim va jarayonning tuzilmaviy xususiyatlarini, shuningdek, ular o'rtasidagi funksional aloqalarning ajratib ko'rsatilishini ifodalaydi. O'qituvchi uchun har bir tarbiyaviy uslubning o'ziga xos xususiyatini, mohiyatini, birining boshqasiga ta'siri natijasida o'zgarishini anglab etishi muhim ahamiyat kasb etadi. *Masalan, tarbiyalash maqsadi uning mazmunini belgilab beradi, tarbiya ko'rganlik darajasi esa tarbiyalash usullarini tanlashga ta'sir ko'rsatadi va hokazo.*

Pedagogik jarayonda tarbiyaning davriylik tuzilishi — bu tarbiya texnologiyalarining asosiy xususiyatlariga muvofiq bo'lgan, uning tarkibiy qismlari yig'indisidir. O'qituvchi buning natijasida tarbiyaning davriylik tuzilmasini belgilab olishi mumkin:

Maqsadni belgilash — tarbiyalashdan kelib chiqadigan maqsadlarni ma'lum bir muddatli jarayonlarga bo'lib chiqishi.

Mazmunni tanlash — tarbiyalash mazmunini jamiyat talablari darajasida mustaqil ishlab chiqishi.

Demokratik faoliyatli — tarbiyaviy jarayon ishtirokchilarini tarbiyalashda va o'zaro munosabatda erkin fikrlilik va umuminsoniylik me'yorlariga rioya qilish qonuniyatlari.

Baholash — tarbiyalash jarayonida erishilgan natijalar samaradorligining o'qituvchi tomonidan baholanib borishi va doimiy tahlil qilinishi.

Pedagogik faoliyat ham o'qituvchi tomonidan tarbiyaviy jarayonning tuzilmasiga muvofiq quriladi: faoliyatning maqsadlari, mazmuni, usullari va turlari ishlab chiqiladi va natijalari tahlil qilinadi. Tarbiyalash maqsadlarini aniqlash pedagogik aniqlashni (diagnostika) — tarbiyaviy jarayon holati, birinchi navbatda, o'quvchilarning tarbiya ko'rganliklarini, shuningdek, jarayonning boshqa shartlarini o'rganishni talab etadi.

Tarbiyaviy jarayon bosqichlarining o'zaro munosabatida tarbiyaviy jarayonlarning ketma-ketligi uning davriyligini va qaytarilib turishini belgilaydi. Shaxs rivojlanishida tarbiyaviy maqsadlar o'qituvchi tomonidan uning yoshiga qarab belgilanadi va rejalashtiriladi. Tarbiyaviy jarayonning davriyligi shaxsning yosh xususiyatlarini hisobga oladi. Bunda asosiy e'tibor quyidagi faoliyatga qaratilishi kerak:

shaxsning muayyan bir yoshiga xos bo'lgan anatomik, fiziologik va psixologik xususiyatlarning chuqur o'rganilishi;

davriylik tizimi asosida tarbiyaviy ish faoliyatining tashkil etilishi;

muayyan bir yoshga xos bo'lgan tarbiyalanganlikning doimo aniqlanib (diagnostika), loyihalashtirilib borilishi;

ijobiy natijalar beradigan tarbiyaviy o'zaro ta'sirning o'qituvchi tomonidan turli shakl va metodlari darajalarining belgilanib (diagnostika) amalga oshirilishi.

Tarbiyaning texnologiyaviyligi ta'lim muassasalarida tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirish va unga erishishga sharoit yaratadi, nazariy asoslangan uzluksiz davom etadigan tarbiyalash jarayonining shakllari, metodlari, usullari va vositalarini o'qituvchi to'g'ri tanlab natijalarga erishishini ta'minlaydi. U ilmiy modellashtirish (loyihalashtirish) asosida amalga oshiriladi, modellashtirishda tarbiyaviy maqsadlar bir xil ma'noda beriladi hamda o'qituvchi tomonidan insonning shaxsiy xususiyatlari va sifatlarini rivojlantirishning muayyan bosqichlarini obektiv ravishda o'lchash va baholash imkoniyatlarini yaratadi.

Tarbiyaning texnologiyaviyligi har qanday pedagogik tizimda — ilmiy muammolar bilan o‘zaro munosabatda bo‘lgan tushunchadir. Biroq, agar ilmiy muammo tarbiyalanuvchiga bilim berish, ilmiy tafakkurini oshirish hamda ko‘nikma va malakalarini shakllantirish kabi maqsadlarni ifodalaydigan bo‘lsa, u holda tarbiya texnologiyasi o‘qituvchiga o‘quvchilarni tarbiyalash yo‘l-yo‘riqlari va ularga erishish vositalarini to‘g‘ri yo‘naltirishga yordam beradi.

Tarbiyaning texnologiyaviyligi tarbiyalashga yo‘naltirilgan ilmiy muammo sifatida o‘quvchilarda axloqiy sifatlarni shakllantirish va rivojlantirish uchun lozim bo‘lgan va komil insonga xos barcha insoniy fazilatlarini muayyan shart-sharoitlarda uzluksiz tarbiyalash asosida takomillashtirishni nazarda tutadi, bu esa ta‘lim mazmunining o‘ziga xos xususiyatlarini ham belgilaydi.

SHu munosabat bilan tarbiyaviy jarayonni harakatga keltiruvchi kuch, turtki asosan nimada ekanligi to‘g‘risida savol paydo bo‘ladi. Pedagogikada inson tarbiyasiga qo‘yiladigan, uning hayotida yuzaga keladigan talablar va uning huquqiy imkoniyatlari, ijtimoiylashuvi, shaxsiy rivojlanish darajasi o‘rtasidagi ziddiyatlar bunda asosiy manba bo‘lib hisoblanadi. Ushbu talablar uning yosh xususiyatlariga muvofiq kelgan-dagina, insonni tarbiyalash va uni shaxs sifatida rivojlantirish jarayonining boshlanishiga turtki bo‘ladi. L.S.Vigotskiy bolaning biror harakatni kattalarning yordamisiz bajara olishi mumkin bo‘lgan holatini dolzarb rivojlanish hududi deb atagan. Bola o‘qish jarayonida biror yangi narsani o‘qituvchining yordami bilan salohiyatli tarzda o‘zlashtirishga qodir bo‘lgan daraja yaqin rivojlanish hududi bilan belgilangan. Hududlar orasidagi masofa ziddiyatli tarbiyaviy holatni vujudga keltiradi — tarbiyaviy jarayonning bunday holati shaxsni shakllantirishda vujudga keladigan va erishiladigan yutuqlar o‘rtasidagi tafovut mavjud bo‘lganda yuzaga keladi. Bunday qarama-qarshiliklarning paydo bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun o‘qituvchi-tarbiyachi belgilangan tarbiyaviy maqsadlarni o‘z maromida uzluksiz, mukammal amalga oshirishi lozim. SHundagina tarbiyaviy nuqsonlarni bosqichma-bosqich bartaraf etishga shart-sharoit yaratiladi.

O‘qituvchining tarbiyaviy maqsadlarni to‘g‘ri tanlashi volyuntaristik (ko‘ngilchanlik) xarakterga ega bo‘lmazligi lozim. U pedagogikaning uslubiyoti, jamiyatda ro‘y berayotgan o‘zgarishlar, ushbu jarayon yuzasidan qabul qilingan maxsus qonun va qoidalar asosida belgilanadigan maqsadlar va milliy qadriyatlar to‘g‘risidagi falsafiy tasavvurlar, shuningdek jamiyat va davlat taraqqiyotining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va boshqa o‘ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi.

Tarbiya texnologiyasida o‘qituvchi tomonidan belgilanadigan maqsadlar turli darajada bo‘lishi va bosqichma-bosqich bir biriga bo‘ysunishi, ketma ket bajarilishi mumkin. Biroq tarbiyaviy maqsadning asosiy mohiyati — davlat maqsadlari, ijtimoiy buyurtmalardan kelib chiqishi lozim. Aytish mumkinki, asosiy daraja - mamlakatda inson va uning fuqarolari qadri-qimmati to‘g‘risidagi ijtimoiy tasavvurlarni aks ettiradigan maqsadlardir. Ular mutaxassislar tomonidan ishlab chiqiladi, hukumat tomonidan qabul qilinadi, qonunlar va boshqa hujjatlarda qayd etiladi. Keyingi daraja — ta‘lim dasturlari va standartlarida aks etadigan maqsadlar, ya‘ni davlat ta‘lim standartlari, maxsus ta‘lim tizimlarining va ta‘lim bosqichlarining maqsadlari. Eng quyi daraja — muayyan yoshdagi kishilarni tarbiyalashda maqsadning birligi.

SHaxsni shakllantirish, boshqarish, tarbiyaviy faoliyat natijasida yuksak ma‘naviy va axloqiy hislatlarga ega bo‘lgan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tasodifiy harakatlar orqali emas, balki, oldindan belgilangan va puxta o‘ylab tuzilgan tarbiyaviy maqsadlar asosida olib boriladi. Tarbiyaviy texnologiyada uning maqsadi, shakl va metodlari, shaxsning o‘z-o‘zini tarbiyalash va qayta tarbiyalash jihatlari muhim ahamiyat kasb etadi. SHunday ekan, o‘qituvchining tarbiyalash maqsadlarini to‘g‘ri belgilashi va yo‘lga qo‘ya olishiga nisbatan g‘oyaviy yondashuv ijtimoiy buyurtma asosida belgilanib, amalga oshirilishida mavjud shart-sharoitlarni yaratish talab etiladi.

2. Tarbiya texnologiyalarini modellashtirish.

Modellashtirish - obektlarda ijtimoiy reallikning muayyan qismlarini tadqiq etish uslubi hamda predmetlar va hodisalarning real mavjud bo‘lgan hamda quriladigan modellarini o‘rganish

va ishlab chiqishdir. SHunday ekan, tarbiya texnologiyalarini ham ishlab chiqish va amalga oshirishda modellashtirishdan foydalanish ularni yaxlit pedagogik hodisa sifatida uslublarini o'rganib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Modellashtirishning shakli va qo'llanilishi foydalaniladigan modellar va ularni qo'llash sohalariga bog'liq. Tarbiya texnologiyalarining samaradorligini oldindan ko'ra bilish yoki loyihalashtirishda va tadqiq etishda modellashtirishdan foydalanish to'g'risidagi muammo "pedagogik modellashtirish" nomini olgan.

Modellar xarakteriga ko'ra predmetli va belgili (informatsion) modellashtirishga bo'linadi. SHartli ravishda ular asl obektning belgilangan funksional xususiyatlarini ifodalaydi.

Pedagogik faoliyatda maxsus reja asosida olib boriladigan tadqiqot modellari predmetli modellashtirish deb ataladi.

Jadvallar, chizmalar, formulalar kabi modellar belgili modellashtirish sifatida namoyon bo'ladi.

Modellashtirilishi lozim bo'lgan obektning xarakteri va yosh xususiyatlariga ko'ra avvalo, uning xulq-atvori (unda kechadigan tarbiyaviy jarayonlarga amal qilinishi) modellashtiriladi. Bunda tarbiya texnolo- giasining quyidagi ikkita muhim jihatini e'tiborga olish zarur:

Barcha tarbiyalanuvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan tarbiyaviy jarayonni modellashtirish.

Pedagogik faoliyatda mukammal tarbiyalanishi mumkin bo'lmagan tarbiyasi og'ir o'quvchilar bilan o'zaro tarbiyaviy faoliyatni modellashtirish.

Tarbiya texnologiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirishda modellashtirishdan foydalanishning bayon etilgan nazariy asoslaridan tashqari yana bir nechta mustaqil, biroq o'zaro ta'sir ko'rsatuvchi kuchga ega bo'lgan tarbiyaviy jarayonning bir-biri bilan o'zaro bog'liq jihatlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

tarbiyaviy faoliyatda obekt va subektning o'zaro kommunikativ munosabati;

bir maqsadga qaratilgan va aniq mazmunga ega tarbiyaviy metodlar;

uzluksiz faoliyatli tarbiyaviy jarayon va uning ijobiy natijalari;

guruh jamoasi norasmiy etakchisi (lideri)ning tarbiyaviy jarayonga ta'siri.

Obekt va subektning o'zaro kommunikativ munosabati tarbiyaviy texnologiya modelida asosiy faoliyat ko'rsatuvchi deb e'tirof etiladi. Unda tarbiyalashni amalga oshiradigan o'qituvchi yoki shaxslar guruhi, shuningdek manfaatlar doirasida tarbiyaviy o'zaro ta'sir ko'rsatishni tashkil etuvchi shaxs yoki ijtimoiy muhit guruhi (masalan: sinf guruhi) tushuniladi.

Tarbiyaviy reja asosida tarbiyalashning bir maqsadga yo'naltirilganligi, tarbiyaviy texnologiya unsurlarini modellashtirishda o'qituvchi tomonidan belgilangan hamda obektning tarbiyalashdan ma'lum bir maqsadni ko'zlash yoki faraz qilishdir. Ushbu jarayon asosida o'qituvchi ishtirokida olib boriladigan tarbiyaviy faoliyatning bir maqsadga qaratilganligi aniq mazmunga ega tarbiyaviy vositalarda, shakl va metodlarda ifodalanadi.

Uzluksiz faoliyatli tarbiyaviy jarayon tarbiya texnologiyalarining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, ta'limning uzluksizligini va nafaqat ta'lim muassasalarida, balki tarbiya oilada, ijtimoiy va geog- rafik muhitda, mahallada olib borilishini bildiradi. Zero, ota-ona yoki avlod-ajdodlarga xos bo'lgan nutq, tafakkur, mehnat, ijod qilish qobiliyati va boshqa iste'dod alomatlarining irsiyat orqali bolaga o'tishini ta'minlovchi biologik omillarning (layoqat va iste'dod mudroq holatda bo'lib, uning uyg'onishi uchun oilada va ta'lim-tarbiya muassasalarida qulay sharoit yaratish talab etiladi) hamda shaxsga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan, shaxsning shakllanishiga ta'sir etuvchi oila, maktab, do'stlar va tengqurlar davrasi kabilarni o'z ichiga oluvchi mikromuhitning uzluksiz tarbiyaviy jarayonda ta'siri beqiyosligi olimlarimiz tomonidan e'tirof etilgan. Ayniqsa, oila muhiti shaxsning shakllanishida o'ziga xos muhim tarbiyaviy maskan bo'lib, nihoyatda keng tarmoqli tarbiyaviy ta'sir etish quvvatiga ega. Ota-onaning tarbiyalanganligi va tarbiyaviy tajribalarni mukammal bilishi, bola tarbiyasida doimiy nazorat va javobgarlik hissi o'zbek oilasi uchun eng qadrlı burch sifatida e'zozlanadi. Bularning barchasi tarbiyalanuvchi subektga nisbatan komil inson shaxsiga xos sifatlarni shakllantirishga qaratilgan.

Guruh jamoasida norasmiy etakchining (lider) xatti xarakati va xulq-atvori bilan tarbiyaviy jarayonga ta'sir etishi guruhda tarbiyalanuvchilarning barcha hayotiy faoliyatida muhim rol

o'ynaydi. Bolalar va o'smirlar jamoasidagi lider (etaklovchi, boshlovchi) o'qituvchi yoki tarbiyachi tomonidan guruhda rasman tayinlanmaydi. Jamoadagi bolalarga norasmiy etakchilik qiluvchi o'quvchi o'qituvchilar oldida e'tibordan chetda yuradi, o'zining qattiqqo'lligi, xarakteridagi guruhga etakchilik qilishga xos tug'ma qobiliyati, mustahkam irodaga egaligi, qo'rqmasligi bilan guruh a'zolarining hurmatini qozonib, jamoadan ajralib chiqadi va o'zi bilan hammaslak, hamfikir bolalarni etaklaydi. Norasmiy liderning har qanday faoliyati salbiy oqibatlariga olib kelishi yoki ijobiy natijalar berishi ham mumkin. Bunda o'qituvchining mahorati, psixologik tajribasi muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchining norasmiy liderga nisbatan qattiqqo'lligi, tarbiyaning jazolovchi metodlarini qo'llashi foyda bermaydi, aksincha, zararli oqibatlariga olib kelishi mumkin.

O'qituvchi o'zining ziyrakligi va chuqur psixologik bilimi, yuksak pedagogik mahorati bilan avvalo o'quvchilar guruhi jamoasidagi liderni aniqlashi, kerak bo'lsa, unga yon bosib, o'z tomoniga og'dirib olishi lozim. Pedagogik mahoratning ishontirish va ta'sir etish usullari asosida norasmiy lider ongiga sezdirmasdan kirib borib, o'z ta'sirini o'tkaza olgan o'qituvchi guruh jamoasida bir xil tarbiyaviy muvozanatni saqlay oladi. SHundan keyin tarbiyaviy texnologiyaning ma'qul bo'lgan unsurlarini modellashtirib qo'llashi va cho'chimasdan tarbiyaviy faoliyat olib borib, belgilangan maqsadga erishishi mumkin.

O'quvchilar jamoasida norasmiy etakchilar bilan birga rasmiy, o'qituvchilar tomonidan tayinlangan yo'l boshchilar ham mavjud. Odatda rasmiy yo'l boshchilar tarkibini a'lo baholarga o'qiydigan, jamoa ishlarida faol ishtirok etuvchi o'quvchilar tashkil etsa, norasmiy liderlar garchi bu kabi sifatlarni namoyon etmasalarda, ayrim sifatlariga ko'ra tengdoshlarini o'z ortlaridan ergashtiradilar. Norasmiy liderlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasi boshqa o'quvchilarga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. SHu bois sinf rahbari bilan birga o'quv muassasasi pedagogik jamoasi norasmiy liderlarni aniqlab ular faoliyatini bevosita nazorat qilib borishlari zarur.

O'quvchilar uyushmasiga pedagogik rahbarlik, yuqorida qayd etilganidek, aksariyat holatlarda guruh rahbari tomonidan amalga oshiriladi. SHu sababli guruh rahbari guruhning umumiy hamda har bir a'zosining individual xususiyatlarini bilishi, xulq atvoridagi har bir o'zgarishni inobatga olgan holda jamoaga yondashishi zarur. Guruh rahbarining norasmiy liderlar va ularning shaxsi haqida to'laqonli ma'lumotlarga ega bo'lishi, ota-onalari bilan muntazam aloqada bo'lishi pedagogik faoliyatni samarali tashkil etishga yordam beradi.

O'qituvchi tarbiyaviy faoliyatning barcha unsurlari o'zaro aloqadorligini va o'zaro bog'liqligini nazariy va amaliy jihatdan tushunishi tarbiyaviy jarayonni to'g'ri yo'naltirishga imkoniyat beradi. Bunda pedagogikada tarbiyaviy o'zaro ta'sir ko'rsatishning shakllari, metodlari, usullari va vositalarini ochib beradigan hamda tarbiyaviy texnologiyalarning "pedagogik vositalari"ni shakllantiruvchi faoliyati va natijalariga, tarkibiy qismlariga alohida e'tibor qaratiladi. O'qituvchi avvalo tarbiyadan kelib chiqadigan maqsadga to'g'ri baho bera olishi kerak.

3. Tarbiyaviy jarayon va tarbiya mazmunini modellashtirish

Tarbiyaviy jarayonni modellashtirishda o'quvchilarning hayoti va faoliyatini ta'lim muassasalarida pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirish uchun, ularning tashqi ta'sir etuvchi omillarga nisbatan ta'sirchan munosabatda bo'lishini unutmazlik kerak. Pedagog va psixolog olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, shaxsga tashqi omillarning o'zaro (xoh salbiy, xoh ijobiy bo'lsin) ta'siri avvalo o'quvchilarning o'zaro munosabatlariga bog'liq. O'quvchilarning tarbiyaviy faoliyatini uyushtirayotganda o'qituvchi yoki tarbiyachi tashqi ta'sir etuvchi omillarga nisbatan tarbiyalanuvchining munosabatini, kechinmalarini, qanday anglashini, baholashini ulardan o'zi uchun nimalarni olayotganligini bilishi zarur.

Tarbiya jarayonini modellashtirishda o'quvchining nafaqat ongi, balki his-tuyg'ularini ham o'stirib borishga erishish lozim, unda jamiyatning shaxsga qo'yadigan axloqiy talablariga muvofiq keluvchi xulqiy malaka va odatlar hosil qilinadi. Bunga erishish uchun o'quvchining ongi, hissiyoti va irodasiga ta'sir etib boriladi. Tarbiya jarayoniga o'qituvchi rahbarlik qiladi. U o'quvchilarning ta'lim muassasasidagi tarbiyaviy faoliyatini belgilaydi, ularning ijtimoiy jarayonga faol kirib

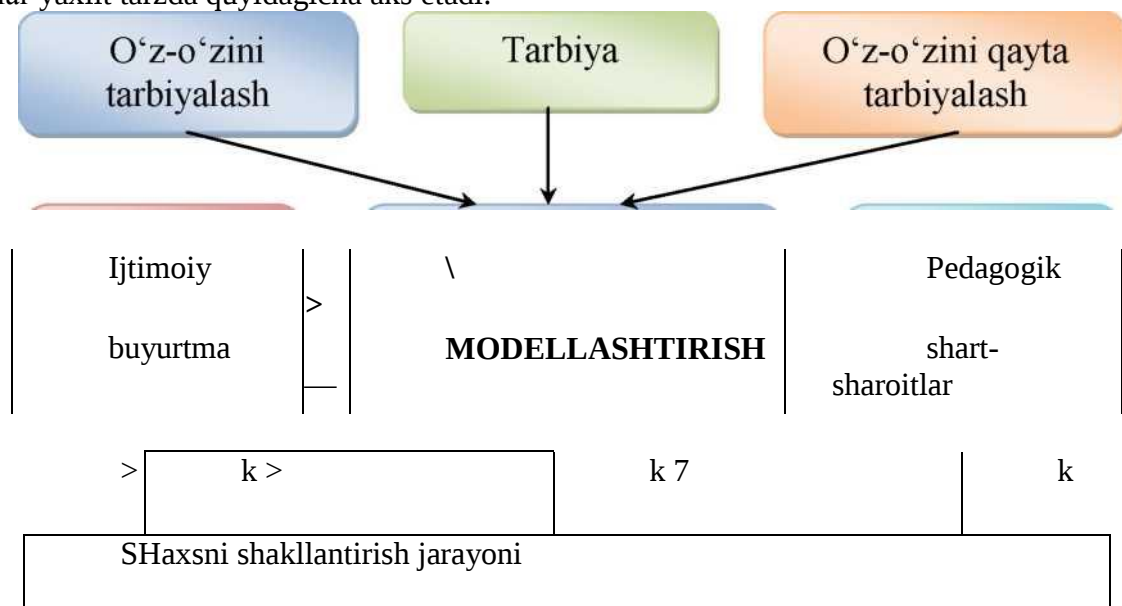
borishlarini o'z xohish istaklari bilan tarbiyaviy faoliyatga faol ishtirok etishlari uchun shart-sharoitlar yaratadi.

Ijtimoiy jarayonda faol ishtirok etish orqali o'quvchilarning mustaqilligi, ijodiy tashabbuskorligi ortib boradi. Ushbu faoliyatni modellashtirishda o'qituvchi o'quvchilar jamoasining manfaati va talab istaklarini e'tiborga olishi zarur. Bola o'z xulqi, xatti-xarakati uchun jamoa oldida javobgarlikni sezishga erishgach, ijrochi emas, balki umumiy ishning faol qatnashchisi bo'lib qoladi.

Ushbu holatlar tarbiya jarayonidagi ichki va tashqi qarama-qarshiliklarni bartaraf etishga yordam beradi. Jamiyatda axborot kommunikatsion texnologiyalarining jadal sur'atlarda rivojlanib borishi natijasida o'quvchilar ko'p vaqtlarini ta'lim va tarbiyaga mutlaqo aloqasi bo'lmagan kommunikatsion texnologik ma'lumotlarga sarflamoqdalar (modul telefonlar, internet, kompyuter, DVD filmlar va boshqalar). Ushbu vositalardan oqilona foydalanishni o'quvchiga o'rgatish, ta'qiqlangan texnik vositalardan foydalanishni man etish, ularni nazorat qilish o'qituvchilar va ota-onalarning hamkorlikdagi vazifalariga kiradi. O'quvchilarning ko'p vaqtlarini olayotgan keraksiz texnik ma'lumotlarni bartaraf etish uchun faqat modellashtirish asosida ish olib borish mumkin. O'qituvchining tarbiyaviy ishlar rejasida ushbu muammolar yuzasidan turli mavzudagi suhbatlar uyushtirish rejasini o'rin olishi lozim.

Bu jihat unutilsa, muayyan qarama-qarshiliklar vujudga keladi. Aks holda, xulq me'yorlari, axloq talablarini yaxshi tushunmay qolishi natijasida o'quvchi ijtimoiy munosabatlarda beqaror, tasodifiy ma'lumotlarga va tashqi ta'sirlarga tez beriluvchan bo'lib qolishi mumkin.

Tarbiya jarayonida uning maqsadi, shakl va metodlari, shaxsning o'z-o'zini tarbiyalash va qayta tarbiyalash jihatlari muhim o'rin tutadi. Ijtimoiy tuzum buyurtmasi asosida belgilangan tarbiyaviy faoliyatni amalga oshirishda ma'lum shart-sharoitlarning mavjudligi talab etiladi. Ushbu g'oyalar yaxlit tarzda quyidagicha aks etadi:

10 - chizma. Tarbiyaviy jarayonni modellashtirish

Tarbiyani samarali modellashtirish uchun uning harakatlantiruvchi kuchini, har bir o'quvchining tarbiya jarayonidagi faoliyatini yaxshi bilish kerak. Buning uchun o'qituvchi quyidagi holatlarni unutmasligi lozim:

tarbiyalanuvchi ruhiyatini puxta bilish;

ota-onalar bilan muntazam aloqada bo'lib, ular ishtirokida o'quvchi bilan tarbiyaviy mazmunda suhbatlar o'tkazish;

o'quvchining ichki dunyosini, xarakterini bilmasdan u bilan qo'pol muomalada bo'lmaslik, sodir etilgan xatoliklarni kechira olish;

o'quvchining qiziqishlarini, uni o'rab turgan tashqi muhitni doimiy nazorat qilish;

o'quvchini qat'iy kundalik rejimga o'rgatish va uni kuzatib borish;

iste'dodini, qobiliyatini va o'zi tanlagan kasbga moyilligini e'tiborga olib uni takomillashtirish;

o'quvchining bola ekanligini, adashishga, ba'zan xatoliklarga yo'l qo'yishini unutmaslik, ushbu salbiy holatlarni kechiktirmasdan tuzatib borish.

SHaxsni shakllantirish, boshqarish, nazorat xarakteriga ega bo'lib, bu borada belgilangan vazifalar tasodifiy harakatlar orqali emas, balki oldindan modellashirilgan va puxta o'ylangan rejalar asosida belgilanib hal etib boriladi.

Tarbiyaviy jarayonni modellashirishda o'qituvchi bilimlari, raqobat- bardosh etuk kadrlarni tarbiyalash uchun javobgar shaxs ekanligini unutmasligi kerak. Ushbu vazifalar tarbiya texnologiyalari maqsadlaridan kelib chiqib belgilanadi. Mustaqil O'zbekiston Respublikasida ayni vaqt- da yosh avlodni tarbiyalab voyaga etkazish uchun tarbiyaning quyidagi umumiy vazifalarini hal etish o'qituvchi-tarbiyachi zimmasiga yuk- latilgan:

o'quvchilarni ijtimoiy hayotga tayyorlash, ularda keng dunyoqarashni tarkib toptirish, o'z shaxsiy turmushiga maqsadli yondashuv, reja va maqsad birligi hissini uyg'otish;

o'quvchilar ongini mustaqil davlatchiligimiz siyosatining tub mohiyati mujassamlashgan milliy mafkuramiz va umuminsoniy qadriyatlar, chuqur bilim va tafakkur, keng dunyoqarash bilan boyitib borish;

v) umuminsoniy axloq me'yorlari (odamiylik, kamtarlik, o'zaro yordam, mehr-muhabbat, muruvvat, adolatli bo'lish, insonparvarlik, axloqsizlikka nisbatan nafrat va hokozalar)ning mohiyatini anglashiga, muomala odobi, yuksak madaniyatni qaror toptirishga erishish;

g) o'quvchilarda huquqiy va axloqiy me'yorlarga hurmat ruhida yondashish hissi va fuqarolik tuyg'usi, ijtimoiy burchga mas'ullikni qaror toptirish;

tabiatni muhofaza qilish, ekologik muvozanatni yuzaga keltirish borasida mas'uliyat hissini rivojlantirish;

vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish, o'zga millat va xalqlarni hurmat qilish, ularning huquq va burchlarini kamsitmaslik tuyg'usini qaror toptirish;

j) O'zbekiston Respublikasining ichki va tashqi siyosatiga to'g'ri va xolisona baho berishga o'rgatish;

z) insonni oliy qadriyat sifatida qadrlash, rahm-shafqatli bo'lish, uning sha'ni, or-nomusi, qadr-qimmatini, huquq va burchlarini hurmat qilishga o'rgatish.

SHu bilan birga tarbiya mazmunining asosiy yo'nalishlari bo'lmish, axloqiy, aqliy, jismoniy, ekologik, iqtisodiy, huquqiy va siyosiy tarbiyaning g'oya va maqsadlari o'qituvchi tomonidan modellashirilib, bajarila- digan vazifalar belgilab olinadi va amalga oshiriladi. Ushbu tarbiyaviy vazifalar mazmunini anglagan holda o'qituvchi quyidagi faoliyatni olib borishi lozim:

Axloqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida o'qituvchi ijtimoiy- axloqiy me'yorlar mazmunidan xabardor bo'lishi, ularga milliy an'analarimiz, urf-odatlarimizdan kelib chiqib belgilangan axloqiy me'yor- larning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini bilishi, ijtimoiy-axloqiy me'yorlar (talab va ta'qiqlar) asosida o'quvchilarda axloqiy ong va madaniyatni shakllantirishi.

Aqliy tarbiyani yo'lga qo'yish asosida - o'quvchilarni ilm-fan, texnika va texnologiya borasida qo'lga kiritilayotgan yutuqlar, yangilik va kashfiyotlardan boxabar etadi, ularga ijtimoiy va tabiiy fanlar bo'yicha bilimlarni berish bilan tafakkuri shakllantiriladi, dunyoqarashi rivojlantiriladi.

Jismoniy tarbiyani tashkil etish jarayonida - o'quvchilarni o'z sog'liqlarini saqlash va mustahkamlash, organizmni chiniqtirish, jismoniy jihatdan to'g'ri rivojlanishi hamda uning ishchanlik qobiliyatini oshirish borasida g'amxo'rlik qilish tuyg'usini yuzaga keltiradi, ularda ko'nikma va malakalarni hosil qilish, ularni maxsus bilimlar bilan qurollantirish, o'quvchilarning yoshi, jinsiga muvofiq keladigan (kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, sabot, mehnat, iroda va xarakterni qaror toptirish) jismoniy harakat sifatlarini rivojlantirish.

Estetik tarbiyani olib borish jarayonida o'qituvchi o'quvchilarda estetik his-tuyg'u, estetik didni tarbiyalaydi, ularning ijodiy qobiliyatlari, estetik ehtiyojlari va go'zallikni sevish, go'zallikka intilish tuyg'ularini rivojlantiradi, estetik madaniyat rivojlantiriladi.

Ekologik tarbiyani olib borish bilan - o'quvchilarga ekologik bilimlar berish asosida shaxs, jamiyat va tabiat uyg'unligi hamda aloqa- dorligi haqidagi ma'lumotlar tushuntiriladi, ularda

ekologiyani inso- niyat, jamiyat taraqqiyotidagi o'rni va mohiyati borasidagi tushunchalar qaror toptiriladi, o'qituvchi o'quvchilarda tabiatga nisbatan ehtiyotkorona va mas'uliyat bilan munosabatda bo'lish, tabiatni asrash to'g'risida g'am- xo'rlik qilish kabi tuyg'ularni tarbiyalaydi.

Iqtisodiy tarbiyani tashkil etish jarayonida o'qituvchi o'quvchi- larga iqtisodiy bilimlarni berish asosida mamlakatda iqtisodiy barqaror- likni ta'minlash uchun bozor infrastrukturasi qoidalariga amal qilish, ichki bozorni to'ldirish, kichik va o'rta biznesni yaratish borasidagi faoliyatga faol ishtirok etish ko'nikma va malakalarini hosil qildiradi, inson mehnati bilan asrlar davomida bunyod qilingan moddiy va ma'naviy boyliklarni asrash borasida qayg'urish tuyg'ularini qaror toptiradi, iqtisodiy madaniyatni shakllantiradi.

Huquqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida o'quvchilarga davlati- miz Konstitutsiyasi, davlat haqidagi ta'limot, fuqarolik, oila, mehnat, xo'jalik, ma'muriy sud ishlarini yuritish va boshqarish huquqlarining ma'nosi tushuntiriladi, ular ongiga ijtimoiy-huquqiy me'yorlarning shaxs va jamiyat hayotidagi ahamiyati haqidagi tushunchalar singdiriladi, huquqiy munosabat va madaniyat mohiyati yuzasidan tasavvurga ega bo'lishni ta'minlaydi.

G'oyaviy-siyosiy tarbiyani tashkil etish jarayonida o'qituvchi o'quvchilarga siyosiy bilimlarni berish, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, fuqarolik jamiyati asoslari, milliy davlat tuzilishi, davlat organlari faoliyati, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining ichki va tashqi siyosati mazmunini to'g'ri tushunishni ta'minlash asosida siyosiy faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni tarkib toptiradi, siyosiy madaniyat me'yorlari shakllantiriladi.

MAVZU № 17. HARBIY RAHBARNING PEDAGOGIK FAOLIYATIDA KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Ma'ruza rejası:
O'quv mashg'ulotining maqsadi.

Talabalarga redagogik mahoratni oshirishda zamonaviy axborot texnologiyalarining ahamiyatini tushuntirish. Ta'lim-tarbiya jarayonida kompyuter imkoniyatlaridan foydalanishni o'rgatish. O'qituvchining kompyuter texnologiyalari asosida o'quvchilar bilimini nazorat qilishini tushuntirish.

O'quv savollari:

1. Pedagogik mahoratni oshirishda zamonaviy axborot texnologiyalarining ahamiyati.
2. Ta'lim-tarbiya jarayonida kompyuter imkoniyatlaridan foydalanish.
3. O'qituvchining kompyuter texnologiyalari asosida o'quvchilar bilimini nazorat qilishi.

Tayanch so'z va iboralar:

Zamonaviy axborot texnologiyalari; axborot resurslari; ilmiy - texnik taraqqiyot; modulli o'qitish; axborotlashtirish; gipermant va multimedia; ma'lumotlar bazasi; kompyuter texnologiyalari; immitatsiya; kommunikatsiya; bilimlar bazasi; ta'limda veb-saytlar; tashxis va monitoring; masofaviy o'qitish; modulli tizim; o'qituvchining axborot madaniyati; internet resurslari; partal; diagnostika; internet tarmog'i; elektron pochta; videoroliklar; animatsiya; axborot-ta'lim resurslari; innovatsiya; kompyuter vositalari.

1. Pedagogik mahoratni oshirishda zamonaviy axborot texnologiyalarining ahamiyati.

Ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish va bunda o'qituvchilarning ko'nikma va malakalarini oshirish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasining jamoat ta'lim axborot tarmog'ini tashkil etish to'g'risida»gi 2005-yil 28- sentyabrdagi PQ-191 sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining

«Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2002-yil 6-iyundagi 200-sonli, "O'qituvchi kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 2006-yil 16-fevraldagi 25-sonli qarorlarining qabul qilinishi mazkur masalaga davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida e'tibor qaratilayotganligidan dalolat beradi.

O'quv jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash ta'lim metodlarining samaradorligini oshirishga, o'qituvchilar mehnat faoliyatining o'zgarishiga, ularning pedagogik mahoratlarini takomillashtirishga, pedagogik tizimlarning tarkibiy o'zgarishiga samarali ta'sir etadi. Bu esa pedagogik jarayonlarni axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarishda o'ziga xos vazifalarni qo'yadi.

Pedagogik ta'lim jarayonlarini zamonaviy axborot texnologiyalari asosida samarali tashkil etish:

masofaviy o'quv kurslarini va elektron adabiyotlarni yaratuvchi jamoa o'qituvchilar, kompyuter dasturchilari, tegishli mutaxassislarning birgalikda faoliyat olib borishini;

o'qituvchilar o'rtasida vazifalarning bir maromda to'g'ri taqsimlanishini;

ta'lim va tarbiya jarayonini yanada mukammal tashkil qilishni takomillashtirish va pedagogik faoliyatning samaradorligini oshirish monitoringini tashkil etish imkoniyatini yaratadi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari asosida o'qituvchining pedagogik faoliyatida:

ta'limning texnologik asosini zamon talablari darajasida rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan murakkab jarayon engillashadi;

dars jarayonini zamonaviy texnik vositalar asosida tashkil etish uchun maxsus ko'nikma va malakalar shakllantiriladi;

masofaviy kurslarning ochiqligi tufayli ularning sifatiga bo'lgan talablar va o'quv materiallarining sifatini nazorat qilishga ehtiyoj paydo bo'ladi;

talim jarayonida o'quvchilarning mustaqil faoliyati takomillashadi, dars jarayonining samaradorligi o'qituvchidan o'quvchiga ko'chadi;

o'quv jarayonini tashkil etishda, o'quvchining tashkilotchiligi va shaxsiy ishtiroki ortadi;

zamonaviy kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish asosida o'qituvchi pedagogik faoliyatida har bir o'quvchi bilan teskari aloqasi vujudga kelishi ta'minlanadi.

Jamiyatning har bir a'zosi, o'zining kundalik faoliyatida, uzluksiz ravishda turli axborot resurslaridan foydalanadi. Doimiy ravishda ortib borayotgan axborotlar hajmi jamiyatdagi intellektual salohiyatning oshishiga xizmat qiladi. Modomiki shunday ekan, o'qituvchi ham o'z kasbiy va pedagogik mahoratini zamonaviy axborot texnologiyalari oqimi asosida oshirib borishi mumkin. Har bir o'qituvchi mehnat faoliyati jarayonida axborot texnologiyalaridan unumli foydalanishi uchun avvalo o'z axborot muhitini shakllantirishga zamin yaratishi kerak. Zamonaviy axborot texnologiyalari o'z muhitida axborot obektlarini, ularning o'zaro aloqasini, axborotlarni yaratish, tarqatish, qayta ishlash, to'plash texnologiyalari va vositalarini, shuningdek, axborot jarayonlarining tashkiliy va huquqiy tarkibini mujassamlashtiradi.

Hozirgi kunda o'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning imkoniyatlari va talablarini inobatga olishi zarur. O'qituvchi tomonidan targ'ib etilayotgan ta'lim va tarbiya tizimi shaxsga yo'naltirilgan xarakterda bo'lishi, ya'ni shaxsning har xil xususiyatlari va sifatiga e'tibor qilgan holda tabaqalashtirilgan bo'lishi kerak.

Har qanday ta'lim va tarbiya tizimi ma'lum bir ijtimoiy, ilmiy-texnik, iqtisodiy, madaniy va nihoyat, siyosiy muhitda shakllanadi va rivojlanadi. Bu muhitlarning eng ustuvori ijtimoiy-iqtisodiy omillardir. Ilmiy-texnik taraqqiyot, madaniy va siyosiy muhit ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni rivojlantirishi yoki sekinlashtirishi mumkin. Ta'lim tizimi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishining asosiy vazifalarini amalga oshirishga xizmat qiladi, chunki umumta'lim maktablari, oliy ta'lim muassasalari insonni iqtisodiyot, madaniyat, siyosiy jihatdan hayotda qizg'in faoliyat ko'rsatish uchun tayyorlaydi. Shuning uchun ham ta'lim muassasalari o'qituvchisi ta'lim-tarbiya jarayonining tayanch bo'g'ini sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

SHu bilan bir qatorda, hozirgi kunda umumta'lim maktablari va oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilari o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar va ilmiy-texnik taraqqiyot o'zining ifodasini

kechikib topmoqda. O'qituvchi va o'quvchilarning fikrlashi va qabul qilish faoliyatida yangi g'oyalar, yangi zamonaviy axborot texnologiyalarini o'zlashtirish ma'lum bir vaqtni talab etadi.

SHaxsga yo'naltirilgan o'qitish, birinchi navbatda, ta'limning paradigmasini o'zgartiradi. Agar ta'lim tizimida o'qitish ustuvor sanalgan bo'lsa, hozirgi kunda jamiyatning axborotlashuvi davrida ustuvorlik o'qishga va o'rgatishga yo'naltirilgan. SHu sababdan ta'limning o'qituvchi-darslik-o'quvchi paradigmasi o'quvchi-darslik-o'qituvchi paradigmasi bilan o'rin almashmoqda. O'qituvchi endilikda yangi statusga ega bo'ladi, endi uning vazifasi o'quvchilarda mustaqil bilim olish imkoniyatlarini yaratish va ijodiy faoliyatlarini tashkil etish, bilimlarni mustaqil egallash va ularni amaliyotda qo'llashga o'rgatishdan iborat. O'qituvchi bunday maqsadlarda o'qitishning metodlari, texnologiyalarini shunday tanlashi kerakki, u o'quvchilarga nafaqat tayyor bilimlarni o'zlashtirishlarida, balki bilimlarni turli manbalardan izlash, mustaqil egallash, o'zlarida shaxsiy nuqtai nazarining shakllanishi, uni asoslashi va avvalgi egallangan bilimlardan yangilarini olishda foydalanish imkoniyatini yaratishi kerak. Bunday o'qitishni "rivojlantiruvchi" ham deb atash mumkin.

Bilimlarni o'zlashtirish fikrlashni rivojlantiruvchi muhim omil hisoblansada, bilimlarni har qanday o'zlashtirish yoki egallash o'quvchining fikrlashiga rivojlantiruvchi ta'sir ko'rsatmaydi. Buning uchun bilimlarni o'zlashtirishning faoliyat shakllarini faollashtirish lozim. Egallangan bilimlarni oddiygina qaytarish o'quvchilarning mustaqil fikrlashlarini rivojlantirishda etarli manba bo'lolmaydi. Faol bilish, mustaqil fikrlash faoliyati juda zarurdir. Bilimlarni mustaqil egallash faoliyati va olingan bilimlarni qo'llash jarayoni yangi bilimlarning shakllanishiga, o'quvchining samarali fikrlash manbaiga aylanadi.

SHu sababdan mamlakatimizda va jahonning rivojlangan davlatlarida ta'lim sohasini isloh qilish jarayonida pedagogik texnologiyalarning rivojlanishi, zarur axborotlarni mustaqil izlab topish, muammoni qo'ya bilish va uning echimini hal etish, olingan bilimlarni tanqidiy tahlil eta olish va ushbu bilimlar asosida yangi masalalarni echishda qo'llash uchun yo'naltirilgan. Endilikda shaxsga yo'naltirilgan ta'limning zaruriyligi barchaga ayon bo'lmoqda.

SHaxsga yo'naltirilgan o'qitish - bu o'quvchining yosh va shaxsiy xususiyatlarini, qobiliyati va imkoniyatlarini inobatga oluvchi, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalaridan o'quvchi shaxsini rivojlantirishda samarali foydalanuvchi o'qitishdir. SHunday qilib, shaxsga yo'naltirilgan o'qitishda o'qitishni tabaqalashtirish va individuallashtirish asosiy tamoyil sifatida qaraladi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari shakl va mazmunining rang-barangligi - o'quvchining qiziqishi, imkoniyati va shaxsiy xususiyatlaridan kelib chiqib taklif etilayotgan holatlardan tanlash imkoniyatini beradi. Bunday imkoniyat ta'lim tizimida ham o'z aksini topishi zarur. O'qituvchining har xil sathli o'qitishni zamonaviy axborot texnologiyalari asosida tashkil etishi bunday muammoning echimi bo'la oladi.

O'quv mashg'ulotlarini o'quvchilarning kundalik fanlar majmuasi va ular bo'yicha berilgan kundalik topshiriqlar majmuasi asosida belgilanishi, har bir o'tilgan mavzuni keyingi darsda so'rab baholanadigan qilib tashkil etilishi ko'plab muammolarni keltirib chiqaradi. Bunday holda o'quvchilar biron bir fanga o'zlarining asosiy diqqat-e'tiborini to'liq qarata olmaydilar. Bunday notugalliklarni bartaraf etishda, modulli o'qitish eng yaxshi echim hisoblanishi mumkin.

Zamonaviy jamiyatda ta'lim tizimini rivojlantirishning strategik yo'nalishi - bu insonning turli sohalarda maqsadli mustaqil faoliyat asosida intellektual va axloqiy rivojlanishidir. Bunda uchta asosiy vazifaga e'tibor qaratiladi:

Ta'lim tizimini isloh etish.

Mustaqil faoliyat tamoyilini ta'lim va tarbiyaning asosiy tamoyili sifatida e'tirof etish.

Ta'lim va tarbiya jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish.

Zamonaviy insonning o'qish jarayoni faqat bog'cha, umumta'lim maktablari, akademik litseylar yoki kasb-hunar kollejlari, oliy ta'lim muassasalari bilan tugamaydi. Inson butun umri davomida ta'lim olishi zarur, ya'ni ta'lim uzluksiz bo'lishi kerak. Demak, uzluksiz ta'lim - davr talabidir. Zero, bu muammo zamonaviy axborot texnologiyalariga bo'lgan ehtiyojni yanada shakllantirishi shubhasiz.

asr - axborotlashtirish asrida ta'lim sohasini axborotlashtirish, har bir ta'lim muassasasidan:

o'qitish va o'qish jarayonining;
ta'lim muassasasi boshqarilishining;
ta'lim muassasasi bo'linmalarining;
ta'lim muassasasi faoliyati muhitining axborotlashtirilishini talab qiladi.

Hozirgi ta'lim muassasalarida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini takomillashtirish, ta'lim jarayonida bunday texnologiyalarni qo'llashning eng muhim ko'rsatkichlaridan biri ekanligi pedagog olimlar tomonidan e'tirof etilmoqda. Jumladan, U.SH.Begim- qulov ta'lim muassasalarida kompyuter axborot muhiti va hozirgi zamon talablariga javob bera oladigan darajadagi axborot bazasini yaratish zarurligini, gipermatn va multimedia, o'qitishda imitatsiya, kommunikatsiya tizimlarini rivojlantirishni, zarur axborotlarni kompyuter texnikasi yordamida kiritish, tizimlashtirish, saqlash va foydalanish uchun tavsiya qilinadigan ma'lumotlar bazasini yaratishni taklif etadi. SHu boisdan, o'qituvchi kadrlarning zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanib bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish maqsadida hamda o'qituvchilar pedagogik mahoratlarini hozirgi zamon talablari asosida takomillashtirishga mo'ljallangan masofaviy malaka oshirish kurslarini tashkil etish tashabbusi bilan chiqadi.

U.SH.Begimqulov zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari sohasida erishilayotgan yutuqlarni inobatga olib, kompyuter texnologiyasini quyidagi jihatlarida ta'lim muassasalari pedagogik faoliyati jarayonlarida qo'llash samarali bo'lishini ta'kidlaydi:

Zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalarini ta'lim muassasalari pedagogik faoliyatida qo'llash:

ta'lim muassasasi hujjatlarini kiritish va shakllantirish;

dars jadvallarini tuzish;

ta'lim muassasasi o'qituvchilari hamda o'quvchilar bo'yicha ma'lumotlar bankini yaratish va undan foydalanish;

o'qituvchilar faoliyatining monitoringini yaratish;

o'quv muassasasi faoliyatini tezkor boshqarishning interfaol telekonferensiya, virtual maslahatlar, muhim axborotlarni o'qituvchilarning jamoaviy yoki shaxsiy kompyuterlari displeyi ekraniga tashlash orqali tez tashkil etish;

ta'limni boshqarish yoxud boshqa mutasaddi tashkilotlar bilan elektron pochta orqali bog'lanish sharoitini yaratish;

boshqa o'quv muassasalari, jumladan chet el muassasalari bilan ijodiy bog'lanishni tashkil etish;

internet tizimi yordamida axborot izlash va uni tanlash.

Ta'lim muassasalari o'quv faoliyatida esa:

-axborot kommunikatsion va axborot texnologiyalarini majburiy o'rganishni tashkil etish;

-barcha fanlar bo'yicha o'rgatuvchi dasturlardan foydalanish;

-kompyuterda yozilgan testlar yordamida o'quvchilarning o'zlashtirishini nazorat qilish;

-kutubxonalar kataloglaridan foydalanish va ommabop kutubxonalardagi kitoblarga internet orqali buyurtma berish;

-o'qituvchilarning metodik ishlanmalari, ma'ruza matnlari va boshqa o'quv qo'llanmalarini nashrga tayyorlash;

-internet tizimidagi ma'lumotlardan foydalanib, o'tilgan mavzu asosida o'quvchilar tomonidan ma'ruzalar va referatlarni mustaqil tayyorlashga erishish;

-O'quv va badiiy adabiyotlarning elektron matnlaridan foydalanish;

-ko'nikma va malakalarni oshirishda maxsus ensiklopedik lug'atlardan foydalanish imkoniyatini yaratish lozim.

2. Ta'lim-tarbiya jarayonida kompyuter imkoniyatlaridan foydalanish

Kompyuter texnologiyalari (kompyuter savodxonligi)dan foydalanishda, o'qituvchi uning mazmuniga ko'ra bir qancha vazifalarni bajarishi mumkin. Faol foydalanish imkoniyatiga ega kompyuter texnologiyalari quyidagi asosiy didaktik funksiyalarni bajaradi:

multimedia texnologiyasini qo'llash evaziga o'quvchilarda fanlarga qiziqishni rivojlantiradi;

bunda ta'limning interfaolligi tufayli o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlari faollashadi va o'quv materialini o'zlashtirish samaradorligi oshadi;

real holatlarda namoyish qilinishi qiyin yoxud murakkab bo'lgan jarayonlarni modellashtirish va ko'rish imkoniyatini berishi bilan muhim ahamiyatga ega ;

o'quv materiallarini o'zlashtirilishi faqat darajasiga ko'ra emas, balki o'quvchilar erishgan mantiqan qabul qilishlarining darajasiga ko'ra ham samarali hisoblanadi;

masofadan turib ta'lim olishni faqat o'zlashtiruvchi o'quvchilar yoki internet ta'limi uchun tashkil etilmaydi, balki sababsiz dars qol- dirgan o'quvchilar uchun ham tashkil etish imkoniyatini beradi;

o'quvchilarga mustaqil izlanish yo'li bilan materiallarni izlash, topish hamda muammoli masalalarga javob berish orqali ma'lum tadqiqot ishlarini bajarish uchun imkoniyat yaratadi;

o'quvchilarning yangi mavzuni o'zlashtirishi, misollar echishi, insho, bayon yozish ishlarida, o'quv materiallari bilan mustaqil tanishish, tanlash va axborot hamda ma'lumotlarni tahlil etish kabi masalalarni tez bajarish uchun sharoit yaratadi.

Ma'lumki ta'lim mazmunini takomillashtirishning bosh xususiyatlaridan biri kompyuter bilan muloqot jarayonida uning doimiy murojaat qilinadigan «qo'llab-quvvatlovchi axborot»ini ko'paytirish, kompyuter axborot muhiti va hozirgi zamon talablariga javob bera oladigan darajadagi axborot bazasining yaratilganligi, gipermatn va multimedia, o'qitishda imitatsiya, kommunikatsiya tizimlari qabul qilingan.

Ma'lumotlar bazasi deganda, axborotni kompyuter texnikasi yordamida kiritish, tizimlashtirish, saqlash va foydalanish uchun tavsiya qilish tushuniladi.

Bir qator axborotlarni an'anaviy qayta ishlash uchun ularni tayyorlashning standart shakllari mavjud bo'lib, ularga bibliografiya, statistik ma'lumotlar, referatlar kiradi. Ma'lumotlar bazasi axborot tarkibiga statistik, matnli, grafik va ko'rinishli axborotlarni cheksiz ko'p miqdorda va albatta, belgilangan shakllardagi ko'rinishlarini qabul qiladi.

Bilimlar bazasi esa, yopiq tizimda, mazkur mavzu bo'yicha qo'shimcha axborotlarga ehtiyoj sezmaganda holda va uning har bir elementi, mantiq jihatdan bog'langan boshqa elementlarga chiqqan olishi bo'yicha tuzilmali axborotlashtirilgan tizimga ega bo'ladi. Bunda ushbu bilimlar bazasiga kiritilmagan, ya'ni undan tashqi elementlarga murojaat qilini- shiga imkon bo'lmaydi. Bilimlar bazasining birlamchi bibliografik o'xshashliklari sifatida turli ensiklopediyalar, lug'atlar xizmat qiladi.

O'quvchilar bilimi sifatlarini test savollari yordamida aniqlash va psixofiziologik rivojlanayotganligini tashxis qilish maqsadida kompyuter tizimiga eksport tizimi qo'shimcha kiritilgan bo'lib, bu tizim yordamida elektron tarmoq orqali bilimlarni baholash va bu masala bo'yicha etarlicha natijalarni aniqlash mumkin.

Bunday dasturiy vositalardan, ta'limdagi holat va uning maqsadiga ko'ra, ba'zan o'quvchilarning ehtiyojlarini chuqurroq anglash zaruriyati nuqtai nazaridan, ularning ma'lum fan sohasida bilimlarini tahlil qilish bo'yicha boshqa bir hollarda esa, o'qitishning psixologik tamoyillarini hisobga olish maqsadida keng foydalaniladi.

Kompyuter yordamida turli ilmiy axborotlar, o'quv materiallari bo'yicha axborotlarni tavsiya etishning boy imkoniyatlari, xususan ularga integrativ kurslarni kiritish, fanning tarixi va metodologiyasi bilan tanishish, turli fanlar bo'yicha ularning zamonaviy darajasiga oid bilimlar, madaniyat va ijtimoiy ongga dahldor bilimlarni kiritish, ta'lim mazmunini sezilarli o'zgartirish va keskin boyitishga yordam beradi, uni faollashtirish va rivojlantirishda muhim omil bo'ladi.

Kompyuter vositalari yordamida mustaqil ta'limni tashkil etish nuqtai nazaridan tahlil etadigan bo'lsak, aksariyat uning interfaolligini, bevosita muloqot yordamida o'quvchi o'quv

rejasida ko'rsatilgan, istalgan fan sohasida maxsus o'quv dasturlari yordamida bilim olish imkoniyatiga ega ekanligi ma'lum bo'ladi. Kompyuter vositasi, o'quvchi yoxud o'qituvchi murojaatlariga «javob beradi», ular bilan bema'lol «muloqotga kirishadi», bular kompyuter ta'limi metodikasining asosiy xususiyatlaridan biri sanaladi.

Ayniqsa, kompyuter texnologiyasining ma'lum mavzuni o'qitish bo'yicha yoki alohida didaktik masalalarni hal etishda foydalanish kabi holatlar («kirib boruvchi» texnologiya nomi bilan mashhur), shuningdek, o'qitishda ma'lum texnologiyaning asosiy, aniqlovchi va eng muhim tavsiflovchisi sifatida kompyuterni qo'llanish holatida kompyuter va boshqa texnologiyalar orasidagi munosabatlar masalasi juda dolzarb sanaladi.

Kompyuterli o'qitish metodikasining boshqa bir muhim xususiyati, u o'qitish jarayonining barcha bosqichlarida, jumladan, yangi o'quv materialini tushuntirishda, qaytarishda, umumlashtirishda, o'quvchilarning ma'lum fan bo'yicha erishgan bilim, malaka va ko'nikmalarini tekshirishda namoyon bo'ladi. Bunday jarayonda o'qituvchi kompyuterning o'quvchi uchun turli vazifalarni, xususan o'qituvchilik, ishchi qurol, ta'lim obekti, o'zaro muloqot kabi funksiyalarni bajarishini bilishi kerak. Bunda o'qituvchining vazifasi dars jarayonida o'quvchilarni kompyuterdan to'g'ri foydalanishlarini nazorat qilishdan iborat:

Kompyuterning o'qituvchilik vazifasini bajarishi quyidagi jarayonlarda namoyon bo'ladi:

o'quv axborotining manbai (o'qituvchini yoki darslikni qisman, ba'zan to'la o'rnini bosuvchi sifatida);

ko'rsatmali qo'llanmalar (multimedia-telekommunikatsiya imkoniyati bo'lgan yangi sifat darajasida);

individual axborot fazosining yaratilganligi;

mashq qildirgich;

o'quvchi bilimi, ko'nikma va malakasi tashxisi va nazorati muhiti.

Ishchi qurol sifatida kompyuter quyidagi vazifalarni bajaradi:

matnlarni tayyorlash va saqlash muhiti;

matnlar muharriri;

grafiklar quruvchi va ularning muharriri;

keng imkoniyatli hisoblash mashinasi (olingan natijalarni turli ko'rinishda ifoda etuvchi);

modellastirish vositasi.

Kompyuterning ta'lim obekti sifatidagi vositachilik vazifasi:

dasturlashtirish (vazifali jarayonlar bo'yicha kompyuter yordamida o'qitish);

dasturiy mahsulotlarni yaratish;

turli axborot muhitidan foydalanish.

Kompyuter va internet yordamida keng auditoriya bilan bog'lanish va uning natijasi sifatida o'zaro muloqotlashuvchi jamoa muhiti yaratiladi.

Kompyuter texnologiyalari asosida o'qituvchi o'zining kasbiy mahoratini oshirish uchun mustaqil faoliyatida quyidagi vazifalarni bajarishi lozim:

O'quv jarayonini bir butun guruh va bir butun fan (o'quv jarayonining grafigi, tashqi tashxis, joriy, oraliq va yakuniy nazorat va bosh- qalar) sifatida tashkil etish.

O'quv jarayonida guruhni faollashtirish va muvofiqlashtirish, ish joylarini taqsimlash, ko'rsatmalar, guruh ichida boshqarish va boshqalar.

O'quvchilarni individual kuzatish, individual yordam ko'rsatish, har bir o'quvchi bilan individual muloqot olib borish. Kompyuter yordamida eshitish va ko'rish imkoniyatlari, individual o'qitishning eng samarali shakllariga erishiladi.

Axborot muhitini tashkil etuvchilari (shaxsiy kompyuter, o'quv va namoyish qurilmalarining har xil turlari, dasturiy vositalar va tizimlar, o'quv-metodik ko'rsatma, qo'llanmalar va boshqalar) ma'lum o'quv kursining mazmuni bilan aniqlangan bog'liqlik asosida tayyorlanadi.

Mustaqil ta'limni ta'minlashda o'qituvchilar kompyuter texnologiyasi (kompyuter savodxonligi) mazmunining quyidagi tuzilmalari to'g'risida ma'lumotga ega bo'lishlari kerak:

informatika va hisoblash texnikasining asosiy tushunchalarini bilishi;
 kompyuter texnikasining funksional imkoniyatlarini bilishi;
 zamonaviy operatsion tizimlarni bilish va ularning asosiy buyruqlarini o'zlashtirishi;
 zamonaviy dasturiy vositalar va operatsion tizimlarni (Norton Commander, Windows, ularning versiyalarini) bilish va ularning vazifalarini o'zlashtirishi;
 kamida bitta matn muharriri bilan tanish bo'lishi;
 algoritmlar, tillar va dasturlashtirish haqida dastlabki tushunchalarga ega bo'lishi;
 amaliy dasturlardan foydalanish to'g'risida dastlabki tajribaga ega bo'lishi.
 Ta'limni jadallashtirishda axborot texnologiyalaridan foydalanish o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, bunda:
 o'qituvchilar, ilmiy xodimlar jahonning salmoqli ilmiy, metodik adabiyotlaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar;
 uzoq hududlarda joylashgan etakchi ta'lim muassasalarining ilmiy laboratoriyalari bilan tanishadilar;
 turli mavzularda videokonferensiyalar tashkil qilish va amalga oshirishga erishiladi;
 o'qituvchilarning o'zaro seminar va treninglari o'tkaziladi;
 masofaviy ta'lim, axborotlar almashinish va shunga o'xshash juda ko'p imkoniyatlarga ega bo'ladilar.
 Zamonaviy axborot texnologiyalarini ta'lim muassasalari tizimiga tatbiq etish o'quv jarayonida zamonaviy o'qitish metodlarini qo'llashga hamda o'qituvchi pedagogik mahoratini namoyish etishga keng imkoniyatlar ochadi.

3. O'qituvchining kompyuter texnologiyalari asosida o'quvchilar bilimini nazorat qilishi

O'quvchilar bilimini baholashning kompyuter tizimi va o'zlashtirish monitoringini tashkil etish uchun, avvalo, zamonaviy ta'lim tizimida o'qitishning sifatini tashxis qilishga, ya'ni uning holatini aniqlamay turib, undagi jarayonlarni samarali boshqarishga, ta'limda ma'lum bir maqsadga erishishning iloji yo'qligi hech kimda shubha tug'dirmaydi. O'quvchilarning yakunlovchi bilim va malakalarini ta'lim jarayonida turli mezonlar va yondashuvlarga tayanib aniqlash, bu jarayonlarga zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash, ularning qo'yilgan didaktik talablarga haqiqatan mosligini nazorat qilish mumkin.

Bunda pedagogik tashxis, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish darajasini aniqlashni, nazorat qilishni, baholashni, yig'ish va statistik ma'lumotlarning tahlili hamda kelgusida bu jarayon rivojini bashorat qilishni o'z ichiga oladi. Metodik adabiyotlarda o'quvchilar o'zlashtirishlarining tashxisi, ular tomonidan erishilgan yutuqlarning darajasi sifatida qayd etish ekanligiga e'tiborni qaratsak, unda pedagogik tashxisning maqsadi, ta'lim jarayoni borishining tahlili va uni baholashni o'z vaqtida aniqlanishidan iborat bo'ladi.

Ma'lumki, ta'lim jarayonini bunday baholash, faqat o'quvchining o'zlashtirish darajasini belgilash bilan chegaralanib qolmay, o'qitish jarayonini rag'batlantirishda muhim pedagogik vosita va ijobiy motiv uyg'otish bilan o'quvchi shaxsiga kuchli ta'sir etadi. SHu xilda o'quvchini obektiv baholash asosida unda adekvat ravishda o'z-o'zini baholash imkoniyati tug'iladi va o'z muvaffaqiyatlariga tanqidiy munosabatning shakllanishi qayd etiladi. SHu nuqtai nazardan o'quvchi bilim, ko'nikma va malakalarini baholash, ayniqsa, bilimlarini nazorat qilishning kompyuterlashtirilgan tizimi, zamonaviy axborot-pedagogik tizimlarida, ularda bilimni nazorat qilishni tashxisiy ahamiyati va haqqoniyligini samarali bajarish maqsadida tinmay izlanishlar va takomillashtirish ishlarini olib borish taqozo qilinadi. Mazkur masalaning echimi o'qitishning maqsadga muvofiq va haqqoniy bo'lishida, iloji boricha aniq va asoslangan usul sifatida qayd qilingan.

Kompyuter texnologiyalari asosidagi o'quvchilar bilimini nazorat qilish faqat mutaxassis o'qituvchilar tomonidan emas, balki pedagogik jarayon ishtirokchilari tomonidan ham amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir. Bunday texnologiyalarni monitoring tizimida joriy qilishda

pedagogik jarayon ishtirokchilarining axborotga, bilimga bo'lgan ehtiyoj va ishtiyoqlarini faollashtirishga erishish zarur.

O'quvchilar bilimi, ko'nikma va malakalarini nazorat qilish kompyuter tizimining asosiy maqsadi, ular erishgan yutuqlar va muvaffaqiyatlarni aniqlash, uni takomillashtirish yo'llarini ko'rsatish, shu asosda o'quvchilarga samarali ijodiy faoliyat ko'rsatish uchun sharoit yaratishdan iborat. Bu maqsad, birinchi navbatda, o'quvchilar tomonidan o'quv materiallarini o'zlashtirish sifati bilan, ya'ni o'quv dasturida belgilangan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash darajasi bilan bog'liq. Ikkinchi tomondan, kompyuter nazoratining asosiy maqsadini aniqlashtirish, o'zaro, shuningdek, o'z-o'zini nazorat qilish bo'yicha yondashuvlarni amalga oshirish hamda o'zaro va o'z-o'zini nazorat qilishga bo'lgan ehtiyojning shakllanishi bilan bog'liq. Uchinchidan esa, bu maqsad o'quvchilarda bajarilgan ish uchun javobgarlikning namoyon bo'lishi kabi shaxsning ijobiy sifatlarini tarbiyalashga qaratilgan bo'ladi.

O'quvchilar bilimini kompyuter texnologiyalari orqali o'qituvchi tomonidan nazorat qilishning asosiy vositalari:

Nazorat qilishning eng muhimi - **nazorat funksiyasi** bo'lib, o'quvchilar erishgan bilim, ko'nikma va malakalarning darajasini, ularning bilish faoliyati bo'yicha yondashuvlarini, bilimlarni o'zlashtirganlik ko'rsatkichlariga ko'ra ularning aqliy faoliyatlari rivojlanish darajasini aniqlashtirish imkoniyatini beradi.

Uning ikkinchi muhim vazifasi **o'qitish** bo'lib, u o'quvchi erishgan bilimlar, ko'nikma va malakalarni takomillashtiradi, uning tizimlilikini nazorat qilishni ta'minlaydi. Bunday nazorat jarayonida o'quvchilar o'rganilayotgan materialni qaytarish va mustahkamlash bilan shug'ullanadilar. Bilimlarni kompyuter texnologiyalari asosida tekshirish, o'rganilayotgan materialdan asosiysini ajratib olish, shuningdek, erishilayotgan bilim, ko'nikma va malakalarning mazmunini aniqlash imkoniyatini beradi.

Nazorat qilishning uchinchi - **tashxis qilish** vazifasi, o'quvchilarning o'zlashtirayotgan bilim, ko'nikma va malakalaridagi kamchiliklar, etishmovchiliklar, xatolar haqida, xatolarning soni hamda xarakteri haqida ma'lumot olishga yordam beradi. O'qitish jarayonida tashxis qilish orqali nazorat ma'lum darajada ta'limning samarali metodikasini tanlashga yordam berishi bilan muhim sanaladi.

Kompyuter texnologiyalari asosida o'qituvchi o'quvchilar bilimini nazorat qilishda, uning **bashorat etuvchi** vazifasidan, ya'ni, ta'lim-tarbiyaviy jarayon haqida, uning kelajagi, oldindan ko'ra bilish mumkin bo'lgan holatlari to'g'risida axborotlarni oladi.

U o'quv jarayonining ma'lum bosqichida o'quv materialining ma'lum qismi bo'yicha mo'ljallangan aniq bilim, ko'nikma va malakalar etarlicha shakllangani, yoxud shakllanmaganligini bashorat qilish asosida nazorat olib borish imkoniyatini beradi. Ma'lum ilmiy bashorat bo'yicha erishilgan natijalar o'quvchilarning kelajakdagi faoliyatlari modelini yaratish uchun qo'llaniladi. Bunday bashorat o'qituvchining kelajakda o'qitishni rejalashtirish va amalga oshirish uchun aniq xulosalar olishiga yordam beradi.

Bilimlarni nazorat qilishning **rivojlantiruvchi** vazifasi, o'quvchilarning bilishga bo'lgan faolliklarini, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda namoyon bo'ladi. Kompyuter texnologiyalari asosida amalga oshiriluvchi nazorat jarayonida o'quvchilarda nutq, xotira, diqqat, tasavvur, iroda va fikrlash qobiliyatlarining rivojlanishi yaqqol seziladi. Nazorat qilishning rivojlantiruvchi vazifasi, shaxsning qobiliyati, moyil- ligi, qiziqishlari va ehtiyojlari kabi xususiyatlarining shakllanishiga ta'sir qilishi bilan muhim ahamiyatga ega.

SHuningdek, o'quvchilar erishayotgan bilimlarni nazorat qilishda uning **yo'naltiruvchi vazifasi** ham mavjud bo'lib, o'qituvchi uning mohiyatini, alohida o'quvchi yoki butun guruh tomonidan o'qitishning maqsadiga qay darajada erishilganligi, ya'ni o'quv materiali qanday miqdorda va qanchalik chuqur o'zlashtirilganligi bilan belgilanadi. Bunday nazorat tufayli o'qituvchi yo'l qo'yilgan xatoliklarni va kamchiliklarni o'rganib, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini takomillashtirishda qanday yondashuvlarga urg'u berish lozimligini anglab oladi. Nazoratning yo'naltiruvchi vazifasi o'quvchining turli xususiyatlari bo'yicha o'z-o'zini yaxshi bilishga, o'zi erishgan bilimlari, qobiliyati va imkoniyatlarini anglash va odilona baholashiga katta yordam beradi.

O'quvchilarni nazorat qilishning yana bir **muhim vazifasi ularni tarbiya qilish** bilan bog'liq bo'lib, o'qituvchi o'quvchilarda o'qishga javobgarlikni, intizomni, saranjomlik va sarishtalikni, axloqiy his- tuyg'ularni tarbiyalaydi. Ularda mehnatga layoqatlilikni, g'urur va irodani hamda mehnatga nisbatan muntazam ko'nikmalarni shakllantiradi.

Bunday jihat haqqoniy bo'lishi uchun internetning ta'lim resurslari talabgorlarning so'rovlari va talablariga to'la javob bera oladigan darajada bo'lishi shart. SHuning uchun ham ekspertlar tomonidan ta'lim veb - saytlarining sifatlarini baholash kompyuter tashxisining haqqoniyligida muhim o'rin tutadi.

Ta'limda veb-saytlarning sifati ta'lim jarayonining axborot fazosining rivojlanishiga ta'sir etuvchi eng muhim jihatlardan sanaladi. U mazkur fazoda ta'lim olishning sifatiga va mazkur tizimning madaniyatli tashkil etilganligi darajasiga bevosita ta'sir etadi.

Tashxis va monitoringni ta'limda joriy etishda mavjud metodologiyani qo'llash orqali axborotli o'qitish muhitining tashxisiy vazifasini aniqlash imkoniyati tug'iladi.

Ayni paytda, o'quvchilar erishgan bilimlar, ko'nikma va malakalarni nazorat qilishning keng tarqalgan yo'li - testlar yordamida tekshirish bo'lib, u kompyuterning undan foydalanuvchi bilan o'tkazadigan muloqotiga asoslangan. Mazkur tizim "o'qituvchining texnik qayta qurollanishi, uning mexanizatsiyalashtirilgan mehnati" yoki "o'qituvchi mashina" degan shiorlar ostida o'qituvchining o'quvchi bilan individual ishlash jarayonini mujassamlashtiruvchi sifatida dunyoga kelgan. Ba'zan, o'quv jarayonida sun'iy intellekt tizimining qo'llanilishi baholash jarayonining murakkabligi, xususan o'quvchini baholash uchun o'quvchiga katta miqdordagi axborotni qayta ishlashi, baholovchi va baholanuvchi orasidagi o'zaro ta'sir jarayonining murakkabligi bu masalani oson hal qilish imkoniyatini bermaydi. Xususan, o'quvchi bilim va malakasini kompyuterlashtirilgan holda nazorat qilish, talab qilinadigan bilimlar majmuasining sifatini aniqlash muammosini hal qilish lozimligini, busiz erishilgan bilimlarni baholash mezonlarini va ularning o'zlashtirilganlik darajasini aniqlash qobiliyatlarini belgilash mumkin emasligi oydin bo'ldi.

O'qituvchilar tomonidan o'quvchilar bilimi, malaka va ko'nikmalarini nazorat qilishning asosiy maqsadi, ular erishgan yutuqlar va muvaf- faqiyatlarni aniqlash, uni takomillashtirish yo'llarini ko'rsatish va shu asosda o'quvchilarning faol ijodiy faoliyat ko'rsatishlari uchun sharoit yaratishdan iborat. Bu maqsad, birinchi navbatda, o'quvchilar tomonidan o'quv materiallarini o'zlashtirish sifati bilan, ya'ni o'quv dasturida belgilangan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash darajasi bilan bog'liq. Ikkinchi tomondan, nazoratning asosiy maqsadini aniqlashtirish, o'zaro va o'z-o'zini nazorat qilish bo'yicha yondashuvlarni o'rganish hamda o'zaro va o'z-o'zini nazorat qilishga bo'lgan ehtiyojning shakllanishi bilan bog'liq. Uchinchidan esa, bu maqsad o'quvchilarda bajarilgan ish uchun javobgarlikning namoyon bo'lishi kabi shaxsning ijobiy sifatlarini tarbiyalashga qaratilgan bo'ladi.

O'quvchilarning bilimlarini intellektual nazorat qilish o'qituvchidan ziyraklikni, adolat bilan faoliyat yuritishni talab qiladi. Bilimlarni intellektual baholashning turli metodlari mavjud bo'lib, ular ichida keng tarqalgan metodlar quyidagilar:

og'zaki yo'l bilan tekshirish;

yozma-grafik usulda tekshirish;

amaliy-laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish orqali tekshirish.

Bilimlarni og'zaki usul bilan tekshirish metodi asosan ikki qism-

dan: birinchisi, tekshirish savollari va vazifalari, ikkinchisi esa, qo'yilgan savol va vazifalarga javoblar hamda talablardan tashkil topadi. Bunda savol va topshiriqlarning mazmunini belgilashda, o'rganilayotgan o'quv materiali mazmuni bilan ilgari o'tilgan materiallar mazmuni orasidagi bog'lanishni tahlil qilish, o'tilgan mavzuni nazorat qilishda esa etakchi bilimlarni ajratish zarur bo'ladi.

Savol va berilgan topshiriqlarning sifati o'quvchilarning aqliy faoli- yatlarining xarakteriga bog'liq bo'lganidan, ular o'quvchilarning xotirasini faollashtirish, fikrlash (solishtirish, umumlashtirish, yaxlitlash va hokazo) va nutqini rivojlantirishga qaratilmog'i lozim.

Bilimlarni yozma - grafik usulda tekshirish, o'quvchilarning nazariy bilimlarini;

o'quvchilarni masalalar va boshqa eksperimental topshiriqlarni bajarishda qo'llay olish ko'nikmasi va malakasini;

o'quvchilarda berilgan masalalar bo'yicha shakllangan ko'nik- malarni tekshirishni nazarda tutadi.

YOzma - grafik usulda ishlarni tekshirish metodikasi quyidagi to'rt etapda bajariladi:

nazoratni o'tkazishga tayyorgarlik;

uni tashkil etish;

o'tkazish;

natijalarni tahlil qilish.

Nazoratni tashkil etishda nazorat etaplarining maqsadlarini belgilash, nazorat obektlarining mazmunini tanlash, tekshirish vazifalarini tuzish lozim bo'ladi.

Bilimlarni amaliy - laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish orqali tekshirish. Ushbu usul yordamida, o'quvchilarning erishgan nazariy bilimlari asosida amaliy masalalarni echish, turli jadvallardan, formula- lardan, chizmalar va o'lchash asboblariidan unumli foydalanish ko'nik- masi va malakalari tekshiriladi.

Amalda masalalar echishda o'quvchidan masalalarni echishning algoritmini tuzish talab etiladi, chunki bunday tekshirishda o'quvchi faoliyatining mantiqiy ketma-ketligi to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi ma'lum bo'ladi.

SHunday qilib, o'qituvchi tomonidan tekshirishning turli metodlari qay darajada muvaffaqiyatli ekanligi tanlanganligi, o'quvchilar bilim- larini odilona baholashda muhim ko'rsatkichlardan sanaladi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari muhitida pedagogik jarayonlarni quyidagicha samarali tashkil etish mumkin:

o'qituvchilar o'rtasida mehnat taqsimotini to'g'ri tashkil etish;

masofaviy o'quv kurslari va elektron adabiyotlarning yaratuvchisi bo'lgan jamoaga o'qituvchilar, kompyuter dasturchilari va mutaxassisla- rining birlashuvi;

pedagogik jarayonning tashkil qilinishini takomillashtirish va o'qituvchi faoliyati samaradorligining monitoringini olib borish.

YAngi zamonaviy axborot texnologiyalari asosida o'qituvchilarning pedagogik mahorati oshirish uchun:

ta'limda texnologik asoslarning tez rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan yangi kurslarni yaratish;

o'quv kurslarini yaratish asosida o'qituvchilarning ko'nikma va malakalarini shakllantirish;

masofaviy kurslarning ochiqligi tufayli ularning sifatiga bo'lgan talablarning va o'quv materiallari sifatini nazorat qilishga oid ehtiyojlarning qondirilishi;

o'quv jarayonida o'quvchi faoliyatining ustuvor mavqe tutishini, o'quv jarayoni salmog'ining o'qituvchidan o'quvchiga ko'chishini ta'minlash;

yangi kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish asosida, o'qi- tuvchining har bir o'quvchi bilan teskari aloqasining vujudga kelishini amalga oshirish.

MAVZU № 18. HARBIY RAHBARNING PEDAGOGIK FAOLIYATIDA KASBIY REFLEKSIYANING O'RNI

Ma'ruza rejasi:

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga kasbiy refleksiya haqida ma'lumot berish. Harbiy rahbarning kasbiy mahoratini rivojlantirishda pedagogik refleksiyaning ahamiyatini tushuntirish. Pedagogik tashxislash asosida o'qituvchining kasbiy rivojlanishini ta'minlashning usullarini tushuntirish.

O'quv savollari:

1. Kasbiy refleksiya va pedagogik faoliyat.
2. Harbiy rahbarning kasbiy mahoratini rivojlantirishda pedagogik refleksiyaning ahamiyati.
3. Pedagogik tashxislash asosida o'qituvchining kasbiy rivojlanishini ta'minlash usullari.

Tayanch so'z va iboralar:

O'qituvchining kasbiy refleksiyasi; fikrlash va analitik qobiliyatlar; appersepsiya; emotsional reaksiyalar; kognitiv tasavvurlar; intellektual refleksiya; kooperativ refleksiya; kommunikativ refleksiya; pedagogik intui- tsiya; ekstrapolyatsiya; individual refleksiya; pedagogik refleksiya; kasbiy refleksiya; inson psixikasi; interiorizatsiya; o'qituvchining haqiqiy "Men" i va ideal "Men" i; refleksiv xossalar; pedagogik tashxislash; diagnostika; diagnostik funktsiya; o'qituvchining kasbiy professiogrammasi; o'qituvchi- ning ijtimoiy - psixologik shakllanishi; indikatorlik vazifa.

1. Kasbiy refleksiya va pedagogik faoliyat

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq, butun mamlakat miqyosida ta'lim va tarbiya, ilm-fan, kasb-hunar o'rgatish tizimlarini tubdan isloh qilishga kirishildi. Belgilangan maqsadlar muvaffaqiyatli amalga oshiri- lib, hozirgi kunda ta'lim sohasida yuksak samaradorliklarga erishilmoqda. Bunda o'qituvchilar bilan birga keng jamoatchilik, butun xalqimizning fidokorona mehnatini e'tirof etib, Prezidentimiz I.A.Karimov o'zining "YUksak ma'naviyat - engilmas kuch" asarida quyidagi fikrlarni bayon etadi: *"Maktab, ta'lim-tarbiya masalasi davlat va jamiyat nazoratida bo'lishi asosiy qonunimizda belgilab qo'yilgan. SHu bilan birga, bu keng jamoatchilik, butun xalqimizning ishtiroki va qo'llab-quvvatlashini talab qiladigan umummilliy masaladir.*

SHuni unutmasligimiz kerakki, kelajagimiz poydevori bilim dargohlarida yaratiladi, boshqacha aytganda, xalqimizning ertangi kuni qanday bo'lishi farzandlarimizning bugun qanday ta'lim-tarbiya olishiga bog'liq. Buning uchun har qaysi ota-ona, ustoz va murabbiy har bir bola timsolida avvalo shaxsni ko'rish zarur. Ana shu oddiy talabdan kelib chiqqan holda, farzandlarimizni mustaqil va keng fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan, ongli yashaydigan komil insonlar etib voyaga etkazishta'lim-tarbiya sohasida fidokorona mehnat qilayotgan o'qituvchilarning asosiy maqsadi va vazifasi bo'lishi kerak".

Bu ulkan javobgarlik hissi o'qituvchilarda pedagogik mahorat qirra- larining turli jarayonlarini hozirgi zamon talablari darajasida takomil- lashtirishni talab etadi. So'nggi yillarda pedagog va psixolog olimlar o'qituvchilarning pedagogik faoliyatida fikrlash hamda analitik qobiliyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlamodalar. Bu qobiliyatlar asosini esa, o'qituvchining kasbiy refleksiyasi tashkil etadi.

Refleksiya (lot. «reflexio» - orqaga qaytish) - «har tomonlama barkamol rivojlangan insonning o'z xatti - harakatlari va ularning qonu- niyatlarni anglashga qaratilgan nazariy faoliyat shaklidir; inson ma'naviy dunyosining o'ziga xos yashirin hislatlarini ochib beradigan o'z-o'zini bilishga va anglashga qaratilgan faoliyatdir» .

Ilk bor refleksiya tushunchasi qadimgi YUnon falsafasida yuzaga kelgan va insonning o'z ongida kechayotgan mulohazalari haqida, o'zi fikr yuritishi jarayoni, o'z fikrlari mazmunini tahlil qilishga e'tiborini jalb qilishni anglatgan (Dekart). Sokrat, Platon, Lokk va boshqa yunon faylasuflari refleksiyani insonning o'z-o'zini bilishga, nimalarga qodir ekanligini e'tirof etishga qaratilgan faoliyati ekanligini ta'kidlashadi. Kant, Gegel, Fixte, SHelling kabi evropa faylasuflari esa refleksiyaga insonning bilish qobiliyatlarini rivojlantirish asosi sifatida qarashganlar. Leybnits kons epsiyasiga muvofiq refleksiya insonning appersepsiyaga (idroknining inson o'tmishidagi tajribasiga va individual xususiyatlariga bog'liqligi) qodirlik xususiyati sifatida tilga olinadi.²

Bugungi zamonaviy falsafada esa refleksiya nazariy va amaliy jihatdan farqlanadi. Birinchisi, inson tomonidan tushunchalarning rivojlanish jarayoni, yagona tushuncha doirasida bir ta'rifdan

boshqasiga o'tish imkoniyatini beradigan metod sifatida; ikkinchisi esa, individual harakat yoki fikrni tushuncha bilan nisbatlash jarayoni, bunda nisbatlash o'lchovi ustidan nazorat ta'minlanishi kerak.

Hozirgi kunda falsafiy kategoriya sifatida o'rganilayotgan **refleksiya** psixologiya, sotsiologiya, sinergetika, mantiq, andrologika, evkistika, kibernetika va boshqa ko'plab murakkab fanlarning tadqiqot obekti sifatida e'tirof etilib tadqiq qilinmoqda. Biz «refleksiya» kategoriyasiga pedagogika va psixologiya nuqtai nazaridan ta'rif beramiz va uning mohiyatini o'rganishda o'qituvchilar kasbiy faoliyatidagi o'rnini tahlil qilishga batafsil to'xtalamiz.

Psixologiyada refleksiya «subekt tomonidan o'zining ichki psixik jarayoni va holatlarini bilish, nazorat qilish» mazmunida talqin qilinadi.³ O'qituvchining pedagogik faoliyatida, refleksiyaning shaxsga nisbatan ahamiyatini o'rganishda bu tushunchaning ijtimoiy psixologik nuqtai nazar- dan ta'rifi mukammal ekanligi e'tirof etiladi, unda refleksiya insonning borliqda boshqa insonlar tomonidan qanday qabul qilinishi va baholanishi sifatida qaraladi: refleksiya - «shunchaki subektning o'z-o'zini bilishi yoki tushunishi emas, balki boshqalar tomonidan «refleksiyalanuvchini» qanday bilishi» va uning shaxsiy xususiyatlarini, emotsional reaksiyalarini va kognitiv tasavvurlarini ham tushunishini o'z ichiga oladi.

SHaxsning psixik rivojlanishini boshqarish imkoniyatlarini ilmiy jihatdan o'rganib, S.L.Rubinshteyn insonning mavjudligini va uning ijtimoiy borliqqa nisbatan munosabatlarini refleksiya bilan bog'laydi:

«Refleksiya - bu insonning uzluksiz hayot jarayonini go'yo bir daqiqa to'xtatib, uzib qo'yadi va insonni xayolan uning sarhadlaridan olib chiqib ketadi, shu vaziyatda insonning har bir harakati hayot haqidagi falsafiy fikr-mulohazalari muayyan bir xarakter kasb etadi».

Insonning ijodiy muammolarni hal etishda ro'y beradigan fikrlashi- dagi refleksiyani o'rganib, olimlar uni fikrlovchi subektning o'z - o'zini boshqarish usuli (YU.N.Kulyutkin, S.YU.Stepanov va boshqalar), tanqidiy fikrlash omili (I.N.Semyonov), nazariy jihatdan fikrlashning yuqori ko'rsatkichi (A.Z.Zak, V.V.Davidov va boshqalar) sifatida ta'rif berib baholaydilar.

I.S.Ladenko refleksiyani intellektual tizimlarning o'z-o'zini tashkil qilishidagi ahamiyatini intellektual faoliyatning malaka va ko'nikmalarini takomillashtirish ehtiyoji hamda nutq, xotira, tasavvurlarning ichki va tashqi shakllari haqida psixologik qarashlarni ishlab chiqish zaruriyati bilan bog'laydi. U «Refleksiya - ichki tasavvurdan tashqi tasavvurga va aksincha biridan boshqasiga o'tish, fikrlash jarayonida ushbu jarayonlarning interiorizatsiya (tashqi omillarning ichki omillarga o'tishi)si haqidagi fikrlarni shakllantirish asosi... Refleksiya asosida nafaqat psixologik bilimlar, balki xotira, malaka va ko'nikmalar shakllantiriladi va amalda qo'llash usullari takomillashtiriladi» deb hisoblaydi.

Hozirgi zamonaviy pedagogik ilmiy-tadqiqot ishlarida ko'plab olimlar refleksiyaning I.N.Semyonov tomonidan taklif qilingan tasnifiga taya- nadilar. U refleksiyaning quyidagi turlarini taklif etib sharhlaydi:

I.N.SEMYONOV TOMONIDAN ISHLAB CHIQILGAN REFLEKSIYA TURLARI

Intellektual refleksiya: Muammolarni fikrlash asosida ijobiy hal qilishni belgilaydi.

SHaxsiy refleksiya: O'qituvchining nizoli (konfliktlar) pedagogik ziddiyatlardan janjalsiz chiqishni fikran izlanish asosida bartaraf qilishni ta'minlaydi.

Kommunikativ refleksiya: Muloqot jarayonida sheriklarining o'zaro bir-birlarini tushunib munosabat qilishni ta'minlaydi.

Kooperativ refleksiya: Jamoa a'zolarining birgalikdagi o'zaro muntazam mehnat faoliyatlarini muvofiqlashtirish bilan bog'liq bo'lgan faoliyat.

O'qituvchining kasbiy pedagogik faoliyatida refleksiya jarayonini o'rganib, ko'plab olimlar uning kommunikativ hamda kooperativ turlarini ustun qo'yadilar, aynan ushbu usullar o'qituvchining pedagogik faoliyatida va o'qituvchilar bilan muloqotida ko'proq namoyon bo'ladi, deb hisoblaydilar (V.A.Krivosheev, G.P.SHchedrovitskiy va boshqalar). Biroq, bizningcha, pedagogik faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari xilma xil bo'lganligi sababli refleksiyaning har bir

turini alohida o'rganib tahlil qilish mumkin emas, zero ular ma'no jihatidan bir - birlari bilan o'zaro bog'liq.

N.V.Kuzminaning fikricha, *refleksiyaning* «mazmuni, sherigining ichki dunyosini o'zaro hamkorlik asosida subektiv qayta yaratishdan iborat bo'lgan individlar bir - birlarini ko'zgudagi kabi aks ettirishi, o'zaro aks ettirishning o'ziga xos ikki tomonlamalik jarayoni, qolaversa, bu ichki dunyoda, o'z navbatida, birinchi tadqiqotchining ichki dunyosi aks etishidir».

U refleksiyaning pedagogik qobiliyatlar nuqtai nazaridan o'rganib, ilk bor o'qituvchining refleksiv - perseptiv qobiliyatlarini alohida komponent sifatida ajratadi. N.V.Kuzmina pedagogik intuitsiyaning shakllanishi refleksiv pedagogik qobiliyatlarning shakllanganlik darajasiga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. «Yaxshi intuitsiya o'qituvchining izlangan natija- larga erishishida tayanishi mumkin bo'lgan o'quvchining eng olijanob, ijobiy sifatleri haqidagi axborotlarni ekstrapolyatsiyalaganda (bir hodsani kuzatish asosida olingan xulosalarni boshqa vaziyatlarga tatbiq etish) namoyon bo'ladi».

Olimning ushbu xulosalariga tayanib, faraz qilish mumkinki, ekstra- polyatsiya jarayoni o'z kasbiy zahiralardan, o'z-o'zini kasbiy jihatdan takomillashtirish maqsadida foydalanish imkoniyatini beradi.

Refleksiv qobiliyatlarni o'qituvchi pedagogik faoliyatining zarur tarkibiy qismi sifatida hisoblagan qator mualliflar (A.A.Bizyaeva, V.V.Vetrova, e.N.Pexota, I.A.Stetsenko, I.G.Tatur, A.V.Xristeva va boshqalar) ularni bo'lajak o'qituvchilarning pedagogika oliy ta'lim muassasalarida o'qishi davridayoq shakllantirish zarurligi haqidagi g'oyalarni ilgari suradilar.

A.V.Xristeva refleksiv vaziyatlar mohiyatiga kasbiy faoliyatda ijodiy tizimlar hosil qiluvchi komponent sifatida qaraydi. U bo'lajak o'qituvchining refleksiv tizimini shakllantirish va rivojlantirish pedagogik faoliyatda o'z imkoniyatlarining zarur ijodiy qismi deb biladi va refleksiv tizimsiz o'qituvchining yuksak mahoratli pedagog sifatida takomillashuvi mumkin emas deb ta'kidlaydi olimlar.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarini o'qitish jarayoni- dayoq refleksiya mexanizmlarini o'zlashtirishi o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi uchun yangi imkoniyatlar ochishi ta'kidlanadi. O'qituvchining refleksiv individualligi modelini yaratishni hozirgi kunda ko'plab olimlar taklif qilmoqdalar. Ma'lum pedagogik - psixologik sharoitlarda bo'lajak o'qituvchining shaxsiy kasbiy o'z - o'zini o'rganishini talqin qilishi boshlang'ich nazariy asos va jadval vazifasini o'taydi. Bo'lajak o'qituvchining professional refleksiyasini oliy pedagogik ta'lim muassasalari ta'lim-tarbiya jarayonini individualizatsiyalashtirish asosida rivojlantirish mumkin.

Kommunikativ va shaxsiy refleksiyaning o'rganan V.A.Krivosheev- ning ta'kidlashicha, o'qituvchi o'z faoliyatida pedagogik mahoratni o'zlashtirgani sari hamkasblari va o'quvchilar u haqida nima o'ylashlarini ancha yaxshi tushuna boshlaydi, chuqur o'zlashtirilgan bilim va pedagogik mahorat tufayli o'qituvchi o'z-o'zini baholashga kirishadi. ***Kommunikativ refleksiya shaxsiy refleksiyaning mazmunini, tizimini va aynan bir xilligini belgilaydi, - degan xulosaga keladi muallif.***

Ba'zan pedagogik kommunikatsiyada ro'y beradigan uzilishlar, ya'ni o'quvchilar jamoasidagi faoliyatni «tushunmaslik holatlari» tufayli davom ettira olmaslik, pedagogik faoliyatdan refleksiv chiqishga olib keladi, zero ikkinchi o'qituvchi, birinchisining faoliyati mazmunini ang- lay olmaydi va natijada ularning ikkalasi ham nizo sabablarini tahlil qilishlariga to'g'ri keladi. Individual refleksiya, individlararo refleksiyaning alohida maxsus shakli, deb hisoblaydi ba'zi olimlar.

A.A.Bizyaeva o'qituvchining kasbiy refleksiyasidagi o'ziga xos jihatlarni o'rganar ekan, diqqatini o'qituvchi refleksiyasining boshqa inson faoliyatini tahlil qilish va anglash, shuningdek o'zini tahlil qilish va o'z - o'zini baholash zaruriyati bilan bog'liq bo'lgan asosiy omillariga qaratadi. Olimaning tadqiqotlarida aniqlanishicha, o'qituvchilarning intellektual refleksiya darajasi ularning kasbiy refleksiyasiga bevosita emas, balki uning mahorat komponentlari orqali bilvosita bog'liq. Bu oli- maga intellektual refleksiyaning o'qituvchilarning kasbiy refleksiyasi rivoj- lanishi uchun asos sifatida baholash imkoniyatlarini beradi. Bizningcha, bular o'qituvchining uzluksiz kasbiy o'sishini ta'minlash uchun tayanch sifatlar sanaladi.

Refleksiv qobiliyat o'qituvchiga pedagogik bilimlarni o'zlashtirish va amaliyotda undan foydalanish jarayonida muhim ahamiyatga ega. «Bu holda, - deb yozadi YU.N.Kulyutkin, - o'qituvchi o'zining pedagogik mahoratidan foydalanib amaliy qarorlarni ishlab chiqishi va qabul qilishi jarayonlarini refleksiya predmetiga aylantirishi lozim. Buning uchun esa o'qituvchida bu jarayonlarni tahlil qilishning tegishli tafakkur usullari shakllangan bo'lishi kerak».

Rivojlangan pedagogik refleksiyasiz, o'qituvchi doimiy tahlil va o'z

o'zini tahlil qilmasdan amaliy va nazariy pedagogik faoliyatda yuzaga keladigan muammolarni va ziddiyatlarni chuqur anglashi, ularni doimiy tahlil qilishning yo'llarini to'g'ri tanlashi, olingan natijalarni tanqidiy baholashi va ularni korreksiyalashi mumkin emas.

G.M.Kodjaspirova pedagogik refleksiyani insonning o'z-o'zini anglashi deb, bunda *«nafaqat o'qituvchi o'z xatti-harakatlariga to'g'ri baho berishi, balki, o'qituvchi bilan pedagogik muloqot chog'ida o'zaro hamkorlik qiladigan o'quvchilar jamoasi, pedagogik jamoa, ta'lim-tarbiya yaga mas'ul shaxslar va ota-onalar uni qanday qabul qilishini tushuna olish qobiliyati hamdir»* deb ta'riflaydi. Demak, refleksiya - o'qituvchining o'z-o'zini anglashi o'zining kamchiligi va zaif tomonlarini bilib o'z-o'zini takomillashtirishga intilishi, o'z tarbiyalanuvchilarining hamda o'z-o'zini takomillashtirishga zarur shart-sharoitlar yaratishi uchun mavjud ichki imkoniyatlarini kashf etishidir.

2. Harbiy rahbarning kasbiy mahoratini rivojlantirishda pedagogik refleksiyaning ahamiyati

YU.N.Kulyutkina, YA.S.Turbovskiy, P.V.Xudominskiy kabi tadqiqotchi olimlarning fikricha, o'qituvchining doimiy pedagogik faoliyati, mazmunan refleksiv xususiyatga ega bo'lib, u barcha refleksiv jarayonlarni qamrab oladi. Qayd etish joizki, hozirgi kungacha pedagogik refleksiya tushunchasining mukammal tasnifi mavjud emas. Ehtimol mazkur hodisani o'rganish psixologiya, pedagogika, pedagogik psixologiya, falsafa kabi fanlarning o'zaro aloqadorligida amalga oshirilishi bilan bog'liq holda hal qilinadi. B.Z. Vulfov, V.N.Xarkin kabi olimlar refleksiyani - insonning o'z-o'zini anglashi..., kasbiy refleksiyani esa - o'z-o'zini kasbiy faoliyati davomida anglashi, o'qituvchi mahoratida pedagogik refleksiyani - pedagogik kasbiy omilkorlikda o'zini anglashi deb ta'riflaydilar.

G.M.Kodjaspirova o'qituvchining pedagogik faoliyati barcha qirralari bilan refleksiv hodisa bo'lsa, demak bu pedagogik refleksiya, degan nuqtai nazarni ilgari suradi.

SHu munosabat bilan ta'kidlash joizki, o'qituvchining kasbiy faoliyatida refleksiya muhim rol o'ynaydi. B.Z.Vulfovning fikriga ko'ra, *kasbiy refleksiya* jarayonida o'qituvchi o'zi tanlagan pedagogik kasbi talab qiladigan darajada o'z imkoniyatlarini, u haqdagi mavjud tasavvurlarini pedagogik tajribasining muhim jihatlari bilan nisbatlaydi, va «ixtiyoriy ravishda shaxsiy pedagogik mahorat zanjiri»ni hosil qiladi. Uning fikr mulohazasi L.S.Rubinshteynning pedagogik faoliyatdagi tashqi sabablarning ichki shart-sharoitlar asosida bilvosita harakati haqidagi mashhur qoidasini tasdiqlaydi.

O'qituvchi pedagogik mahoratning asosiy xususiyatlaridan biri uning rivojlanishida uzluksizlikning mavjudligidir. Demak, refleksiv jarayonda o'qituvchining kasbiy mahorati, kasbiy sifatleri mavjudmi yoki yo'qmi deb qayd etish kerak emas, balki ularning rivojlanishini, boyib borishini, kuchayishini rag'batlantirish inobatga olinishi lozim. Ta'lim jarayoni aynan shunga xizmat qilishi kerak, qachonki bilimlar, ko'nikma va malakalar ongli ravishda o'z-o'zini takomillashtirishga ichki undov bilan qabul qilinsagina u ishlanadi.

O'qituvchining «o'z-o'zini kasbiy jihatdan har tomonlama mukammal takomillashtirishi», hamisha amalga oshadigan faoliyat emas. SHunga qaramay, o'qituvchining o'zi haqidagi deyarli har qanday fikr-mulohazasi, kasbiy refleksiyaning deyarli har bir jarayoni, kasbiy faoliyatni qiziqarli qilish uchun muhim ahamiyatga ega: chin ko'ngildan va mehr bilan bajariladigan og'ir mehnat ham kasbiy faoliyatni osonlashtiradi, bu esa refleksiyaning asosiy mazmun va mohiyati asoslaridan biridir.

Pedagog olimlar G.A.Golitsin va G.P.SHedrovitskiyning ishlarida refleksiya o'qituvchi pedagogik faoliyati rivojlanishining asosiy omili va tabiiy mexanizmi sifatida katta ahamiyat berilgan. G.P.SHedrovitskiy refleksiya insonning «ijobiy faoliyatlari majmuasi» nuqtai nazaridan o'rganishni taklif qiladi. U qandaydir pedagogik faoliyatni amalga oshirish mumkin bo'lmasa, bu g'oya asosida ushbu faoliyat doirasidan tashqari «refleksiv chiqish» tizimi quriladi, deb hisoblaydi. Bunda inson amalga oshirilmagan faoliyatdan, yangi faoliyat pozitsiyasiga o'tadi va «fikran ma'nolar qurish» vositalariga ega bo'ladi, ulardan kelib chiqib, birlamchi faoliyatni tushunadi va tavsiflaydi, bunda ikkinchi yangi faoliyatda birinchisidan muhim «material» sifatida foydalanadi.

Olimlarning bu kabi xulosalari **kasbiy refleksiya** o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirishda (bu uning o'z ijodiy mehnati natijasidan qoniqmas- ligi aslo mumkin emasligi bilan belgilanadi) shijoati, kasbiy faoliyatiga oid yangiliklarni muntazam izlanishida, ijodkorligida namoyon bo'lishi bilan asoslanadi, demak refleksiya o'qituvchining o'z-o'zini kasbiy takomillashtirishiga ham asos bo'ladi, deb aytish mumkin.

Kasbiy pedagogik faoliyatda refleksiv jarayonlarni o'rganib ta'kid- lash mumkinki, refleksiya nafaqat pedagogik faoliyatni rejalashtirish bilan bog'liq hodisa, balki refleksiya mohiyatini kasbiy faoliyatni optimallashtirish maqsadida ham qo'llanadi. Ba'zi olimlarning fikricha, refleksiya - asrlar davomida o'qituvchining kasbiy faoliyatida to'planib kelingan tajribalarida, uning xulq-atvori, muloqot madaniyati, tafakkurida yig'ilgan eski andozalarni, kamchiliklarni bartaraf etish imkoniyatini beradi (G.F.Pojmelkina, e.YU.Koloshina, e.V.Frolova).

O'qituvchining kasbiy refleksiya pedagogik fikrlashning zarur tarkibiy qismi sifatida qarash mumkin, u o'qituvchiga o'z kasbiy faoliyatiga tahliliy yondashishni, o'zining pedagogik faoliyatdagi o'rnini aniqlash va rejalashtirilayotgan ishlarda ijobiy natijalarga erishish uchun pedagogik faoliyatni maqsadli o'zgartirishning optimal yo'llari va konstruktiv vositalarini topish imkoniyatini beradi.

Refleksiyaning kasbiy qiyinchiliklarni engishdagi rolini o'rgangan V.A.Metaevaning ishlari hozirgi kunning eng dolzarb tadqiqotlaridan biri sanaladi. Olima refleksiyaning rivojlanganlik darajasi «o'qituvchining kasbiy faoliyatidagi qiyinchiliklarni samarali hal qilishning asosi bo'lmish» pedagogik mahorat natijasida muvaffaqiyatlarga erishishiga bog'liq, degan xulosaga keladi. Biroq, bizning fikrimizcha, o'qituvchi pedagogik faoliyatida muvaffaqiyatlarga erishishi unda refleksiyaning mukammal rivojlanganlik darajasini belgilamaydi, aksincha ta'lim- tarbiyada o'qituvchining muvaffaqiyatga erishishi, o'z faoliyati natijalaridan qoniqishi, o'qituvchining shakllangan kasbiy pedagogik refleksiya bog'liq.

Pedagogik refleksiya o'qituvchiga o'z-o'zini kasbiy jihatdan takomillashtirish manbalarini o'z bilimi va imkoniyatlaridan izlab topishda ko'maklashadi hamda uning rivojlanishini ta'minlaydi.

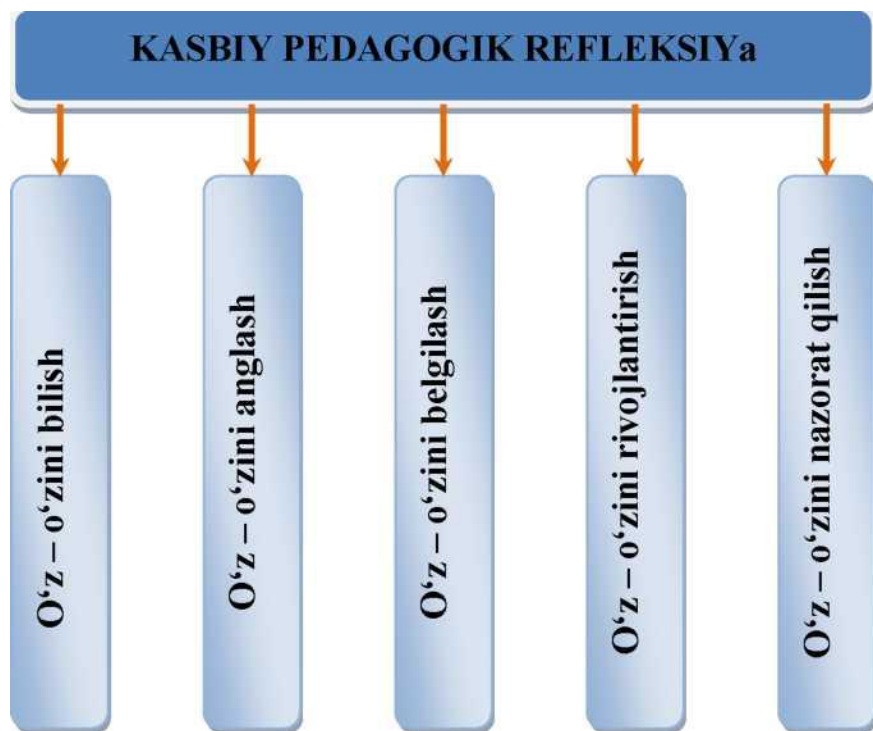
Inson psixikasi ichki tizimlari tashqi ijtimoiy faoliyat strukturasi qizg'in o'zlashtirish jarayonida shakllanishini, tashqi faoliyatning ichki faoliyatga o'tishini ta'minlaydigan interiorizatsiya (tashqi omillarning ichki omillarga o'tishi) nazariyasiga (P.Jane, J.Piaje, A.Vallon, A.Leontev va boshqalar) asoslanib, aytish mumkinki, kasbiy refleksiyaning rivojlanish muammosi o'qituvchining pedagogik mahoratini oshirish asosi sifatida o'rganiladi.

O'qituvchi o'z faoliyatini muntazam tahlil qilmasligi aslo mumkin emasligi isbotlangan, bu o'qituvchidan kasbiy faoliyati davomida atrofidagi insonlar (o'quvchi, ota-ona, hamkasblari) bilan muntazam kommunikativ munosabatni tashkil etish pozitsiyasida tura olishini talab qiladi, o'qituvchida bu faoliyat subekti sifatida o'ziga refleksiv munosabatni shakllantiradi, bu esa ijtimoiy munosabatlar interiorizatsiyasi (tashqi omillarning ichki omillarga o'tishi) natijalarini o'zida aks ettiradi. Demak, refleksiya, garchi ong funksiyasi sanalsada, kishilarning o'zaro munosabatlari yig'indisi ta'sirida shakllanadi va inson psixikasiga sezdirmasdan o'tadi, u o'z navbatida, inson faoliyatini ongli ravishda o'zgartirish mazmunini belgilaydi.

Ma'lumki, har qanday kasbiy faoliyat obektni o'zgartirish jarayoni bo'lib, ayni paytda, subektning o'zini ham o'zgartirish jarayonidir, faoliyatning sifat va samaradorligini oshirish esa shaxsning faoliyat subekti sifatida takomillashuviga olib keladi yoki aksincha bo'lishi ham mumkin. Bu qoida A.A.Leontevning «shaxsni tadqiq qilishning to'g'ri yo'li ijtimoiy

munosabatlarda subekt faoliyati natijasida o‘zi - o‘zini harakatlantirish evaziga hosil bo‘ladigan transformatsiyalarni (shakl yoki qiyofaning o‘zgarishi) o‘rganishdan iborat» ekanligi haqidagi xulosasi refleksiv jarayonlarni o‘rganish uchun ham asos sanaladi.

O‘qituvchi pedagogik faoliyatini o‘rganishga bag‘ishlangan ko‘p yillik tajribalar asosida qilingan nazariy xulosalar pedagogik mahoratning rivojlanish jarayonini beshta elementdan iborat tizim asosida o‘rganish imkoniyatini beradi. Bu o‘qituvchining kasbiy refleksiyasi rivojlangani sari kechadigan va uning asosida uzluksiz pedagogik kasbiy mahoratini va o‘z - o‘zini takomillashtirish imkoniyatini ta‘minlaydigan jarayonlarni chuqurroq tushunishni ta‘minlaydi (*chizmaga qarang*).

11-чизма.

O‘qituvchining kasbiy refleksiyasi asosida pedagoqik mahoratining rivojlanishi.

O‘z-o‘zini bilish jarayoni o‘qituvchining pedagogik mahorati doira- sida ma‘lumotlarni qayd qilish darajasida kechadi, bunda refleksiyaning passiv shakli ustuvorlik qiladi. O‘qituvchi pedagogik faoliyatida yuzaga kelayotgan turli qiyinchiliklar va muammolarning sabablarini, erishila- yotgan yutuqlar va natijalarni shunchaki qayd qilib boradi.

O‘z - o‘zini anglash jarayoni o‘qituvchining o‘z faoliyati va unda o‘ziga nisbatan «metapozitsiya» (noaniq pozitsiyada)da turib, o‘ziga tashqaridan qarash, o‘zini kuzatish malakasini ko‘zda tutadi. Bunda, interiorizatsiya (tashqi omillarning ichki omillarga o‘tishi) hodisasi amalga oshadi, kasbiy qiyinchiliklarning kelib chiqish sabablari rasmiy- lashtiriladi; faoliyatdan ko‘zlanadigan asosiy maqsad aniqlanadi, refleksiv - «MEN» shakllanadi. Bu o‘qituvchining dolzarb rivojlanish zonasi bilan bog‘liq.

O‘z - o‘zini belgilash jarayonida boshlang‘ich daraja kasbiy ehti- yojlarni hisobga olib belgilanadi va jadal imkoniyatlar asosida faoliyat rejalashtiriladi. Strategik, taktik va tezkor vazifalar shakllantiriladi. Haqiqiy «MEN» va ideal «MEN» nisbatlanadi . Bu o‘qituvchining eng yaqin rivojlanish darajasi bilan bog‘liq.

O‘z - o‘zini rivojlantirish jarayonida o‘qituvchining kasbiy faoliyati davomida takomillashtirilgan pedagogik mahorati, refleksiyalangan (ya‘ni avval foydalanilgan va ularning samaradorligini baholash natijasida tobora optimal bo‘lib chiqqan metodlar) harakat usullari va metodlarining o‘sishi sodir bo‘ladi.

O‘z - o‘zini nazorat qilish o‘qituvchi pedagogik faoliyati jarayonida nazariy va amaliy tajribalar asosida, o‘z - o‘zini kasbiy jihatdan nazorat qilib, pedagogik mahoratini yanada takomillashtirib borishning ikkinchi shakli boshlanishini nazarda tutadi.

YUqorida ta'kidlanganidek, refleksiya muammosi nafaqat pedagogika, psixologiya, falsafa, mantiq kabi fanlarda, balki boshqa fanlarda ham o'rganiladi. Bu tushuncha talqiniga biz ta'lim rivojlanishining falsafiy konsepsiyasi (V.V.Kraevskiy, B.T. Lixachyov, YA.S.Turbovskiy va boshqalar.) g'oyalari nuqtai nazaridan yondashamiz. Bu holatda kishining dunyo, jamiyat, o'zining bu dunyodagi o'rnini haqidagi tobora umumiy, keng tushunchalarining pedagogik voqelik bilan aloqasi refleksiya predmeti sanaladi. Ta'kidlash joizki, dastlab ongda bilimlarning falsafiy refleksiya oqimidagi tahlili kechadi, keyin u pedagogik nazariya tarkibiga kiradi va uning bir qismiga aylanadi, so'ngra faoliyatni nazariy jihatdan anglashning boshlang'ich nuqtasi bo'lib qoladi. SHu tariqa inson o'z ongini, faoliyatini rivojlantirish mexanizmlarini egallash va ularni maqsadli boshchqarish imkoniyatini qo'lga kiritadi.

G.Ananev, inson xarakterining shakllanish jarayonini tahlil qilib, refleksiv xossalar shaxsning boshqa sifatlariga qaraganda ancha kech shakllanishini aytadi. Uning fikricha: «inson hayoti davomida o'zaro munosabatlarning koplak obektlari orqali o'tadi, natijada uning ongi o'z-o'zini anglash obektiga aylanadi. O'zining xulq-atvor subekti sifatida kop marotaba anglash tajribasini toplash va unga munosabatlar, biz refleksiya deb ataydigan xarakterga aylanishi uchun, xulq-atvorda uni muntazam qo'llash talab qilinadi».

Ushbu fikr kasbiy refleksiyaning rivojlanishi, buning natijasi o'laroq, shaxsning faoliyat xususiyatlari bilan balgilangan refleksiv qirralari shakllanishini ta'minlaydigan ma'lum sharoitlar, vaziyatlarni yaratish zaruriyati haqida xulosa qilish imkoniyatini beradi.

SHunday qilib, olimlarning tadqiqotlariga tayanib, ta'kidlash mumkinki, o'qituvchining kasbiy pedagogik mahoratini rivojlantirish muammosini faqat uning kasbiy refleksiyasini takomillashtirish asosida hal qilish mumkin. Kasbiy pedagogik refleksiya nafaqat kasbiy faoliyat, balki, bilim, ko'nikma va malakalarning o'sishini ta'minlaydi hamda ushbu faoliyatni takomillashtirish asosi ham sanaladi.

Har qanday o'qituvchi o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini rivojlantirishga hatto juda kuchli intilishi bo'lsa ham, o'zining shaxsiy rivojlanish dasturini maxsus malakalarsiz belgilay olmaydi, bu pedagogik faoliyatdagi muvaffaqiyatga erishish, o'qituvchining o'z ustida ishlashga tayyorgarligi, uning o'z-o'zini tahlil qila olishi, o'z-o'zini tashhislash qobiliyatining qanchalik shakllanganligi bilan bog'liq.

3. Pedagogik tashxislash asosida o'qituvchining kasbiy rivojlanishini ta'minlash usullari

O'qituvchi pedagogik mahoratini oshirish sohasida olib borilayotgan tadqiqotlarda ko'plab olimlar pedagogik mahoratni rivojlantirish haqida fikr bildirishib, bu jarayonning asosiy zahirasi o'qituvchining o'z faoliyati tahliliga doimiy intilishida (V.I.Zagvyazinskiy, YU.K.Konarjevskiy, YU.P.Lvova, I.P. Rachenko, L.I.Ruvinskiy, V.P.Simonov, V.A.Suxomlinskiy, YA.S.Turbovskiy, T.I.Shamova va boshqalar); uning refleksiv qobiliyatlarini takomillashtirish (A.A.Bizyaeva, V.V.Vetrova, N.V.Kuzmina, e.N.Pexota, I.A.Stetsenko va boshqalar); refleksiv pozitivsiyasini (A.V.Xristeva) rivojlantirishning o'ziga xos pedagogik refleksiyasiga bog'liq bo'lganligi uchun uni pedagogik fikrlashni shakllantirish bilan bog'lab, shu tariqa (YU.N.Kulyutkin, G.S.Suxobskaya) o'qituvchi pedagogik refleksiyasini rivojlantirish mumkin (B.Z.Vulfov, G.M.Kodjaspirova, N.V.Kuzmina, YU.N.Kulyutkin, I.N.mesyonov,

S.YU.Stepanov, G.S.Suxobskaya, N.V.Xarkin, A.V.Xristeva va boshqalar.) deb ta'kidlaydilar.

Ko'pchilik olimlar refleksiyani o'qituvchi tomonidan o'zining faoliyati va uning natijalarini tahlil qilish va o'zini baholash jarayonida rivojlanishini aytadi va «refleksiyani boshqarish imkoniyati va zaruriyati shundan iboratki, o'qituvchi uzluksiz ta'limning qaysi sohasida faoliyat ko'rsatmasin, o'zining ongli ravishda ichki ta'sirini (o'z-o'zini o'ylashga va fikrlashga majbur qilish) va tashqi ta'sirini, shaxsiy o'quv jarayonida boshqarib qo'llay oladi» deb ta'kidlaydilar.

Ilmiy adabiyotlar tahlili va kasbiy refleksiyani o'qituvchi pedagogik faoliyatining tarkibiy qismi va uning pedagogik mahoratini rivojlantirish asoslari sifatida qarash (15.2. - bo'lim),

shuningdek qayd qiluvchi eksperiment natijalari kasbiy refleksiyani rivojlantirish usullarini izlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. SHu sababli kasbiy pedagogik faoliyatning turli sohalari bilan shug'ullangan olimlar tashhis (diagnostika) va tashhislash (diagnozlash) mazmuniga yanada batafsil to'xtalganlar.

Tashhislashga, ya'ni diagnostikaga bilishning alohida usuli sifatida qarash qabul qilingan (grekchadan tarjima qilganda, diagnosis - tanib olish demakdir). Biz pedagogik tashxislash so'zining o'rniga pedagogik diagnostika so'zini ishlatishni lozim topdik.

Pedagogik diagnostika mazmun va mohiyatiga qarab ko'plab funksiyalarni bajaradi.

PEDAGOGIK DIAGNOSTIKA FUNKTSIYALARI

12-chizma.

Uning *tahliliy vazifasi* o'quv-tarbiyaviy jarayondagi yutuq va kamchiliklarning kelib chiqish sabablari va oqibatlarini, ularning o'zaro bog'lanishlarini aniqlash va chora tadbirlar ishlab chiqishga qaratilgan.

Aslida *diagnostikfunksiya* o'quvchining ta'lim olganligi, tarbiyalanganligi va rivojlanganligini aniqlash uchun qo'llaniladi, biroq, o'qituvchining ham kasbiy komponentlik darajasini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik *diagnostikaning baholash vazifasi* ma'muriyat tomonidan olib borilib, alohida o'qituvchi yoki alohida o'quvchi faoliyatida erishgan yutuqlar va kamchiliklar yuzasidan sifat ko'rsatkichlarni miqdor jihatdan baholaydi.

Diagnostikaning korreksion vazifasi o'quv - tarbiyaviy jarayonni o'qituvchining pedagogik faoliyati yuzasidan koreksiyalashni (to'g'ri yo'naltirish) ta'minlaydi va o'qituvchining kasbiy jihatdan o'z - o'zini rivojlantirish va pedagogik mahoratini oshirish uchun sidqidildan kiri- shishga faolligini ta'minlaydi.

Diagnostikaning yo'nalishni orientatsion (aniqlash) vazifasining maqsadi pedagogik jamoa va alohida o'qituvchilar faoliyatida mavjud bo'lgan muammolarni uzluksiz hal etishni muvofiqlashtirib borishdir. Pedagogik diagnostikaning orientatsion vazifasi natijalari haqida doimiy xabarlarini informatsion (axborot) vazifa ta'minlaydi.

SHu o'rinda diagnostika (tashhis) va diagnostikalash (tashhislash) tu- shunchalarining farqi va qanday ma'no berishini bilish lozim. Diag-

nostikani soddalashtirilgan ko'rinishda «tashhisni aniqlash» deb qarasak, unda diagnostikalash (tashhislash) bu jarayonning tashhisni qo'yish metodlari yig'indisidir. SHu bois pedagogik faoliyatning o'ziga xos jihatlarini e'tiborga olib, uni o'rganishda diagnostikalash (tashhislash) terminini qo'llash o'rinliroq ko'rinadi. Umuman diagnostikalash terminini tashxislash deb atalsa ham maqsadga muvofiq bo'ladi.

Pedagogik tashhislash deganda pedagogik tizimni (shuningdek uning alohida tarkibiy qismlarini) tadqiq qilish metodlarining jamlanmasini tushunamiz, ulardan foydalanish samaradorligi ma'lum tashkiliy - pedagogik shart - sharoitlar bilan bog'liq holda shakllanadi.

Pedagogik tashhislashning yaxlitligi uning nafaqat o'qituvchi pedagogik faoliyatini o'rganishning diagnostik jihatlarini, balki aniqlangan sabab va oqibatlarining bir-biri bilan o'zaro bog'lanishi asosida har bir o'qituvchining pedagogik qiyinchiliklarni bartaraf etishning optimal yo'llari va vositalarini topish imkoniyatini beradigan konstruktiv - prog- nostik nuqtai nazardan ta'minlaydi, o'qituvchi pedagogik mahoratining rivojlanish istiqbollarini belgilab, uning faoliyat yuritish dinamikasini kuzatish orqali tanlangan mehnat shakllari samaradorligini baholash imkoniyatini beradi.

O'qituvchi pedagogik faoliyatini tashhislashning turli aspektlarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarining soni ko'p.

Ayni paytda o'qituvchilar uchun eng zarur hislatlarni aniqlab olish imkoniyatini beradigan, o'qituvchilik kasbining professiogrammasi (*ma'lum tizimga keltirilgan, mehnatni psixologik tomondan o'rganib, kelgusi amaliy faoliyatda foydalanishga qaratilgan, kasbni har tomonlama batafsil yoritib beruvchi yo'nalish*) psixolog olimlar (R.Z.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, S.Jalilova, A.Jabborov) tomonidan ishlab chiqilib amalda qo'llanilmoqda. Olimlar o'qituvchi professiogrammasi, muayyan fan tomonidan o'qituvchiga qo'yiladigan maxsus talablarni o'z ichiga qamrab olishini, o'qituvchi o'zi tanlagan fan yuzasidan qanday talablar qo'yilishini mukammal bilishini aytib, shu asosda o'quv-tarbiya jarayonini tashkil qilishni, pedagogika oliy ta'lim muassasalarida muayyan mutaxassislik bo'yicha "O'qituvchi professiogrammasi" ishlab chiqilishi zarurligini ta'kidlaydilar. Hozirgi kunda umumta'lim maktablari o'qituv- chilarining pedagogik faoliyatini takomillashtirish uchun ishlab chiqilgan professiogrammaga asoslanib, o'qituvchilarni tashhislashning ushbu me- todidan foydalanib kelinadi. Biroq ushbu professiogramma o'qituvchi- ning kun sayin o'zgarib turuvchi jamiyat talablariga muvofiq shaxsiy dunyoqarashini, ongini, mafkurasini boyitish dinamikasini to'liq aks ettira olmaydi.

Pedagogik faoliyatni tadqiq etish mantiqi, pedagogik tashhislashning turli metodikalarini birlashtirish zaruriyati N.V.Kuzminaning ishlarida keng yoritilgan. Tadqiqotning so'rov, kuzatish, baholash (reyting), o'z - o'zini baholash, juft qiyoslash, sotsiometriya va eksperiment kabi metod- larini o'rganar ekan, u aynan «o'z-o'zini baholash, o'z-o'zini anglash usullaridan biri sifatida shaxsning barcha imkoniyatlarini namoyon qilishga, uning xulqiga, xarakteriga, faoliyat sur'atiga ta'sir etishini» ta'kidlaydi. O'qituvchining pedagogik bilim va malakalari tizimini tav- siflab, N.V.Kuzmina o'qituvchining bilish va o'rganish malakalari ichi- dan uning pedagogik faoliyati uchun zarur bo'lgan afzalliklarni va nuqsonlarni ongli ravishda bilib tuzatish yoki takomillashtirish maqsadida *tahlil qila olish* qobiliyatini ajratib ko'rsatadi.

P.Rachenkoning fikricha, o'qituvchining o'zi, o'z shaxsi haqidagi tasavvuri, ijobiy MEN - kons epsiyasini shakllantira olishi uning *ijodiy faolligini* rivojlantirishning kafolati sanaladi.

YUqorida bayon qilingan fikrlar o'qituvchining kasbiy refleksiya, o'z - o'zini yuqori darajada baholashni ta'minlab, o'qituvchiga o'z pedagogik mahoratini takomillashtirish yo'lidani maqsadli faoliyat olib borish imkoniyatini beradi.

O'qituvchining pedagogik mahoratini oshirishning asosiy yo'li - bevosita ta'lim muassasasida ilmiy asosda tashkil qilingan tadqiqotchilik ishi, deb hisoblagan V.P.Simonov mohir o'qituvchi shaxsi va faoliyati samaradorligini tashhislash uchun asosiy kasbiy ahamiyatli ko'rsat- kichlarning tizimini va taxminiy mazmunini ishlab chiqdi. U taklif qilgan metodikalar, muallifning fikricha, nafaqat o'qituvchining ta'lim faoliyati, balki u bilan o'zaro faoliyat olib boradigan o'quvchilarning o'quv faoliyati samaradorligini ham aniqlash imkoniyatini beradi. O'qituvchining ahamiyatga molik bo'lgan kasbiy sifatlarini tashhislash natijalarini olim uch xil yo'nalishda baholaydi: *optimal, yo'l qo'yiladigan va tanqidiy daraja bo'yicha*. V.P.Simonov hamma vaqt ham ijobiy natija beraver- maydigan tekshiruvchilarning yuzaki yondashuvi o'qituvchilarning kasbiy faoliyatini ma'lum darajada buzadi yoki noto'g'ri kategoriyalaydi, ularning pedagogik tashabbuskorligini va mustaqilligini so'ndiradi, olim har bir o'qituvchida o'z pedagogik faoliyatini «ishonchli va isbotli» natijalar bilan baholash va uning natijalari hamda samaradorligi haqida gapirish malakasini rivojlantirish zarurligini aytadi.

Kasbiy pedagogik faoliyatni tahlil qilish va o'z-o'zini tahlil qilishni o'qituvchi faoliyati va refleksiv pozitsiyasi nuqtai nazaridan tuzatish va takomillashtirish maqsadida pedagogik vazifalarni

hal qilishga qaratilgan pedagogik malakalar yig'indisi sifatida qarab, A.V.Xristeva analitik malakalar tizimini analitik faoliyat tizimi bilan nisbatlaydi. U kasbiy pedagogik faoliyatni tahlil va o'z - o'zini tahlil qilishning quyidagi bosqichlarini ajratib ko'rsatadi:

Mazmunli - diagnostik (tayyorlov - moslashuv) bosqich;

Maqsadli loyihalashtirish (tahlil va o'z-o'zini tahlil qilishdan maqsadni aniqlashtirish) bosqichi;

Texnologik (kasbiy pedagogik faoliyat jarayonini va o'z-o'zini tahlil qilish) bosqich;

Tahlil va o'z-o'zini tahlil qilishning nazariy (pedagogik faoliyatning mohiyati, natijalari bilan pedagogik faoliyat jarayoni o'rtasidagi aloqalarning sabab va oqibatlarini nazariy anglash) bosqichi;

Faoliyatni refleksiv baholash (faoliyatni baholash va refleksiv tahlil) bosqichi;

Korreksiyalash (ijodiy bosqich bo'lib, o'z pedagogik faoliyatini nazariy jihatdan anglash va baholash asosida takomillashtirish va ham- kasblarining samarali pedagogik tajribalaridan ijodiy foydalanish yo'llari va usullari belgilanadi) bosqichi.

Muallif taklif qilgan analitik faoliyat algoritmi interiorizatsiya (tashqi omillarning ichki omillarga o'tishi) jarayonida tashqi faoliyatning ichki faoliyatga o'tish mexanizmi qanday rivojlanishi, ichkisi esa, o'z navbatida, tashqi faoliyat orqali o'z-o'zini o'zgartirishini (uning davomida o'qituvchilar kasbiy refleksiyasining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan analitik darajasi o'zgaradi) tushunish imkoniyatini beradi.

N.A.Evert, A.I.Sosnovskiy, S.N.Kuliev pedagogik mahorat tizi- midan uchta asosiy: estetik (axloqiy), ijtimoiy-psixologik va texnologik kabi tarkibiy qismlarni ajratib, o'qituvchi pedagogik mahoratining diagnostik dasturini ishlab chiqishadi va quyidagi bloklarni farqlaydilar:

yuksak ma'naviy barkamollik;

o'qituvchining individual - psixologik xususiyatlari;

hamkasblari bilan pedagogik hamkorlik;

pedagogik texnikani o'zlashtirish;

shaxsiy kasbiy xususiyatlari;

ijobiy natijalarga oson erishish.

O'qituvchining ijtimoiy-psixologik shakllanishida o'z ustida ishlashi murakkab tizimga ega. Bunda o'qituvchi ekstensiv, taxminiy, metodologik, kommunikativ, psixologik hamkorlikda ijodkorlik vazifalarini bajaradi. Diagnostik dasturda o'qituvchi kasbiy tayyorgarlik jarayonida tadqiqotchilik, mohirlik, reproduktiv (xotirada saqlash), rasmiy - ijrochilik kabi faoliyat bo'yicha muntazam ish olib boradi. Ushbu faoliyat dasturlari ayniqsa, yosh o'qituvchilarning pedagogik faoliyatida duch keladigan ijtimoiy munosabat, sinfdan qo'rqish, o'quvchilar bilan o'zaro munosabatda ziddiyat hosil bo'lishi kabi psixologik to'siqlarni engishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Olimlarning pedagogik mahorat tahliliga bu kabi chuqur yondashuvida barcha o'zaro bog'langan tizimlarni birdaniga qamrab olish amalda mumkin emas. Natijalar haddan ziyod katta hajmda, tarqoq bo'ladi, eng asosiysi, bu holda pedagogik mehnatning alohida bo'g'inlari tahliliga chuqur yondashib bo'lmaydi. Umuman pedagogik faoliyat doimiy ravishda o'z-o'zini tahlil etish, o'qituvchi refleksiyasi rivojlani- shining tashabbuskori bo'la oladigan o'ziga xos «tezlashtiruvchi» rolini o'ynamog'i kerak.

MAVZU № 19. HARBIY RAHBARNING PEDAGOGIK JARAYONDA ISHONTIRISHNING AHAMIYATI

Ma'ruza rejasi:

O'quv mashg'ulotining maqsadi.

Talabalarga ishontirishning ahamiyatini tushuntirish. Ishontirishga qo'yiladigan talablarni tushuntirish.

O'quv savollari:

1. Ishontirish kommunikativ ta'sir ko'rsatishning asosiy turi.
2. Ishontirishga qo'yiladigan talablar.
3. Isbotlash mantig'i.

Tayanch so'z va iboralar:

Ishontirish, uqtirish, kommunikativ ta'sir ko'rsatish, isbotlash mantig'i, soxta ishonch. Noto'g'ri ishonch.

1. Ishontirish kommunikativ ta'sir ko'rsatishning asosiy turi.

O'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatuvchi manbaalar ichida o'qituvchi muhim o'rin tutadi. Xo'sh, o'qituvchi o'quvchining ongi, sezgisi, faoliyati va hatto harakatlari ta'sir ko'rsatuvchi qanday usullar ko'lamiga ega? Barcha yosh o'qituvchilar ham bu usullarni tushunib, o'quvchilarga ta'sir ko'rsatishda ulardan foydalanadilarmi?

Muloqotning ijtimoiy psixologik nazariyasi va pedagogik tajribalarni o'rganish-kommunikativ, ya'ni pedagogik ta'sir etish ikki usuldan-ishontirish va uqtirishdan iborat ekanligini ko'rsatadi.

Ishontirish-o'quvchilarga hatti-harakatlarni to'g'riligi va zarurligini, shuningdek, ayrim hulq-atvorlarning noto'g'riligini tushuntirish va isbotlashdir. Ishontirish jarayonida o'quvchilarga yangi bilim, ko'nikma va malakalar haqida ahloqiy sifatlar shakllantiriladi. Bo'lar esa, o'quvchilar va ularning atrofida uchun me'yor (mezon) bo'lib hisoblanadi.

O'qituvchining har qanday tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi, oqibat natijada o'quvchi ruhiyatiga har tomonlama ta'sir ko'rsatishga, ya'ni o'quvchilarda ijobiy hissiyotlarni: xulq-atvor, munosabatlar, hatti-harakatlarni shakllantirish va mustahkamlashga yo'nalgan bo'ladi. Lekin, ishontirish va uqtirishning psixologik mexanizmlari turlichadir. O'qituvchining o'quvchiga so'z bilan ta'sir ko'rsatishning har bir usuli o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, quyida biz ularga alohida to'xtalib o'tamiz.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda «pedagogik ta'sir ko'rsatish» iborasi ishlatiladi. Bu o'qituvchi bilan muloqatda o'quvchini go'yo passiv (sust) holatda bo'lishlarini oldindan belgilab ko'rsatilgandek tuyuladi. Lekin, biz jamiyatimizning maktab oldiga qo'ygan vazifalarini uddamoqchi bo'lsak, va agar bugungi o'quvchi tashabbuskor, ijodkor bo'lib etishishi zarurligini hohlasak, u holda, biz pedagogik ta'sir ko'rsatish sifatini yanada yuqori darajaga ko'tarish va o'zaro ta'sir etishda qanday qilib o'quvchini tarbiya ob'ekti va sub'ektiga aylantirish haqida ham o'ylashimiz zarur.

O'sib borayotgan yoshlar ijtimoiy muhit va tabiat bilan ham o'zaro ta'sirlanadilar. Bu o'zaro ta'sir natijasida ularda ishonch, ya'ni bilimlar va munosabatlar, ahloqiy me'yorlar majmui vujudga keladi. Endi ishontirish pedagogik ta'sir etish natijasi ekanligini ko'rib chiqamiz.

Ishontirish haqiqiy va soxta bo'lishi mumkin. Haqiqiy ishonch haqiqiy voqelikka mos keladi va shaxsning jamiyat oldidagi qadr-qimmatini oshiradi. O'zining haqiqiy ishonchiga sodiq bo'lishi hatto o'limga ham rozi bo'ladi. Masalan, Vatanga sodiqlik ruhida tarbiyalangan askarlarimizni jang maydonida ko'rsatgan matonatlari. Soxta ishonch esa, avvalo sinf jamoasi, qolaversa, jamiyat uchun ham zararli bo'lgan odatlarni shakllanishiga olib keladi. Soxta ishonch o'quvchilarning o'zi va atrofida uchun ta'sirining umumlashuvi natijasida vujudga keladi.

Biz o'quvchilarda shakllangan soxta ishonchlarga qay darajada ko'p ro'para bo'lamiz? Biz ularni seza olamizmi? Ayrim o'quvchilarda soxta ishonch hosil bo'lishining sabablari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

faqat a'lo bahoga o'qish-bu bilim olishda ko'r-ko'ronalik, quruq yodlashga olib borish;

o'zini o'ta itoatkorona tutish-bu o'quvchi faoliyatini nihoyatda sust bo'lishiga olib keladi. Me'yordagi o'qituvchidan ba'zan tanbeh olib ham turish kerak;

o'qituvchini aldash-bu o'quvchi o'ta aqlli va topqirligidan dalolat beradi;

maktab ichki tartib-qoidasini buzish-faqat kuchli harakterga ega bo'lgan o'quvchigina doimo o'qituvchi tomonidan tanqid qilib turiladi;

haddan tashqari ko'p mehnat qilish-bu kerak bo'lmagan tirishqoqlikdir.

YUqoridagi bunday ishonchlar o'quvchida shakllanib, asta-sekin boqimandalik, o'qish va mehnat faoliyatida sustkashlik kayfiyatini sodir qiladi.

Soxta ishonchni bartaraf qilish o'qituvchidan atsoydil mehnat qilishni talab qiladi. Buni uch yo'nalishda olib borish lozim: sinf jamoasida sog'lom ijtimoiy fikrni shakllantirish, muhim ahamiyat kasb etuvchi hayotiy tajriba yaratish, soxta ishonchlarni asosli ravishda inkor qilish. Birinchi navbatda jamoani shakllantirishga, uni yaqin kelajakda va itsiqboliv rivojlanish yo'nalishlarini yaratishga alohida e'tibor berish zarur. O'qituvchi har bir o'quvchidagi ijobiy xislatlarga asoslangan holda, ahil sinf jamoasi yordamida soxta ishonchlarni bartaraf qilishda qiyinchiliklarga duchor bo'lmaydi. **Soxta ishonchlarni o'zgartirishning quyidagi usullari mavjud:**

o'quvchiga o'zini boshqalar bilan taqqoslashga undash uning fikriga qarama-qarshi fikrda bo'lgan kishi bilan yaqindan tanishish (masalan, bola o'qishni hohlamaydi, Lekin uning tanish o'rtog'i ko'p o'qiydi va biladi, ammo o'zining «quruq yodlovchi» yoki «o'ta bilimdon» qilib ko'rsatmaydi);

noto'g'ri qarashlar va ishonch oqibatda nimalarga olib borishini ko'rsatish (maslan, ana shunday xislatlarga ega bo'lib o'z hayotini barbod qilgan, o'z erki, g'ururi va vijdonini yo'qotgan kishilar haqida so'zlab borish. Buning uchun hayotiy misollar, badiiy asar, kinofilmlar va boshqalardan foydalanish mumkin);

soxta ishonchni yoqlab himoya qiluvchi o'quvchi fikrini mantiqiy rivojlantirib, uni hayratga soluvchi holatga etkazish (masalan, barcha o'quvchilar o'qituvchilarni aldash, ichki tartib-qoidalarga rioya qilmaslik nimalarga olib borishi mumkin);

o'quvchiga o'z qarashlarini asoslab, isbotlashga imkon berish va ularni alohida birma-bir inkor qilish. Soxta ishonchlar haqiqiy ishonch, ahloqiy tasavvurlaro, qadriyatlar va odatlar iblan almashinishi lozim.

Noto'g'ri ishonchlarni bartaraf qilish uchun quyidagi usullardan foydalaniladi:

o'smir ma'naviy dunyosida qadriyatlar to'qnashuvini vujudga keltirish kuchli bo'lish itsagi, sportning ixtiyoriy turi bilan shug'ullanishi mumkin, buning uchun esa kun tartibiga rioya qilish va atsoydil o'qish zarur. Radio (foto) to'garakka a'zo bo'lishi mumkin, Lekin buning uchun ikki bahosiz o'qish kerak va hokazo;

o'qituvchi ahloqiy sifatlarini o'quvchining noto'g'ri xulqi bilan to'qnashuvi: o'quvchining qo'pol muomalasiga o'qituvchi o'zini to'tib, muloyimlik bilan javob beradi. O'quvchi shaxsi va g'ururini poymol qilmaydi;

o'quvchi noto'g'ri hatti-harakat qilganda ham ishonch bildirib, uning qarashlarini o'zgartirish («Men senga qanday yordam beray? Seni qiynalayotganingni ko'rib turibman-ku!»);

o'quvchidagi noto'g'ri ishonch bilan, sinf o'quvchilari amaliy tajribasiga asoslangan sog'lom fikr o'rtasida ko'rash paydo qilish, uning har bir noto'g'ri fikrini alohida-alohida inkor qilish.

Insondagi ishonch uchta tashkil etuvchilar bilan: bilish-sezgi-xulqlardan tashqil topgan bo'ladi. Ishonchlarda: tushundim-boshimdan kechirdim-qabul qildim-amal qilaman formulasiga rioya qilinadi, ya'ni tushunaman, hamdardlik bildiraman, o'zimga qabul qilaman, o'z faoliyatim va xulqimda bunga amal qilaman.

Ishontirishning biror tashkil etuvchisiga amal qilmaslik ham, tarbiyaviy ish samaradorligini pasaytirib yuboradi. Masalan, o'quvchi u yoki bu vaziyatda o'zini qanday tutish kerakligini bilandi, Lekin bunday xulq-atvorni zarurligini tushunmaydi, qabul qilmaydi. Demak, bunday holatda o'quvchida faqat bilish shakllangan holos. Inson o'zini qanday tutishi lozimligini bilishi, aynan shunday tutishi lozimligini tushunishi, Lekin bunga o'zini majbur qilolmasligi mumkin. Demak, bu uning irodaviy sifatleri rivojlanmaganligi, xulq-atvor qismlariga amal qilish malakasi tarkib topmaganligini anglatadi.

2. Ishontirishga qo'yiladigan talablar

Ishontirish bilimlar, qarashlar va xulq-atvor me'yorlari sistemasi bo'libgina qolmay, balki ularning shakllantirish usullari hamdir. Ishontirish yordamida yangi qarashlar, munosabatlar shakllanadi, yoki noto'g'ri qarash va munosabatlar o'zgaradi.

Munozara, tortishuv, suhbat o'qituvchi hikoyasi va uning shaxsiy namunasi bo'lib hisoblanadi. Ishontirish o'quvchilarga ta'sir etish metodi sifatida yuqori samara berishi uchun quyidagi talablarga javob berishi kerak: ishontirish shakli va mazmuni o'quvchilar yosh davriga mos bo'lishi lozim (kichik maktab yoshida ertak, rivoyat, fantatsik hikoyalar misolida, so'ngra esa borliq, dunyoni o'rganish, inson ma'naviy dunyosini o'rganish); ishontirish o'quvchilarning individual xususiyatlariga mos bo'lishi lozim. Buning uchun haqiqiy hayot tarzini o'rganish zarur; ishontirish umumiy tarzidagi qoida va prinsiplardan tashqari, aniq dalil va misollarni ham o'z ichiga olishi zarur (o'qitishda ko'rgazmalikka e'tibor berish); ishontirish jarayonida ba'zi hollarda barcha bir xil xabardor bo'lgan dalil va xulq-atvorni muhokama qilishga to'g'ri keladi, bu o'z navbatida dalilning xaqqoniyligi to'g'risidagi ikqilanishlarini yo'qqa chiqarishga va umumiy to'g'ri xulosa chiqarishga yordam beradi; boshqalarni ishontirar ekan, o'qituvchining o'zi ham o'z fikrlariga qat'iy ishonishi zarur.

Ishontirishdan samarali o'zaro ta'sir etish vositasi sifatida foydalanish uchun quyidagi shartlar bajarilishi lozim:

ishontiruvchi kuchga ega bo'lishi. Bu uning mazmuni va ishontiruvchining obro'ga ega bo'lishi bilan belgilanadi. O'quvchi o'qituvchini qanchalik ko'p hurmat qilsa, unga ishonishi ham shuncha oson bo'ladi; ishontirish jarayonini tashkil etishda o'quvchining ruhiy qiyofasining o'ziga xosligini e'tiborga olish. Buning uchun pedagog o'quvchi oliy asab sistemasining tipini, uning ta'lim, tarbiya va kamolotning rivojlanish doirasini bilishi zarur. Masalan, bola kuchli muvozanatlashmagan (sangvinik) asab sistemasi tipiga ega bo'lsin. Unda tormozlanish jarayoniga nisbatan qo'zg'alish jarayoni kuchli bo'ladi. Bu holda, o'qituvchi ishontirish jarayonini o'quvchi asab sistemasini ortiqcha qo'zg'alishga yo'l qo'ymaydigan, qo'shimcha hissiyot (hayajon) sodir qilmaydigan tarzda olib borishi lozim; o'zaro ta'sir etish vaqtida o'qituvchi va o'quvchilarning intellektual-hissi holatini e'tiborga olish. Masalan, bola nihoyatda hayajonlangan holatda bo'lsa unda salbiy hissiyotlar utsunlik qiladi. Agar o'qituvchi buni e'tiborga olmay, o'quvchiga uning noxaq ekanligini isbot qilishga harakat qilsa, hech qanday ijobiy natijaga erisha olmaydi.

Fikr, sezgi va irodaviy xislatlar bir butun yaxlitlikni tashkil etgandagina ishontirish metodi xaqiqiy harakatlantiruvchi kuchga aylanishi mumkin. Bu metodni qo'llashda ishontirish tarkibi (bilish, sezgi hissiyot, xulq-atvorga) amal qilish maqsadga muvofiq Dastlabki ikki tashkil etuvchilarni bir-biridan ajratib bo'lmaydi va shunday bo'lishi ham kerak. O'qituvchi o'quvchining ijobiy xislatlarini e'tiborga olib, uning bilishiga asoslangan holda, yangi bilimlarni uning hissiyotiga ta'sir kuchini yanada oshirish yo'llarini izlaydi.

O'qituvchining o'z so'ziga qat'iy ishonishi, hayratlanishi, o'z fikrlarini himoya qilishga tayyor ekanligi, tushuntirilayotgan qoidalarining asosli tarzda isbotlanishi, ishontirish metodining kuchini yanada oshiradi. Bu-o'quvchilarni ilhomlantiruvchi, hayajonga soluvchi, ularning xayolini qamrab oluvchi va uzoq vaqt yodlarida saqlanuvchi jonli (yorqin) so'zlar bilan ifodalanadi. Ishontiruvchi va ishonuvchining faol o'zaro ta'sir etishlarini ham tashqil etishga e'tibor berish lozim. Ishontirish metodidan bolani qayta tarbiyalashda foydalanish uchun uning ijobiy xislatlarini, qiziqishlarini bilishi va e'tiborga olishi zarurdir. Qayta tarbiyalanuvchining ijobiy xislatlariga tayangan holda tarbiyachigina tez orada uning ishonchini qozinishi mumkin.

O'quvchi bilan muloqotda bo'lganda, avvalo uning o'zini ham ikkilantirib turgan soxta ishonchlarni «asta-sekin», «paypaslab» topish, asosli tarzda ularni bartaraf qilishi kerak. Agar o'quvchi ishontirish jarayonini erkin, o'z hohishi bilan qabul qilsa, maqsadga erishish oson bo'ladi.

Ishontirish natijasi o'qituvchi so'zi va xulqiga ham bog'liqdir. Tarbiyachining so'zi va ishi bir bo'lishi kerak. Masalan, jahl utsida o'quvchini jazolash bilan qo'rqitib, so'ng esdan chiqarib qo'yishi, o'quvchilarga va'da berib uni bajarmaslik va hokazolar, ishontirish metodi samarasini pasaytiradi. Eng yomoni-o'qituvchi o'quvchilarga haqiqat haqida balandparvoz so'zlarni aytisada,

o'zi kundalik ish faoliyatida unga amal qilmasligidir. Bunday o'qituvchi jamiyatga katta zarar keltiradi.

Ishontirishning yuqori samaradorligi o'quvchilar bilimlarini (irodaviy xislatlar, to'g'ri xulq me'yorlarini tarkib toptirish) mustahkamlovchi mashqlarga ham bog'liq bo'ladi. O'quvchi xarakterini shakllantirishda mashqlar alohida o'rin tutishini o'z davri da A.S.Makarenko ham ta'kidlab o'tgan. Jumladan, Papaninning jasorati haqidagi hikoyalarni o'qib berish bilangina o'quvchilarda jasurlikni tarbiyalab bo'lmasligini uqtirgan. Bu holda boshqalar jasoratini ko'z-ko'z qiluvchi, undan faqat zavqlanuvchi sub'ekt-tomoshabinni tarbiyalab etkazish mumkin. Insonni shunday holatga tushirish kerakki, u chidamlilik, shiddatkorlik va jasurlik xislatlarini namoyon qila olsin. Mehnatsevarlikni mahnat haqidagi hikoyalar bilan emas. Balki mehnat jarayonini o'zida tarbiyalash, xuddi shuningdek, shiddatkorlik esa qo'rqqoqlikni va jur'atsizlikni engishda tarbiyalanadi.

Ba'zan maktablarda faqat og'zaki tadbirlar o'tkazishga nihoyatda ko'p e'tibor beriladi. Birinchidan, bunday tadbirlar bolalarni zeriktiradi, ikkinchidan, ular hayotdagi aniq vaziyatlarda o'zini qanday tutishga oid tajribani egallay olmaydilar. Natijada, ijtimoiy hayotda sustkash bo'lib etishadilar. Lekin, bunday og'zaki tadbirlarni ham yuqori darajada ishontirish salohiyatiga ega bo'ladigan qilib o'tkazish mumkin. Masalan, sinf (guruh) o'quvchilari o'rtasida «Bepullik qanchaga tushadi?» mavzusida yig'ilish o'tkazish mumkin. O'qituvchi o'quvchilar yordamida ijtimoiy ta'minot fondi, jamg'armalar, respublikamiz fuqarolarini xuquqlari, burchlari va erkinliklari haqida axborot beradi. Axborot olish manbai sifatida o'quvchi xonadoni, bolalar bog'chasi, korxona, maktab tanlab olinishi mumkin. O'qituvchi har bir o'quvchiga alohida yoki barcha sinf (guruh) o'quvchilari uchun bir xil kartochka-topshiriqlar ishlab chiqadi va statistik ma'lumotlar yig'ishda o'quvchilarga yordam beradi. Xuddi shuningdek, «Atrofimizdagi tejamkorlik» o'yini ham yaxshi natija beradi. Bu o'yinni o'tkazishdan maqsad o'quvchilarga mamlakatimizning iqtisodiy siyosati haqidagi bilimlarini chuqurlashtirish, mulk shaklidan qat'iy nazar, unga tejamli munosabatda bo'lish va mustahkam hayotiy mavqega ega bo'lishni tarbiyalashdir. O'yinda yoshlari teng bo'lgan o'quvchilar guruhi qatnashadi. Har bir guruhga ular etib boradigan bekatning nomi ko'rsatilgan yo'l varaqasi beriladi. Birinchi bekat "Bizning tuman" deb ataladi. O'quvchilar o'zlari yashab to'rgan taman iqtisodiyotini o'rganadilar, unga zarur bo'lgan kasblar va mutaxassisliklar haqida axborot yig'adilar. Navbatdagi bekat "Tejamkorlar" deb ataladi. Unda ko'rgazmali qurollar tayyolash, maktab mebelini ta'mirlash, o'quvchilarni mikrokalkulyatorlar yordamida o'quv yurti iqtisodiga oid hisob-kitob ishlarini bajarishlari (elektroenergiyasi, suv, issiqlikdan oqilona foydalanish, nonni e'zozlash, darsliklar va jihozlarni avaylab asrash). Uchinchi va turtinchi bekatlar "Maktab-sening uying" va "Kasalxona" deb ataladi. "Oxirgi bekat"da esa o'quvchilar bajargan ishlari haqida hikoya qiladilar, o'zlari yasagan buyumlarini, ta'mirlagan kitoblarini, jihoz va asbob uskunalarini namoyish qiladilar. Bu yig'ilishni o'tkazishga bag'ishlangan devoriy gazeta chiqarish va tejamkorlikka oid kino (dia) filmlardan foydalanish ham tadbir samaradorligini oshiradi.

YUqorida qayd qilingan yirik tadbirlarga tayyorgarlik ko'rishni va o'tkazish metodikasi o'quvchilarda fuqarolikni, ijtimoiy burch sezgisini tarbiyalashga qaratilgan. U o'quvchilarning tadbir o'tkazishga tayyorgarlik ko'rish jarayonida olgan bilimlarini o'zlari shaxsi uchun ahamiyatini oshiradi. Amaliy topshiriqlarni bajarish jarayonida esa ijobiy xulq tajribasini egallaydilar. Bu misollar ishontirish metodidan foydalanishda tugallanganlikka alohida e'tibor berilganligini ko'rsatadi.

Ishontirish metodini qayta tarbiyalash ya'ni qarash va munosabatlarni shakllantirishda qo'llash-u yoki bu xislatlarni namoyish qilish zarur bo'lgan maxsus vaziyatlar yaratish orqali amalga oshirilishi ham mumkin. Tasodifiy vaziyatlar quyidagi yo'llar bilan yaratiladi: darsda-o'quvchiga kutilmagan savol berish, darsdan tashqarida noto'g'ri hatti-harakatliga iqrar bo'lishiga majbur qilish, o'yinda esa harakat qilishga undash (masalan, g'ira-shira o'rmonda "razvedka"ga borish). Maktab hayoti tasdiqlanganidek, ba'zan o'quvchi o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga sharoit bo'lmagani uchun ham tarbiyasi og'irlar qatoriga qo'shilib qolar ekan. Undan darsda onda-sonda so'rashadi, o'qituvchi uning bilimiga ishonmaydi, dars paytida unga diqqat-e'tibor

berishga vaqtdan qizgʻanadi. Agar oʻquvchiga tez-tez murojaat qilinsa, unga oʻz fikrini bayon qilish taklif etilsa, uning xulqida shakllanib qolgan sreotiplar atsa-sekin oʻzgara boshlaydi. Tanlash imkoniyati berilganda bolada oʻzi uchun yoqimliroq narsani tanlashga qiziqish uygʻotadi. M.Gorkiy nomli qoloniyada Semyon Karabanovning koloniyadan haydalganligini eslab koʻraylik.

U ikki uydin birini tanlash holatiga tushirilgan edi: yo ichki tartib-qoidalarga qatʻiy amal qilib qoloniyada qolish yoki daydilarcha "ekrin" hayotga qaytish. Semyon qoloniyada qolishni tanlaydi

Ichki ziddiyatli holat: uni ham buni ham hohlaydi, Lekin bittasi iloji bor. Masalan, ikkita toʻgarakka yozilishni hohlaydi, Lekin bittasiga yozilsa ham boʻladi. Baʼzan tanlash vaziyati va ziddiyat bir-biriga mos tushadi, Lekin ayrim hollarda ziddiyat echimi topilmagan qarama-qarshiliklarga bogʻliq boʻladi: bir oʻqituvchi uddalashga intiladi, lekin boshqa oʻqituvchi yordamida hal etilishi mumkin, aks holda u oʻquvchi xarakterida nuqson paydo boʻlishiga sabab boʻlishi mumkin.

Ziddiyatli vaziyat bolalar oʻrtasida atsa-syokin paydo boʻladi. Ziddiyatlar turli sabablarga koʻra sodir boʻlishi mumkin, guruh yoʻlboshchilari oʻrtasida, rasmiy va norasmiy faollar oʻrtasida va boshqalar. SHaxs va guruh oʻki barcha sinf oʻquvchilari oʻrtasidagi ziddiyat juda xavflidir. Ziddiyat salbiy kechinmalar (iztirob)ni yanada keskinlashtirib, ularni yanada barqarorligini oshiradi: baʼzilar xafa boʻladilar, baʼzilar qasos olishga urinadilar, uchinchi toifadagilar esa qoʻrqadilar, oʻz qoʻrqovlarini oʻq-poʻpisa orqali yashiradilar va hokazo. Ziddiyatlarni bartaraf qilish oʻqituvchidan yuksaq mahorat talab qiladi. Eng avvalo ularni sabablarini, har bir oʻquvchining bu haqdagi fikrini aniqlash, pedagogik ziyraklik, takt, jurʼatga ega boʻlish va ziddiyatlarni bartaraf qilishda chidamli boʻlish zarur. Qiyinchiliklarni engish vaziyatlari-tabiiy holda yaratiladi: ogʻir tarbiyali bola toʻsatdan oʻzi uchun tartib boʻzmaslikka, aksincha uni qoʻllab-quvvatlashga majbur boʻlib qoladi, boʻysunish oʻrniga rahbar (lavozimi) vazifasini bajaruvchi vaziyatga tushib qoladi.

A.S.Makarenko va V.A.Suxomlimskiy asarida ziddiyatlarni bartaraf qilishda yuksaq pedagogik mahorat koʻrsatishga juda koʻp misollarni uchratish mumkin.

3. Isbotlash mantiqʻi

Oʻquv-tarbiyaviy jarayon toʻla-toʻkis holda oʻsib kelayotgan yosh avlodni milliy mafkura ruhida tarbiyalashga yoʻnaltirilgan boʻladi. Bilim shaxs dunyoqarashining tarkibiy qismi boʻlish bilan birga u ishonitirishning ham negizi boʻlib hisoblanadi. Agar bilimlar asosli, isbotlanuvchan boʻlsa ularning ishonchga aylanishi osonroq kechadi. Bunda ular haqiqatga ishonishga vujudga keluvchi barkarorlik bilan xarakterlanadi. Isbotlanuvchi bilimlar bilan qurollangan oʻquvchida, unga qarama-qarshi boʻlgan fikrini qatʻiy, asosli isbotlash yoʻli bilan inkor qilish koʻnikmalari rivojlanadi.

Isbotlash nazariyasi boʻyicha batafsil nazariy maʼlumotlarni mantiqqa oid adabiyotlarda uchratish mumkin. Isbotlashning muhimligini anglash uchun unga zarur bilgan talablar minimumiga toʻxtalib oʻtaylik.

Aniq ishonitirish mantiqiy isbotlashni, yaʼni maʼlum qoidani haqiqiy borliqqa, uzil-kesil ishonchga aylantirishni talab qiladi. Isbotlash tezis asoslovchi dalillar va namoyish qilishdan isbotlash usullaridan iborat boʻladi. Tezis-bu isbotlanishi zarur boʻlgan fikrdir. Asoslovchi dalillar yordamida tezis isbotlanadi. Namoyish qilish davomida esa nazariy maʼlumotlar, hayotiy va tarbiyaviy dalillar tahlil qilinadi va tezisni isbotlovchi yakuniy qoida yaratiladi.

Darsga tayyorgarlik koʻrish davomida oʻqituvchi asosiy tezisni shakllantiradi, yaʼni oʻquv materialini asosiy va ikkinchi darajali va qismlarga ajratadi. Asosiy materialni isbotlashga qoʻproq eʼtibor berish lozim. Oʻquvchilar diqqatini asosiy materialdan chalgʻitmaslik uchun ularga maʼlum boʻlgan maʼlumotlarni qaytarishga koʻp vaqt sarflamaslik zarur.

Tezis aniq, qatʻiy, bir xil maʼnoli qilib tuzilishi, unda ikqilantiruvchi fikrlar boʻlmasligi va isbotlash jarayonida oʻz maʼnosini saqlashi lozim. Masalan, "Jismning ichki energiyasini

o'zgartirish usullari" (Fizika VII sinf) mavzusidagi asosidagi fikr "jismning ichki energiyasining ikki xil usulda bajarilgan ish va issiqlik uzatish hisobiga o'zgartirish mumkin" ekanligidan iboratdir. Bu fikr o'ta ishonarli tajriba va o'quvchilar hayotiy ko'zatlarni tahlil qilish yo'li bilan yaqqol isbotlanadi. Faqat bir darsdagi bosh muammoni aniqlash bilan chegaralanmaydi, balki ularni bo'lim va katta mavzular bo'yicha ham aniqlab, so'ng ularni har bir darsda ketma-ket isbotlab borish, oxirida esa bosh muammo bo'yicha yakuniy xulosa chiqarish muhim ahamiyatga egadir.

Isbotlash uchun o'quvchilarni aniq ishontiruvchi isbotlovchi asoslar (dalillar, aksiomalar, oddiy o'rganilgan qoidalar va h.k.) tanlanadi. Ular tezisga kiritilgan yoki kiritilmaganidan qat'iy nazar, oldin isbotlangan va tezisni isbotlashga etarli asos bo'lib hisoblanishlari lozim. Demak, o'quvchilar o'rganilayotgan material bo'yicha etarli darajada ma'lumotga ega bo'lgandagina isbotlashga o'tish lozim. Isbotlovchi dalillar asosida yakunlovchi fikr shakllanadi. Masalan, "Alyuminiy elektr o'tkazuvchan jismdir" degan tezisni isbotlash uchun isbotlovchi dalillar sifatida o'quvchilarga ma'lum bo'lgan: alyuminiy-metall, barcha metallar esa elektr tokini o'tkazadilar tushunchalari tanlanadi. Bular asosida esa alyuminiy elektr o'tkazuvchan jism ekanligini isbotlanadi.

Yosh o'qituvchilar isbotlashda ko'pincha mantiqiy xatoliklarga yo'l qo'yadilar. Ulardan eng muhimlari quyidagilardan iborat deb hisoblash mumkin: tezisni noto'g'ri (almashtirib) tuzish o'quvchini "Kamolot" jamgarmasining faol ishtirokchisi ekanligini isbotlashga, uni yaxshi o'quvchi ekanligini isbotlovchi dalillarni tanlash, tezisni oxirigacha isbotlamaslik yoki uni isbotlashni me'yordan oshirib yuborish. Ba'zan esa tezisni isbotlashga etarlicha asos bo'lolmaydigan isbotlovchi dalillardan foydalanish. Bu xatolik "mumkin emas" deb ataladi. "Savodli yozish kerak" tezisini isbotlash uchun "Savodsiz bo'lish uyatlidir" dalilini tanlash, ana shunday xatolikka misol bo'lishi mumkin. SHuningdek, isbotlashda faqat tezisdagi tushunchalardan foydalanish, isbotlash o'rniga faqat o'quvchilarning ijobiy yoki salbiy hissiyotlariga asoslanish yoki faqat tinglovchilarga ta'sir etishga ko'proq e'tibor berish kabi kamchiliklar ham uchraydi.

MAVZU № 20. HARBIY RAHBAR FAOLIYATIDA ASKARLAR TARBIYASI NAZARIYASI

Ma'ruza rejası:

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

Talabalarga tarbiya jarayonining metodologik asoslari haqida ma'lumot berish. Tarbiya tizimi, turlari va shakllarini tushuntirish.

O'quv savollari:

1. Tarbiya jarayonining metodologik asoslari.
2. Tarbiya tizimi, turlari va shakllari.

Tayanch so'z va iboralar:

Tarbiya nazariyasi va amaliyoti. Tarbiya jarayonining metodologik asoslari. Tarbiya tizimi, turlari va shakllari.

1. Tarbiya jarayonining metodologik asoslari.

Tarixiy an'ana va tajribalardan ma'lumki, ta'lim-tarbiya doimo muayyan jamiyat va tuzum yuritgan siyosat, o'z oldiga qo'ygan vazifa va maqsadlar asosiga qurilgan.

Tarbiya - yosh avlodni muayyan maqsad yo'lida har tomonlama o'stirish, uning demokratik ongi va xulq-atvorini tarkib toptirish jarayonidir. YOsh avlodni tarbiyalash masalalari doimo mustaqil jamiyatimizning diqqat markazida turadi.

Har bir mustahkam fan o'zining predmeti va metodologik asoslariga egadir. Jumladan, «Pedagogika» ham fan sifatida shakllanib, o'zining predmetiga ega bo'ldi. «Pedagogika» ham fan sifatida tarbiya tizimini, jamiyatning talab va ehtiyojlari asosida hayotga bog'lab boradi.

SHu sababli tarbiya jarayonini ijtimoiy hayotning ajralmas qismi deb qarash lozim, chunki tarbiyaviy ishlarni olib bormasdan turib jamiyatni, uning rivojlanishini tasavvur qilish qiyin.

Buyuk mutafakkir Avloniy ta'kidlaganidek, «*Tarbiya - biz uchun yo hayot, yo mamot; yo najot, yo halokat; yo saodat, yo falokat masalasidir*». Undan ma'lum bo'ladiki, inson tarbiyani hayotdan, tabiatidan va jamiyatdan o'ziga jalblab oladi. Inson hayotga keldi, hayot uchun kurashadi va uni hayot tarbiyalaydi.

XI asrda tojik adabiyotining asoschisi, buyuk alloma Abu Abdulloh Rudakiy shu haqda aytgan ekan:

***Hayotdan olmasang agarda ta'lim,
Senga o'rgatolmas hech bir muallim.*¹**

Tarbiya ta'lim berish bilan mustahkam aloqada bo'lgan holda, o'ziga xos qonuniyatlarga ham egadir. Ta'lim va tarbiya yagona jarayondir. Lekin ular bir-biriga aynan o'xshash emas. Ta'lim va tarbiyaning birligi, avvalo, ularning maqsadining umumiyligidan iborat. Bir butun pedagogik jarayonida ta'lim doimo tarbiyaviy vazifalarni, tarbiya esa hayotni bilish, unga tayyorlanishdek mas'uliyatli vazifani bajaradi.

Buyuk sarkarda, ma'rifatparvar, olim Abu Nasr Farobiy «Fanlar tasnifi» degan asarida «Arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqani tarbiyaviy fan deb ataydi. CHunki ular tufayli yoshlar tarbiyalanadi. Bu fanlar yoshlarimizni yanada nazokatliroq qiladi. Tarbiyaviy deb ataluvchi fanlarni yaxshi egallamasdan turib «Tabiat» to'g'risidagi fanlarni egallash qiyin bo'ladi», «Ta'lim faqat so'z va o'rgatish bilan shakllana boradi, tarbiya esa amaliy ish, tajriba bilan amalga oshiriladi» degan edi.

Tarbiya maqsadini belgilashda jamiyat talablari, davr nafasi, milliy xususiyatlar asos qilib olinadi. Tarbiyaning maqsadi har tomonlama kamol topgan-mukammal inson shaxsini tarbiyalashdir. Harbiylar jamoasi va har bir askarlar ana shu maqsadlardan kelib chiqib, tarbiyaviy ishlarning vazifalarini belgilaydi, uning mazmunini aniqlaydi, hamda qo'mondonlar ish sharoitini hisobga olgan holda harbiylarni tarbiyalashning shakl va uslublarini tanlaydi.

Ta'limning asosiy vazifasi askarlarni bilimlar bilan qurollantirish bo'lsa, tarbiyada harbiylarni harbiy bilim yurtlarida, jamiyatimizda qabul qilingan axloq-odob qoidalariga mos keladigan e'tiqodning axloqiy malaka va ko'nikmalarini, ehtiyoj va intilishlarini tarkib toptirishdan iboratdir.

O'zbek xalq pedagogi-tarbiyashunos olim Abdulla Avloniy o'zining «Turkiy guliston» yoxud «Axloq» asarida inson kamolotida tarbiyaning rolini alohida ta'kidlab shunday degandi: «Janobi haq insonlarning asl xilqatda iste'dod va qobiliyatli, yaxshi ila yomonni, foyda ila zararni, oq ila qorani ayiradigan qilib yaratgan. Lekin insondagi qobiliyatni kamolga etkazmoq tarbiya vositasida bo'ladi. Agar bola yaxshi tarbiya topib, buzuq xulqlardan saqlanib, go'zal xulqlarga odatlanib katta bo'lsa, har kim qoshida maqbul, baxtiyor bir inson bo'lib chiqadi. Agar tarbiyasiz, axloqi buzilib o'ssa, nasihatni qulog'iga olmaydigan, har xil buzuq ishlarni qiladigan, nodon, johil bir rasvoyi olam bo'lib qoladi. Tarbiya qiluvchilar tabib kabiturki, tabib xastaning badanidagi kasaliga davo qilgani kabi, tarbiyachi bolaning vujudidagi jahl maraziga «yaxshi xulq» degan davoni ichidan «poklik» degan davoni ustidan berib, katta qilmog'i lozimdir. Zeroki, amri-sharifi uzra xulqimizning tuzatmoqqa amr qilinganimiz, lekin xulqimiz yaxshi bo'lishining asosiy panjasi tarbiyadir. Axloqimiz binosining go'zal va chiroyli bo'lishiga tarbiyaning zo'r ta'siri bordir.

SHariati islomiyada o'z bolalarini yaxshilab tarbiya qilmoq otalarga farzi ayn, o'z millatining etim qolgan bolalarni tarbiya qilmoq farzi kifoyadir-deyiladi:

«Har kishining dunyoda oromi joni tarbiyat,

* A. Набиев - «Осори педагогии Абӯ Абдуллоҳ Рӯдаки». Хужанд-1999 й. 19-бет.

*Balki oxirida erur dorulamoni tarbiyat.
Tarbiyat hamroh etadur hur ila ruzvonlarga,
Gar desam bo'lgan xato jannat makoni tarbiyat.
Ey, otalar! Jonlaringizdan suchuk farzandingiz,
G'ayrat aylang, o'tmasin vaqt-zamoni tarbiyat.
Moli zilli humodor tarbiyaning soyasi,
Bizda anqo tuxushdek yo'q oshyoni tarbiyat¹».*

Insoniyat paydo bo'lgandan boshlab, odamlar u yoki bu shakl va mazmunda farzandlari tarbiyasi bilan shug'ullanganlar. O'sha davrda bu jarayon ba'zan ongli va ba'zan esa, ongsiz ravishda kechgan bo'lishi mumkin. Ular davrlar o'tishi, hayot va turmushning murakkablanishi natijasida tobora chuqurroq va keng ma'no kasb eta borgan.

Inson asosan ikki yo'l bilan tarbiya topishi mumkin:

1. Birovlarning bevosita ta'siri, ya'ni o'rgatishi, shuningdek, donolar fikrlari, o'g'itlari va asarlarini o'qish orqali;

2. Inson o'zining fikrlashi, odamlar xatti-harakatidan, qilgan va qilayotgan ishlaridan tegishli xulosalar chiqarib olish, eng qudratli-tafakkuri vositasida tarbiyalanishi mumkin.

Bolaning o'sishi va tarbiyasi uning faoliyati jarayonida amalga oshiriladi. Tarbiya berish deganda ko'p olimu fuzalolar faqat bolaga tarbiya berishni tushunadilar. Bizningcha, bu tushunchaga boshqacha qarab, tarbiyaga faqat bolalar emas, balki kattalarni ham jalb qilishimiz kerak.

A.S. Makarenkaning tushunchasiga qaraganda, bolaning tarbiyasi tug'ilgan kundan boshlanadi, balkim, har holda bu tushuncha Ovrupo pedagogikasiga, qarashlariga, ijtimoiy-iqtisodiy tamoyillariga taaluqlidir. Ammo bizning milliy pedagogikamizning qarashlariga qaraganda, bolaning tarbiyasini hayotga kelgan vaqtdan-ya'ni onaning bag'rida bo'lgan paytda tarbiyalash kerak.

Savol paydo bo'lishi mumkinki, bola onaning bag'rida bo'lgan chog'da, uni tarbiyachi qanday tarbiyalashi kerak?

Biz zamonaviy tarbiyachilar bilishimiz kerakki, bolani tarbiya qilishdan oldin ota-onani tarbiyalashimiz kerak. Inson tarbiyasi avvalo irsiyatga, shuningdek, atrof-muhitga ham bog'liqdir. Xalqimizda «qush uyasida ko'rganini qiladi» degan maqol bor. Tarbiyalanuvchi uchun eng birinchi namuna-bu ota-ona yoki tarbiyachidir. Ular bamisoli bir ko'zgudir. Ko'zguda nimaiki aks etsa u farzand hayotida ham o'z izini qoldiradi.

Bu haqda xalqimizning sevimli shoiri Azim Suyun shunday degan edi:

Ey, do'st!

Dilimga ozordir quruq nasihat,

Nasihat sohibi ko'rsatmas ibrat.

«O'g'irlik qilma» - der ko'zida yoshi,

O'g'ri farzandiga bir o'g'riboshi.

(1001 bitikdan)

Demak, inson hayotga paydo bo'lgan chog'dan boshlab to umrining oxirigacha hayot va turmush odobiga o'rgatuvchi va shu narsalarni tahlil hamda tadqiq etuvchi siymodur.

Tarbiya va tarbiyashunoslik haqidagi bu ta'rif ma'no va mazmuniga odamlarning butun umri davomidagi xulq-atvori, axloq-odobi, bu boradagi milliy an'analarga sadoqat va shularga tarbiyachi, hamda tarbiyalanuvchilarning to'la amal qilishi, milliy qadriyat va vijdon singari fazilatlar singgan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining XII chaqiriq XI sessiyasida 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini tahlil qilib chiqsak, unda yuqorida qayd

¹ Абдулла Авлоний - «Туркий гулистон ё худ ахлоқ». «Ўқитувчи», Тошкент-1967 йил,

qilingan tarbiya va tarbiyashunoslik haqidagi fikrlar o'z ifodasini topganini kuzatish mumkin. Unda ma'lum bo'ladiki, bizning Konstitutsiyamiz-milliy tarbiya va tarbiyashunoslik qomusidir¹.

Harbiy pedagogika tarbiyaning maqsadi, mazmuni, shakl va usullari tarbiyalanuvchi shaxsning qaror topishi bilan mustahkam bog'liq holda qarab chiqiladi.

Tarbiya davomida tarbiyalanuvchining qarashlari, hayotiy nuqtai nazari asta-sekin tarbiya topib boradi. U harbiylarning xulq-atvori hamda tevarak atrofidagi muhitning xilma-xil ta'sirlariga uning munosabatlarini belgilaydi.

Harbiy qo'mondon sharoitida shaxsiy tarkib bilan tarbiyaviy ishlar bo'yicha o'rinbosarlar tomonidan amalga oshiriladi. Ular tarbiyani jamiyatning maqsadi hamda vazifalariga muvofiq ravishda tashkil etadilar. Unda tarbiyachi va tarbiyalanuvchi so'zlari aynan ishlatilmasa-da, ularning burch vazifalari aks etgan.

Tarbiya shaxsni maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun uyushtirilgan pedagogik jarayon bo'lib, harbiylarning shaxsiga muntazam va sistemali ta'sir etish imkoniyatini beradi. Tarbiya jarayoni o'zaro bog'liq bo'lgan ikki faoliyatni ofitser va askarlarning faoliyatini o'z ichiga oladi.

O'rta Osiyo mamlakatlarida Islom dini qabul qilingandan so'ng ming yildan ortiqroq davr mobaynida shu ta'limot ta'sirida tarbiyashunoslik ilmi shakllandi va rivojlandi. Ma'lumki, Islom dinida har bir musulmonda Allohning borligiga, Muhammad Payg'ambarimiz Allohning elchisi ekanligiga til va dil bilan ishonchini nazarda tutiladi. Bu qoida musulmon maktablarining muallimlariga qo'yiladigan axloqiy talablardan eng birinchisi va muhimidir. SHu bilan birga O'rta Osiyoda yashagan allomalar yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash, shuningdek tarbiyachini faoliyatiga doir ta'limotlarni ham yaratganlar.

SHayx Muslihiddin Sa'diy SHeroziyning asarlari O'rta Osiyoda keng tarqalgan. «Guliston», «Bo'ston» kabi pedagogik-axloqiy kitoblari maktablarda darslik sifatida o'qitilgan².

«Guliston» asarining «Tarbiyaning ta'siri bayonida» deb nomlangan ettinchi bobida tarbiyashunoslik ilmi, tarbiyasining odobini muhim qonun-qoidalari qiziqarli hikoyatlar shaklida bayon etiladi.

Tarbiya jarayoni o'z-o'zini tarbiyalash bilan mustahkam bog'langan. O'z-o'zini tarbiyalash harbiylarning o'z shaxsini o'zgartirishiga qaratilgan faoliyatidir. O'z-o'zini tarbiyalash to'g'ri tarbiya berish bilan birga sodir bo'ladi va ayni vaqtda to'g'ri tarbiya natijasi hisoblanadi. Tarbiya jarayonida askarlar o'zlarini tarbiyalaydilar, kamolga etkazadilar, o'z ustlarida mustaqil ishlaydilar, o'z harakatlarini, shaxsiy sifatlarini ijobiy tomonga o'zgartirishga harakat qiladilar. O'z-o'zini tarbiyalash harbiylarning o'zida muayyan fazilatlarini o'stirishga qaratilgan ongli intilish, iroda kuchini ishlatish jarayonidir.

O'z-o'zini tarbiyalash shaxsda tanqidiy qarash paydo bo'lishi bilan boshlanadi. Ammo bunda tanqidiy mulohaza boshqalar xulqiga, o'rtoqlarining faoliyatiga nisbatan emas, balki o'z xulqi va xarakteriga, o'z bilim va o'zlashtirishiga nisbatan bo'lsagina o'z-o'zini tarbiyalashga xizmat qiladi. Bunda harbiylarda o'zini idora qilish, o'z harakatlari va qilmishlarini nazorat qilish, tahlil qilish imkoniyati shakllanib boradi. O'z-o'zini tarbiyalashda muvafaqqiyatga erishish uchun askar o'zining xulqini to'g'ri baholash qobiliyatini o'stirish, o'zi uchun axloqiy ideal tanlash istagini vujudga keltirish kerak.

Ba'zan o'zini-o'zi tarbiyalash ishga yomon sifatlarining (masalan: ikki yuzlamachilik, manmanlik, bag'ritoshlik, berahmlik) tarkib topishiga qaratilishi ham mumkin. SHuning uchun harbiylarning o'z-o'zini tarbiyalash bo'yicha qilayotgan o'rinishlariga pedagogika fani rahbarlik qilishi kerak.

SHunday qilib, tarbiyalash, o'z-o'zini tarbiyalash va qayta tarbiyalash jarayonlari o'zaro mustaqil bog'langan bo'lib, inson shaxsini tarkib toptirishning bir butun jarayonida doimo bir-biriga ta'sir o'tkazadi.

Tarbiya jarayonida tarbiyachi o'rnak bo'lgulik voqea va hodisalarni so'zlab beradi, hikoya qiladi, tarbiya berilayotgan soha bo'yicha o'gitlar, nasihatlar qiladi, yo xud ramziy, timsoliy til

¹ Ўзбекистон Республикаси Коституцияси. «Ўзбекистон». Тошкент-1992 йил.

bilan gapiradi. Tarbiyachi aksariyat hollarda xalq ogʻzaki ijodi va badiiy ijod namunalaridan foydalaniladi.

Xullas tarbiyachi harbiylarni imkoniyatini, bilimi, iqtidori, isteʼdodi, malakalari doirasida tarbiyalaydi. Lekin ular tarbiyachi uchun etarli emas. Tarbiyachi tarbiya boshidan oldin, oʻzi tarbiyalangan, axloq-odobli, xush xulq-atvorli, umuman olganda, oʻzi oʻrnak boʻladigan darajada boʻlmogʻi lozim. Uning bergan saboqlari bilan qilgan ishlari mos kelishi zarur. SHundagina tarbiyachi tarbiyalanuvchiga taʼsir qila oladi, ishlari unumli va samarali boʻladi.

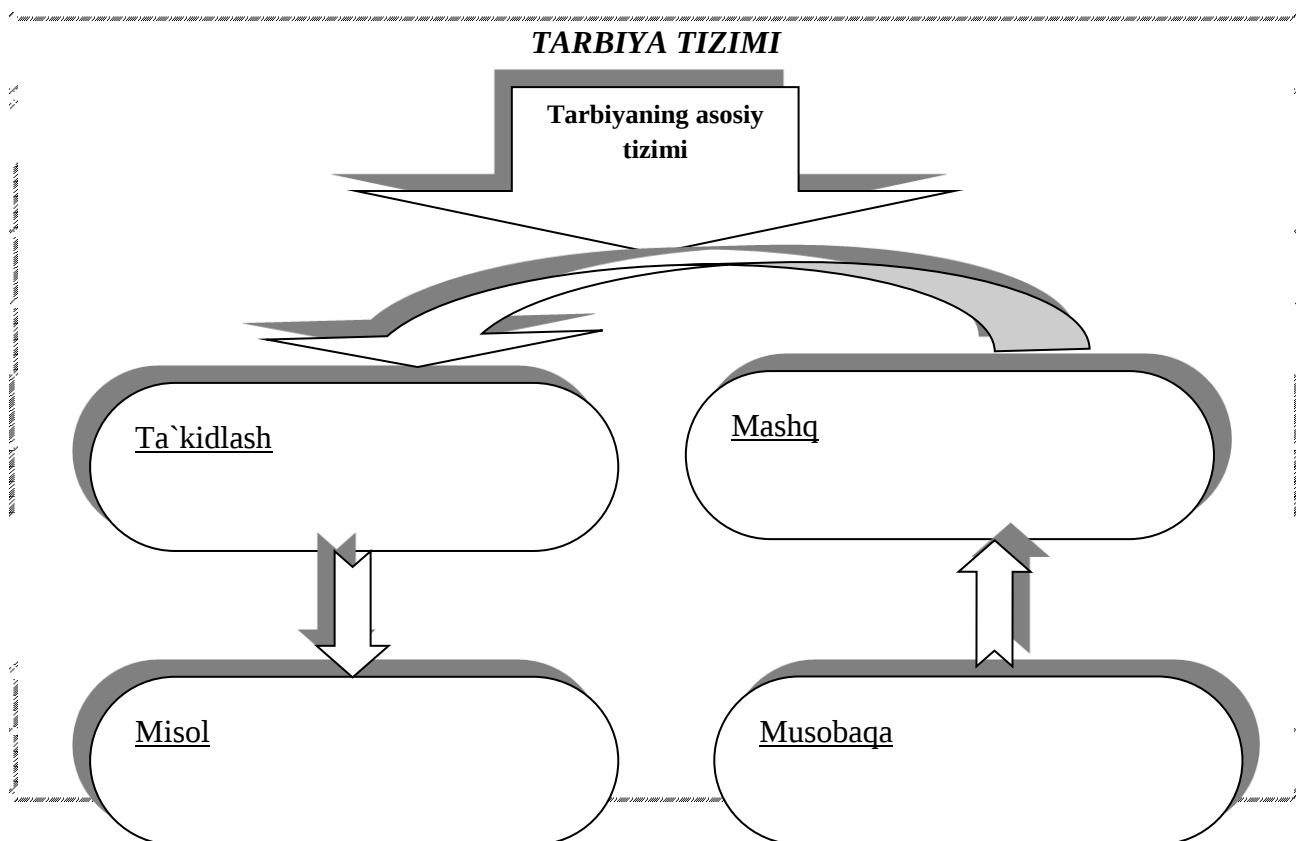
Bugungi kunda bizning oldimizda turgan eng asosiy vazifa-harbiylarning iymon-eʼtiqodini mustahkamlash, irodasini baquvvat qilish, ularni oʻz mustaqil fikriga esa barkamol insonlar qilib tarbiyalashdan iboratdir.

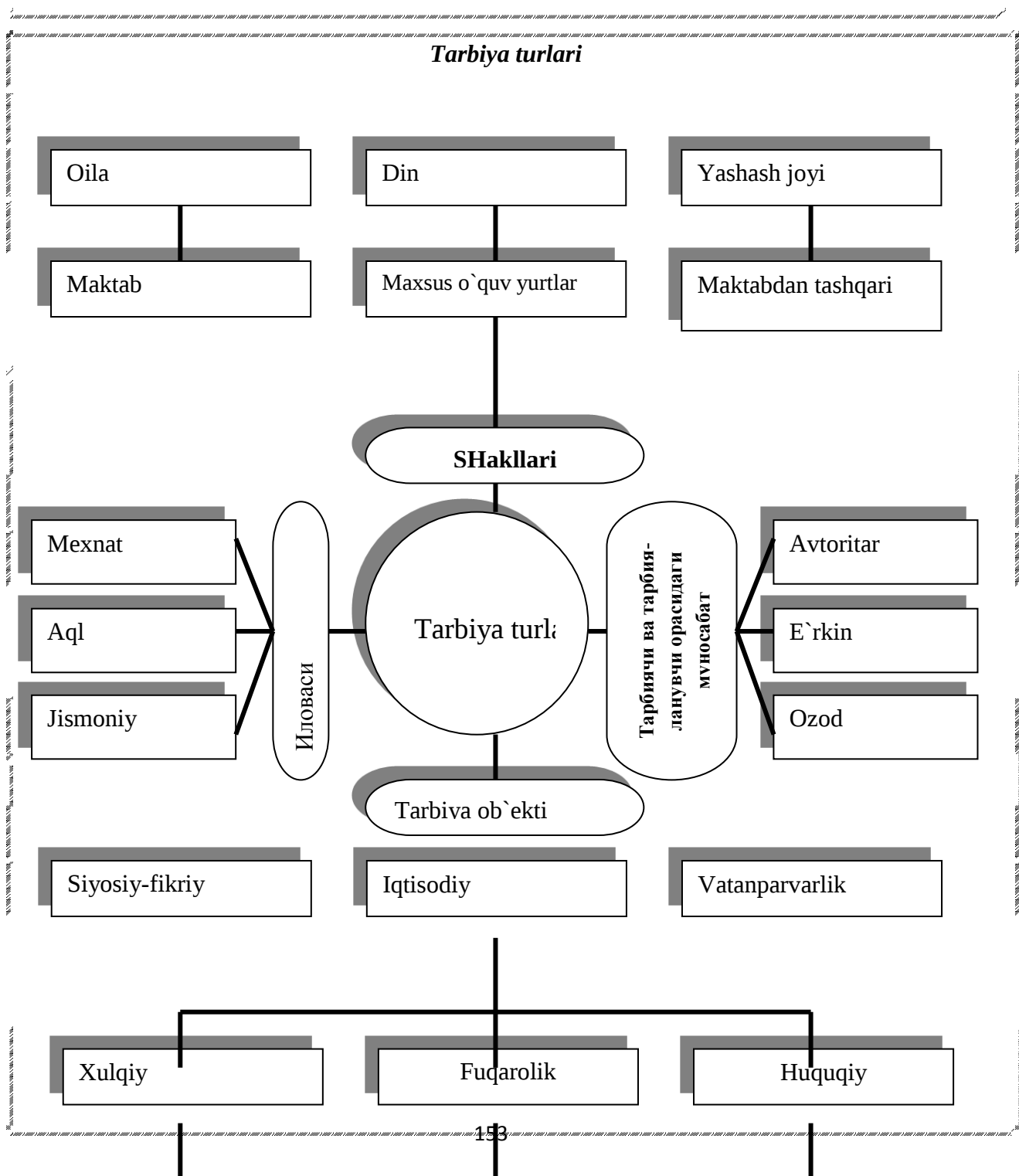
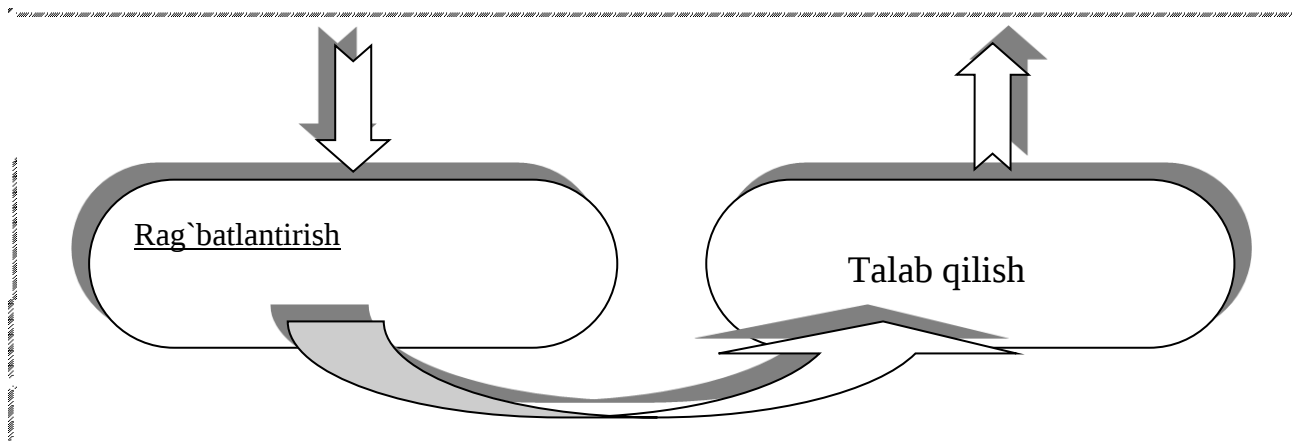
Prezidentimizning taʼbiri bilan aytganda: «Farzandlarimiz yuragida ona-Vatanga, boy tariximizga, ota-bobolarimizning muqaddas diniga, sogʻlom munosabatni qaror toptirishimiz, taʼbir joiz boʻlsa, ularning mafkuraviy immunitetini kuchaytirishimiz zarur». SHu maʼnoda milliy mafkura masalasi-bugunning eng dolzarb va muhim masalasi ekanligiga yana bir bor ishonch hosil qilish mumkin.

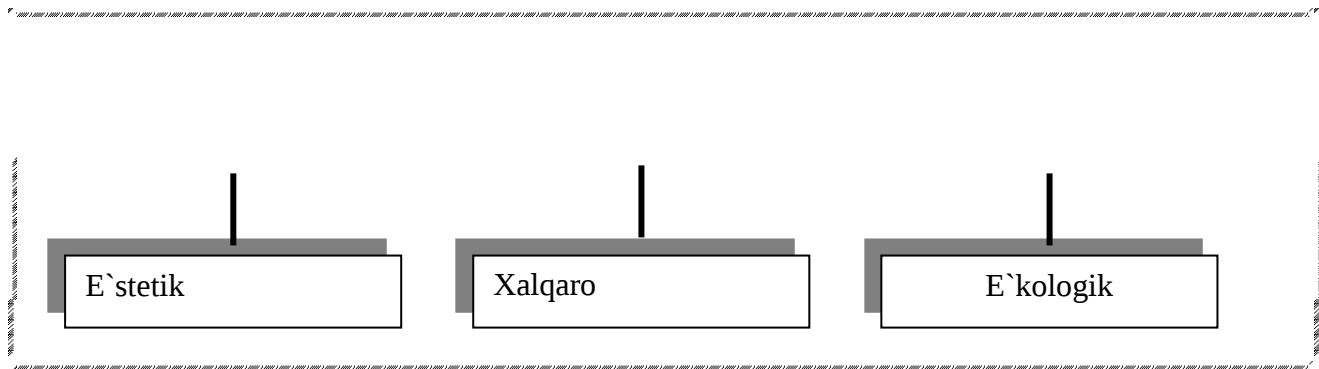
SHuning uchun bizning asosiy vazifalarimizdan biri vatanparvarlik, insonparvarlik va milliy gʻururni yoshlar dunyoqarashiga singdirishdan iboratdir. Baʼzan harbiylarning oʻqishga, mehnatga, yashash va atrof-muhitga nisbatan loqaydligi oʻylantirib qoʻyadi. Vatan, xalq, jamiyat ravnaqi yoʻlida mehnat qilmasdan, engil-elpi hayot kechirayotgan yoshlarimiz ham borligini tan olishimiz kerak.

YOshlarni har tomonlama barkamol insonlar qilib tarbiyalashda ularning boʻsh vaqtlarini samarali tashkil qilish muhim omil hisoblanadi. Mustaqillik sharofati bilan ajoyib milliy anʼanalar, urf-odatlar, marosimlarni tiklash, boyitish, hayotga joriy etish uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Harbiylashtirilgan xizmatchilar uchun etuk va barkamol kadrlarni etishtirib berish, ularda Vatanga, xalqiga, Prezidentga sadoqat, yuksak, nodir, yuksak maʼnaviy, madaniy hamda insoniylik fazilatlarini kamol toptirish, mamlakat qudratini oshirish, fuqarolar osoyishtaligini kafolatlashga xizmat qiladi. bunday tarbiyani berishda harbiy vatanparvarlik gʻoyalari muhim oʻrin tutadi.

2. Tarbiya tizimi, turlari va shakllari.

MAVZU № 21. HARBIY RAHBAR FAOLIYATIDA TARBIYA TAMOYILLARI

Ma`ruza rejası: O`quv mashg`ulotining maqsadi:

Talabalarga tarbiya tamoyillarini tushuntirish. Tarbiyaning hayot va harbiy faoliyat bilan bog`liqligining ahamiyatini tushuntirish. Jamoada va jamoa orqali tarbiyani tushuntirish.

O`quv savollari:

1. Tarbiya tamoyillari.
2. Tarbiyaning hayot va harbiy faoliyat bilan bog`liqligi.
3. Jamoada va jamoa orqali tarbiya.

Tayanch so`z va iboralar:

Tarbiya tamoyillari, burch-mas`uliyat, ong faoliyati, Palestra, Falakiyot, Efebga. Demokratik yo`nalish, chet ellardagi ta`lim, harbiy vaziyat, ongliy tarbiya, xulq-atvor, axloq va uning normalari, ishonitirish. Gumanizm-shaxs, insonparvarlik, demokratik, mustaqillik, an`analar, mustaqil diyor. Hayot va harbiy faoliyat, fidoiylık, buyuk daholar, hayot tuyg`usi, vijdon, iroda va qat`iylık, hayotiy va dunyoviy muammo. Intizom, tarbiyaning yakka va uzluksiz xususiyatlari, tarbiyaning umumiyliğı, jamoa bosqichlari, jamoa, sog`lom jamoa, ishchan jamoa, jamoani faoliyati, shaxs va jamoa muammolari, do`stlik va askariy birodarlik.

1. Tarbiya tamoyillari

Tarbiya tamoyillari deganda tarbiya jarayonining qonuniyatlaridan kelib chiqadigan, tarbiya jarayonining mazmuniga, metodlariga va uni tashkil etishga quyiladigan asosiy talablarni ifodalovchi, boshlang`ich (asos bo`lgan) qoidalarni tushuniladi. Ular tarbiya jarayonining xususiyatlarini aks ettiradi. Tarbiya tamoyillariga pedagoglar tarbiyaviy vazifalarni hal etishda amal qiladilar. Tarbiyaning tamoyilari deb yosh avlodni tarbiyalash maqsadidan kelib chiqadigan va talablarni milliy qadriyat ruhida tarbiyalashning mazmuni, mohiyati va yo`nalishiga quyiladigan eng muhim talablarni belgilab beruvchi asosiy g`oyalar va qoidalar yig`indisini aytiladi.

Tarbiya tamoyillariga pedagoglar tarbiyaviy vazifalarni hal etishda amal qiladilar. Tarbiya tamoyillariga quyidagi talablar quyiladi:

Birinchı talab-majburiylik (ya`ni, tarbiya tamoyillari shunchaki maslahat yoki tavsiya bo`lmasdan, ular muqarra ravishda pedagogik amaliyotga tatbiq etilishini talab qiladi);

Ikkinchi talab-komplekslilik (ya`ni, tarbiya tamoyillari tarbiya jarayonining barcha bosqichlarida bir vaqtning o`zida, frontal holda qo`llaniladi, ularning ketma-ket, alohida qo`llanishlariga yo`l quyimaslik kerak);

Uchinchi talab-baravar qimmatlilik (ya'ni, tarbiya tamoyillari umumiy va asosiy qoidalar sifatida eng qimmatli, baravar bo'lib, ularning orasida asosiy va ikkinchi darajali prinsiplar bo'lmaydi).

Tarbiya tamoyillari «*tayyor retseptlar*» «*universal qoidalar*» emas, pedagoglar ulardan foydalanganlarida avtomatik tarzda yuqori natijalarni birdangina olmaydilar.

Tarbiya tamoyillarining talablari umumiy, ammo, har bir ofitser o'z bilimi, tajribasi, mahoratiga tayanib, ulardan ijodiy foydalaniladi.

Har bir ishning o'ziga xos bir qator muhim qonun-qoidalari mavjudki, ularga amal qilish tarbiya ishining samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Jumladan:

- tarbiyaning ilmiyligi;
- tarbiyaning ongliligi;
- tarbiyada ishonch;
- tarbiyaning hayot va harbiy faoliyat bilan bog'liqligi;
- tarbiyaning insonparvar va demokratik xarakteri;
- tarbiyada vijdon, iroda, qat'iylik va ishonch;
- tarbiyada intizom, axloq va burch uyg'unligi;
- tarbiyaning yakka va umumiy xarakteri;
- jamoadagi ijobiy namuna;
- jamoadagi va jamoa orqali tarbiya.

2. Tarbiyaning hayot va harbiy faoliyat bilan bog'liqligi

O'sib kelayotgan yosh ofitserning o'sib-o'lg'ayishiga va shaxsning shakllanishiga hayot, demokratik jamiyat katta ta'sir etadi. Bu bir tomondan bo'lsa, ikkinchi tomondan, harbiylarni tarbiyalashdan maqsad, ularni ona yurtimiz istiqloli va istiqboli yo'lida fidoiylilik ko'rsatish, Vatanga sodiq, milliy qadriyatlarimizni e'zozlashga o'rgatishdan iborat. SHunday ekan harbiy bilim yurtlarida olib boriladigan ta'lim-tarbiya jarayoni hayot bilan mustahkam bog'langan bo'lishi kerak.

Bu qoida tarbiyaviy ishlarning mazmuni va tashkil etilishini doimo yangilab turishni talab etadi. Tarbiyachilar tarbiyalanuvchilar tarbiyasini hayot bilan bog'lar ekanlar, ularga o'zlarida iymon-e'tiqodni tarbiyalash imkonini beradilar.

Iymon-arabcha so'z bo'lib, lug'aviy ma'nosi ishonch demakdir.

Iymon yaratuvchi tomondan pokiza qalbg'a hadya etilgan bir noyob gavharki, uning ziyoda bo'lishi yoki kamayishi aslo mumkin emas. Iymonning insonga berimog'ining asosiy sharti qalbni mukammal darajada poklanmog'dir. g'uborli qalbdagi iymon bo'lmaydi. Alisher Navoiy aytgandek, «Iymon-Oллоh taoloning insonga bo'lgan muhabbati, ishqidir. Iymon-bu haqqa ishonishdir». Hadisi SHarifda Ham «Iymon-nomozdan ustundir» deyiladi.

Iymonsizlik doimo jaholatga, vayronkorlikka sabab bo'lgan. Bu haqda A. Navoiy degan edilar:

Naqdi jon chiqqanda iymon gavharin ko'nglimga sol,

Aylagil jondin judo, lik iymondin etma judo.

E'tiqod-bu o'z fikr va qarashlariga qat'iy, sobitqadamlik bilan ishonish va o'zgalarni ham o'zidek hisoblab ularning lafziga samimiyat bilan ishonishdir.

Tarbiyaning hayot bilan bog'lanishi harbiylarni qiziqish doiralarini kengaytiriladi, jamiyatga foydali bo'lishga intiladigan, osoyishtalikni va farovonlikni saqlaydigan g'oyaga ega bo'lishi kerak. Tarbiyachi ularni millat oldidagi fuqarolik va farzandlik burchi hamda vazifalarini bajarishga tayyorlaydi. CHunki O'zbekiston xalqining milliy taraqqiyot yo'lidagi bosh g'oyasi-ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etishdir. Bu g'oya harbilarning azaliy ezgu intilishlari, bunyodkorlik faoliyatining ma'no-mazmunini belgilaydi.

Harbiy qo'mondon hayoti tajribasi, faoliyati, bilimi, ilmi, odob-axloqi, xatti-harakati bilan o'zining ma'naviy olamini boyitib boradi. Harbiylarning hayoti jamiyat tushunchalari bilan

chambarchas bog‘langan. Jamiyat hayotsiz bo‘lmaganidek, hayot ham jamiyatdan tashqarida yuzaga kelishi, rivojlanishi aslo mumkin emas.

Qurolli Kuchlar ma‘naviy kamolotning har qanday darajasiga faqat jamoa hayotiga bog‘lanib, yashab, mehnat qilgandagina etisha oladilar. Hayot harbiylarda insonga o‘ziga xos betakror mohiyat, imkoniyat baxsh etadi, jamiyat a‘zolari birlashtiradi, uyushtirib turadi.

Hayot harbiylarning, davlatning, jamiyatning kuchi va qudratidir, taraqqiyotni imkoniyatlari va istiqbollari belgilovchi ichki ijobiy, ruhiy omildir. SHuning uchun ham hayot tarixining barcha davrlarida olimlar bu jarayonning ichki mohiyatini, qonunlarini anglashga, ularga yo‘nalish berishga harakat qilganlar. Ta‘lim-tarbiya ishlarining zaminida barcha davrlarda ham muayyan manfaatlar bilan bog‘langan maqsadlar yotgan. Bu maqsadlar tizimi va ularning mohiyati davlatlar, turli hayotiy-siyosiy kuchlar yaratgan va amal qilgan mafkurada ifodalangan.

Buyuk daholar, qaysi millat, qaysi xalq, qaysi e‘tiqodga mansubliklaridan qat‘iy nazar, hamisha avvalo o‘z xalqini, millatini, Vatani manfaatlaridan kelib chiqib ish ko‘rganlar. Bunga misol keltirib buyuk sarkarda Amir Temur davlat boshqaruv faoliyati siyosatini va harbiy strategik mahoratini har tomonlama o‘rgansak arziydi. Amir Temur «Temur tuzuklari» asarida «Barcha ishlarimning 9 ulushdan kengash tadbir va mashvarat bilan qolgan 1 ulushin esa, qilich bilan bajo keltirdim» degan edi.

SHu bilan birga ularning chinakam etuk insoniy ma‘naviyatlari doimo jahon miqyosida tan olingan, hurmatlangan-bu hayotning eng adolatli hukmi bo‘lib qolgan, hamon shunday bo‘lib qoladi.

Hayot bu xalqning o‘tmishi, bugungi va kelajagidir. Bu uning ma‘naviyati, madaniyati, dili, tili, dini, ota-bobolardan qolgan oltin merosdir. Ajdodlarimiz hayoti biz uchun beqiyos bir ibrat, hayot sabog‘idir. SHuningdek, hayot tuyg‘usi-bu diyorimizni himoya qilib, fido bo‘lgan Tumaris, SHiroq, Spitamen, Muqanna‘, Najmiddin Kubro, Jaloliddin Manguberdi, Temurmalik, Amir Temur, qurbonjon Dodxo, Namoz Botir kabi bahodirlarning nomini yodga olishdir.

«Milliy g‘oya birinchi navbatda yosh avlodimizni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalbiga inosnparvarlik va odamiylik fazilatlarini payvand qilishdan olibqatib ishlarimizda madadkor bo‘lishi zarur»¹.

«Xalqni tarixi xotirasini tiklash evaziga uning milliy g‘ururi va oriyatini o‘yg‘otish milliy o‘zlikni anglashning eng sinalgan va tajribadan o‘tgan usullardan biridir. Milliy g‘urur va oriyat jiddiy ijtimoiy o‘yg‘otuvchi etaklovchi va boshqaruvchi kuchdir. Tarixdan ma‘lumki, ana shu milliy oriyat, ko‘p hollarda, xalqimizga dushman bilan jangchilarda zafarlar keltirgan»².

Mustaqillik tufayli xalqimiz o‘z tarixini va hayot merosini yangidan tiklamogda. Hayotimizning har bir davri qaytadan ko‘rib chiqilmogda, jadidchilik harakatining asl ma‘nosi ochib berilmogda. CHo‘lpon, Fitrat, Botu, Usmon Nosir, Abdulla qodiriy va boshqalarning g‘oyalari xalqimizga etkazilmogda. Darhaqiqat, xalqimiz azal-azaldan insonning hayotiy fazilatlariga boy bo‘lgan.

Askarlarimizning xulq-atvoriga, gap-so‘zlariga, kishilar oldida o‘zlarini qanday tutib, o‘z maqsadlarini qanday so‘zlar bilan tushuntirishlariga katta ahamiyat berishgan, nojo‘ya ishlariga zinhor ba zinhor yo‘l qo‘ymaganlar.

Ammo afsuski, yaqin tariximizda sharqona tarbiya, axloq-odobning ming yillik tajribalaridan «eskilik sarqiti» deb voz kechdik, o‘zligimizni unutayozdik. SHarqona odob ming yillar mobaynida islomiy tarbiya qoidalari asosida tarkib topib, takomillashib borganligi tarixdan ma‘lum. CHunonchi, qur‘oni Karim oyatlari mazmuni, Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalom Hadislari tarbiyamizning manbai bo‘lib xizmat qilgan. Janobi Rasululloh Hadislarida; «Mo‘min kishiga berilgan narsalarning eng yaxshisi chiroyli xulqdir» deyilgani bejiz emas. Bobokalonlarimiz hamisha shaxsni barkamol inson etib tarbiyalashga intilganlar hayotda, jamiyatning tarbiyali bo‘lishi uchun kurashganlar.

¹ И.А. Каримов - «Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин». Тошкент, «Ўзбекистон»-1998 йил, 15-бет.

² Б. Тураев-«Миллий истиқлол мафкураси ва миллий фалсафа». Ахборотнома. Тошкент. 77-бет.

O'zbek harbiy xizmatchilarning o'z madaniyati va ma'naviyatida askarlar tarbiyasini hayot bilan bog'langanlar. Haqiqatdan harbiylar hayotidan, tabiatdan va jamiyatdan ko'proq tarbiya oladi. O'shanga xalq pedagogikamizda «Inson-tarbiyani odobsiz kishidan o'rganadi» deganlari ham shu fikrlarni isbotni beradi.

Bizga ma'lumki, Abu Ali Ibn Sino fanlar rivojida yaratgan asarlari O'rta Osiyodagina emas, balki SHarq va G'arb mamlakatlarida ham hurmat bilan tilga olinadi.

Ofitserning o'z hayoti mobaynida, nuqson va kamchiliklarga ham yo'l qo'yadi. Ammo shu nuqsonu kamchilikni tushunib, tuzatib, ularni takrorlamaslikka harakat qiladigan ofitser barkamol insondir. Bu haqda Alisher Navoiy shunday degan:

**Noqis uldirkim, o'zin komil degay,
Komil ulkim, nuqson isbot aylagay.**

3. Jamoada va jamoa orqali tarbiya

Hayot tajribasiga qaraganda, ahil jamoa bo'lib uyushganligina tarbiya ishlarini amalga oshirish ancha engil bo'ladi va muvafaqqiyatni ta'minlaydi. YAxshi uyushgan, sog'lom jamoa shaxslarning fikri juda katta tartibiy xarakterga ega bo'ladi va tarbiya jarayonida tarbiyachilarning tayanchiga aylanadi.

Jamoani tashkil qilish jipslashtirishida o'z manfaatini jamiyat manfaatlari bilan qo'sha bilish kerak. Ishonarli, ishchan jamoani tashkil qilish uchun shaxslarni faoliyatini, harbiy qismlarda kim qanday munosabatda bo'lishini kuzatishi, har bir askar bilan shaxsan suhbatlashib ijtimoiy ish bilan shug'ullanish istagini bilish, ishning uddasidan chiqadiganini aniqlash zarur. Harbiy jamoada har bir shaxsning kamolga etishi, hamda qo'mondonda va umuman guruhda do'stlik rishtalarini mustahkamlash uchun qulay sharoit yaratish darkor. SHuni ham aytish kerakki, ba'zan tarbiya jarayonida jamoa bilan shaxs o'rtasidagi qaramaqarshiliklarni bartaraf qilishga ham to'g'ri keladi.

Harbiylarda jamoa manfaatini, ko'zlash, jamoatchilik hissi, avvalo birgalikda o'qish va mehnat qilish jarayonida mustahkamlanadi. Tarbiyachi o'zining tarbiyaviy ishlarida hamma vaqt tarbiyalanuvchi jamoasiga va ular orasida faol askarlarga tayanmog'i, ularni turli ishlarni birgalikda bajarishga odatlantirib, ularga jamoatchilik ruhini singdirib berish lozim. Jamoada tarbiyani jamiyatni maqsadi hamda vazifalariga muvofiq ravishda tashkil etadilar.

Tarbiya davomida tarbiyalanuvchining qarashlari, hayotiy nuqtai nazari asta-sekin tarkib topib boradi. u tarbiyalanuvchining xulq-atvori hamda tevarak-atrofidagi muhitning xilma-xil ta'sirlariga uning munosabatlarini belgilaydi. SHaxsning bu tutgan yo'li qancha aniq va izchil bo'lsa, tevarak-atrofidagi hayot sharoitlarining turlariga salbiy ta'siri shuncha kuchsiz bo'ladi.

Jamoani o'sish va tarbiyasi uning faoliyati jarayonida amalda oshiradi. Ijtimoiy-foydali mehnat, o'yin va mashqlar faoliyati, bo'sh vaqtdan oqilona foydalanish kabilar harbiylarning hayotida katta ahamiyatga ega bo'ladi. Bunday xilma-xil tashkil etish, uni alohida yaxshi sifatlar, xarakter xislatlari, odatlar tarkib toptirishga qaratish tarbiyaning muhim vazifasi hisoblanadi.

Pedagogika jamoada tarbiyaning maqsadi, mazmuni, shakl va usullari tarbiyalanuvchilarning shaxsi qaror topishi bilan mustahkam bog'liq holda qarab chiqiladi. Tarbiya tarbiyalanuvchining ruhiyatiga tarbiyasiga ma'qul bo'lgan sifatlarni singdirish uchun maqsadga muvofiq suratda va muntazam ravishda ta'sir etishdir. Har bir ishning o'ziga xos, ma'lum qonun-qoidalar bo'lganidek, jamoada shaxsni tarbiyalashda ham o'ziga xos qonun-qoidalar mavjudki, ular tarbiya samaradorligini shakllantirishga asos bo'ladi.

Masalan:

-Tarbiyaning jamoada bir muayyan maqsadga qaratilganiligi (tarbiyani jamoada jamiyat talablari, davr muammolari, milliy qadriyatlar va milliy urf-odatlarini maqsadli belgilash) uning maqsadi har tomonlama rivoj topgan-mukammal inson shaxsni tarbiyalashdir.

-Harbiylar jamoasi ana shu maqsadlardan foydalanib, jamoa orqali tarbiyaviy ishlarning vazifalarini belgilaydi, uning mazmun va mohiyatini aniqlaydi hamda jumladan, ya'ni bilim yurtining ish sharoitlarini hisobga olgan holda tarbiyalashning shakl va uslublarini tanlaydi.

-Tarbiyaning ijtimoiy ehtiyojlar va sharoitlar bilan aniqlanishi. Buning uchun esa, kursantlarga hozirgi zamon pedagogikasining asosiy yo'nalishlari: ijtimoiy pedagogika, iqtisodiy pedagogikasi, muloqot pedagogikasi, amaliy pedagogika va boshqalarning eng ilg'or yutuqlariga asoslangan holda shakllantirishimiz lozim.

-Tarbiya, o'qitish va shaxsning rivojlanishi jarayonining birligi va o'zaro bog'liqligi: tarbiya, o'qitish va shaxsning rivojlanishi jarayonining tarkibi aniq qo'yilgan tarbiyaviy ishning ko'zda tutilgan natijali bo'lishni taqozo qiladi. Tarbiya jarayoni ijtimoiy tarbiya maqsadidan kelib chiqadigan, aniq tarbiyaviy maqsadga qaratilgan, jamoada tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalash o'zaro bog'liq jarayonlardan iboratdir. Tarbiya jarayoni qo'yidagi bosqichlardan iborat bo'ladi:

Bilimlar tasavvurlarini shakllantirish;

SHaxsning munosabatlarini shakllantirish;

qadriyatlarga yo'nalganlik, ideallar, e'tiqodlarni shakllantirish;

SHaxsning yo'nalganligini shakllantirish.

-Tarbiyaviy ta'sir, o'zaro ta'sif va tarbiyalanuvchilar shaxsiy faolligining qonuniy bog'lanishi mavjudligi: tarbiyalanuvchilarni ijtimoiy va mehnat faoliyati bilan, ularda yuz bergan o'zaro o'zgarishlar bilan tarbiyaviy ta'sif va tez ravishda shaxsni tanishtirishni talab etadi. Tarbiyalanuvchilarni amaldagi hayotiy munosabatlariga, ijtimoiy faoliyatining har xil turlariga jalb etishni talab qiladi.

-Tarbiya jarayonida jamoa va shaxsning o'zaro aloqadorligi: shaxs va jamoa ko'p qutbli mafkuraviy tizimga ega. Bu mafkuraviy qutblar o'z ta'sir doirasini kengaytirishga hamisha o'zaro aloqada bo'lib turadi. SHaxs kamolotiga ta'sir etadigan asosiy omil bu jamoa hisoblanadi. Jamoa deganda shaxsga tabiiy ta'sir etadigan tashqi voqealar majmo'i tushuniladi. Bunga oila, atrofdagi muhit, yashash tarzi, ish jarayoni, o'qish jarayoni va boshqa atrofimizdagi har kundagi muomalada bo'ladigan kishilar kiradi.

Askariy birodarlik harbiy jamoada shakllanadi va mustahkamlanadi. Harbiy jamoa o'z burchini munosib darajada bajarish uchun bo'linma shaxsiy tarkibi va ofitserlar tinimsiz tashkiliy ishlarni olib borishlari talab qilinadi. Ular ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlik bosqichida jangovar hozirlik bilan amaliy masalalarni echishda hamkorlikdagi harakatlari bilan bo'linmada, qismda, jamoada askariy birodarlikni shakllantiradilar.

Harbiy jamoani shakllantirish unda askariy birodarlik munosabatlarini yo'lga qo'yish faqatgina ofitserlarni emas balki har bir askarlarning ishidir.

Jamoa-askarning o'yi. U harbiy xizmatning qiyinchiklarini, murakkabliklarini engib o'tishadi. Askar jamoani jamoa esa askarni kashf etadi. Xuddi shuning uchun ham har bir askar jamoaning shakllanishi uchun ma'naviy sog'lom bo'lishi, unda askariy birodarlik tamoyillari hukm surishi uchun ko'yib-pishishi kerak.

Keyingi paytlarda O'zbekiston Respublikasi qurolli Kuchlarida jangovar shayligi sifat ko'rsatkichlari oshishida, jangovar potentsiali mustahkamlanishida harbiy jamoaning roli nisbatan oshib boradi.

Do'stlik va askariy birodarlik faqat o'zaro yordam, umumiy harakatlardan iborat emas. Balki hech kim Vatan himoyasining obro'yini, hurmatini erga o'rmasligi uchun ularga nisbatan talabchanlik bilan g'amxo'rlik qilishdir. Do'stlik askariy birodarlik rishtalarining mustahkamligini tasdiqlayman desa safdoshning kamchiliklari, ayblari va xatolari haqida gap ketayotganda haddan tashqari ko'ngilchanlikka, kechirimlikka yo'l qo'yib bo'lmaydi.

Haqiqiy do'st har qancha achchiq va yoqimsiz bo'lsa-da haqiqatni gapiradi. Ayniqsa prinsipial xarakterdagi masalalarda, deylik, harbiy xizmatchilarni o'rtasida o'zaro munosabatlar qoidalari buzilganda o'ta kechirimlikka, qo'rqqolikka yo'l qo'yish, murosasizlik qilishga aslo chidab bo'lmaydi.

Harbiy jamoani jipslashtirishning asosiy pedagogik talablari mavjud:

Zamonaviy talablarini nazarga olgan holda uning tashkiliy strukturasi doimiy shakllantirish;

Turmush tarzi va maishiy hayotini Nizom talabi asosida tashkil qilish;

Boshqalar va ularning qo‘lostidagilar unvon bo‘yicha nizomiy o‘zaro munosabatlarni qo‘llab-quvvatlash;

Jamoa ishidagi ijtimoiy-ruhiy holat va bosqichlarni boshqarib borish;

Harbiy xizmatchilarda o‘z jamoasidan faxrlanish, uni jangovar an‘analarga hurmat ruhida tarbiyalash, ushbu an‘analarning yanada kuchayishiga o‘z hissasini qo‘shishga hozirlik tuyg‘ularini doimiy tarzda singdirib borish.

SHuningdek bir-biroviga muomala qilganda xushmuomalalikka amal qilish kerak. Ushbu muomala turi butun tarbiyaviy bosqichni qamrab olishi lozim.

Har bir harbiy xizmatchi jamoasining bir bo‘lagi ekanligini, sezar u ishtiyoq bilan xizmat qilmasa o‘qishda, mashqlarda bo‘linmaning oqsashiga va oqibatda safdoshlarining uyalishiga sababchi bo‘lishini doimo esda tutishi kerak. Axir har qanday bo‘linmaning, qismning muvafaqqiyati, har bir jangchi erishgan natijalardan tashkil topadi. SHuning uchun ham harbiy jamoaning obro‘si, jangovar sharafigi himoya qilish Vatan himoyachisining burchi hisoblanadi.

MAVZU № 22. HARBIY RAHBAR FAOLIYATIDA TARBIYA METODLARI

Ma‘ruza rejasi:

O‘quv mashg‘ulotining maqsadi:.

Talabalarga tarbiya metodlari haqida tushuncha berish. Harbiylarni ma‘naviy-intelektual sifatlarini baholash usullari haqida ma‘lumot berish.

O‘quv savollari:

1. Tarbiya metodlari haqida tushuncha.
2. Harbiylarni ma‘naviy-intelektual sifatlarini baholash usullari.
3. Ofitserning o‘zini-o‘zi tarbiyalash metodi. O‘zlikni anglash metodi
4. Ahil jamoa metodi
5. Sodiq va sodiq do‘st metodi
6. Rag‘batlantirish va namuna metodi

Tayanch so‘z va iboralar:

Rag‘batlantirish, ijobiy fazilatlar, olqish, ishonch bildirish. Tarbiyaning turlari, uslublar-vositalar, shaxsiy ibrat, pandu-nasihati, mashq, musobaqa, mukofot. Ma‘naviy-intellektual, reyting usullari, kommunikativ, perseptiviy, dinamizm, emotsional. Munozara va uni o‘tkazish, harbiylarga doir hayotiy mavzular. Test, hujjatlarni tahlil qilish, ilmiy-tadqiqot, harbiy oliy o‘quv yurtlaridagi tadqiqot ishlar. Hayotiy maqsad, komponentlar, harbiy-kasbiy mahorat, memuar va badiiy adabiyotlar.

O‘zlikni anglash, tuyg‘u, istiqbol, voqelikka aylantirish, saltanat, «Tuzuklar», zukkolik faoliyat. Jamoa, funktsiya, harbiy jamoa, major. Sodiq do‘st, ont, o‘rtoqlik, sodiq vafodor, do‘st-birodar. Ishontirish, qo‘rqmas, jasur, yigitlik burchi, do‘stlik va qullab-quvvatlash.

1. Tarbiya metodlari haqida tushuncha

Tarbiya metodlari deganda tarbiyachilar va tarbiyalanuvchilarning o‘zaro bog‘liq faoliyati usullari (yo‘llari) tushuniladi yoki tarbiya metodlari deganda shaxsiy sifatlarini shakllantirish jarayonida talabalarni ehtiyoj-motivatsiya doirasini va ongini rivojlantirish, xulq-atvor malakalari va odatlarini tarkib toptirish uchun hamda ularni tuzatish va takomillashtirish maqsadida qo‘llaniladigan maxsus tarbiyaviy ish uslublari va usullarining majmo‘i tushuniladi. Xulosa qilib

aytganda, tarbiya metodlari-bu tarbiyalanuvchilarning ongiga, irodasiga, his-tuyg'ulariga, xulq-atvoriga tarbiya maqsadida ko'zlangan sifatlarini tarkib toptirish maqsadida ta'sir qilish usullaridir.

Tarbiya metodlari shaxsni har tomonlama kamol toptirish maqsadi bilan belgilanadi va tarbiya jarayoniga taaluqli ko'pgina tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi.

Ayni vaqtda tarbiya mazmunining ko'p qirraligi va kengligi tufayli tarbiya metodlari ham xilma-xil bo'lib, muayyan sharoitda ularda qaysi birini tanlash va qo'llash o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida vujudga keladigan munosabatlarga, tarbiyaning qaysi sohasi hal qilinayotganligiga ayni vaqtda vujudga kelgan vaziyatlar bog'liqdir.

Tarbiya metodi ham ta'lim metodi kabi yolg'iz o'qituvchi va tarbiyachilar faoliyatinigina emas, balki talabalarning aktiv faoliyatini ham o'z ichiga oladi. Ob'ektiv dunyoni bilish, nazariyada nimani o'rganish va o'rgatish kerak, kimni va qanday tarbiyalash lozim degan masalalar mavjud bo'lib, ular o'zaro uzviy bog'liqdir.

Pedagogika fani o'z mazmun va mohiyatini boyitishda, engilashda mavjud pedagogik hodisa jarayonlarini uning maqsadi va vazifalariga muvofiq keladigan usullari o'rganadi. Ushbu ilmning ilmiy tadqiqot usullari deganda yosh avlodni tarbiyalash, bilimli qilish va o'qitishning real jarayonlariga xos bo'lgan ichki aloqa va munosabatlarni tekshirish, bilish yo'llari, uslublari va vositalari majmo'i tushuniladi. Pedagogik jarayonida tarbiya metodlari ularni tashkil qiluvchi elementlarga bo'linib, bunday elementlar tarbiya usullari deb ataladi. Tarbiya metodiga nisbatan tarbiya usuli xususiy, bo'ysinuvchi xususiyatga egadir. Tarbiya metodlari va usullari bir-birlariga uzviy bog'liq, aniq pedagogik vaz'iyatlarda biri ikkinchisiga o'tishi, bir-birlarining o'rnini bosish mumkin. Bir xil sharoitda metod tarbiyaviy vazifani hal qilishning mustaqil yo'li rolini bajarsa, boshqa holatda u o'z xususiy vazifasiga ega bo'lgan tarbiya usuli sifatida ega bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlik, tezkor axborot berish, vatanparvarlik, harbiy va ma'naviy tarbiya yo'nalishlari bo'yicha shaxsiy tarkibni tarbiyalashning qat'iy tizimi yuzaga keldi va hozirda u yanada takomillashtirmoqda. Komandirlar va ularning tarbiyaviy ishlar bo'yicha o'rinbosarlarining ish amaliyotida ma'ruzalar, suhbatlar, ijodiy kechalar, ilg'or harbiy xizmatchilarni sharaflash kechalari, urush faxriylari, fan, madaniyat va hukumatga qarashli bo'lmagan jamg'armalar va tashkilotlarning arboblari bilan uchrashuvlar o'tkazish yo'lga qo'yilgan.

SHu jumladan boshqa an'anaviy milliy usullar hamda ma'naviy, axloqiy va nafosat jihatdan shakllantirishga qaratilgan uslublarni ijodiy qo'llash jangchilarda zarur xislatlarni o'z mustaqil Vataniga, xalqiga va Prezidentiga sadoqatli vatanparvar jangchi bo'lishdek olijanob tuyg'ulari qaror toptirish imkonini beradi.

Ilg'or mamlakatlar va ularning armiyalari tajribalari shuni ko'rsatmoqdaki, ta'lim-tarbiyaning yangi tizimga o'tishning muhim boshlang'ich shartlaridan biri sifatida tarbiyaviy ishlar mexanizmini tubdan o'zgartirish, yosh avlodni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashning o'ziga xos ustuvor yo'nalishlarini belgilash, shaxsiy tarkibga davlat siyosatini, hamda Qurolli Kuchlarni isloh qilishga oid masalalarni aniq va ravshan tushuntirish maqsadga muvofiqdir. O'z oldimizga qurolli Kuchlardagi tarbiyaviy ishlar qo'llamini qaytadan yangilash vazifasini qo'ygan holda, biz butun mafkuraviy, tarbiyaviy manbani jangovar shaylik, jangovar tayyorgarlik va harbiy intizomni mustahkamlashga oid vazifalarni hal qilishga qaratmoq'imiz lozim.

Tarbiya metodlari nazariyasida yana holat va vosita tushunchasi ham qo'llanadi. Holat metodga nisbatan xususiy tushuncha bo'lib, metodga buysonadi, xizmat qiladi. Masalan, bolalarda madaniy xulqqa oid odatlarni hosil qilishni o'rgatish, odatlantirish uchun mashqlardan foydalanamiz. Bu metodga turli holatlar xizmat qiladi, ya'ni ko'rsatamiz, o'rganamiz, ta'kidlab, esiga tushirib turamiz yoki leksiya suhbatlar orqali axloq qoidalari va normalarining mazmunini ochib beramiz.

Tarbiyaviy vosita ancha keng tushuncha bo'lib, har qanday tarbiyaviy vazifani hal qilish uchun qo'llanilayotgan metodik yo'lning muvafaqqiyatli chiqishga ko'maklashadi. Tarbiyaviy vosita turli xil predmetlar, faoliyat turlari, tarbiyaviy maqsadda qo'llanilayotgan texnik imkoniyatlar, ko'rsatma qurollar, kitoblar, ommaviy kommunikatsiya vositalarini kiritish mumkin. Lekin shuni esda tutmoq kerakki, tarbiyada qo'llanaladigan predmetlar, faoliyat turlari, voqealar

metod bilan qo'shilmasa, foydasi bo'lmaydi, ular yolg'iz, saf holda tarbiyaviy vazifani bajara olmaydi. Faqat biror tarbiya maqsadini hal qilish uchun qo'llangan taqdirdagina tarbiya vositasi bo'la oladi.

Tajribada tarbiya metodlari, holatlari va vositalari o'rtasidagi farq ko'rinmaydi. Chunki tarbiya metodlari dialektik xarakterga ega bo'lib, ularga ham tarbiya jarayonning o'zi kabi harakatchanlik va o'zgaruvchanlik xosdir. Ulardan samarali foydalana olish tarbiyachining mahoratiga bog'liq. Mohir tarbiyachi bolaga tarbiyaviy ta'sir etishda uning yoshi va individual xususiyatlari, tarbiyalanganlik darajasi, o'zi bilan bola o'rtasida vujudga kelgan munosabatning xarakteri, o'quvchi intilishlarning o'sish darajasi, faoliyatda qatnashishdan bola ko'zlangan maqsadi, motivi, aloqalarining o'zgarishiga ta'sir etayotgan vaziyat va sharoitlarini to'la hisobga olgan holda ta'sir etishning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan metodni to'g'ri tanlay oladi. Metodlar sistemasining xarakterli xususiyati shundaki, ular o'zaro bog'liq bo'lib, metodning bir turi ikkinchisi bilan qo'shib ketadi.

Tarbiya metodlarini tarbiya vositalari bilan aralashtirmaslik kerak. Ular uzviy bog'langan va birgalikda qo'llaniladi, ammo o'z xususiyatlariga ega. tarbiya hodisalari juda murakkab va qarama-qarshi bo'lib, shu sababli pedagogik ta'sir etish usullarini tasniflashga yagona mantiqiy asos topish juda murakkabdir.

Tarbiya metodlarini tasnifi. Tarbiyaviy ishlar jarayonida tarbiyachi tarbiyalanuvchilarga ta'sir etishning xilma-xil holatlar, vositalar va metodlaridan foydalanadi.

Tarbiyani shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin:

SHaxs ongini shakllantirish metodlari (bu guruhga suhbatlar, ma'ruzalar, munozaralar va o'rnak metodlari kiradi);

Faoliyatni tashkil qilish va ijtimoiy xulq-atvor tajribasini shakllantirish metodlari (bu guruhga pedagogik talab, jamoatchilik fikri, o'rgatish, mashq qildirish metodlari kiradi);

Xulq-atvor va faoliyatni rag'batlantirish metodlari (bu guruhga musobaqa, taqdimlash (qiziqtirish) va jazolash metodlari kiradi).

Bundan bir necha yil oldin SHarq mutafakkirimiz SHayx Muslihiddin Sa'diy SHeroziy bolani tarbiyasi haqida to'rt metodlarni tavsiyalanadi:

- **Pand nasihat yo'li bilan tarbiyalash metodi.** Uni fikriga bolani pand-nasihat yo'li bilan tarbiyalash ota-onadan va tarbiyachilardan katta mas'uliyatni talab qiladi. Chunki bolalarga pand berish uchun har bir ota-ona yoki tarbiyachi tarbiya turlariga doir pandlarni bilish qobiliyatiga ega bo'lishlari zarur. Ammo shuni eslatish lozimki, agar pand-nasihat g'arazdan tashqari bo'lsa bolani tarbiyasiga ta'sir ko'rsatadi. SHu haqda «Muntaxabi kulliyot» asarini 185 betida shunday deydi:

Nasihat g'arazdin toshqida qolgan chog'da,

Achchiq doruday bulur, chiyon zahriday.

- **SHaxsiy ibrat metodi.** Bizga ma'lumki, tarbiyachi o'zi tarbiyalangan bo'lishi kerak. Harbiylarga nisbatan har bir ishlatadigan tarbiya tamoyillari tarbiyachining o'z faoliyati talabga javob bera oladigan holatda bo'lishi shart. Harbiylar tarbiyasida ibrat-namuna metodning ahamiyati kattadir. SHaxsiy ibrat yoki namuna metodi harbiylarni taqlidchanlikka asoslanadi. Taqlid boshqalarning xulq-atvorini, yurish-turishini ongli yoki ixtiyorsiz ravishda takrorlash deb bilamiz.

Odatda harbiylar o'z yaqinlari, tevarak-atrofdagi kishilarning (ota-onalari, opa-akalari, kattalar, ustozlar va hokazo) xulq-atvorini va xatti-harakatlarini kuzatib boradilar, ularga taqlid qiladilar.

Sa'diy SHeroziy bu holatda shuni ta'kidlaydiki, ta'lim-tarbiyaga berish vaqtda tarbiyasiz kishilarni xatti-harakati ham bolalarga o'rnak bo'lishi mumkin. Masalan: «*Luqmondan so'radilar-Tarbiyani kimdan o'rganish mumkin? Luqmon javob berdi: Tarbiyasiz kishilardanki, ularni qilmishlari insoniy fazilatlariga xos kelmasin*».

- **Maxtov-tavsif metodi.** Bu metod bolalarni yosh xususiyatlariga bog'liq bo'lib, xususan kichik yoshdagi bolalarga xosdir. Xususan kichik maktabgacha va boshlang'ich sinf o'quvchilarni bilish darajasini yuqori darajaga ko'tarib, havasmandlik doirasini shakllantirishda, tarbiyaga doir xatti-harakatlarini, muammo-munosabatlarini o'zgartirishida katta yordam ko'rsatadi.

Sa'diy sheroziy bu metodni dag'allik va qo'pollikdan nisbatan afzalligi, ya'ni maxtash, ta'rif-tavsif orqali yoshlarni ruhiyatini ko'tarish xislatlarni tarbiyalashga qaror qilgan. U tarbiyachilarga murojaat etib, «Bo'ston» kitobini 258 betida shunday keltiradi:

Ba xurdi darash zachru ta'lim kun

Ba neku badash va'davu bim kun.

Navomo'zro madhu tahsinu zeh

Zi tavbihi tahdidi ustod beh...

- **Talab va jazo metodi.** Bu metod oldingi metodlardan farq qiladi. Talab-harbiylarni yaxshi xulqga, ijobiy xatti-harakatga undovchi turtki bo'lib xizmat qiladi, jazolash esa-noma'qbul harakatlardan tiyib qoladi yoki xulqidagi salbiy tomonlarni yo'qotishga yordam beradi. Har qanday tarbiya metodini qo'llaganda konkret pedagogik sharoit, bolaning holati, jamoadagi kayfiyat hisobga olinadi. Aks holda ko'pgina holatlar sodir bo'lishi mumkin. O'tmishlarimizdan ma'lumki, shaxsni tarbiyasi paydo bo'lgan chog'dan talab va jazo metodlar amal qilmoqda. Sa'diy SHeroziy yoshlarni tarbiyasida muloimsuxanlik, xushmuomalalik fazilatlarini o'ziga ravo ko'rgan. Ammo hayot taqozosiga qarab bolani to'g'ri va hartomonlama tarbiya topishda o'z mavridida jazo metod orqali tarbiyalashni ham lozim tutadi. U bu masalada shunday yozadi: «Har kimki, u ustoz jabrini ko'rmasa, jazo kurur ro'zg'oridin»¹.

Sa'diy SHeroziy haqiqat yo'lida tarbiyalash to'g'risida shunday yozadi:

Agarda muallim bo'lsa beozor,

Bolalar sinfni qilishar bozor.

Kumush ul taxtaga zardin bitib yod:

«Ota mehriddin afzal-jabri ustod»².

Muallimning so'ziga amal qilmagan SHohzodalarga jazo ko'proq berilishi joiz, chunki ularning gapirgan gaplari, qilgan ishlari tillarda doston bo'ladi-muallim tili ochiq, badjahl, fosiq, haddan tashqari qattiq qo'l bo'lmasligi, shuningdek, o'ta sodda, muloim tabiatli kishi ham bo'lmasligi joiz.

Pedagogika fani o'z mazmun mohiyatini boyitishda, yangilashda mavjud pedagogik hodisa va jarayonlarni uning maqsadi va vazifalariga muvofiq keladigan usullari bilan o'rganadi. *Ushbu usullar tavsifiga qarab uch turdagi metodlar shaklida amal qiladi:*

1. SHaxs ongini shakllantirish metodlari. Bu turdagi tarbiya metodlari harbiylarning ongiga ijtimoiy munosabatlar, ideallar, namunalar, umuminsoniy va milliy qadriyatlarni kiritishni, ularda qo'mondon tomonidan harbiy xizmatchilar oldiga quyiladigan talablar, axloqiy va boshqa me'yorlar, tamoyillar, ko'rsatmalarga oid tushunchalar va fikr mulohazalarni hosil qilishni ko'zlaydi.

Tarbiyalanuvchilarning anglanilgan va g'oyaviy jihatdan asoslangan bilimlari asosida, ularda barqaror va yorqin qarashlar, hamda e'tiqodlar tarkib topadi va quyidagi metodlarni aks etiladi:

Suhbat metodi turli-tuman va boy g'oyaviy-tematik mazmunga ega bo'lib, harbiylarning ijtimoiy hayotining voqea-hodisalarini, insonlarning xatti-harakatlarini baholashga jalb etish va uning asosida atrofdagi turmushga, o'z fuqarolik, axloqiy va siyosiy burchlariga ongli munosabatni shakllantirishni ko'zda tutadi.

Suhbatlar harbiylarning shaxsiy tajribasiga, ishlariga, xatti-harakatlariga tayansa, u holda suhbatning samarasi ancha yuqori bo'ladi. Suhbat asosida ijtimoiy hayotning ma'lum tomonlarini ijtimoiy, axloqiy va estetik mazmunini aks ettiruvchi dalillar yotadi. Dalillar harbiylarni ongiga turli xil shaklda etkazilishi mumkin, ammo ular tarbiyalanuvchini fikrlashga, mulohaza yuritishga, shaxslarning xatti-harakatlarini baholashga yo'naltirilishi kerak. Suhbatda mavzuni to'g'ri tanlash, savollarning pedagog tomonidan asosiy ravishda qo'yilishi, harbiylarni o'z fikr-mulohazalarini erkin ifodalashlariga imkon berish, mustaqil holda xulosaga kelishi talab qilinadi. Suhbat pedagog-tarbiyachilarning yakunlovchi so'zi bilan tugaydi va bunda harbiylarni fikrlarini umumlashtiradi.

Ma'ruzalar metodi. Bu ijtimoiy-siyosiy, axloqiy, g'oyaviy-nafosat mazmundagi u yoki bu muammoning mohiyatini kengaytirilgan va tushunarli shaklda, tashkiliy sistematik ifoda qilish metodi. Leksiyaning mantiqiy markazida ilmiy ong doirasiga taaluqli biron-bir nazariy xulosa yotadi. Mantiqan ishonchli dalillar asosida tashkil qilingan ma'ruzalar harbiylarga kuchli g'oyaviy va ruhiy ta'sir etadi. Bunda harbiylarga katta materialni bermaslik, so'zlardan no'rin foydalanmaslik zarur. CHaqiriqlar va ishoralarni keltiraverish, umumiy va ko'rik jumladan nari o'tmaslik harbiylarda zerikish, ishonchsizlik uyg'otadi. Ayniqsa, yuqori guruh talablari pedagogning fikridagi o'ziga xoslik, hodisa voqealarga shaxsiy munosabat, yangilikka qiziqish bilan qaraydilar. Harbiylar tarbiyaviy mazmundagi bilimlarni shunchaki qabul qilmaydilar, balki tanqidiy holda fikrlash orqali o'zlashtiradilar.

Munozaralar metodi. Bu metod fikrlar, qat'iy, o'zgaruvchan bilimlarni shakllantirishni e'tiborga oladi. Munozara har guruhga o'ziga xos holatda tashkil qilinadi, negaki bu davrlar o'spirin hayotning mazmunini anglashga intiladi, haqiqatni bilishga, to'g'ri yo'l topishga harakat qiladi. Munozara aniq va o'zil-kesil xulosalarga kelishni talab etmaydi. Bunda tushunchalar va dalil isbotlarni tahlil qilish boshqa insonlarni ularga ishontirish imkoniyatiga ega bo'lalilar. Munozara faqat o'z fikrini aytish bilan cheklanilmaydi, balki qarama-qarshi mulohazalarning kuchli va kuchsiz tomonlari aniqlanadi. Munozara harbiylarning haqiqat qaror topishi uchun noto'g'ri nuqtai nazardan voz kechishga o'rgatadi. Munozara uchun odatda dolzarb, harbiylarni bezovita qilayotgan, ularni bahsga chorlovchi mavzular tanlanadi.

2. **Faoliyatni tashkil qilish va ijtimoiy xulq-atvor tajribasini shakllantirish metodlari.** Tarbiyada faoliyat kompleksi qo'llanishi shart: agar faoliyat harbiy qismda «shaxsiy ma'no» kasb etmasa, ya'ni faoliyat motivi harbiylarning shaxsiy munosabatiga mos kelmasa, u holda faoliyat tarbiyalanuvchi shaxsiga ijobiy ta'sir etmaydi. Harbiylar faoliyatini tashkil qilish, ularni faoliyatga undash, o'rgatish va mashq qildirish, ularni faoliyatini tarbiyaviy samarasini ko'p jihatdan belgilaydi.

Pedagoqik talab. Qurolli Kuchlarni u yoki bu faoliyatini bajarish jarayonida ijro qilish zarur bo'lgan aniq, real vazifa-bu talabdir. Talab harbiylarning faoliyati xulq-atvori va muomalasidagi kamchiliklarni qayd etish va shu orqali uni o'z ustida ishlashga rivojlanishga undashi mumkin. Talab orqali harbiy qo'mondonda tartib intizom saqlanadi. Pedagoqik talab harbiylarning o'ziga nisbatan talabchan bo'lishiga olib keladi. Bunday talablar jamoani tarbiyalashning birinchi bosqichida quyiladi, harbiylarda ma'lum darajada aql-idrok, xulq-atvor, motivlar, maqsadlar, e'tiqodlar bo'lishligini nazarda tutadi.

Ijtimoiy fikr. Bu metod tarbiyalovchi jamoaning baholashlari, mulohazalari, irodasini mujassamlagan holda mahoratli pedagog tomonidan tarbiyalanuvchilarga ta'sir qilishning samarali usullari qatoridan o'rin oladi. Jamoa o'z rivojlanishi mobaynida g'oyaviy, aqliy, emotsional-irodaviy va tashkiliy birlikka erishadi, o'z-o'zini boshqarishga qodir bo'ladi. Sog'lom ijtimoiy fikr shakllangan jamoada tarbiyaning sub'ektiga aylanadi. Pedagog tarbiyalovchi jamoada sog'lom jamoatchilik fikrini hosil qilish uchun tarbiyalanuvchilarni guruh va hayotdagi hodisalar va voqealarni jamoa holda muhokama qilishga jalb etadi, ularga to'g'ri baho berishga o'rgatadi.

O'rgatish (odatlantirish) metodi. Bu metod harbiylar tomonidan ma'lum bir xatti-harakatlarni tashkil qilishdan iborat. Harbiylar odatlarida quriladigan tarbiya mustahkam bo'ladi. Odatlantirish harbiy rivojlanishning ilk davrlarida, ayniqsa, yuqori samara beradi. Uni amalga oshirish bir necha pedagoqik shart-sharoitlarga amal qilish kerak:-nimani odatlantirish zarurligi to'g'risida yaqqol tasavvurga ega bo'lish;

Odatlantirilayotgan harakat obrazi harbiyga mumkin qadar qisqa, ravshan qoida orqali etkazilishi zarur;

Harbiylarda shu xulq-atvor shakliga ijobiy munosabatni uyg'otish;

Vaqt birligi ichida harbiyga odatlantirayotgan xulq-atvor shaklining bironta bo'lagini o'qitirish;

Avval harakatning aniqligi, so'ng esa tezligiga erishish, harakatni bajarishning xususiyatini nazorat qilib borish zarur.

Mashq qilidirish. Harbiylarda zarur xulq-atvor malakalari va odatlarini tarkib toptirish maqsadida ular tomonidan ish-harakatlar va muomala usullarining ko'p marotaba takrorlanishidir. Bu metod odatlantirish metodiga yaqin, u bilan uzviy bog'liqdir. Bu metod nafaqat xatti-harakatlar va muomala usullarini takrorlanadi, balki ularni vujudga keltiruvchi ehtiyojlar va motivlar ham qaytalanadi.

3. Xulq-atvor va faoliyatni rag'batlantirish metodlari. Bu guruhga xos tarbiya metodlari harbiylar shaxsiga u yoki bu omillarning ta'sirini mustahkamlash va kuchaytirish, ularning fikrlari, his-tuyg'ulari va xatti-harakatlariga turtki berish maqsadida qo'llaniladi.

Musobaqa metodi. Musobaqaning asosida harbiylarga xos bo'lgan sog'lom raqobatlashuvga, ustuvorlikka, birinchilikka o'zini namoyon qilishga intilish yotadi. Musobaqa harbiylarni o'qishda, ijtimoiy-foydali va mahsuldor mehnatda, jamoat ishlarida, sport bellashuvlarda eng yaxshi natijalarga erishish uchun kurashga chorlaydi.

Rag'batlantirish metodi. Alohida harbiy yoki harbiylar jamoaining xulq-atvori va faoliyatini ijobiy baholash, tan olish metodi-ma'qullashdir. Ma'qullash vositalari bo'lib quyidagi choralar xizmat qiladi:

Ofitserning minnatdorchiligi;

Harbiy qo'mondon buyrug'iga binoan minnatdorchilik;

Harbiy mudofaa nishonlari bilan mukofotlash.

Jazolash metodi. Bunda harbiylarning xulq-atvor me'yorlari va qoidalariga zid keluvchi xatti-harakatlari va qiliqlarini ma'qulmaslik holda salbiy baholash amalga oshiriladi. qoralash harbiylarni o'z fe'l-atvori va xulq-atvorini chuqur tahlil etishga, o'ylab ko'rishga majbur etadi.

2. Harbiylarni ma'naviy-intelektual sifatlarini baholash usullari

Harbiylarni mustaqil bilim olishiga o'rgatish bugungi kunning eng muhim va dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Prezidentimiz I. A. Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida so'zlagan nutqida: «Faqatgina chinakam ma'rifatli odam inson qadrini, millat qadriyatlarini, bir so'z bilan aytganda, o'zligini anglash, erkin va ozod jamiyatda yashash, mustaqil davlatimizning jahon jamiyatida o'ziga munosib, obro'li o'rin egallash uchun fidoiylilik bilan kurashishi mumkin» degan edi.

SHu nuqtai nazarda aytish mumkinki, bugungi kunda yoshlarni ma'naviy-intellektual sifatlarini rivojlanishini ahamiyati kattadir. Xususan faoliyatida ma'naviy-intellektualni rivojlantirish asosiy muammolardan biri hisoblanadi.

Ma'naviy-intellektual shakllanish sifatlarini zamonaviy usullarda aniqlash tarbiyaviy jarayonga samarali o'zgartirishlar kiritadi. Harbiy xizmatchilarning ma'naviy-intellektual shakllanish sifatlaridagi yutuq va kamchiliklarini tuzatish tarbiya mazmuni, usullari va tashkiliy shakllarini yaxshilashga mos tuzatishlar kiritish lozim.

Harbiy talablarining bilim va aqliy kamolotlarini nazorat qilish va baholash davlat miqyosidagi muhim ahamiyatga ega. shu bilan birga, nazorat va hisobga olish jarayoni harbiylarni bilimini boyitishga, ular shaxsini rivojlanishiga va tarbiyasiga ta'sir ko'rsatadi.

Harbiylarning ta'lim-tarbiya jarayonida olingan aqliy kamolotlarini inobatga olishni uch xil yo'l bilan olib boriladi:

Birinchidan - **joriy nazorat** deyilib, uni har bir mashg'ulotlarda aniqlanadi. Butun o'quv predmetidan yig'ilishi mumkin bo'lgan 40 balldan (har soatiga 1 balldan) joriy bahoga qoidada ko'rsatilgan 40 foizni bersak, 16 ballni tashkil qiladi. Uni 20 juft soatga bo'lganda, har bir soatga 0,8 balldan to'g'ri keladi. Uning har bir 0,2 ball konspektga olib qo'yilganda, talaba har bir darsda bergan javobi uchun eng ko'pi 0,6 ball olishi mumkin bo'ladi.

Ikkinchidan - turdagi baholash **oraliq nazorat** deyiladi. Oraliq nazorat predmetning har bir moduli yakunida darsdan tashqari vaqtda o'tkaziladi. «Ma'naviyat asoslari» o'quv predmeti to'rt moduldan tashkil topganligi uchun, unda to'rtta oraliq nazorat o'tkaziladi. Oraliq nazoratning hammasi, qoida bo'yicha, umumiy maksimal ballning 30 foizini tashkil qilishi kerak bo'lganligi

uchun, unga 12 ball ajratilgan. Uni to'rtta oraliq baholashga bo'lsak, har bir oraliq baho 3 ballni tashkil qiladi.

Uchinchidan – yakuniy nazorat (baho) deyiladi. Unga butun o'quv predmetidan mumkin bo'lgan eng ko'p ballning 30 foizi beriladi. bizning misolda bu 12 ballni tashkil qiladi.

YUqorida aytib o'tilganlar quyidagi formulalar orqali ifodalanadi:

Joriy baho (JB) q. 100 %-60 %
Oraliq baho (OB) q. 100 %-70 %
YAkuniy baho (YAB) q. 100 %-70 %
Savollar soni (SS);
Juft soatlar (JS);
Maksimal ball (MB).

(MB-OB)-YAB

JB q -----: SS;

JS – 0,2

Harbiy o'quv yurtining talabalari ma'ruzalar, seminarlar, amaliy mashg'ulotlar va tarbiyaviy ishlarda nazariy va amaliy bilim va aqliy kamolotlarga ega bo'ladilar. SHu bilan birga harbiylarda tarbiyaviy mashg'ulotlarga ko'proq etibor bera oladi. Xususan kasbiy-axloqiy sifatlarga: kasb haqida, yosh avlodni barkamol inson qilib tarbiyalashda uning roli to'g'risida ma'lumotlar beriladi.

O'zbekistonda ta'lim tizimi, kadrlar tayyorlash milliy dasturi bilan tanishadilar; ta'lim-tarbiya, ma'lumot kabi pedagogik tushunchalarni o'rganadilar. Ofitserlarni ish va kun tartibi, kasbiy sohalari, kim bo'lislari, o'z-o'ziga xizmat qilishlari to'g'risida ko'proq ma'lumot oladilar.

Semestr davomida mazkur fan bo'yicha to'plangan billarga nisbatan talaba bilimiga quyidagicha baholanadi:

86 %-100 %-«a'lo»;
71 %- 85 %-«yaxshi»;
56 %- 70 %-«qoniqarli»;
55 va undan kam foiz «qoniqarsiz» baho qo'yiladi.

Pedagogika fani bilimlarni va aqliy kamolotlarni o'z vaqtida nazorat qilish va baholashning uchta vazifasi borligini alohida o'qtiradi:

O'zlashtirishni nazorat qilish va baholash natijalariga qarab davlat standartlari qanday bajarilayotganligini nazorat qilinadi va vazifalar belgilanadi.

Bilimlar va aqliy kamolotlarni nazorat qilish natijasida harbiylarning ma'naviy-intellektuali yanada kengayadi.

Ta'lim-tarbiya sohasidagi yaxshi natijalar harbiylarni tarbiyasiga ham ta'sir ko'rsatadi. Ular ko'tarinki ruh, o'z kuchiga bo'lgan ishonch va qiziqishlar paydo bo'ladi. shuning uchun ma'naviy-intellektual sifatlarini nazorat qilish ta'lim-tarbiya tizimining ajralmas qismi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimovning «**O'zbekiston kelajagi buyuk davlat**», «**O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li**», «**Istiqlol va ma'naviyat**» kabi asarlarida mustaqil O'zbekistonning ma'naviy-intellektual sifatiy hayotning kelajagi haqida asosli yo'nalishlar belgilab berilgan. Jumlada mutaxassislar tayyorlashda ularni intellektual rivojlantirish zarurligi alohida qayd qilingan edi. quyiladigan talablar bilan har tomonlama intellektual rivojlantirishning pedagogik sharoitlarining mufassal emasligi orasida tofovut yaratildi. Ayniqsa, mutaxassis tayyorlashda harbiy qo'mondon nazorat shakli to'liq bo'lmaganligi ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy muammolarini tashkil etadi.

Masalan, masalani muhim tomoni shundaki, mutaxassislar ommaviy tusda tayyorlanganda tarbiyachining har bir talaba bilan etarli darajada yakkama-yakka muloqot qilishga, tarbiyaviy ish olib borishga vaqti etmaydi.

Harbiylarda ofitserlarga xos axloqiy fazilatlarni o‘stirish, vaqtli ommabop adabiyotlarni o‘qishga qiziqish o‘yg‘otish maqsadida harbiy qo‘mondonda tarbiyachidan boshlab jamoat tashkilotchisigacha axloq-odob, ma’naviyat-ma’rifat masalalariga doir munozara va konferensiyalar uyushtirish zarur. Bo‘ljak ofitserlar o‘zlari egallayotgan mutaxassislikka doir bilimlar orqali olimpiada va konferensiya-konkurslarda qatnashishlari kerak. Undan tashqari harbiylar o‘zlariga xos pedagogik mahoratni o‘zlashtirib, o‘z mutaxassisligini oliy darajada o‘zlashtirib yuqoriy malakali ofitserlarga sazovor bo‘lishi kerak.

Hozirgi zamon o‘quv-tarbiya jarayonini tashkil qilish ofitserdan katta pedagogik mahoratni talab qiladi. Ofitserning qobiliyati, ish protsessidagi intellektual faoliyati uning mahoratiga bog‘liq bo‘lib, o‘quv jarayonining yangi innovatsion talablariga javob beradigan mashg‘ulotlarini tashkil qilishga asos bo‘ladi. SHaxsni rivojlanishi, shakllanishi uning qobiliyatlarida ma’lum bir faoliyatdagi ish harakatiga bog‘liq.

Pedagoqik mahorat – shaxsni o‘zlashtirilgan kompleksli xislati bo‘lib, pedagogik kasbini yuqori darajada amalga oshirishini ta’minlaydi.

Pedagoqik mahoratni asosiy 4 xil elementi mavjuddir:

Gumanistik yo‘nalish orqali.

Kasbiy bilim orqali.

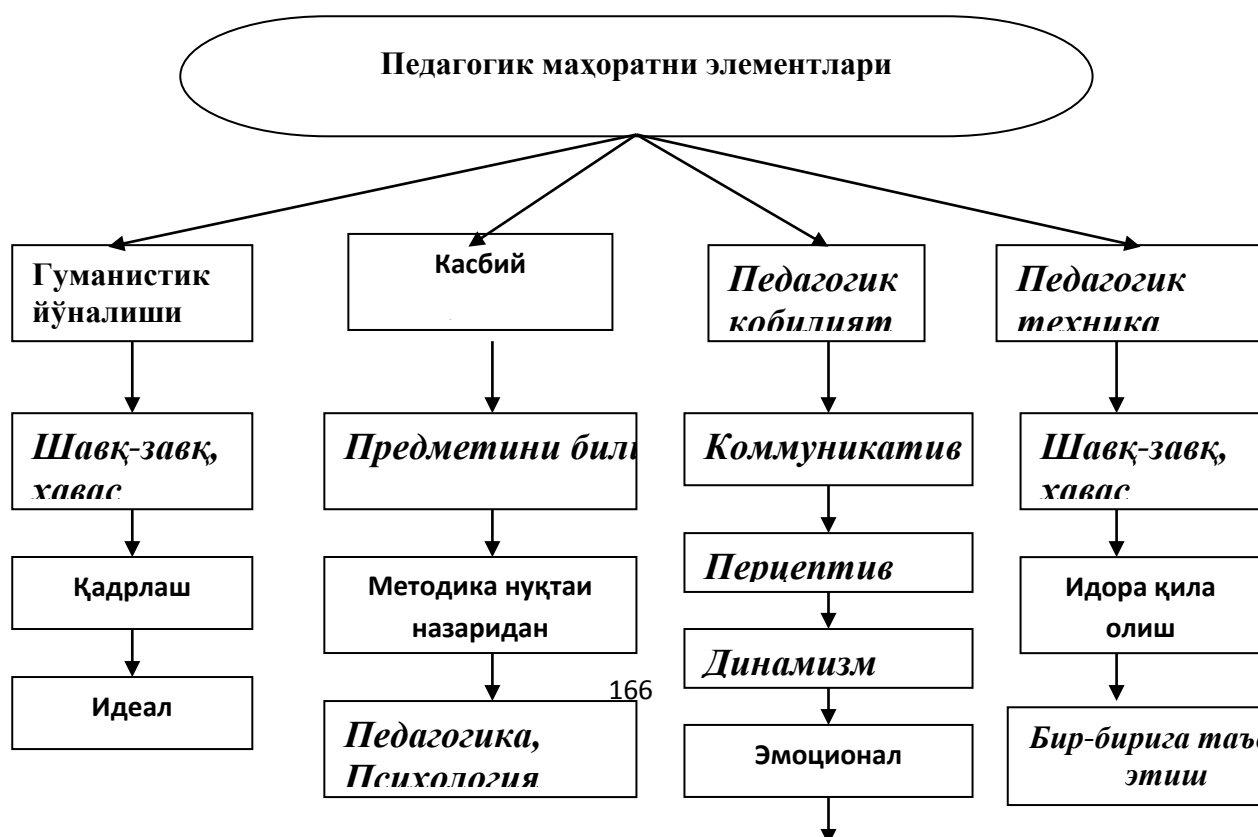
Pedagogik qobiliyat orqali.

Pedagogik texnika orqali amalga oshirishi mumkin.

Harbiy xizmatchi ma’naviy-intellektualini rivojlantirishning omillari va vositalari ko‘p. Ular haqida oldingi ma’ruzalarda qisqacha ma’lumot berib o‘tgan edik. Ma’naviy-intellektual sifatlarini tarbiyasida o‘zbek xalqining boy ma’naviy meroslarida keng foydalanish uning ta’sirchanligi, samaradorligini oshirish asosiy omillardan bo‘la oladi.

Adabiyot va san’at asarlari mustaqil respublikamiz fuqarolari ma’naviy dunyosini boyitish, ularni go‘zal narsalarning hammasidan bahramand qilish kabi ajoyib xususiyatlarga ega. Ma’naviy g‘oyasi yuksak, badiiy jozibali adabiyot va san’at asarlari kishilar qalbiga tezroq yo‘l topish, nafosat hissiyotiga kuchli ta’sir qilish, hayotiy voqea-hodisalarni chuqur mushohida etishga da’vat etish kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi.

YOshlarimiz ma’naviy-intellektual sifatlarini aniqlashda YUusuf Xos Hojib, Ahmad YUgnakiy, Ahmad YAssaviy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Abduraxmon Jomiy, Mashrab, Muqimiy, Furqat, Abdulla qodiriy, CHo‘lpon, Usmon Nosir kabi klassik shoir va yozuvchilarimiz asarlaridan foydalanishimiz ruhiy dunyosini ma’naviy boyitishda katta ahamiyatga egadir.

3. Ofitserning o'zini-o'zi tarbiyalash metodi. O'zlikni anglash metodi

Ofitser o'zini-o'zi tarbiyalashda, uning dunyoqarashini ma'naviy-jangovar va boshqa sifatlarini, pedagogik mahoratini shakllantirishga yordam beradi. Komandirning tarbiyaviy ishlar bo'yicha o'rinbosari o'zini-o'zi tarbiyalashda ruhiy-pedagogik va uslublarini asosini chuqur tushunish uchun chaqirilganligini anglab etishi, o'z ustida har tomonlama ishlashda maqsadiga erishishda namunali bo'lishi, har kuni qo'lostidagi ofitserlar o'zini-o'zi tarbiyalashda ta'sir ko'rsata olishi, o'zini-o'zi tarbiyalash jarayonini rivojini ko'rib chiqishida ichki va tashqi kuchlarni ta'sirini natijasi murakkab o'tadigan jarayon bo'lib, o'zini-o'zi tarbiyalashni muhim asoslaridan biri shaxsni ma'naviy jarayonini, qonuniyligini, ijtimoiy hodisa ekanligini ko'rsatadi.

O'zini-o'zi tarbiyalash odamlarni hayvonlar dunyosidan ajralib tura olishi tufayli paydo bo'lgan, qachonki ular o'zlarini tan olishi va ijtimoiy qoidalarni ko'rsatgichini rivojlanishi, o'zining shaxsiy ma'naviy va jismoniy kuchi, insonlar kuchlarini mukammallashtirishga harakat qilishi va ular shu darajada mukammallashtirishi lozimki, ularni ichki imkoniyatlariga qarab mukammallashtirish va aniq tarkibiy hayotiy faolityatidagi sharoitidan kelib chiqishi lozim.

Hozirgi zamon pedagogikasi, SHarq mutafakkirlarini uslublariga tayanish, o'zini-o'zi tarbiyalashda insonlar faoliyatida o'zlarida ba'zi bir sifatlarni ishlab chiqishi, jamiyatda ma'lum bir vazifani bajarishini kerakliyligini tushunishi.

Ofitser birinchi galda himoya qilishga, jamoatchilikni saqlash uchun kerakdir. O'zini ijtimoiy himoyachiligini ongli his qila bilishi va mustaqillikni himoyachisi sifatida, u shunday sifatlarini ishlab chiqishiga harakat qiladiki, u o'zini xizmati va ijtimoiy majburiyatlarini sidqi dildan bajarishida imkon beradi.

Ofitserni o'zini-o'zi tarbiyalash jarayonini shaxsni sifatidagi ijobiy tomonlarini va kamchiliklarini bartaraf etishga, uni oldida turgan jangovar, xizmat jarayonida, o'quv tarbiyaviy va boshqa vazifalarni hal etishda yordam beradi. Mana shu uchun har tomonlama o'zini-o'zi tarbiyalashda maqsadga muvofiq yunaltirish har bir ofitserni muhim majburiyatlari hisoblanadi. O'zini-o'zi tarbiyalashni mazmuniga aniq talablarni kadrlar tayyorlash milliy dasturida, ta'lim to'g'risidagi qonunda, harbiy qasamyod, harbiy Nizomlarda, jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlikni direktivalari, buyruqlarida ko'rsatilgan. Ofitserni o'zini-o'zi tarbiyalash jarayoni bir tomonlama umumiy va tarbiyaviy masalalarni hal qiladi.

O'zini tarbiyalashni ta'siri ostida, doimiy ravishda o'zining ma'naviy-ruhiy, jangovar va boshqa sifatlarini, ko'pchiligi o'zini ma'naviy va kasbiy jihatdan o'sishi, pedagogik mahoratini oshirishi, mukammallashtirishini tan olish lozimdir. SHu bilan birgalikda, ularni o'zini-o'zi tarbiyalash amaliyotini o'rganish shuni ko'rsatadiki, u har xil darajada, har xil natijalar beradi.

U yoki bu ofitserni o'zini-o'zi tarbiyalashni ko'rsatgichi xizmat sharoitiga, ijtimoiy-siyosiy, tarbiyaviy va ofitserlar jamoasi bilan o'quv-uslubiy ishlarni olib borishiga bog'liqdir.

Ofitserlarni o'zini-o'zi tarbiyalashni asosiy imkoniyatlarini ko'rsatgichlariga qo'yidagilar kiradi:

Hayotiy maqsadi va rejasi, yuqori darajali shaxsiy namunasi;

O'ziga ishonchi, o'zini-o'zi ob'ektiv baholay bilish qobiliyati, o'zini ongini rivojlantirish;

Irodasini ma'lum darajada rivojlantirish, o'zini nazorat qilish odati va o'zini irodaliligini boshqara bilish ko'rsatgichi;

O'zini-o'zi tarbiyalash nazariyasini bilishi, o'z ustida ma'lum darajada tajriba ishini olib borishi;

O'zini-o'zi tarbiyalashni har tomonlama vijdonan va ongli ravishda qo'yilganligi.

O'zini-o'zi tarbiyalash namuna muhim ahamiyat kasb etadi, chidamligi, emotsional ko'rinishi, ofitserni haqqoniy ko'rinishini umumlashtirish, insonligi, harbiy rahbar sifatida shaxsiy g'ururi. Namuna o'zini-o'zi tarbiyalashda oldinga boshlovchi hisoblanadi. Unda ofitser o'zini hayotiy maqsadi va rejasini siyosiy yunalishini va o'z ustida ishlashini aniq mazmunini belgilaydi. Ofitserga ma'naviy-axloqiy sifatini o'rganish shuni ko'rsatadiki, ulardan ko'pchiligi o'zini

«ideal»ini har tomonlama taraqqiy etganligini, mustaqillikni himoya qilishda va uni qurishda fidoiyligi.

O'zining muhimligi bilan, mazmunini dolzarbligini bilim jarayonini chuqurligi va o'zini-o'zi tarbiyalashni ko'rsatgichini turlarini bir nechtasini ko'rsatish mumkin:

YUqori darajaliligi (mazmunini dolzarbligini boyligi, jarayonini chuqur bilish, tashabbusligini ko'rinish va uni ijodini rejalashtirilishi, amalga oshishi);

O'rtaligi (mazmunni dolzarbligini asosi, jarayonini hamma vaqt bilmasligi, tashabbusini bo'shligi, uni rejalashtirilishi va amalga oshirilishini pastligi);

Pastligi (mazmunini oddiygina qarama-qarshiligi, noto'g'ri yunaltirilishi, epizodli, tartibsiz ravishda amalga oshishi);

O'zini-o'zi tarbiyalash - bu ofitserni faoliyatidagi faolligi, maqsadga muvofiqligi, o'zida ijodiy sifatlarini bartaraf etishga, shaxsiy dasturni rivojlantirishi va harbiy xizmatni sharoitlarni o'z ichiga oladi.

O'zini-o'zi tarbiyalashni sabalarini turlari:

Ofitserni hayotga harakatchanligi;

Ahloq normalariga ehtiyojlari va Nizom talablariga mosligi;

Olgan majburiyatlarini bajarilishi;

Harbiy xizmatni qiyinchiligini enga olishish;

Ijobiy namunaga amal qilishi;

Idealligi (namunaliligi);

Moddiy va ma'naviy jihatdan qiziquvchanligi.

O'zini-o'zi tarbiyalashni mazmuni yoshiga, yakka ravishdagi xususiyatiga, ofitserni xizmat faoliyatini xarakteriga bog'liqdir.

U quyidagilarni o'z ichiga oladi:

g'oyaviy siyosiy bilimni mukammallashtirish;

Harbiy kasbiyligi;

Ma'naviy jangovar va tashkilotchiligi;

Jismoniy va ahloqiy sifatleri;

Umumiy, harbiy va pedagogik madaniyatini shakllantirish;

O'zini felini boshqara bilishi;

Ehtiyojlari va his tuyg'ulari.

O'zini-o'zi tarbiyalashni va shu jarayonida tarbiyalash katta ta'sir ko'rsatadi, nafaqat sharoit yaratib beradi, balki shaxsni ijobiy sifatlarini mukammallashtirishga va salbiy jihatlarni to'xtatishga, maqsadini aniqlashga, o'z ustida ishlashni mazmuni va xarakterini faollashtiradi.

O'zini-o'zi tarbiyalash jarayoni bir qancha bosqichga bo'linadi:

O'zining harbiy-kasbiy faoliyatiga talablarini tushuna bilishi;

O'zini-o'zi tushunishi, xulqiga va faoliyatiga baho berishi;

O'z ustida ishlash uchun ishni rejalantirish, xulqini qoidasi to'g'risida dastur ishlab chiqish;

O'z harakatini, xulqini, o'zini-o'zi yulga solishi va o'zini baholash, o'zini nazorat qila bilishi.

Ofitserni o'zini-o'zi tarbiyalash jarayoni o'zini ijobiy va salbiy tomonlarini vijdoni talablari asosida tahlil qilish, o'zini baholash, qaysi natijalarga ishonib qaror qabul qilishi, o'zini-o'zi tarbiyalashni yunalishini aniqlashdan iborat bo'ladi.

Shu qarorni reja (dastur) ko'rinishida va o'zini-o'zi tarbiyalash qoidasi asosida tuziladi. Mana shu dastur quyidagi variantda bo'lishi mumkin: «O'zini fikrini, yaxshi bilgan, sohasi bo'yicha, qat'iyatligi, o'zini-o'zi qoralay bilishi, o'z qarashlarini faol tasdiqlash, ahloqidagi nojuya harakati, qulostidagilar uchun namuna bo'lishi, ko'nikmalarni mukammallashtirishi, qulostidagilar bilan o'zaro munosabatini yaxshilash, o'zaro tushunishga erishish, o'z-o'zini hurmat qilishdan bosh tortmasligi, egaistik elementlari, yashagan kun uchun o'ziga hisobot berishi, erishgan yutuqlarini hisobga olgan holda keyingi ishlarni rejalantirishdan iboratdir».

O'zini-o'zi tarbiyalash uslubini mukammal egallash muhimdir. Tajriba shuni ko'rsatadiki, uslublardan ko'proq samara beradiganiga quyidagilar kiradi:

O'zini-o'zi ishontirish-ofitserlar u yoki bu sifatlarini rivojlantiradi, o'zini ma'lum bir qarashlarini mustahkamlaydi, xulqdagi yuqori darajali axloq normalarini o'rganadi, ma'lum bir qoida va tomonlarga amal qiladi.

O'ziga-o'zi majburiyat olish-o'zini manmanligi talablarini solishtirish, ofitser ma'lum talabni quyilishi, o'zini xulqi orasida mos kelmasligini bilishi va o'ziga majburiyat olishi, bor kamchiliklarni bartaraf qilishga harakat qilishi.

O'zini-o'zi mashq qildirish-ofitserga o'zidagi bor Nizomiy huquqdagi odatlarini ishlab chiqishga yordam beradi, kasbiy faoliyatidagi ko'nikma va malakalarni hosil qiladi, jismoniy va aql idrokidagi qobiliyatini rivojlantiradi.

Boshqalarga namuna bo'lish-ofitserlar obruyli odamlarni hulqidan tajriba ortirishi, o'zini faoliyatida uni ijobiy qullay bilishi, o'zini ustida ishlash rejasini doimiy ravishda mukammallashtirib borish.

O'zini-o'zi tayyorlash-o'zida ma'lum bir ruhiy holatni mustahkamlashga, salbiy emotsiyalarni engishga, tinchlik va urush vaqtida og'ir vazifalarni bajarishga o'zini safarbar qilish va boshqarishdan iborat.

O'zini nazorat va tahlil qilish-olgan majburiyatlari va rejasini solishtirish maqsadida o'zini-o'zi tarbiyalashdagi real haqiqiyliigi va xulqlari, ularda moskelmasligini topish va shu holatdan chiqish, agar kerak bo'lsa moslashtirishni yunaltirishdan iboratdir.

Ofitser o'zini-o'zi tarbiyalashda va mustaqil ta'lim olishning uslublari. O'zini-o'zi tarbiyalash mustaqil ta'lim olish bilan uzliksiz aloqadordir, bunday ishni maqsadga muvofiq yangilash tushuniladi, oldin olgan bilimlarini chuqurlashtirish va kengaytirish, amaliy ko'nikma va malakalarini mukammallashtirish maqsadida harbiy-kasbiy mahoratni yuqori darajali ko'rsatgichga erishishni mukammallashtirishdan iboratdir.

O'zi mustaqil ta'lim olish-bu ofitserni kasbiy faoliyatidagi majburiy tarkibiy elementi hisoblanadi. Bunda bilimni oshirishni kerakligini tushunishi, ko'nikma va malakasini mukammallashtirish, mustaqil ta'lim olishni sabablarini shakllantirish, mustaqil ravishda bilim, ko'nikma va malakalarni egallashda boshlang'ich holati hisoblanadi.

Mustaqil ta'lim olishga o'zini maqsadga yunaltirilganligini bildiradiki, qachonki ofitser o'zini bilimlarini kerakligicha to'ldirganini his qila bilsa, ko'nikma va malakalarini mukammallashtira olsa ko'zlagan narsasiga erishishi mumkin.

Ofitser shaxsiy kelajakli rejasi (dasturi)ni ishlab chiqib qo'ygan maqsadiga asoslangan holda o'zini mustaqil ta'lim olish ishini ishlab chiqadi, qoidaga muvofiq har o'qish davrida. Bunda quyidagilarni ko'rsatish lozim: mazmunini, materialni qo'llamini, kerakliyligini o'rganishi, asosiy uslub va mo'ljallangan vositalarini ko'rsatadi.

Ofitserni mustaqil ta'lim olishi quyidagi yunalish bo'yicha olib boriladi:

Milliy istiqlol g'oyasi siyosati;

Mustaqil ta'lim olishda harbiy-kasbiy mahoratini oshirish;

Ruhiy-pedagogik qobiliyati;

Umumiy madaniyati.

-Milliy istiqlol g'oyasini, mustaqillikni, Oliy Majlis qarorlarini, I.A.Karimov asarlarini chuqur o'rganish, mudofaa Vazirini talablarini doimiy mukammallashtirib borish asosiy yunalishini tuzishdir-degani hisoblanadi. Hozirgi kunda vazifalarni xarakterini juda muhimligini chuqur tushunishini shakllantirishi, mustahkam ilmiy dunyoqarashi, qat'iyatliyligi, yuqori darajali madaniyati, har bir topshirilgan ishga javobgarlik munosabatini tushuna bilishi.

-Mustaqil ta'lim olishda harbiy-kasbiy mahorati-bu harbiy amaliyot va nazariyani o'rganishi, harbiy-kasbiy bilimini chuqurlashtirish, qo'lostidagilarga rahbarlik qilishda ko'nikma va malakalarni mukammallashtirish, jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarligini tashkillashtirish va o'tkazishdan iboratdir. Ko'p ofitserlar asosan e'tiborini Respublikamiz hududlarida bo'lgan jangovar xarakterlar, ya'ni, Sariosiyo, Uzun va Bo'stonliq tumanlaridagi jangchilar bilan bo'lib o'tgan xatti-harakatlar tajribasini o'rganmoqdalar, ular hozirgi sharoitlarda jangovar vazifalarini hal qilishda katta yordam berib kelmoqda.

-Mustaqil ta'lim olishda ruhiy-pedagogik jarayonlar ilg'or o'rin egallaydi, ular quyidagilarni egallashga yordam beradi:

Ruhiy-pedagogik bilimni tizimini egallash;

O'qitish uslublarini bilish;

Tarbiyalashni o'rganish;

SHaxsiy tarkibni ruhiy tayyorgarligini rivojlantirish;

Mustaqil ta'lim olishni rejalashtirishga yordam berish va uni ilmiy asosini amalga oshirish;

Ijobiy samara beradigan vosita, uslublar va usullardan foydalanishdan iboratdir.

Bugungi kunlarda ofitserlarni mustaqil ta'lim olishlariga talablar tinimsiz ortib bormoqda, ularni umumiy madaniyatini oshirishga, badiiy adabiyotlarni doimiy ravishda o'qishga taxmin qilishi, musiqa, suratlar, kino va teatr san'atlari bilan tushuntirishga imkon yaratadi. Undan tashqari barcha harbiy xizmatchilar radioelektronika, avtomatika, telemexanika, kompyuterlar bilan ishlashga to'g'ri keladi, shuning uchun matematika va fizika fanlarni juda ham chuqur o'rganishi, umumiy ilmiy bilimlarini keng bilishini taqozo etadi. Ofitser shu masalalar bo'yicha juda past tayyorlangan bo'lsa, u o'zining qo'lostidagilarni ehtiyojlarini va har tomonlama qiziqishini qoniqtira olmaydi, mana shuning uchun mustahkam bilimlar bilan qurollanishi lozimdir.

Mustaqil ta'lim olish sifati va samaradorligi mustaqil ishlashni uslublariga va usullariga ham bog'liqdir. Ofitser mustaqil ta'lim olishga shaxsiy o'quv faoliyatidagidek munosabatda bo'lishi muhimdir. Mustaqil ta'lim olishni muhimlaridan biri bu-o'qishdir. Differensial o'qishni ofitser kerakligicha odat qilib olishi lozim.

Ofitser ikkita o'qish uslubidan foydalanadi:

-o'qishni chuqurligi;

-tezlik bilan o'qish.

SHu ikkala turlar bilan ilmiy-texnika taraqqiyotiga erishishi uzoqdir.

Ko'nikmalarni hozirgi zamon «yadro quroli raketasi» quroli va jangovar texnikalar bilan ta'minlash, doimiy ravishda mukammallashtirishni talab qilib kelmoqda va mustaqil ta'lim olishni uslublarini, trenajyorda mustaqil ishlash, kompyuterda, o'quv texnikalarida o'zini-o'zi mashq qilishi va o'zini-o'zi shug'ullantirishi, chizmalarni o'qishi, jadvallarni bilishi, amaliy vazifalarni bajarishini mukammallashtirishni talab qilmoqda. YUqori darajali tashkillashtirish, asosiy uslublarini bilish, mustaqil ta'lim olishdagi tajribalar, ofitserlarga mazmunli, maqsadga muvofiqli yakka ravishdagi dasturni ishlab chiqishda qo'l kelishi, o'z shaxsini rivojlantirishda imkoniyat yaratadi.

Qo'lostidagilarni mustaqil ta'lim olishiga va o'zini-o'zi tarbiyalashga ofitserni rahbarlik ishidagi asosiy yunalishlar. Ofitser o'z faoliyatida qo'lostidagilarni mustaqil ta'lim olishga va o'zini-o'zi tarbiyalashda to'g'ri rahbarlik qila olishni bilishi kerakdir. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, jangchilar o'zini-o'zi tarbiyalashda va mustaqil ta'lim olish jarayonida qiyinchilikka duch kelishmoqda:

O'zini baholash va o'zini-o'zi bilish ko'nikmalarini sust darajada egallashi;

Mustaqil ta'lim olish va o'zini-o'zi tarbiyalash ishini vazifasi va maqsadini aniqlash;

O'zini ustida ishlashni rejalashtirishini noto'g'riligi.

Bu shundan dalolat beradiki, qo'lostidagilarni o'zini-o'zi tarbiyalash va mustaqil ta'lim olishni o'z holiga qo'ymaslikni mumkinligini anglab etish lozim.

O'zini-o'zi tarbiyalash va mustaqil ta'lim olishga rahbarlik qilish og'ir, ko'p qirrali jarayon bo'lib, o'z oldida o'qitish tuzimini, tarbiyalashni, tadbirlarni tashkillashtirishi, maqsadga muvofiq yunalishini ta'minlash, o'zini shaxsini mukammallashtirishda har bir jangchi har tomonlama ishlashi va uni doimiyliigi.

Rahbarlikni asosiy vazifasi shundan iboratki, jangchini o'z ustida faol ishlashga uyg'otishni maqsadga muvofiqliigi, har tomonlama mukammallashtirishini sabablarini mosligini ularda ishlab chiqishi, mana shuning kerakli sharoitlarini yaratilishi.

Jangchilarni o'zini-o'zi tarbiyalashni va mustaqil ta'lim olish jarayoni ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadigan holatlar quyidagilar:

O'zini-o'zi tarbiyalash va mustaqil ta'lim olishni, davlat rahbarlarini, qo'mondonlarni va harbiy boshliqlarni ishlab chiqarish ilg'orlarni, qo'shinlarda malakali mutaxassislarni tayyorlashda tajribalarini targ'ibot qilishi;

Hozirgi sharoitda Vatanni himoya qilishda qo'yilayotgan talablarni har bir jangchini ongiga chuqur singdirishi lozim;

Jangchilar tomonidan o'zini-o'zi tarbiyalash va mustaqil ta'lim olish nazariyasini o'rganishi, o'z ustida ishlash vositalari va uslularini egallash;

Jamoatchilikni ijobiy fikrlashini, bo'linma shaxsiy tarkibini har tomonlama o'zini-o'zi tarbiyalash va mustaqil ta'lim olish ishlarini rag'batlantirishini shakllantirish;

Har bir jangchini sifati va bilimini ob'ektiv baholashga yordam berish, xarakterlarini xususiyatlari, o'z ustida ishlashni natijalari va o'zini nazorat qilish jarayonini olib borilishi;

Ishini natijalarini baholash, o'z vaqtida vazifa va maqsadni moslashtirishga yordam berish.

O'zini-o'zi tarbiyalash va mustaqil ta'lim olish tuzumini tadbirlarini tajribasi shuni ko'rsatadiki, o'z ustida ishlash faoliyatida jangchida namunali yunalishni har birini ongiga singdirishini shakllantirish, uni o'zini-o'zi tarbiyalash va mustaqil ta'lim olishni usullari va uslublari bilan tanishtirish, doimiy ravishda tuzimini mukammallashtirishni ishlab chiqishni harakat qildirish.

Mana shu maqsadda har xil turdagi shakllardan foydalanadi:

Ma'ruza va suhbat;

O'quvchilar anjumani;

Mavzuviy kinofestival;

Ilmiy, harbiy-memuar va badiiy adabiyotlarni muhokama qilish;

Umumiy yig'ilish o'tkazish;

O'zini-o'zi tarbiyalash va mustaqil ta'lim olish masalasi bo'yicha yig'ilish o'tkazish va hokazo.

Ilg'or bo'linmalarda jangchini mustaqil ta'lim olishi va o'zini-o'zi tarbiyalashni har xil turdagi shakllari qo'llaniladi, qoidaga binoan, ular ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlik mashg'uloti tizimiga kiritiladi.

SHularni ichida samaradorligi quyidagilar:

Mavzuviy kechalar, suhbat, bahs, shaxsiy tarkibni mustaqil ta'lim olish va o'zini-o'zi tarbiyalashi nazariyasi va amaliyoti uchun ishlar harakatini umumiy yig'ilishi;

Bo'linmalar kutubxonasida mustaqil ta'lim olish va o'zini-o'zi tarbiyalash masalalari bo'yicha adabiyotlarni fondini yaratish, uni jangchilar o'rtasida targ'ibot qilish;

Ko'rgazmali tashviqotda jangchini hozirgi zamonda, shu bilan birga uni mukammallashtirish rejasida, mohoratni oshirishni asosiy talablarini ko'rsatishni aks ettirish;

Doimiy ravishda serjantlar shartnoma bo'yicha xizmat qiladigan harbiy xizmatchilar bilan qo'lostidagilarni mustaqil ta'lim olishi va o'zini-o'zi tarbiyalash masalasi bo'yicha uslubiy rahbarlik seminarlari va yo'l-yo'riqlarni o'tkazishni tashkillashtirishdan iboratdir.

Ko'p bo'linmalarda har xil toyifadagi jangchilar uchun mustaqil ta'lim olish va o'zini-o'zi tarbiyalashni dasturlarini ishlab chiqilgan, maxsus ko'rgazmalar qilingan adabiyotlar ko'rgazmasida «Mustaqil ta'lim olayotgan va o'zini-o'zi tarbiyalanayotganlar uchun yordam berish» va moslashtirilgan ko'rsatmalar ishlab chiqmoqdalar.

Jangchilarni o'zini-o'zi tarbiyalash va mustaqil ta'lim olishda ishlarini xarakatiga safarbarlik qilish, o'z ustida ishlarni ijodiy sabablarini mustahkamlash va uni amalga oshirish yuli sharoitini yaratishni mukammallashtirishdan iboratdir.

Tashqi rag'batlantirishini sharoiti quyidagicha hisoblanadi:

Bo'linmalarda qattiq Nizom tartibiga amal qilish.

Harbiy xizmatchilarni ilmiy mehnat ishini tashkillashtirish.

Jamoatchilikni ijobiy fikrlarini shakllantirish va har bir harbiy mutaxassisni tayyorlashga yuqori darajali talablar qo'yish.

Har bir harbiy xizmatchini ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga ularni faollashtirish.

SHaxsiy tarkibni madaniy va dam olishlarini tashkillashtirish.

Rag'batlantirishni ta'siri o'zini-o'zi tarbiyalashda va mustaqil ta'lim olishning ichki sabablari harbiy xizmatchilarda ongli ravishda shug'ullanishi, shakllantirishi, o'z ustida ishlashga ruhiy jihatdan, ma'lum jihatdan tayyorlash.

O'zini-o'zi tarbiyalashda va mustaqil ta'lim olishga rahbarlik qilishni muhim yo'nalishlaridan biri harbiy xizmatchilarni o'z sifatlarini ob'ektiv baholashga yordam berish, o'z ustida ishlashni o'zini-o'zi nazorat qilishdan iboratdir.

Nazorat qilish har xil shaklda ko'rinishi mumkin:

Jangovar va ijtimoiy-siyosiy tayyorgarlik natijalarini tahlil qilish;

Berilgan topshiriqlarni sifatli bajarish;

O'qishga qiziquvchan harbiy xizmatchilarni aniqlash;

Yakka va guruh bilan o'zini-o'zi tarbiyalash va mustaqil ta'lim olish masalasi dasturini amalga oshirish va boshqalar.

4. Ahil jamoa metodi

Ahil-jamoa so'zi fors tilidan olingan bo'lib, ittifoq va jamoa ma'nosini beradi. Zamonaviy adabiyotlarda bu tushuncha ikki xil ma'noda ishlatiladi: **ahillik**-insonlarni har qanday guruhii uyushmasi (masalan, oilada, guruhlarda, do'stlararo munosabatda); **ahillik**-yuksak darajada tashkil etilgan guruh. Pedagogik ma'noda ahil deganda kishilarning ittifoqdoshligi, ularning ma'lum ijtimoiy majmo'isi va ularning bog'lab turadigan munosabatlarning mavjudligi tushuniladi.

Harbiylar ahil-jamoa tarbiyasi o'ziga xos funksiyalarga egadir:

Tashkiliy funksiya, ya'ni ahil-jamoa o'z ijtimoiy foydali faoliyatini boshqarishning chinakam sub'ektiga aylangan bo'ladi;

G'oyaviy-tarbiyaviy funksiya, ya'ni harbiylar jamoasi ma'lum g'oyaviy-axloqiy e'tiqodlarning sohibi va targ'ibotchisiga aylanadi.

Rag'batlantiruvchi funksiya, ya'ni harbiylar jamoasi o'z hayotining mazmundorligini oshirishda o'z a'zolarining faolligi va tashabbuskorligining qo'zg'atuvchisi sifatida yuzaga chiqadi.

Harbiylar jamoasining rivojlanishini va jipslashuvi ko'p jihatdan uning faoliyati qanchalik mazmundor dinamik ekanligi bilan belgilanadi. Agar ahil-jamoa har doim ilgariga intilish, harakatda bo'lish, yangi va yangi muvafaqqiyatlarga erishishi kerak, aks holda uning to'xtab qolishi ahillikning bo'shashib ketishi va hatto parchalanishiga olib keladi. SHu sababli harbiylar ahilliyatini tarbiyalashda ofitserlarning istiqbol intilishlarini (kelajakdagi rivojlanishi ko'zda tutadigan maqsadlar sari intilishlarini) tashkil qilish juda muhimdir. Harbiylar oldiga doimo murakkablashib boruvchi maqsadlar va qiziqarli istiqbollarni qo'yish o'ta zarur.

Harbiylar ahilliyatligini normallashtirish, hayot kechirishi uchun undagi munosabatlarning to'g'ri toni (tarzi) va stili (uslub) tarkib topganligi juda muhimdir. Harbiy jamoa bilan olib boriladigan tarbiyaviy ish to'g'ri tashkil qilinganida, uning tashabbuskorligi, demokratik fazilatlar va sog'lom ijtimoiy fikr bor imkoniyatlarini ishga solib rivojlantirilganda ahil hayot tarzining ma'lum usuli va tarzi shakllanadi.

Harbiylar jamoasini stilligi farqlovchi belgilari: *major (ko'tarinki ruh) tarbiyalanuvchilarning bardoshligi, faoliyatga doimiy tayyorligi: o'z jamoasining qiymati, uning uchun faxrlanish haqidagi tasavvurlardan kelib chiqadigan shaxsiy qadr-qimmat hissi; jamoa a'zolarining do'stona birlashuvi, himoyalanganlik hissi; tartibli, ishchanlik yoki xizmat faoliyatlariga tayyorlikda namoyon bo'ladigan faollik; ish harakatda, so'zlashda, hissalarini namoyon qilishda tormizlanish (o'zini to'xtata olish), bosiqlik odati.*

Harbiylar guruhi ahillikka aylanishi uchun sifat jihatdan o'zgarishlardan iborat bo'lgan murakkab yo'lni bosib o'tishi kerak. Harbiylar jamoasi murakkab ijtimoiy tuzilma bo'lib ma'lum tarkibga ega. barcha turdagi harbiylar jamoasi umumiy maqsad va faoliyat tamoyillari orqali birlashadilar. Harbiylar jamoasiga kiradigan har bir guruh o'z-o'zini boshqarish organlari bilan birgalikda idora qilish organlari tizimini hosil qiladilar. qurolli Kuchlarda barcha askarlar yagona umumqo'mondon jamoasiga birlashadilar va uni tashkil etadilar.

Tadqiqotchilar tarbiyalanuvchilarning jamoasining rivojlanishini xarakterlovchi birdan-bir o'ldiruvchi bo'lmashini qayd qiladilar hamda uni tarbiya quroli sifatida qarab, uning rivojlanishida quyidagi uchta bosqichni ajratib ko'rsatadilar:

Ahil-jamoaning jipslashuvchi bosqichi;

Ahil-jamoaning barcha harbiylarni tarbiyalash quroliga aylanish bosqichi;

Har bir harbiylarni tarbiyalash, har kimning muvaffaqiyatli pozitsiyasi haqida g'amxo'rlik, jamoaning barcha a'zolari orasidagi munosabatlarni to'g'ri izga solish jamoasining muhim vazifalari bo'lishi zarur bo'lgan bosqich.

Ahillik jamoa to'g'risidagi suhbatlar yoki pand-nasihatlar orqali shakllanmaydi. Harbiylarni ahilliyatini tashkil qilish va tarbiyalash quyidagi ikki stilga asoslanadi:

Harbiylarni turli-tuman va mazmunli ishlarga (faoliyat turlariga) jalb etish kerak;

Harbiylar jalb etiladigan ishlarni (faoliyatni) shunday tashkil qilish va rag'batlantirish lozimki, u harbiylarni ahil va ishchan jamoaga birlashtirsin va jiplashtirsin. Bundan quyidagi xulosalar kelib chiqadi:

Harbiylarning jamoasi tarbiyalashning asosiy vositasi bo'lib, xizmatdagi turli-tuman ishlar, ularning mehnati, ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ommaviy faoliyati xizmat qiladi;

YUqorida keltirgan harbiylar faoliyat turlarini tashkil qilishda tarbiyalovchi jamoani shakllantirishga qaratilgan maxsus uslubiyotni qo'llanishi lozimki, bu metodika asosida quyidagi pedagogik shartlar yotishi kerak:

harbiylarga mohirona talab qo'yish;

harbiylarni faollarini tarbiyalash;

o'quv mehnat va ijtimoiy-siyosiy faoliyatda istiqbolni tashkil etish;

sog'lom ijtimoiy fikrni shakllantirish;

ahil hayotning ijobiy an'analarini vujudga keltirish va rivojlantirish.

5. Sodiq va sodiq do'st metodi

Do'st-so'zi qisqa so'z bo'lishiga qaramay benihoyat keng ma'nolarga egadir. Do'stlik xalqimiz udumiga binoan ikki kishining bir-biriga do'stlashish, sodiq bo'lish va hamisha g'amxo'rlikda bo'lishini nazarda tutgan.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng harbiy xizmatchilar va harbiy jamoalar orasida do'stlik, birodarlik va bir-biriga sodiqlikni mustahkamlashning butunlay yangi imkoniyatlar paydo bo'ldi. Harbiy jamoa-jamiatimizning ijtimoiy ruhiy hayotini o'zida aks ettiruvchi ajralmas bir bo'lagi hisoblanadi. U o'rtoqlik, askariy birodarlikning mustahkam rishtalari bilan kuchga to'lgan ahil jangovar jamoadir.

Harbiy xizmatchilar tomonidan jangovar vazifalarni bajarish chog'ida turli xavf-xatarlar vujudga kelishi mumkin. Bunday paytlarda askarlarning bir-birini qo'llashi, o'zaro yordami katta ahamiyatga ega. SHuning uchun ham harbiy jamoada do'stlik, o'rtoqlik o'zaro ko'makdoshlik beandoza o'ringa molikdir.

Tarixga nazar tashlasak sharqning buyuk mutafakkirlaridan biri Kaykovusning «qobusnoma» asarida askarlar va boshqalar orasidagi munosabat haqida so'z yuritilganda «Hamma vaqt lashkarga xush so'z aytgil va bir luqma non, bir kosa suv topsang, ular bilan baham ko'rgil, bir parcha nonning qilg'on ishini ko'p zar va sarpolar qila olmag'usidir. Agar ular sendan jonini darig' tutmasin desang, ulardan sen joningni darig' tutmag'il» deydi.

Buyuk sarkarda Amr Temur askarlarni mustahkam bir jamoa qilish, jangda bir-birlarini qo'llashlarini inobatga olib o'nliklarni tashkil qilgan edi. u qayd qiladiki, «Sodiq vafodor do'st o'lkim, o'z do'stidan ranjimaydi, do'sting dushmanini o'z dushmani deb biladi. Agar bo'lsa, do'sti uchun jonini ham ayamaydi»:

Do'stlik o'zi bir oyna,

Sinsa aslo tuzolmas.

Do'stligingiz chin bo'lsa,

Uni dushman buzolmas.

Do'stlik-bu muqaddas va o'zilmas rishtadir. Do'stlikni qadrlangan inson har doim murodlariga eta oladi. do'stlik rishtalari tuzilgandan keyin o'rtasidagi tabaqaga qaramay ular sirdosh, yaxshi-yomon kunlarida birga bo'lishgan.

Hamma vaqt do'st tutmoqni bilish kerak, chunki har kishining do'sti ko'p bo'lsa, ayblari ham oshkora bo'lmaydi, fazilatli ko'payadi.

Unsurulmaolii Kaykovus aytganidek, «*Odamlar haqida o'ylab ko'rki, ular sen bilan do'stlik yo'lga kiradilar, ammo yarimi do'st bo'ladilar, shundaylar bilan yaxshi munosabatda bo'l, ular bilan har qanday yaxshi va yomon masalada do'stlashgil, toki ular sendan ko'p yaxshiliklarni ko'rsa, keyinroq asta-sekin do'st bo'lurlar*».

Iskandardan so'radilarki, «*Ozgina sarmoya bilan bunday ko'p mamlakatni qanday xislat bilan qo'lga kiritding?*» - Iskandar: «*Lutf va yumshoq muomala bilan dushmanlarni qo'lga kiritdim, ahd-paymon yo'li bilan do'stlarni yo'lga soldim, shu jihatdan ko'p mamlakatni egalladim*» - deb javob berdi.

Kishining do'stsiz bo'lganidan birodarsiz bo'lgani yaxshidir. *Luqmoni Hakimdan so'radilar: «Birodar (aka-uka) yaxshimi yoki Do'st?»*-Donishmand javob berdi: «*Birodar,-agar o' do'st bo'lsa*».

Aqlsiz odamlar bilan aslo do'stlik qilib bo'lmaydi, chunki aqlsiz do'st aqlli dushmandan yomondir.

Do'stlik haqida kishilarni ikki toifaga bo'ladilar: birinchisi, do'stlarning haqini bekorga ketkazuvchi; ikkinchisi, yaxshilikni yaxshi deb biluvchi.

Askariy birodarlik-bu asrlar qa'ridan bizga etib kelgan jangovar an'analaridan biridir. Biz yuqorida tilga olgan buyuk sarkarda Amir Temur jangchilarning o'zaro do'stligini o'zaro ko'makdoshligini jangda bir-birini qullab-quvvatlashini juda qadrlagan. «*O'zing nobud bo'lsang-da, birodaringni qo'lla!*». Bu so'zlar azaldanoq paytlardan Vatan himochisining shioriga aylanib ketgan edi.

Jangovar sharoitida askarning mardligi, jasurligi, chidamligi sinovdan o'tadi. Yana uning askariy birodarlikka jangovar o'rtoqlikka jangovar do'stlikka sodiqligi ham sinovdan o'tadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimov sobiq askarlarning jasoratlariga munosib baho berdi: «*Biz ulug' insoniy xislatlarni, Vatanni asrashni uni himoya qilishni agar zarur bo'lsa ona er uchun hayotni qurbon qilishni sizdan o'rganishimiz kerak*».

Bizning askariy birodarlik an'analarimizda davomiylik, uzluksizlik bor. Bugungi avlodning jasorati qahramonligi dushmanga qarshi kurashda ayovsiz sinovlarga duch kelgan avlod jasorati qahramonligiga yaqindir.

qurolli Kuchlarimiz jangovar tarixidagi ko'plab tarixiy misollar askariy birodarlik-Vatan himoyachisining jangovar an'analaridan biri askariy do'stlik, o'rtoqlik, birodarlik yaxshi an'ana va meros sifatida ishonchli qullarda ekanligini hayot ko'rsatmoqda. O'zbekiston Respublikasi qurolli Kuchlari shaxsiy tarkibi askariy birodarlikni muqaddas bilib uni yanada mustahkamlanmoqdalar.

SHuni aytish keraki guruh rahbari o'z qism va bo'linmalarida askarlar orasidagi o'zaro do'stlik va birodarlik namunalarini misol qilib ko'rsatishi, Mudofaa Vazirligining matbuot organi «Vatanparvar» gazetasi sahifalarida mazkur mavzuda chop etilayotgan maqolalardan foydalanishi mumkin.

Kimki, do'stlikni avaylab uni qadrlasa har doim murod-maqсадiga etadi. Chunki yaxshi-yaxshi odamlarning chin do'sti bo'ladi. hardoim yaxshi va yomon kishiga birga bo'lib uni engib o'tmishda ko'makdosh bo'ladi.

Bejiz aytmaganlarkim: «Do'st bo'lish oson, uni asrash qiyin!».

6. Rag'batlantirish va namuna metodi

Intizom qoidalariga buysunishni ta'minlashda rag'batlantirish metodi katta ahamiyatga ega. Bizni jamiyatimizda rag'batlantirish shaxsni hurmat qilishga asoslanadi va yoshlarda qadr-qimmat tuyg'usini tarbiyalashga qaratilgan.

Rag‘batlantirish harbiylarning xarakteri va xulqida ijobiy xislatlarni o‘stirishga, ularni xatti-harakati va xulqini to‘g‘ri yo‘lga solib yuborishga hamda paydo bo‘lgan ijobiy fazilatlarni takomillashtirishga yordam beradi.

Rag‘batlantirish uchun quyidagi talablarga bo‘ysunish lozim:

Rag‘batlantirish harbiylarning shaxsi emas, balki ayni vaqtdagi xatti-harakati, xulqidagi yaxshi yoki yomonlikni ko‘rsatuvchi qiliqlarini nazarda tutadi;

Bu metoddan foydalanganda ayniqsa, ehtiyotkorlik, harbiylarning individual xususiyati, hozirgi ijtimoiy holati, kayfiyati, ushbu hodisa yuz beradigan vaziyat, motiv, jamoadagi o‘zaro munosabatlar muhiti hisobga olinadi;

Rag‘batlantirish ham harbiylarga nisbatan tez-tez qo‘llanmasligi kerak, aks holda ularning ta‘siri kamayadi;

Rag‘batlantirishda harbiylarni tirishqoqligi, sabot va matonati, ongligi va jamoaga keltiradigan zarari ham hisobga olinadi.

Rag‘batlantirish-harbiylarni sotsial-demokratik, milliy g‘oya va milliy mafkura ruhida tarbiyalashda rag‘batlantirishning roli benihoyat katta. Rag‘batlantirish harbiylarni ruhini ko‘taradi, g‘ayratiga g‘ayrat qo‘shadi, xulqi va xatti-harakatida yangidan-yangi muvafaqqiyatlarga erishishga otlantiradi, o‘z kuchiga ishonchini oshiradi, ma‘naviy oziq beradi.

Rag‘batlantirish metodi axloqiy tarbiya yuzasida eng ko‘p qo‘llaniladigan metodlardan biri bo‘lib xalq og‘zaki ijodida u turli farmonlarda shakllanadi:

Ma‘qullash va maqtash;

Olqish;

Mukofot.

Ma‘qullash va maqtash-xalq og‘zaki ijodi asarlarida harbiylarning insoniylik yuzasidan amalga oshirgan ibratli ishlarni kattalar tomonidan ma‘qullash taqdirlash va maqtov bilan bir o‘rinda tasvirlaydi.

Olqish-o‘z navbatida ikkita yo‘nalishda ko‘rinadi:

o‘z fe‘l-atvori va xatti-harakati bilan kattalarni manzur qilgan harbiylarning sog‘-salomat bo‘lishlariga nisbatan ishlatiladigan aqidalar;

harbiylarni kelajagi haqida manzur qiladigan yo‘nalish.

Mukofot-xalq ijodida rag‘batlantirishning bu formasi uchrab turadi. Bu formalar ijtimoiy jamiyat tomonidan ta‘lim masalalari oldiga har tomonlama barkamol, erkin, ijodkor, mustaqil fikr egasi etib tarbiyalash vazifalari bilan belgilanadi.

Bu boradagi vazifalar harbiylarning O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining mustahkamlash, Vatan ravnaqi, xalq farovonligi yo‘lida faoliyat olib boruvchi shaxslarni tarbiyalash, ularni bu kurashga jalb ettirish orqali amalga oshiriladi.

Rag‘batlantirish pedagogik talablarni hisobga olgan holda qo‘llanishi lozim. Har qanday rag‘batlantirish harbiylarning jamoa oldidagi chinakam xizmatlariga muvofiq bo‘lishi lozim.

Rag‘batlantirish samarasi ofitserning, bu metoddan mohirlik bilan foydalanishiga bog‘liq. Harbiylarning biror xulqi ma‘qullaganida uni haddan tashqari maqtab yuborish yaramaydi, chunki ortiqcha maqtovlar askarlarni taltayib yuboradi. Hozirgi tarbiya rag‘batlantirishning xilma-xil formalarini qo‘llanadi: ma‘qullash, ko‘ngil ko‘tarish, ishonch bildirish, maqtash, og‘zaki va yozma tashakkur, mukofotlash va hokazolar.

Nizomda ham bir qator rag‘batlantirish formalari ko‘rsatilgan:

Minnatdorchilik bildirish;

Navbatdan tashqari shaharga chiqarish;

Oldingi berilgan ta‘zirini echish;

Jangovar bayroq oldida rasmga tushirish;

Ota-onasiga minnatdorchilik xatini jo‘natish;

qimmatbaho sovg‘a berish;

Pul mukofoti bilan rag‘batlantirish;

Maxtov yorlig‘i berish;

*Faxriy (a'lochilar) taxtasiga qo'yish;
Harbiy qism faxriylar kitobiga kiritish.*

Ofitserlarning rag'batlantirish metodi asosan ikki qismga bo'linadi:

Siz buyurgan ishga burchi va mas'uliyati bilan yondoshganligini rag'batlantirish;

Siz buyurgan ishga qiziqishini va uni uddalay olganligini rag'batlantirish.

Namuna metodi-harbiylarni demokratik va insondo'stlik ruhida tarbiyalashda namuna metodi katta rol uynaydi. Namunaning tarbiyaviy vazifasi g'oyat xilma-xildir. Namuna tarbiyada yo metod yoki shaklida qo'llanadi. Suhbat, tushuntirish va hikoyatda usul, boshqa o'rinda metod bo'ladi. Agar tarbiyachi qo'lostidagilarga biror xatti-harakatning andozasini ko'rsatish uchun namunadan foydalansa, bu metod bo'ladi. Tarbiyachi axloqiy tushunchalarni konkretlantirish, talabning, axloq normalarining ahamiyati, unga bo'ysinishning foydali ekanligini, hamisha jamiyat manfaati yo'lida halol mehnat qilish kishini ulug'lashini isbotlash uchun namunadan foydalanadi. Bular namunaning tarbiyaviy vazifasidir.

Namuna metodidan xalq pedagogikasida ham keng foydalanilgan. Ota-bobolarimiz o'z farzandlarini hamisha yaxshilardan, donolardan, ulug' kishilardan ibrat olishga da'vat qilib kelganlar. Namuna metodi ikki holatda uchrashishi mumkin:

YAxshilik fazilatlar orqali;

YOmonlik fazilatlar orqali.

Urfiyatda aytdilarkim, «YAxshilardan bog' qoladi, yomonlardan dog' qoladi», «Inson tarbiyani-tarbiyasiz, axloqsiz, odobsiz kishilardan o'rganadi», degan so'zlar bejiz emas. Ular namuna sifatida boshqalarga o'rnak bo'ladi. Buyuk mutafakkir SHayx Sa'diy SHeroziy ham tarbiya metodlari va o'qituvchilar haqida ta'rif yozganda namuna metodini avvalgi o'ringa qo'yishib qayd qiladiki-«Insonni tarbiyalash uchun biron o'rnak-namuna bo'lishi shart».

Vatanimizning eng yaxshi va olijanob kishilari tarbiyachilarimizning fazilatleri, xatti-harakatlari yosh avlodni insonparvarlik, ideal ruhida tarbiyalash va ularda chin insoniy fazilatlarini tarkib toptirishda katta rol o'ynaydi.

Tarbiya ishida ofitserning shaxsiy namunasi, obro'si katta ahamiyatga ega. CHunki harbiylar uchun ofitserning har bir xatti-harakati namunadir.

Ofitser-bu ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy harbiy-kasbiy bilimga ega bo'lgan, harbiy faoliyatda qo'l ostidagilarni Nizom asosida qurolli Kuchlar safiga tayerlaydigan shaxs xisoblanadi

Bu xolat ofitserdan xarbiylarga nisbatan juda ziyrak munosabatda bo'lishni talab etadi. SHuning uchun ofitser o'zi o'qitadigan fanni mukammal bilishi birga insonparvarlik fazilat, milliy g'oya, milliy mafkura, odobli va nazokatli bo'lmog'i, o'z tarbiyasidagi askarlarni sevmog'i, hurmat qilmog'i, harbiylar o'rtasida katta obro' qozonmog'i kerak. Bu haqda shuni aytishimiz zarurki «Ofitserning obro'si yaxshi bo'lsa, u holda bu ofitserning ko'rsatgan ta'siri ba'zi bir askarlarning hayotida umr bo'yi qoladi. Ana shuning uchun ham ofitser o'ziga yaxshi qarashi, uning har bir xatti-harakati, xulq-atvori nihoyatda kuchli nazorat ostida ekanligini sezishi juda muhimdir. Buni esda tutmoq kerak».

Agar ofitser o'zi axloqiy tamoyillarga rioya qilmasa, harbiylar bu axloqiy tamoyillarni to'g'ri va hayotiy ekanligiga ishonmaydilar. Ofitser qo'l ostidagi harbiy xizmatchilarni tarbiyasi ularni kiyim-kechak kiyish qoidalarini to'g'ri yo'lga qo'yishi, axloqiy-ruhiy holatini, qonun va umumharbiy Nizomlarni buzmasdan qo'mondonlarni buyruqlarini so'zsiz bajarishga, yaxshi xizmat qilgan, xulqi yaxshi, intizomi namunali harbiy xizmatchilarni jamoa oldida rag'batlantirib, ularga minnatdorchilik bildirishi zarur. Harbiylarni namuna xizmat qilganligi haqida o'quv maskaniga (oila-a'zolariga) hurmat qog'ozi yuborishsa, hurmat kitobiga yozib qo'yishi kerak.

Namuna metodining vositalari:

Buyuk insonlar hayot-faoliyatidan namunalar;

Urushlar tarixidan namunalar;

Ilg'or harbiy xizmatchilar faoliyatidan namunalar;

Badiy va san'at asarlaridan namunalar;

Tarbiyachining shaxsiy namunasi.

**ASOSIY VA QO'SHIMCHA O'QUV ADABIYOTLAR HAMDA AXBOROT
MANBAALARI**
Asosiy adabiyotlar

№	Muallif	Adabiyot nomi	Nashr yili	Adabiyot-ning ARM dagi shifri	Adabiyot-ning ARM dagi inventar raqami
1.	A.Sotib-Oldiyev. A.Karimjonov.	Harbiy pedagogika	SHARQ. T.: 2005. 256-bet.	-	139/2
2.	B.Ziyomuhammadov	Pedagogik mahorat	TIB- KITOB.T.2009.	74.00 Z-60	U-6903
3.	Xoliqov A.	Pedagogik mahorat	T.: Iqtisod- moliya, 2011	74.00 ya 73 X-74	U-7181

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Mirziyoyev SH.M. "Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz" T.; O'zbekiston, 2016.
2. Mirziyoyev SH.M. "Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz" T.; O'zbekiston, 2017.
3. Mirziyoyev SH.M. "Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi" T.; O'zbekiston, 2017.
4. Mirziyoyev SH.M. "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak" T.; oz'bekiston, 2017.
5. Ochilov Malla. Muallim qalb me'mori. – T.: O'qituvchi, 2000.
6. Pedagogik mahorat. O'quv-uslubiy majmua. T.:2011.
7. Pedagogik texnologiya. O'quv-uslubiy majmua. T.:2011
8. Tulenova K.J. Etika. Estetika. Logika. (Metodicheskoe posobie dlya bakalavriata). T.: «TDPU», - 2013. – 228 str.
9. E.R.YUzlikaeva, S.X.Koneva. Teoriya i praktika obshchey pedagogiki. TDPU, T..2012.

Elektron ta'lim resurslari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. [www. Ziyonet. uz](http://www.Ziyonet.uz)
4. [www.edu. uz](http://www.edu.uz)